

ERDÉLYI MÚZEUM

LVIII. KÖTET

1996. 1–2. FÜZET

Honfoglalás – 1100

*

Ezerszáz esztendő

*

Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál

*

Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért

*

Keánok a Kárpát-medencében

*

Emese álma

*

Műhely

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1996
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Csetri Elek (felelős szerkesztő), Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176

Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 România

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Honfoglalás – 1100

Ha az idő végtelenjében egy pillanat, egy nép életében 1100 esztendő hosszú idő. Ennyi telt el azóta, hogy őseink kiszakadtak a keleti nomád népek tömegéből, benyomultak a Kárpát-medencébe, és itt lábukat megvetve, szervezeten új életet kezdve, fokozatosan önálló helyet vívtak ki maguknak a kontinens népeinek közösségében. Kiállva a rájuk zúduló megpróbáltatásokat, utódaik azóta is ezen a földön élnek jóban-rosszban, mindig az újrakezdés reményében és lázában. Így válik a honfoglalás népünk történetének fordulópontjává, méltóvá arra, hogy hangsúlyosan megemlékezzünk róla.

A kazár birodalomból kivált, önálló és egységes vezetést elfogadó, fejedelmet választó etelközi őseink felelősen gondolkodó vezéreiben a keleti áradat nyomása alatt alighanem a 890-es években megfogalmazott az új – általuk háborúból már ismert területen –, a biztonságos haza megalapításának gondolata. A besenyő támadás csak az alkalmat szolgáltatta, hogy a Kárpátok szorosain benyomulva, erősebb államhatalom ellenállásával nem találkozva, a magyar törzsek a természeti kincsekben gazdag, legelőekben és folyóvizekben dús, hegyek koszorújától védett területen hazára találjanak.

A honfoglalás egy sikersorozat: a keleti frank császárság, morva birodalom, bolgár cárság és más erők kiszorultak Pannoniából, a Felvidékről, Erdélyből és más vidékekről, s e győzelmekkel a szervezkedő magyarság számottevő hatalmi tényezővé válik Európa e régiójában, egyben történelme új korszakának nyitányát körvonalazza. A korszak központi alakja, a „bölc”, „megfontolt” és „vitész” Álmos fia Árpád, a katonai és politikai erényekkel egyaránt megáldott, diplomáciai tájékozottságban és szervezői képességekben kiemelkedő fejedelem, egy négy évszázadig uralkodó dinasztia megalapítója.

Előttünk Illyés Gyula versének halhatatlan képe, amiként Árpád vezér Verecke magaslatáról nézte, „hogy tódul népe át Európába”. Nomád népvándorló népek-birodalmak jöttek-mentek, alapítottak-szétomlottak a Duna-medencében, hunok és avarok dicsősége a távoli múlt homályába vész. A keletiek közül egyedül a magyarság bizonyult elég erősnek, hogy meg tudjon maradni Európának ezen a forgalmas útközpontján, Napkelet és Napnyugat határvonalán. És ez nemcsak folytonos küzdelemmel sikerülhetett, hanem az új viszonyok iránti érzékenységgel és helytállással, szorgalommal és szervezőerővel. A honfoglalás tényét betetőzte, hogy a magyarság nemcsak megtelepedett, hanem Géza fejedelem alatt beszüntette a pusztító kalandozásokat. A kardot ekével, a pásztorkodást földműveléssel cserélte fel, István király idején pedig csatlakozott a nyugati fejlődésben meggyökeresedett állam és társadalom intézményrendszeréhez, hitéletében meg a táltosok világából kilépve a római keresztény egyház lelki kötelékében és szervezetében talált magára.

A millicentenárium idején visszatekintve legnagyobb eredményünk a megmaradás és korszerűsödés. Viselve – nyerve vagy veszítve – háborút, élvezve azok gyümölcsét vagy elviselve a békeszerződéseket, az uralkodó vagy elnyomott nemzet, sőt kisebbség státusában élve, építésem munkálkodva vagy pusztítás nyomait egyengetve, barátok vagy ellenségek társaságában a magyarságot a túlélés mindig magasabb szintre emelte. Mindig képes volt megújhódni, a friss szellemi áramlatok, gazdasági és technikai újítások áramkörébe kapcsolódni és lépni Európával.

Amikor az összmagyarság történetének egyik legnagyobb jelentőségű eseményére emlékezik, erdélyi tudományos műhelyünk folyóirata, az Erdélyi Múzeum honfoglalás-központú számot nyújt át olvasótáborának. Múltunk fordulópontjának néhány eseménye-összefüggése villan fel lapjain a régészet, történettudomány, nyelvészet és etnográfia szakterületéről. Noha vannak még vitás kérdések, abban a reményben teszi, hogy írásaival erősíti népünk önazonosság-tudatát, segíti múltja jobb megismerését és tudományosságunk előhaladását.

Szerkesztőség

Jakó Zsigmond

Ezerszáz esztendő*

Manapság könnyűszerrel osztogatják az eseményekre a történelmi jelzőt. Pedig az esetleg csak századok távlatából dönthető el teljes bizonyossággal, hogy egy nép vagy ország életében melyek az ilyeneknek tekinthető történések. Ami azonban a magyar honfoglalást illeti, attól ezt a jelzőt azok sem vitathatják el, akik magát az eseményt talán egyenesen istencsapásnak vélik. A honfoglalásról ugyanis ma már évezredes távlatból nézve állítható, hogy napjainkban is ható erejű, valódi fordulópontot jelentett nem csupán a magyar nép és a Kárpát-medence, hanem az egész közép-európai térség további sorsa szempontjából.

A honfoglalás millenniumát száz évvel ezelőtt csak Magyarországon ünnepelték meg. A millicentenáriumról ma már sok országban, mindegyik földrészen megemlékeznek olyan magyarok, akiknek a feje felől a történelem elfújta államuk védpajzsát, illetve olyanok, akik nem találva helyüket és boldogulásukat az összeszűkülő hazában, szülőföldjükről szétfutottak a nagyvilág idegenségébe. Az ezredév ünneplésekor nagyapáink és apáink nemzeti önrzettől duzzadva tekintettek vissza a honfoglalás óta megtett útra és újabb évezred távlatait látták maguk előtt. Ma szinte szégyenlősen ünnepel a hivatalosság. Ma a nemzet különböző részei, eltérő életkörülményeiknek megfelelően, többféle látószögből értékelhetik az eltelt 1100 esztendőt. A hazában maradottak és a szétszóródottak körében bizonyára egyaránt akad majd felszínes, külsőséges, protokolláris, esetleg kissé kelletlen ünneplés, mégis bizonyos vagyok benne, hogy legtöbb helyen a száz év előttinél elmélyültebb lesz a megemlékezés, és a gondolkodó magyarok a millicentenárius ünneplését nemzetünk ködös jövődjének fürkészésére fogják használni. Így kell tennünk nekünk, erdélyi magyaroknak is.

A közelmúlt évtizedei a magyarság helyzetében korábban elképzelhetetlen, gyökeres változásokat hoztak. Ebben az időszakban ugyanis a magyarság államalkotó, többségi nemzetből tipikusan kisebbségi-szórvány-néppé vált, melynek harmada védtelenül kiszolgáltatott tudatosan romboló politikai szándékoknak és az idegen környezet természetes beolvasztó erejének. Amin a magyar nemzet az utóbbi 75 esztendőben átment, egyedül csak azzal az életformaváltozással mérhető össze, amit a keleti, nomád művelődési körből a keresztyén Európába való átváltás jelentett. A honfoglalást követően a társadalom és a gazdaság addigi szerkezete, a régi életszemlélet, mentalitás viszonylag rövid idő alatt érvényét veszítette. Napjainkban az államnemzet széthullása után teljesen új nemzettudatra kell mindnyájunknak, otthon maradottaknak és idegenbe szakadtaknak egyaránt átváltanunk. Egyes nemzetrészeknek, több százezres tömegeknek, megmaradásukhoz a kisebbségi életforma keserves iskoláját is ki kell járniuk. Ennek a mostani átváltásnak is a megmaradás vagy a pusztulás a tétje – akárcsak Géza fejedelem és fia idejében.

Talán még azt a sejtést is megkockáztathatom, hogy az ezredforduló évtizedeinek sorsdöntő jelentőségét a kisebbségi létre kárhozott nemzetrészekhez tartozók – egyébként helyzetük természetes következményeként – jobban érzékelik, mint a szerencsésebb sorsú magyarok.

A magyar honfoglalás körül a maga idején Európa-szerte nagy volt a hangzavar, és ez olykor azóta is megismétlődik, de már csak a szomszédságunkban. Európában feltűnésükkor a tehetetlenül rémüldöző nyugatiak gondolkozás nélkül ráhúzták eleinkre mindazokat a negatív irodalmi kliséket, amelyek a hunoktól és az avaroktól kezdve kijártak minden keleti lovasnépnek éppen úgy, mint az araboknak vagy a vikingeknek. Mindenkinek kijártak ezek, aki a keresz-

* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1996. május 4-én tartott közgyűlésén ünnepélyes keretek között emlékezett meg a millicentenáriumról. A közgyűlés egyhangúlag hozott határozatot arról, hogy az ünnepi előadás szövege az Erdélyi Múzeum hasábjain és különlenyomatban is jelenjék meg.

tyén Európát kívülről fenyegette. Tehát, hogy rút ábrázatú vadak, valóságos szörnyetegek, akik nyereg alatt puhított nyershúson élnek, embervért isznak, csak rabláson és gyilkoláson jár az eszük. Bizony évezredek múltja van annak a gyűlölködő ábrázolásnak, amely kűtmérgező szándékkal bizonyos megnyilatkozásokban ma is felbukkan népünkkel kapcsolatosan, mintha a tudomány ezer esztendő alatt semmit sem tisztázott volna ebben a tekintetben.

Önmagunkhoz, millecentenáris megemlékezésünkhöz és az Erdélyi Múzeum-Egyesület ünneplő közgyűléséhez egyaránt méltatlannak tartanám vitatkozni a fentiekről vagy a magyarság évezredek európai útjának egyes kérdéseiről. Döntsék el mások maguk között az olyasféle vitás kérdéseiket, hogy Szent István szlovák volt-e vagy román; hogy a Duna és a Tisza köze, valamint a Tisza-vidék a honfoglaláskor morva vagy román államalakulathoz tartozott-e, és a jövővényekénél a szlovák vagy a román őslakosság szervezettsége és műveltsége volt-e magasabb fokú. Szokványos történelemleckét sem kívánok tartani senkinek sem. Nem is magáról a honfoglalásról vagy a honfoglalókról fogok szólni, hanem az esemény történeti következményeiről, arról, ami ebből a jövődönkre nézve is következik, mégpedig kötelező erővel.

A történelmi folyamatokat, a fejlődést ugyanis leghitelesebben maga a valóság, a végeredmény minősíti. A magyarság 1100 esztendejét, történeti szerepét és teljesítményeit is végső soron csak a közép-európai mai valósággal összevetve lehet elfogulatlanul értékelni. Egy évezred fejlődésének tényei és a jelenlegi közép-európai viszonyok pedig egyértelműen azt bizonyítják, hogy a honfoglalás legnagyobb horderejű, valóban európai jelentőségű történelmi következményének a magyar államiség létrejötte tekinthető. Ezzel ugyanis megszűnt a Kárpát-medencében a politikai és gazdasági instabilitás, és helyébe a kontinens egészével együttműködő szilárd és kiszámítható államhatalom lépett. A következőkben ennek jelentőségét kívánom érzékeltetni néhány mozzanatra való emlékeztetéssel.

A Kárpátok övezte táj a római birodalom kiszorulásától, tehát a III. század végétől kezdődően a magyarok honfoglalásáig, tehát a IX. évszázad végéig több mint félezer évre az Európát rohamozó keleti vándornépek különböző hullámainak átmeneti szálláshelye lett. Egyben kiszámíthatatlan, állandó veszedelmek forrása a keresztyén Európa számára. Különböző germán és török törzsek, gótok, gepidák, vandálok, szarmaták, hunok, longobárdok, avarok, bolgár-törkök, szláv népcsoportok, szlovénok, morvák kísérleteztek államalapítással ezen a területen, de ezeket az ingatag képződményeket hosszabb-rövidebb idő alatt felőrölték a történelem fordulatai. Mi lehet hát a titka a magyarok sikeres államalapításának? Hiszen létszámuk jóval kisebb volt a felsorolt népekénél, és azoknál primitívebbeknek is mondják őket. Vagy a véletlen szerencse játékával állunk szemben, amint egyesek sugalmazzák?

A történelem azonban nem ismer ilyen véletleneket. Akkor pedig fel kell tételeznünk, hogy a honfoglalók törzsszövetsége a fejlődésnek jóval magasabb szintjén állhatott, mint ahogy ezt korábban hitték. Nagyállat-tenyésztő, pogány pásztornép voltak, de már ismerték a földművelés alapelemeit és a keresztyénség bizánci ágát. A hódítók és a meghódítottak civilizációjának általános színvonala között aligha lehetett minőségi különbség. Ha pedig volt ilyen, az az életforma eltérésebből adódhatott. Csak így válik érthetővé a Kárpát-medence új és régi népességének meglepően gyors és teljes egybeolvadása a magyarok életformaváltását követően. A döntő tényező tehát az lehetett, hogy a lovas-nomádok katonai-politikai szervezettsége messze hatékonyabb volt, mint az itt talált népeké.

A fenti magyarázatot az is alátámasztja, hogy noha a szlávok a IX. században, tehát a honfoglalóknál egy évszázaddal korábban lettek keresztyének, egyházi és állami szervezetük kiépítésekor a magyarok már lépést tartottak velük. A magyar királyság és keresztyén egyház nem csupán egyidejű képződmény a csehekével és a lengyelekével, hanem szilárdság és függetlenség tekintetében felül is múlta azokat. Ez utóbbiak ugyanis jó ideig sem egyházukat, sem

államukat nem tudták kivonni a német függőség alól. Sőt a cseh királyság a XII. század végétől fogva egyenesen betagozódott a Német-római Birodalomba, és a cseh egyháznak is csak 1344-ben, a prágai érsekség felállításával sikerült kiszabadulnia a mainzi érsekség kötelékéből. A magyar államot első királyánál: politikai előrelátása megóvta a hasonló veszedelmektől, és ereje is megvolt ahhoz, hogy ilyen próbálkozásokkal szemben megvédje magát. István király 1001. január 1-én a II. Szilveszter pápától kért koronával avattatta magát keresztyén királlyá. Ezzel nyilvánította ki népének a latin Európa melletti elkötelezését.

A magyar királyság létrejöttével, tehát az első évezred fordulójára megszűnt a hatalmi bizonytalanság a bizánci és a német-római császárságnak ezen az ütköző területén, stabilizálódtak a gazdasági és politikai viszonyok, és végleg eldőlt, hogy a Kárpát-medence a nyugati keresztyén művelődésnek lesz a része. A magyar törzsek beilleszkedése lehetővé tette, hogy a Baltikumtól az Adriáig terjedő térségben létrejöhessen egy új fejlődési egység, Közép-Európa, mely keleti és északi irányban jelentősen kiterjesztette a latin keresztyénség korábbi határait, a nyugati modellhez igazodó fejlődés területét. Ez avatja a magyar honfoglalást európai jelentőségű történelmi eseménnyé.

Közismert, régi megállapítása a tudománynak, hogy a bizánci és általában a keleti (iszlám) kultúrkör államainak a kezdetektől fogva fő jellegzetessége a központosított, uniformis, despotikus hatalomszervezés, melyet semmilyen világi vagy egyházi törvény, testület vagy társadalmi erő ténylegesen nem korlátoz, mert az állam és az egyház vezetése egyazon személy kezében egyesül. Ezzel szemben a nyugati állammodell fokozatosan teret engedett a közügyek intézésében a fejlődés során jelentkező társadalmi erőknél, ismerte a városi, területi és etnikai önkormányzatokat, már a középkorban módot adott a rendi gyűlések korlátozó szerepének kiépítésére, ami később a polgári parlamentarizmus bölcsőjévé válhatott.

A magyarok ideérkezése előtt úgy látszott, hogy a Kárpát-medence fejlődése a keleti modellt fogja követni, hiszen Bizánc misszionáriusai, Cirill és Metód a IX. század közepén már a morvák között térítettek, és a magyar keresztyén egyház szervezését szintén görög papok kezdték el. E terület sorsát Géza fejedelem döntötte el azzal, hogy 972-ben Nagy Ottó német-római császártól nyugati térítő-papokat kért és a szervezés nyugati mintáját választotta. Ennek a kétségtelenül politikai döntésnek a Kárpát-medence egész népessége haszonélvezője lett, de különösképpen a nem magyar népcsoportok, mert az autonómiák védelme alatt egészen a polgári állam létrejöttéig eredményesen őrizhették önazonosságukat. Ezzel kapcsolatosan emlékeztethetünk István királynak a fiához intézett Intelmeiben kifejtett kormányzati elvekre, de utalhatunk az erdélyi szászok későbbi Universitasára, a székelyek, kunok, jászok autonómiájára vagy a városok német és szlovák lakosainak önkormányzataira, de a románok középkori kiváltságos kerületeire is.

Az egykori magyar államszervezet szilárdságát és fejlődésképességét térségünk mai ingatag viszonyaiból visszatekintve értékelhetjük kellőképpen. Például a frank comitatus mintájára kialakított megyerendszer, fokozatos korszerűsítésekkel, szinte ezer éven át változatlan területi kiterjedésben működött, még a török hódoltság idején is, egészen a polgári államiság végéig. Lehet, hogy ez az államiság több terhet rótt a lakosságra, mint a lazább kelet-európai-balkáni kormányzatok. De az kétségtelen, hogy emezeknél nagyobb biztonságot, jogrendet, magasabb életszínvonalat és a fokozatos korszerűsödés lehetőségét nyújtotta cserébe mindenkinek. Biztosította a feltételeket az európai fejlődés újabb vívmányainak befogadására, lépcsőfokainak végigjárására, a közép-európai régióval való együtt haladásra. Differenciált feudális társadalom, városfejlődés, iparosodás és polgárosodás mind-mind ehhez az államisághoz kötődött. Végül az intézményrendszer azonos alapjai képesítették a magyar királyságot arra is, hogy Mohács után beilleszkedhessék a Habsburgok vezetése alatt kialakult közép-európai integráci-

óba, és ezáltal megvédhesse önmagát és népeit a török hódítás nyomában terjeszkedő orientális-balkáni politikai fejlődés következményeitől. De hogy időben közelebb eső példára is emlékeztessek – ugyanennek a szervezettségnek köszönhetik mai használói a Kárpát-medence infrastruktúrájának, út- és vasúthálózatának, árvízvédelmének, távközlésének stb. megalapozását és nagyrészt kiépítését is.

Mindezeket az eredményeket hiba lenne egyedül a magyarság javára kisajátítani, mert része van ezekben a Kárpát-medence minden népének. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy mindezek mögött a mozgató és irányító erő a magyar államiság volt. Sem az államalapító első királynak, sem utódainak nem sikerült teljesen megvalósítani a politikai, társadalmi és gazdasági szervezés terén a kontinens nyugatához való felzárkózást. Ehhez 1100 esztendő is kevésnek bizonyult. De a tatárjárás és a török uralom utáni újrakezdés bizonyítja, hogy a magyar államhatalom erre törekedett és tántorítatlanul kitartott a honfoglaláskor választott úton. Területén az iszlám sem hódíthatott úgy, miként a Balkánon, mint például Boszniában. Ha minden tekintetben nyugati állami életet, kormányzatot nem is, de olyan szabású viszonyokat teremtett a Kárpát-medence népei számára, melyek nem maradtak el a régióbeli szomszédokéitól, és ezért a mainál több tárgyilagosságot és elismerést érdemelnének legalább a múlt kutatói részéről. A magyar opció egy évezredre eldöntötte a nyugati egyház és az általa képviselt politikai hatalom, művelődés, gazdaság, mentalitás dominanciáját tájainkon. Ezen az első réseket a török uralom 150 esztendeje ütötte azzal, hogy ismét utat nyitott az iszlám és a bizánci egyház terjeszkedésére a térségben. Az iszlámnak végül nem sikerült itt tartósan gyökeret eresztenie, de a görögkeleti ortodoxia térnyerése a Kárpát-medence egyes peremterületein azóta is szakadatlanul tart, nagy lendületet vett 1918 után, és napjainkra meghatározó erővé vált a térség déli határvidékén.

A X. század folyamán alakult új államokban a királyság és az egyház szervezése egymást kölcsönösen támogatva párhuzamosan haladt. Ma is haszonélvezői vagyunk annak az egykori körülménynek, hogy a pogány magyarságot végül is a római egyház vezette át a keresztyénségbe, annak szervezeti és művelődési struktúrájába. Ezáltal ugyanis egyszeriben hozzáférhetővé váltak számára is mindazok az értékek, amelyeket a kontinens nyugata addig kitermelt. A latin egyház évszázados nevelőmunkáját dicséri, hogy ezekből a magyarság meglepően gyorsan oly sokat átvett művelődésébe, életszemléletébe, értékrendjébe. Innen keltezhető, egyebek mellett, a Nyugattal való lépéstartás igénye és képessége. A római egyház útján léptünk be Európába, ennek következményeként kötődtünk és kötődünk ma is protestánsokként is számtalan finom kötelékkel egy nagy közösséghez, melynek javai évszázadokon át egyházi csatornákon keresztül jutottak el népünkhöz és művelődésünkbe. Valójában egy évezreddel korábbra nyúlunk vissza annak a művelődésnek és mentalitásnak a gyökerei, amelynek magyar népünk és önmagunk is hordozói vagyunk ebben a régióban.

Legyen szabad néhány adattal érzékeltetnem, hogy mit köszönhet a Kárpát-medence minden népe az államalapító magyarok Nyugathoz csatlakozásának. Kiragadott példaként a szerzetesség művelődésközvetítő szerepére hivatkozom. A nyugati szerzetesrendek házai a vallási kegyességen kívül a tudományoknak, az írásos művelődésnek, sőt a gazdasági haladásnak is otthonai voltak. Pannonhalma bencés monostora ebben az esztendőben ünnepli fennállásának ezredik esztendejét, annak bizonyosságaként, hogy a középkori magyar egyház kezdetétől fogva végigjárta a szerzetesi mozgalom minden állomását és részesült annak összes művelődési hozzájárásából. Például Pannonhalmán létesült a Kárpát-medence legelső könyvtára, melynek 1093 körül készült leltárában 80 kódexbe másolva kb. 250 mű szerepelt. A bencés monostorok elterjedése az itáliai kapcsolatok úttörő szerepét jelzi; a ciszterciák és a premonstreiek térhódítása a XII. századtól kezdődően a francia hatások erősödését hozta magával; a ferencesek és a do-

monkosok a kolduló rendek társadalmi érzékenységét plántálták át a magyarországi vallásosságba és közgondolkodásba; végül a teljes beilleszkedés bizonyságaként a XIII. század elején magyar szerzetesrend is alakult: a pálosoké. Ezek után természetes, hogy a magyarországi katolikus művelődés újkori alakításából nem maradt ki a spanyol kapcsolatokat képviselő jezsuita és piarista rend sem.

Másik példaként érintsük az oktatás ügyét. Teljes joggal büszkék lehetünk arra is, hogy iskolázásunk ezeréves múltra tekinthet vissza. Pannonhalma vagy Csanád példája bizonyítja, hogy az egyházszerzés részeként már első királyunk idején elkezdődött az iskolák létesítése mind a rendházakban, mind pedig a káptalanok mellett – a római egyház gyakorlatának megfelelően. Ennek köszönhető az ország társadalmának elindítása a szóbeliségből az írásbeliségbe, az íráshasználat fokozatos kiterjesztése és az, hogy a magyarországi iskolák neveltjei a XII. század óta megállhatták helyüket a Nyugat tanintézményeiben. A középkorban az egyházi elit kiképzésére korán szokásba jött az oktatásügy nemzetközi központjainak látogatása. Ez a gyakorlat a reformáció után a német, holland és angol egyetemekkel kiépült protestáns kapcsolatokban érte el csúcspontját.

Az oktatásügy a reformáció után is egyházi feladat maradt, de azzal a különbséggel, hogy a XVI. századtól fogva mindegyik felekezet hívei külön-külön építették ki nagy áldozatokkal saját iskolahálózatukat. Ekkor vált az iskola a társadalom tudatos önépítésének az illető közösség számára legfontosabb intézményévé. Ennek a felekezeti iskolahálózatnak a megteremtése és működtetése a nacionál-kommunista kisajátításig a magyarországi társadalom mindmáig legjelentősebb öntevékeny közösségi teljesítménye, melyhez érthető módon ma is változatlanul ragaszkodik, hiszen több száz éves áldozatvállalásának eredménye.

A reformációtól kezdve megsokszorosodtak és még színesebbek lettek a Nyugathoz kötő művelődési szálak. Ettől fogva egyidejűleg több csatornán áramlottak Magyarországra az európai művelődés változatos műhelyeiből a tudományos, irodalmi és művészeti indíttatások. Ezekből a Kárpát-medence minden etnikuma gazdagodhatott iskolái útján. A fentebb említett korai felzárkózás a nyugati egyházi-kolostori-iskolai haladáshoz készítette elő a magyarországi művelődést a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció befogadására. Ez pedig biztosította, hogy az újkori, világi művelődés kialakulása során is tovább éljen az Európához igazodó gyakorlat. A régi összeköttetéseket a reformáció újakkal bővítette. Ennek eredménye – egyebek között – a polgári fejlődésben élen járó Hollandiával és Angliával való szellemi kapcsolatok előtérbe kerülése a XVII. században, az anyanyelvi írásbeliség és irodalom kibontakoztatása, a laikus értelmiség és a világi-polgári művelődés kialakítása. Tehát hagyományos és új utakon érkeztek el a Kárpát-medencébe az újkori művelődést formáló eszmeáramlatok, társadalmi és politikai elméletek az angol puritanizmustól és presbiterianizmustól a német pietizmusig, a racionalizmustól a felvilágosodásig, a romantikától a nemzeti liberalizmusig vagy a polgári demokráciától a szocializmusig. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a magyar királyság betagozódása a Habsburgok közép-európai birodalmába a XVII. századtól fogva szintén fontos, párhuzamos alakítója lett a magyarországi fejlődésnek. Mert Bécsből nemcsak az ellenreformáció érkezett, hanem a vallási tolerancia és a felvilágosult abszolútizmus is. És a bécsi hatások egyoldalúságával szemben a magyarországi művelődés sokszínűségét éppen a korábbi eleven kapcsolatok fenntartásával sikerült megőrizni.

A gazdasági civilizáció vagy a művészetek fejlődésének vonalán vizsgálódva szintén hasonló eredményre jutunk. Az előbbi kapcsán a városiasodás, az ipar, a kereskedelem vagy a kommunikáció alakulására gondolok. Mindez még messzebbre visszamenően bizonyítható a művészetek esetében. A romanika XI. századtól kezdődően fennmaradt építészeti emlékei nyitják meg a sort. Ezeket követik a gótika korának különféle művészeti alkotásai. A rene-

szánsz stílus pedig nálunk olyan erős gyökeret eresztett elsőként Közép-Európában, hogy népies változataiban, főként a XVIII. századi Erdélyben még akkor is tovább élt, amikor már a Bécsből importált barokk vagy a klasszicista művészet számított korszerűnek. A művészeti emlékek is arról tanúskodnak tehát, hogy az egykori magyar királyság területe kelet és délkelet felé határozottan elkülönülő történeti fejlődési egységet alkotott.

Szükségtelennek látom tovább sorolni az adatokat annak bizonyítására, hogy a Kárpát-medence népei számára a kontinensünk fejlettebb részeivel való együtt haladást a honfoglalástól kezdve 1918-ig a magyar államiság biztosította. Ez a hatalom jelentette mindenkinek az egyetlen reális lehetőséget a fejlődésre és a megmaradásra, mert fennállásának egész ideje alatt tényleges hatalmi tényező volt a térségben, nem pedig történészek által utólag kiagyalt fantomalakulat. Például a makacs és hatékony magyar katonai ellenállás nélkül a román fejedelemségek, a szerbekhez hasonlóan, már a XIV. század végén török fennhatóság alá kerültek volna, ennek minden szomorú politikai és művelődési következményével együtt. Vagy ki mondhatná meg, hogy miként alakult volna a román művelődés útja, ha nyugatias elemekkel állandóan gazdagodó erdélyi tartalékai nem fejlődhetnek viszonylagos biztonságban.

Jó lett volna, ha a magyar honfoglalás millicentenáriumáról azokkal együtt emlékezhetnénk, akikkel ezt az 1100 esztendőt jórészt közösen éltük át. Ettől azonban még nagyon messze vagyunk. A magyar államiság ugyan már a múlté, de egykori élete szomszédainknál még sokáig nem lehet egyszerűen tudományos téma. Történetének valóságai ugyanis lépten-nyomon cáfolják az egykori területén osztozó örökösöknek saját nemzeti államuk előzményeiről megálmodott elképzeléseit. Innen származik Magyarország történeti szerepének tagadása vagy legalább minimalizálása. Pedig döreség feudális királyságokon a polgári állam viszonyait számon kérni. A középkori magyar állam sem volt jobb térségbeli társainál, de bizonyosan rosszabb sem. Erről a mostani új államok Kárpátokon belüli és kívüli részei között napjainkig észlelhető színvonalbeli különbségek tanúskodnak.

Ez a mai torzító történelemszemlélet elsősorban szomszédaink tudományát akadályozza a fejlődésben, korrekciója is rájuk tartozik, de bennünket nem akadályozhat abban, hogy legalább mi magunk kimondjuk azt is, amire múltunkból büszkéek lehetünk. Mert amint előbb láthatuk, nem vagyunk ilyenekben szegényebbek másoknál. Egyébként ezt kívánja tőlünk a tudomány érdeke és nemzetünk lelki egészségének helyreállítása. Nem utolsósorban nemzeti méltóságunk is. Századunk nemzeti tragédiái és sorozatos kudarcai, a belső megrontás bomlasztása napjainkra megengedhetetlenül aláaknázták egészséges önbecsülésünket, öntudatunkat. Európa legpesszimistább népévé lettünk, mely önmaga és múltja feladásával jövődjét is veszélyezteti. Sok bajunk között ez a belső válság a legrombolóbb nyomorúságunk. Ha ezzel nem sikerül leszámolnunk, ha nem tudjuk nemzetként újraépíteni önmagunkat, akkor kevés esélyünk marad arra, hogy a XXI. században sikerül megismételjük eleink ezer esztendővel ezelőtti bravúráját.

Történelmünk ugyanis megismételte önmagát. Ma is a teljes tudatváltás kényszerével esik egybe a megváltozott Európába való újbóli beilleszkedésünk. Ezeresztendős állami lét után kell népünknek olyan nemzettudatot kialakítania, mely egyben tarthatja a különböző államokba szakadt, külön-külön életképtelen nemzetrészeket. Semmivel sem kisebb feladat ez, mint amit a pogányságból a keresztyénségbe való átváltás jelentett egykoron. S mindez megtévezve szemléleti-gazdasági-szervezeti beilleszkedéssel egy olyan Európába, melynek hagyományos közös értékeit, korábban sem erős szolidaritását az amerikanizálódás máris alaposan kikezdte. Ráadásul mindkét feladatot a kommunizmus félszázados tudat- és értékrombolásának terhei alatt nyögő nemzedékeknek kell megoldaniuk veszedelmesen bizonytalan világpolitikai kilátások között.

Akár tetszik nekünk, akár nem, ez napjaink történelmi feladata a mai magyarság számára. Akárcsak ezer évvel korábban, ez elől sincsen módunk kitérni – ha nemzetként akarunk megmaradni. Ehhez azonban a mainál több hit, önbizalom, élni akarás, nemzeti önismeret és politikai felelősségtudat szükséges. Mert másoktól, attól a világtól, melyhez első királyunk sorsunkat hozzákötötte, ma sem számíthatunk több és önzetlenebb segítségre, mint amit a török veszedelem idején megtapasztalhattunk. Ezzel éppen úgy tisztában kell lennünk, mint azzal, hogy máshonnan még ennyi szolidaritást sem várhatunk. A jövő építésekor a nyomunkba lépőknek is ismerniük kell a fentebb érintett összefüggéseket, számolniuk kell velük, de súlyos tévedés lenne részükről túlértékelni azokat.

Legyen tehát millecentenárius megemlékezésünk tanulsága a határokon innen és túlra, a vezetők és a vezetettek számára egyaránt a következő: Az 1100 esztendő az egész mai magyarságot kötelezi, akár a hazában, akár idegenben éljen, hogy vállalja sorsát, és történelmi szerepének tudatában bátran nézzen szembe mindazzal, ami új helyzetéből következik, alakítson ki magának ehhez igazodó megtartó új nemzettudatot, és akkor bizhat abban, hogy a második évezred bravúrja szintén sikerülni fog.

Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál*

Az ügy ma sokkal szerteágazóbb, bonyolultabb, mint akár fél évszázaddal ezelőtt. A honfoglalás ezeréves megünneplésére készülő történészek, nyelvészek, néprajzkutatók (Nagy Géza,¹ Vámbéry Ármin² és mások) korábban figyelemre alig-alig méltatott vagy a későbbiekben nem méltányolt kutatási eredményei értelmében az ősmagyarország egyes csoportjai már a 7. század második felében a Kárpát-medencébe telepedtek. Ezt a felismerést az üllői és kiskőrösi avar temetőásatás eredményeit közlő Horváth Tibor³ fejlesztette tovább. László Gyula, korábban az Erdélyi Tudományos Intézet, később a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tanára számos tanulmányban és könyvben vitte tovább a „kettős honfoglalás” gondolatát,⁴ újabban pedig Makkay János mélyítette el ezt a nézetet.⁵

A jelenkori történettudomány számottevő képviselői: Németh Gyula, Moravcsik Gyula, Hóman Bálint, Györffy György, Makkai László, Engel Pál, Kristó Gyula, Bóna István viszont az ősmagyarország 895. évi honfoglalása mellett foglaltak állást; ezt fogadja el és ennek a jegyében ünnepli az ősszmagyarország az 1100. évfordulót. Minthogy az Árpád-féle honfoglalás jelentős történelmi mozzanatot, tényét a világ tizenöt milliós magyarsága idén ünnepli, ehelyütt lemondok az ősmagyarország 895. év előtti Kárpát-medencébe költözése körülményeinek és – nagyon hézagosan ismert – történelmének taglalásáról, csupán az Árpád-féle honfoglalás sokré-

* Tanulmányomban csak a tulajdonképpeni „történeti” Erdély területének kérdéscsoportjával foglalkozom.

¹ Nagy Géza: *A magyarhoni lovassírok*. Archaeologiai Értesítő (a következőkben AÉ) XXVII (1893). 105–117, 223–234, 313–323. (Ehhez fűződn l. még Alföldi András: *Budapest az ókorban = Budapest története*. I. Bp. 1942. 209. 78. jegyz.); uő: *Magyarország története a népvándorlás korában = A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. I. Bp. 1895. CCCLII; uő: *A honfoglalók*. Ethn. (XVII) 1902. 239; uő: *A honfoglalók és a törökök*. Uo. (XVIII) 1908. 65–80, 257–271.

² Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete*. Ethnológiai tanulmány. Bp. 1882. Még korábbi adatokra l. i. m. 412–422; uő: *A magyarország keletkezése és gyarapodása* Bp. 1895, új nyomat Bp. 1989. 74, 106, 107, 135. A kérdés csaknem teljes szakirodalmi fősorolása végett a következő könyvszerkesztési összeállításokra utalok: Banner János–Jakabffy Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig*. Bp. 1954. 479–520, különösen 513–520; uők: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. 1955–1959*. Bp. 1961; uők: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. 1960–1966*. Bp. 1968. 211–219; Jakabffy Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. 1967–1977*. Bp. 1981. 321–336.

³ Horváth Tibor: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető*. Archaeologia Hungarica (a következőkben AH) XIX. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiadványai. Szerk. gr. Zichy István és Fettich Nándor. Bp. 1935. 125.

⁴ László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. (Népkönyvtár 4.) Bp. 1944; uő: *Études archéologiques de la société des Avars*. AH Bp. 1955; uő: *A kettős honfoglalás*. Bp. 1978. 13–14; uő: *Őseinkről*. Tanulmányok. Bp. 1990. 156. Vö. még Csanád Bálint: *Probleme der archäologischen Forschungen zur awarischen Landnahme = Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. Sigmaringen 1993. Teil I. 226–227; Bóna István: AÉ III. C (1970). 259. 137. jegyz. Vö. még László Gyula: *A magyarország őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 194, 196, 198. Mellékesen megjegyezve a csak nemrégiben figyelemre méltatott két, a latin nyelvű magyar krónikák állításait felhasználó oszmán-török nyelvű történelmi mű: a *Tarih-i Üngürüs*, valamint a *Madzsar Tarihi* (azaz a Mahmud Terdzsümán: *Magyarország története*, továbbá az ismeretlen szerző összeállította *Magyar történelmi is*), korábbi szerzők szövegeire támaszkodva, félreérthetetlenül kettős honfoglalásról tudósít. Az említett első történelmi mű – III. Béla ismeretlen nevű szerzőjéhez, jegyzőjéhez hasonlóan – az első honfoglalást Etele személyéhez, azaz a hunok beköltözéséhez köti. L. *A magyarok története. Tarih-i Üngürüs – Madzsar Tarihi*. (Magyar Hírmondó.) Bp. 1982. 158–165, 440. A két művet törökből fordította, a jegyzeteket és az utószavakat írta Blaskovics József. Tudomásom szerint a kettős (helyesebben többszörös) honfoglalás elméletének erősítésére még senki nem használta ezeket az adatokat. Helyszűke miatt e kérdéssel másutt óhajtok bővebben foglalkozni. A 670. év körüli wángár-bolgár beköltözéshez és a korai bolgárokhöz l. Bóna István: *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken*. Studia Turco-Hungarica V (1981); uő: *Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der mittleren Donau = Awaren in Europa*. Frankfurt am Main–Nürnberg 1985; uő: *Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896) = Erdély története* (a következőkben ET) Bp. 1978. 172–177, 573–574.

⁵ Makkay János: *A magyarország keletkezése*. Átdolgozott, bővített kiad. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 48. Szolnok 1994. 135.

tű kérdéscsoportjának erdélyi vonatkozásaival foglalkozom, a rendelkezésemre álló keretbe illeszkedve.

Az ehhez kapcsolódó kérdések régészeti kutatásának az utóbbi háromnegyed évszázad sirmalmas történelmi eseményeiből fakadó fájdalmas hiánya miatt az erdélyi őstörténetírásban hatalmas űr támadt. Képzett magyar régészcsoporthoz nélkül, magyar személyzetű múzeumi intézményeink szétforgácsoltsága, személyi egyenetlenkedései okán, a közeljövőben nem is igen remélhető újraindulás, -indítás reményétől is megfosztva, a címbe foglaltak tárgyalására egyedüli lehetőség a Bóna István kitűnő tanulmányában⁶ kifejtetteknek a kisebb-nagyobb eltéréssel való bemutatása. Kedvezőbb lehetőségek megteremtődéséig, új, akár véletlenül is fölbukkanó, akár az annyira áhított rendszeres, szakszerűen vezetett ásatások eredményeinek megfelelő szintű közléséig sajnos nem remélhető a kérdés továbbvitele.

Az akárcsak alig néhány évtizeddel korábbi fölfogáshoz képest számos kérdést forradalmasító négy-, de legalább háromlépcsős honfoglalás föltett első két „mozzanatról” erdélyi régészeti bizonyítékok hiányában egyelőre nincs mit előadnom. Az 567–568. évi, Báján-khágán avar honfoglalásához fűzhető e pillanatban csupán Makkay Jánosnak a mezőszégi meg a csángómagyar csoporthoz kapcsolódó, nyelvészek és régészek kutatási eredményeire alapozott, nagyon figyelemre méltó, ám további erősítésre szoruló nézetére hivatkozhatom. A Mezőszégnek a székely nyelvjárásokétól „nagyon eltérő magyar nyelve és annak korai jelenléte (már a 10. században ott volt Marosszéktől nyugatra és feltehetően Marosszék területén is, a székelyek érkezése előtt) igen jól egyeztethető a Maros és Küküllő menti avar településtömbbel. [...] Ez a mára már széttöredezett *mezőszégi nyelvjárás* (dél és nyugat felé eső szórványaival a Maros, Nyárad és Küküllő mentén) kifejezetten »erdélyi«, a magyarság belső zöme felé semmiféle kapcsolata sincs.”⁷ Viszont nagyon szoros a rokonsága a csángó és a mezőszégi nyelvjárás-területnek. A bizonyítóanyagok régiek, és jelenségei „ilyen alakjukban egyedülállóak a magyar nyelv, illetőleg nyelvjárások történetében és jelenében”.⁸ Úgy lehet: nem véletlenül hívják *Mezőszégnek* a Szeret és az Aranyos-Beszterce összefolyásának ősi moldvai csángó táját, harminc magyar falut Bákó vidékén. „Mivel a mezőszégi csángó nyelvi kapcsolatok legalább a 12. század közepe [inkább a 12. század vége, szerző megjegyzése, ezután sz.m.] óta székelyek lakta Székelyföldön át nem jöhettek létre, megadják a csángómagyar települések alapításának a legkétszámű elképzelhető időszakát is a 11–12. században [helyesebben talán a 12. század végén, sz.m.]. Mi azonban sokkal valószínűbbnek, sőt *egyedül lehetségesnek* [F.I. kiemelése] azt tartjuk, hogy a *történeti csángó lakterület* azonos időre esik a mezőföldi [helyesen mezőszégi, sz.m.] archaikus és rokon magyar nyelvterület megalapításával már az avar korban. Gunda Béla [és előtte már többen mások, sz.m.] szerint⁹ a Bákó és Románvásár környéki [legősibb két csoporthoz tartozó, sz.m.] csángómagyarok a honfoglalás előtt a Kárpátokon kívül rekedt magyarok utódai. Ők a [melyik? sz.m.] honfoglalás óta megszakítatlanul ott élnek. Ha azonban a mezőszégi nyelvjárású térség régiessége, mind a székelytől, mind a »belső magyartól« teljesen elszigetelt helyzete és bizonyos avar kori településterülettel való szabatos egybevágása alapján ítélve avar kori eredetű a maga helyén, akkor az ősmagyar népességnek a Kárpát-medencébe

⁶ ET. 107–234.

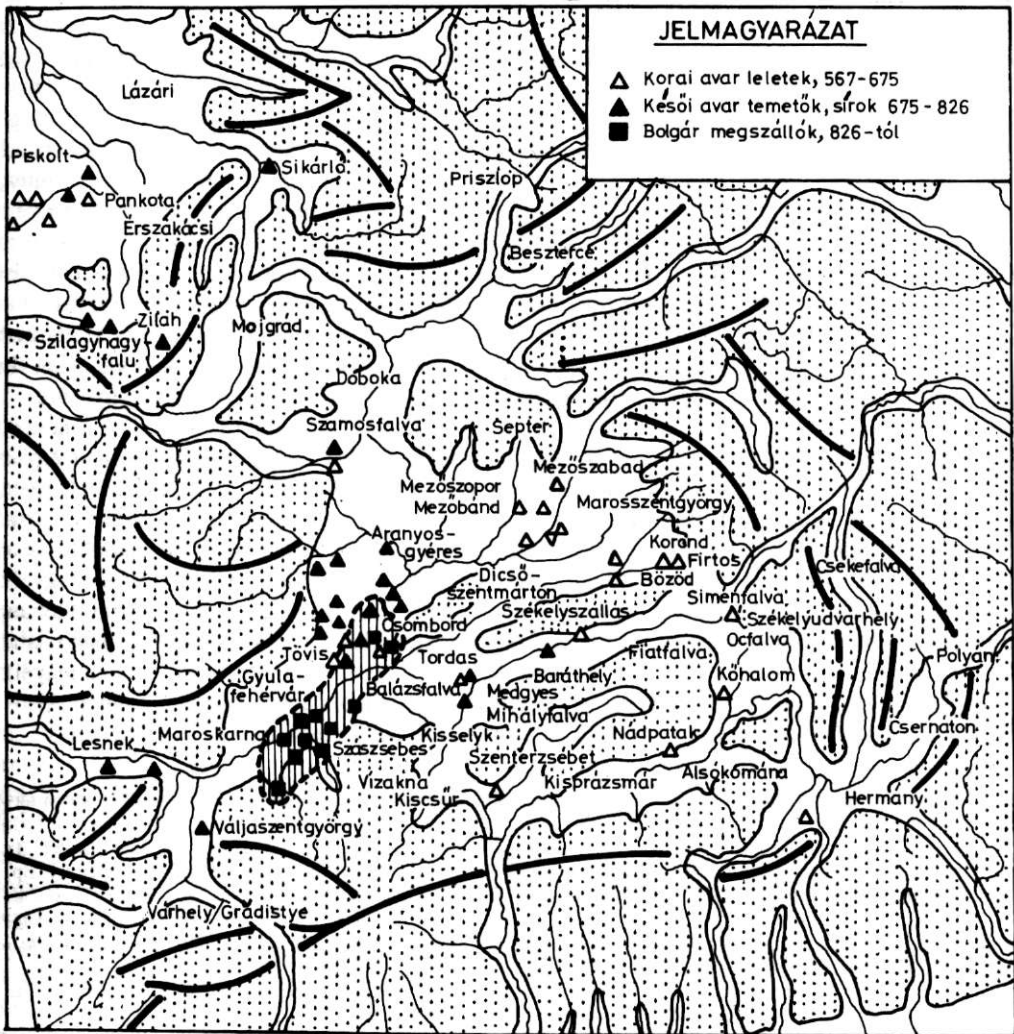
⁷ Makkay János: *i.m.* 85–86.

⁸ *I.m.* 86–87.

⁹ Makkay János Benkő Loránd alábbi tanulmányait idézi: *Adalékok a székelyek korai történetéhez* = Új Erdélyi Múzeum I (1990). 116; *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Bp. 1990. 23–27; *Nyelvészeti adatok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez*. Magyar Múzeum I (1991). 58.

való költözésében – elsősorban a mezősegi csoport igen korai nyelvjárásiasodása (dialektizálódása) miatt különböző rétegeket vagy hullámokat kell feltételeznünk. Az valószínűsíthető, hogy a mezősegi csoport már a korai avar korban letelepedett, és ott él azóta is.”¹⁰

Az ősmagyarok honfoglalásának (legalább) három lépcsőjéhez fűződő régészeti leletek szemléjét kell tehát a következőkben megejtenem.

1. Erdély kora avar kori, onogur-bolgár és dunai-bolgár régészeti lelőhelyei az ET. 192. 18. térképábrája alapján.

¹⁰ Mny. LXXXIV (1988). 23. Korábbi hasonló véleményekre I. Benkő Loránd: *i.m.* 21, továbbá Zsupos Zoltán: *Tisicum VIII* (1993). (Szolnok) 243–246; Makkay János: *i.m.* 115.

Az avarok legkorábbi szállásainak és katonai őrhelyeinek ma már az európai kései népvándorlás korban egyedülálló régészeti bizonyítékaival rendelkezünk (1. rajz). Immár két évtizedet meghaladó idő óta Belső-Ázsiában (nevezetesen Tannu Tuva területén és Mongolföldön) tevékenykedő régészek 6–7. századi, sajátos avar–korai türk temetkezési szokást mutattak ki.¹¹ A lovas-harcos réteg tagjait meg a fegyveres nemzetségi vezetőket – a nemzetségi és családtagok temetkezési helyétől lehetőleg távol – teljes öltözékben és fegyverzetel hantolták el. Lovukat a temetést követően (esetleg hosszabb idő múltán) a sírtól nem messze föltorolták, majd a halotti tor máglyára rakott maradványait a főszerszámozott lóborrel sekély gödörbe temették. Ez a temetkezési szokás a Kárpát-medencét megszállt avarok *első nemzedékével* kapcsolatban még általánosan megfigyelhető, a 6–7. század fordulóján túli elhantolások esetében azonban már nem. A belső-ázsiai kapcsolatok másik döntő eleme, hogy a fentebb említett korai avar máglyagödörből belső-ázsiai jellegű, hosszú fülű (nyúlt négyszög alakú) vagy hurkos fülű, puha talpú bőr- vagy nemezcsizmához alakított, kerek talpú kengyelek és csikózáblák kerültek napvilágra. Az avarok a legkorábbi avar – s egyben európai! – vaskengyeleket készen hozták magukkal. Erről nemcsak a tárgyalakok tökéletes egyezése, hanem a legkorábbi kengyeleknek a Kárpát-medencében ismeretlen, nikkeltartalmú vasanyaga is világosan beszél. Ezek a máglyás sírok, illetőleg a rájuk utaló égett felületű vaskengyelek (jelenleg mintegy 38–40 lelőhelyről) a Dévényi-kaputól a Küküllők partjáiig csálhatatlanul jelzik a korai avarság legkorábbi szálláshelyeit. A legdélekelebbi őrállomás a Barcaságból kivezető hágókat-szorosokat vigyázta. I. Chosrau perzsa uralkodó (531–579) érme csakis korai avarokkal juthatott Brassó környékére.

Az 567–568. évi történelmi események mai szintű ismeretében a Maros–Küküllők tája magától értetődően kezdettől fogva az avar megszállás, majd a korai avar településterület egyik „ütőere” volt. Kis-Küküllő menti egyik „végállomását” a Dicsőszentmárton határában lelt égett kengyelpár jelzi. A közeli Küküllővár faluban felásott sírból származik egy, a korai avarokra jellemző, összehúzott nyakú, szabad kézzel készült edény. De korai avar leletek ismeretesek a Küküllő mente Görgényi-hegység közeli, tehát keletibb tájáról (a volt Udvarhely megyei) Korondról is.¹² Ide sorolhatjuk a (volt Maros-Torda megyei) mezőbándi germán (gepida) temető szélén kiasott korai avar sírokat.¹³ Ezenkívül említenem kell a (Maros megyei) Hariban talált, Roska Mártontól (Árpád-)honfoglalás korinak ítélt korai avar sírt,¹⁴ (az Alsó-Fehér megyei) Tövis közeli Diód leleteit,¹⁵ a Nagyenyed melletti Muzsnaháza avar sírját,¹⁶ a szintén Alsó-Fehér megyei Csákó temetkezéseit,¹⁷ a veceli szórványos avar leletet stb.

¹¹ A következőkben főként a Bóna István összefoglalásába foglaltak után igazodom. Vö. *ET*. 164–234, külön forrásjelölés nélkül idézve egyes megállapításait.

¹² Az ebesfalvi (erzsébetvárosi), főnlaki és korondi sajtólóminta-leletekkel kapcsolatban I. Fettich Nándor: *Az avarok műipar Magyarországon. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn* = *Archaeologia Hungarica* I. Bp. 1926; Marosi Arnold–Fettich Nándor: *Dunapentelei avar sírleletek. Trouvailes avaras de Dunapentele*. Uo. XVIII. Bp. 1936. 92. Az avar főember tulajdonában volt Firtos-hegyi aranyéremleletre I. Ferenczi Sándor: *Firtosvár aranyéremlelete*. Székelység IV (1934). 7–8. sz. és kny.; uő: *Fund der byzantinische Goldmünzen von Firtos*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift LXII (1939). 59–78.

¹³ Kovács István: *A mezőbándi ásatások*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (az alábbiakban *Dolg.*) IV (1913). 326. kk. Vö. még Marosi Arnold–Fettich Nándor: *i.m.* 66–68.

¹⁴ Vö. *A hari (Hiria, Alsó-Fehér m.) honfoglalás kori sírlelet*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából IV (1944). 97–101; Bóna István: *ET*. 573–574.

¹⁵ Popa, Al.: *Materiale din perioada de trecere la feudalism în zona oraşului Alba Iulia*. Studii şi comunicări. Arheologie, istorie, etnografie. Acta Musei Regionalis Apvlensis (Apvlvm) III (1961). 225–226. 6. sz.; Bóna István: *i.h.*

¹⁶ Ciugudean, H.: *Mormântul unui călăreţ avar de la Margina, jud. Alba*. Studii şi cercetări de istorie veche (az alábbiakban *SCIV*) XXV (1974). 457–459; Bóna István: *i.h.*

¹⁷ Winkler, Iudita–Takács, Matilda–Păiuş, Gheorghe: *Necropola avară de la Cicău*. Acta Musei Napocensis (a következőkben *AMN*) XIV (1977). 269–284.

A Bónai Istvántól onogur-wángárnak nevezett, azaz a 670-es évektől 895–896-ig terjedő két és negyed évszázadnyi időszakból már számos erdélyi temetőről (közvetve tehát szálláshelyről) tudunk.¹⁸ Ezek „seregszemléje” előtt föltétlenül meg kell említenem, hogy csak kevés, a 7. század első felétől a második „Avar” Birodalom fölbomlásáig folyamatosan használt temetőt ismerünk. Hazai tájainkon talán csak az (egyesült) Küküllő-torkolattal szemben fekvő, Ferenczi Sándor föltárta – egyelőre közöletlen – tövisi ilyen. Kései szakaszára öntött bronz szíjvég utal. A szálláshelyek meg a hozzájuk tartozó sírkertek többsége az első Avar Birodalom szétbomlása és a nagy tömegű ősmagyarorságot magával sodró onogur-bolgár beköltözés okozta megrázkódtatások hatására a 8. század utolsó negyedében föltehetően nagyrészt újjáalakult vagy éppen akkor született. E tekintetben az erdélyi Mezőség nyugati szegélye közelében fekvő Aranyosgyéres – az eddig ismertnél bizonyára jóval terjedelmesebb – sírkertje foglal el előkelő helyet. Itt az átalakulás folyamatát hirdető lovas temetkezésen kívül a gazdag és változatos mellékletű késő „avar”, vagyis onogur-bolgár (wángár) sírleletek nagyobb temetőről tanúskodnak. Az indadíszes öntött nagy szíjvégek és csatok korábbi tömör és későbbi „áttört” fajtái, virágindával és oroszlánalakokkal díszített kerek és csüngős övveretek, különböző alakú, lapos talpú kengyelek, többféle kopjahegy és harci fokos csakúgy a teljes késő „avar” korba illeszkedik, mint a nők kerek és tojásdad karikájú, gyöngycsüngős fülbevalói, dinnyemag alakú gyöngyei meg a hajkarikák avar kori fajtái. Más sírkerteket, többek között a Nagy-Küküllő völgyi Baráthely második temetőjét csak a késő „avar” korban nyitották.

Az Erdélyi-medence nyugati szegélyövezetében, a Maros és Küküllők egymásba torkollása táján a késő „avar” uralkodó réteg lovas-fegyveres sírjai előzmények nélkül tűnnek föl. A Baráthelyen, Hariban, de még sokkal inkább a Nagyenyed közeli Muzsnaaházán és főként Csákón¹⁹ (azaz az erdélyi Maros-völgy középső szakasza eldugott mellékvölgyeiben, a Bedellői-hegység lábánál) előkerült temetők földrajzi helyzete önmagában is az egykorú szállások-temetők ma tudottnál jóval sűrűbb voltát sugallja! Természetesen a közelmúltbeli, de manapság is folytatódó nagyon kedvezőtlen helyzet következtében egyelőre nem is számolhatok be lényegesen nagyobb számú, egyidejű késő „avar” lelőhelyről. A lovassírok kései kengyelpárokkal, ívelt oldalpálcás zablákkal, öntött szíjdíszekkel és kései lándzsahegy-fajtákkal a 8. századi onogur-bolgár (wángár) harcos réteget képviselik.

A szintén mellékvölgyben fekvő Magyarlapádon, Gorgány és Vár határrész között a későbbi, 10. századi, honfoglalás kori sírleletek mellett az „Avar” Birodalom létének utolsó évtizedeire keltezhető lovassír bukkant elő fölfelé ívelt talpú kengyelekkel, nagyméretű, kerek kantárrózsákkal (falerákkal), négykaréjos lószerszámdíszekkel, lándzsaheggyel és harci fokossal. Bóna István észrevétele szerint eddig „ez az egyetlen ilyen temetkezés az Erdélyi-medencében”. A csákai, hari, muzsnaházi, magyarlapádi stb. sírokon-temetőkön kívül – a régészeti leletek tanúsága értelmében – a kései „avarok” a korábban alig megszállt délnyugati Maros-völgyszakaszigetelésre-állattartásra alkalmas mellékvölgyeibe is behatoltak. Többek között a Hunyad megyei Maros-völgyszorulatban fekvő lesnyeki sírokból napvilágra jutott virágindás aranyozott, öntött szíjvég, aranyozott bronz szerszámsallang és ezüstboglár, továbbá a Kalán város közeli Sztigrigszentgyörgyvályán felszínre bukkant öntött bronzcsüngős övdísz bizonyítja a terjeszkedési folyamatot.

A 8. században az erdélyi „avar” meg szláv anyagi műveltség (mindenekelőtt az edényművesség) meglehetősen összefonódott. Csupán a sírokon-temetőkben megfigyelhető elhantolási

¹⁸ Bóna István: i.h. Az alábbiakban is elsősorban Bóna István szövege után igazodom: ET. 175–177, 573–574.

¹⁹ Vö. Winkler, Iudita–Takács, Matilda–Păiuș, Gheorghie: AMN. XV (1978). 269–284; uők: *Așezarea prefeudală de la Cicău, jud. Alba*. AMN. XV (1978). 263–272.

szokások alapján választhatjuk szét. Az avar műveltségi hatásokat tükröző szláv települések-sírkertek nem bizonyítékai az „avarok” valóságos jelenlétének, csak a kései „avar” fémművéség és fazekasság korszakjelző termékeinek a gyér átvételét tanúsítják.

Az „avar” kor második fele is csupán településtörténetileg értékelhető. A temetők terjedelme, nagysága, szerkezete, vízszintes rétegezettsége, egyáltalán a rendszeres temetőföltárások ismerete nélkül lehetetlen bármely társadalom szerkezetébe tekinteni. A „lovass, lovas-fegyveres és fegyveres, méltóságjelző díszöves temetkezések ugyan az egész Avar Birodalomban egységesen megtalálhatók, de szerepük-rangjuk nagyon különböző is lehetett: a területi méltóságok harcos kíséretén [a szlávok „druzsínáján”, sz.m.] kezdve a határőrző katonai településeken át a falvak és közösségek vezetőiig, a nemzetség- és nagycsaládfőkig.”

Erdélyben egyelőre eldönthetetlen, melyik társadalmi rétegre vagy fajtára kell gondolnunk. A régészeti lelőhelyek térképi ábrázolásából mindössze egyetlen tény szűrhető le: „avar” közösségek a 8. század végén valóban Erdély számos vidékén szállásoltak, méghozzá elsősorban az Erdélyi-medence nyugati tájain, a Maros-völgy középső szakaszán, valamint a Küküllők alsó szakasza mentén. A 8. század elejére azonban településterületük – látszólag – Kisakna, Marosújvár és Torda felszín közeli sótörmzseinek környékére szűkült. Ennek ellenére a 8. század második feléből Dél-Erdélyből és a Szamos vízgyűjtő területéről is ismeretesek „avar” régészeti leletek. Tanúságuk értelmében e kései közösségek hasznosítani kezdték a nyílt lomberdejű tájak dús fűvű legelőit is. Noha több nézet megjelent a szakirodalomban, Bóna István szerint a *Küküllők* neve az „avar” = onogur-bolgár uralom valószínű emléke, helynévi bizonyítéka és a *kökeley* ’kőkenyes’ szóból származik. A régészeti leletek vallomása értelmében különben a Küküllők völgye 567–568-tól, az első (azaz az „igazi”) avar honfoglalásról a 9. századig kiemelkedő szerepűnek látszik az erdélyi avar településfolyamatban. A 6–7. század évtizedeiben egyenesen az erdélyi avarság uralmi központja volt, a 8. században pedig Baráthely II. sírkertjével az Erdélyből eddig ismert legnagyobb késő „avar” temetőt nyitották és használták itt.²⁰

Míg a 670-es években lezajlott, nagy tömegű onogur-bolgár (wángár) Kárpát-medencei betelepedés mikéntjéről e pillanatban nincs semmiféle fogódzónk (talán a Keleti-Kárpátok arra alkalmasabb hágóin-szorosain, továbbá a Bodzai-, a Töröcsvári-folyosón és esetleg a Vöröstor-

²⁰ Eugenia Zaharia közölte Baráthely II. temetőjét: *Populația românească în Transilvania în secolele VI–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei*. Buc. 1977. Bóna István helyes érvelése szerint (ET. 574): „A temető jól keltezhető leletei alapján [F.I. kiemelése] nehéz [...] egyetérteni a címben szereplő teljes évszázaddal korábbi kormeghatározással. A szerző a 34 csontvázas temetkezésből csak két [kettőt] lovast (pontosabban egy lovast és egy lovat) tart avarnak – a többiek keresztyének”. Közvetlen kapcsolatot vél felfedezni Baráthely I., 3–4. századi (nála 4–5. századi), szórt hamvasztásos sírokból álló, késő római temetője és a *Tárna* (Küküllő) folyó partján feltárt nagy szláv temető között. Az utóbbiakban az előző temető népétől már „asszimilált” szláv elemet lát. (Közbevetőleg megjegyezve, a lakosság-folytonosság bizonyításának buzgó igyekezetében nem veszi észre, hogy saját magának mond ellent. Ha ugyanis állítása valós lenne a 3–4. századi, tőle dák-római őslakosnak vélt, állítólag kezdetől fogva keresztyén ősnéppeségi temető elhantoltjainak népi hovatartozása tekintetében, akkor hogyan magyarázhatja a nevezett valláshoz tartozott keresztyén egyének hamvasztásos sírjait?! A két temetkezési szokás ti. összeférhetetlen. Ha e szlávokat az „ősrománság” „magába olvasztotta volna”, akkor e szlávoknak is keresztyéneknek kellett volna lenniük, ők is ez utóbbi hitnek megfelelőleg, annak a jól kialakult szokásai szerint temetkeztek volna, nem pedig „pogány módra” kellett volna elégetniük a holttemeteket! Hite szerint a baráthelyi „őslakókat” „már csak [...] rövidke korszak választaná el az Anonymustól »a 10. században említett « [?] helyi őslakosságtól”. A nevezett román kutató állítása merő képtelenség! – Az erdélyi avar régészeti emlékek összefoglalását tekintve különben az alábbi jelentősebb szakirodalomra utalhatok: Csallány Dezső: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Bp. 1956. (hiányos adattárral); Horedt, Kurt: *Avarii in Transilvania*. SCIV. VII (1956); uő: *Das Awarenproblem in Rumänien*. Studijné Zvesti AUSAV. XVI (1968). Utóbbiban 27 „hiteles” lelőhelyről számol be, keltezései azonban sok esetben megalapozatlanok, az avar korszak kezdetét nem 567–568-ra, hanem a valóságosnál kerek évszázaddal későbbre: 670 körülre teszi, jobbjára csak késő „avar” lelőhelyeket említ. Vö. Bóna István helyes érvelésével: ET. 573.

nyi-szoroson költözhetnek az új hazába), addig Árpád honfoglalásával kapcsolatban valamivel mégis szilárdabbnak mutakozó talajon mozgunk. III. Béla vagy esetleg IV. (Kun) László királyunk ismeretlen nevű Jegyzője a 12–13. század fordulóján írt *Gesta Hungarorum*ának az újabb kutatások szerint némileg ugyan változtatott állítása értelmében Árpád gyula egy *tümenre* becsülhető sereggel még 895 tavaszán kelt át az Északkeleti-Kárpátok nagyon alacsony hágóin, míg elsőszülött fia, Levente (Liüntika), a bizánci szövetségben, szintén tümennyire becsülhető másik sereggel győzedelmesen hadakozott Szimeon bolgár uralkodóval. A szorult helyzetbe került cár váratlanul szövetkezett az Etelköztől keletre szállásoló besenyő törzsszövetség alkotó elemeinek egy részével? A bolgárok újdonsült szövetségesei hirtelen támadtak Kurszán népének szinte védtelenül maradt szállásaira. Ezzel kezdődött az egyre erősödő vélemény szerint²¹ a türk népség általános menekülése: a honfoglalás. Az I. László uralkodásának utolsó éveiben írt – elveszett, de későbbi krónikák szövege összehasonlításának segítségével többé-kevésbé helyreállítható, kiegészíthető – *Gesta Hungarorum* (a Szent László kori „ösgeszta”) szövege viszont a hajdani valóságos útvonalról értesít. Bóna István fogalmazása szerint: „A felbolygott [...] szállások [...] népe a Keleti-Kárpátokon valamennyi [akkor járható, sz.m.] szorosán keresztül, három hónapon át tömörülve és tologva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító [inkább elhajtó, sz.m.] »sasok« (besék = besenyők) elől az erdőkön és hegyeken túli, védelmet nyújtó Erdélybe. (*»Exinde montes descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in Erdelw.«*) Itt végre megpihentek, megmaradt állataik is erőre kaptak. (*»In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt.«*) Minden bizonnyal hiteles hagyomány – magának az Árpád-háznak a családi hagyománya – értelmében Álmot Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis Pannoniába. (*»Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.«*) E kazár szokás szerint végrehajtott isteni (szakrális) áldozat a besenyőktől elszenvedett vereség következménye lehetett.”

Az adott helyzet mérlegelése alapján tehát Árpád népének legkorábbi régészeti hagyatékát Erdélyben, sőt mindenekelőtt annak északi részében kell remélnünk, hisz a régészeti maradványok, történelmi és nyelvészeti bizonyítékok vallomása szerint (2. rajz) bércek koszorúzta szűkebb hazáknak legalább a hajdani Torda vármegye déli peremétől az Erdélyi-havasok („Déli Kárpátok”) felé eső nagyobbik része Omurtág bolgár kán seregeinek 827–834 közötti hadjárata óta a dunai bolgár államhoz tartozott.²²

Levente vert hadai is a Bodzai-, a Vöröstoronyi-szoroson vagy inkább a dunai Vaskapun, továbbá a temesközi Cserna, a „folytatásában” északra nyíló Temes völgyében, tehát az alacsony Dománsyai-hágón (a középkor *Porta Orientalis*án) át menekülhettek Dél-Erdélybe, vagy talán inkább a Temesköz sárvizektől mentes hegyalji részein (?), igaz, ott is bolgár földön, de nem a bolgárok törzsterületén üthették föl ideiglenes táborukat. Ez a kérdés – a régészeti kutatások nagyfokú elégtelensége, no meg a történeti adatok fájó hiánya miatt – egyelőre sűrű ködbe burkolódik.

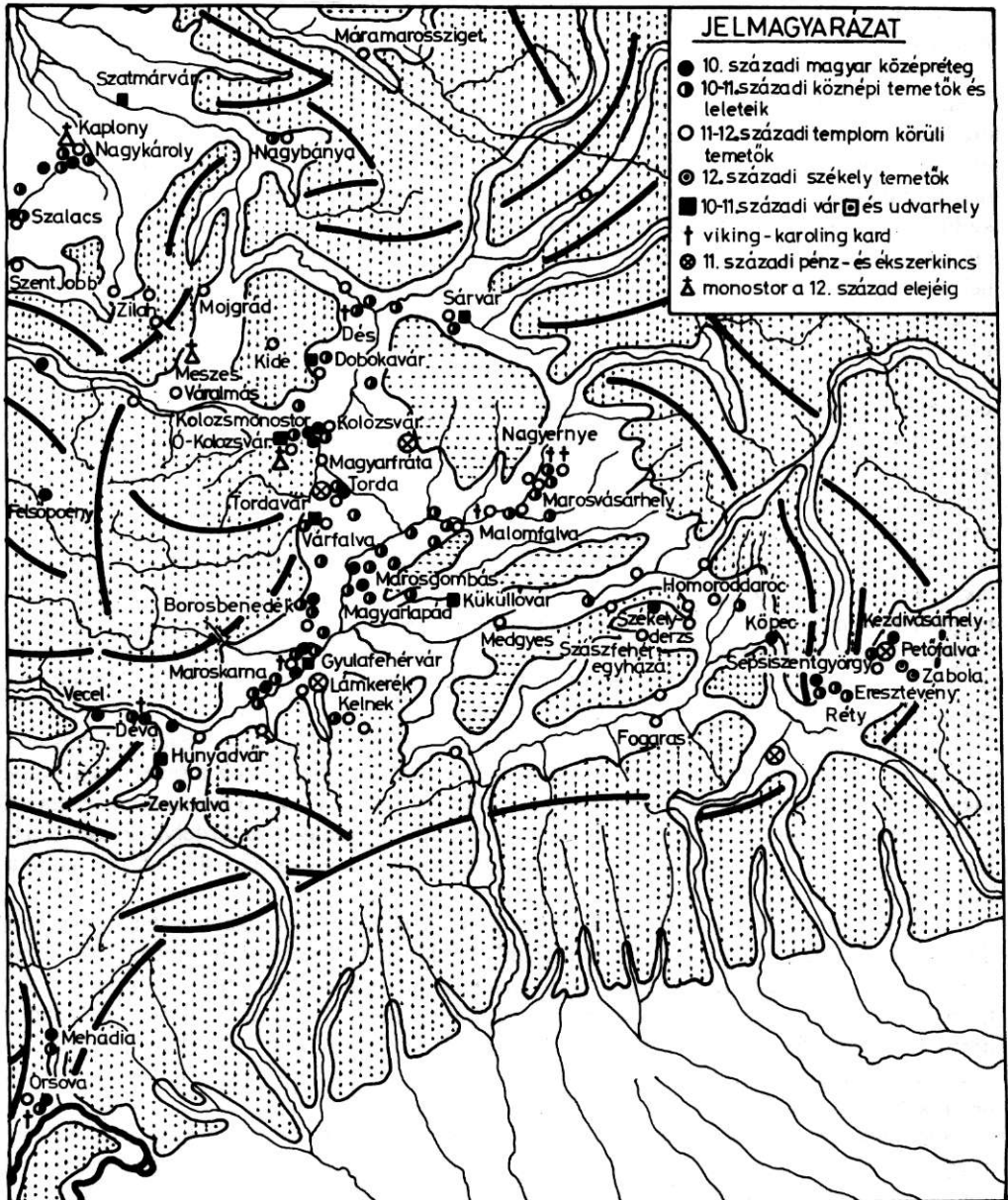
Bóna szerint – ennek ellenére – „A kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy Erdély különböző tájain a 9–10. század fordulójától kezdve egyszerre kezdődik a honfoglalók [...] különböző társadalmi rétegeinek a megtelepülése, temetkezése.”

A ma ismert temetőjének terjedelme alapján vélekedve legkorábbi jelentős erdélyi szálláshely föltehetőleg a Borsa nemzetség települése²³ az ókori Napoca város romjai közelében,

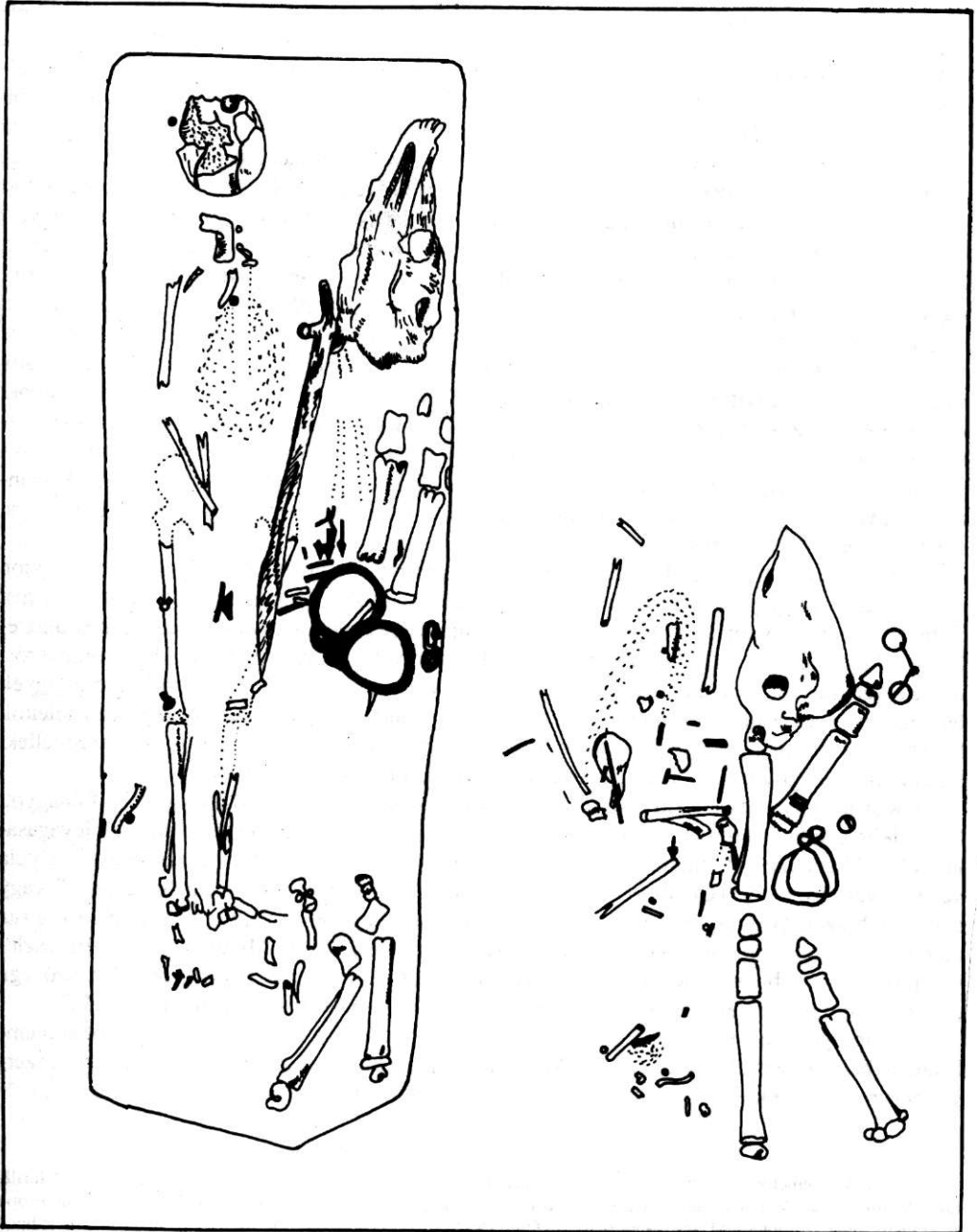
²¹ Vö. Makkay János: *i.m.* 7–40.

²² Bóna István: *ET.* 189–197.

²³ Erről újrajrandó doktori értekezésemben (*Régészeti adatok Kolozsvár és környéke ember- és településföldrajzhoz*) óhajtók bővebben beszámolni.

2. Erdély (Árpád népe) honfoglalás kori és kora Árpád-kori lelőhelyei az ET. 226. 19. térképvázlata alapján.

3. 9–10. századi honfoglalás kori szablyás és lovas harcos sírja (balra) és honfoglalás kori lovas harcos korabeli sírfosztogatóktól megbolygatott temetkezése (jobbra) a kolozsvári Zápolya utcából. *ET.* 204. 11. ábra után.

közlekedési és éppen ezért hadászati nevezetességű helyen, a mai Kolozsvár belvárosától keletre eső ún. Kövespadon alakult ki. Az egykori Zápolya, azután a Kalevala utcában, valamint a Pata utca és Györgyfalvi út találkozási fölött, addig folytatódó Szamos-pádnak a peremén föltárt,²⁴ immár 43 sírú temetőrész – biztos csonkasága ellenére is – csak a legjelentősebb honfoglaló sírkertekkel, így pl. a magyarországi kenézlőivel vethető össze. A Zápolya utcai 1911. és 1942. évi ásátás végeztéig (3. rajz) részben kavicsfejtéssel megsemmisített, háromsoros temetőből Kovács István és László Gyula föltárása révén 11, illetőleg 12 temetkezési jutott napvilágra. (Egyik az ásátások kezdete előtt vált a munkások hozzá nem értése miatt semmivé!) Őt sírból főlzserszámozott, összehajtogatott lóbbórral, a hatodikból a holttest mellé fektetett, kitömött és főlzserszámozott lóbbórral elhantolt, szablyás, íjas és tegzes férfiak csontváza került napvilágra. Egyiküknek „átfúrták” (trepanálták) a koponyáját. A sírok közül legalább négyet meghatározhatatlan időben kifosztottak. Hajdani gazdagságuknak (úgylehet, ez a körülmény is igazolja a Borsa nemzetség 10. századi ide temetkezéséhez fűződő föltevésemet!) csak halvány visszfényei a sírfosztogatóktól értéktelennek ítélt, ezüst hajfonatkarikák, lózserszámok, ezüstszerelésű-ezüstberakásos kengyelek, továbbá bőrtarsolyról árulkodó ezüst tarsolyfüggeszű fül. Gondolom: alighanem a Borsa nemzetség fejének és népes családjának, valamint szolganépének a sírkertjéről van szó. A temetőközéptől (?) kissé távolabb, lózserszám nélkül elhantolt, kifosztásra annak idején érdemtelennek ítélt férfi fegyverzete még mindig szablya, vaspántos tegzes és a benne levő nyilak.

A nagycsalád női tagjai, asszonyok, leánygyermek ők öltözékét a nyakon és csuklón ezüstlemezek szegélyezték, ezüst mentegombokat és gyűrűket, valamint szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalót (tömör öntött és szemcsézett üreges változatot együtt!), továbbá díszgombos öltözkét viseltek. Nemcsak öltözkük, fegyverzetük (szablyák, vasveretes tegezekben rombuszos, azután kétágú-villás és átlukasztott pengéjű, füttyülő nyílhegyek), az ásátáskor megfigyelt temetkezési szokásaik újak, merőben különböznek minden korábbi korból származó lelettől, hanem az asszonyok és gyermekek sírjába helyezett élelemtartó fazekak is. A Don-melléki „szaltovói” jellegű fazekak is új „jövevények” voltak a Kárpát-medencében.²⁵

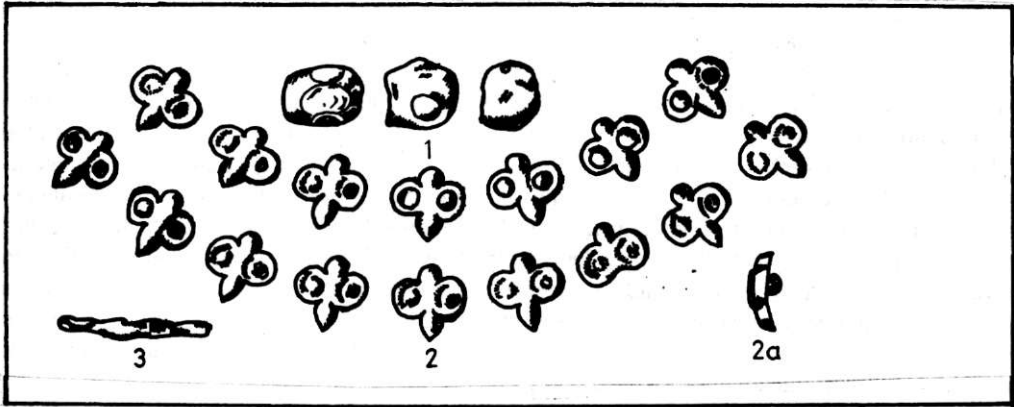
A Kovács István és László Gyula föltárta sírkert-résztől keletre a MÁV egykori, fölhagyott kavicsfejtője felé eső részen, a padperemi (kövespadi) Kalevala utca lejtős oldalának levágásakor előbukkant hat-hét, mellékletek nélküli szegény sírt 1948 késő tavaszán, László Gyula vezetésével tártuk föl. (Gondolom, ezek a temető jobb szárnya szélére elhantolt „inek” vagy éppen [rab]szolgák sírjai lehettek.) Az 1985–1986-ban megásott férfi-, női és gyermeksírok (az előbbi sírkert bal szárnya?) mellékletekben szegényesebbek voltak. Mindössze egyetlen részleges férfi lovassír bukkant fel. Kolozs megye Régészeti Adattárának nagyon szófukar szövege szerint „a mellékletek egy része ázsiai eredetű, mások Európa-szerte közismertek voltak.”

A „Zápolya utcai” sírok több melléklete régies (archaikus) a 9. század végi, honfoglaló emlékanyagban. Közöttük említhetem a keleti hasonmásokkal jellemezhető, szív alakú lózserszámcsüngőt, ezt a különös kelet-európai ékítményt, de ilyenek maguk a lózserszámveretek is.²⁶

²⁴ Az utóbbi temetőrész, ásatójának nemtörődősége miatt, közöletlen. L. Crişan, I.H.–Bărbulescu, M.–Chirilă, Eug.–Vasiliev, Val.–Winkler, Iudita: *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*. Szerk.: I.H. Crişan. Muzeul de istorie al Transilvaniei. Biblioteca Mvsei Napocensis V. Cluj 1992. 136–137, 53–54, 55f. sz. A temető jóval kiterjedtebb voltára gondoló Bóna István sejtése nagyon is helyesnek bizonyult.

²⁵ Bóna István: *ET*. 203–234. A továbbiakban legnagyobbreszt az idézett szerző szövege után igazodtam.

²⁶ Kovács István: *A kolozsvári Zápolya utcai magyar honfoglalás kori temető*. Közlemények II (1942). 85–118; László Gyula: *A Kolozsvár Zápolya utcai honfoglalás kori temető*. EM. (XIII). 4 (1942). 578–584; uő: *Fouilles archéologiques en Transylvanie*. Revue d'Histoire Comparée XXI (1943). Tome I. 605–610; uő: *Neue ungarische Funde aus der Landnahmezeit in Siebenbürgen*. Ungarn 1943 31–42. stb.

4. Két honfoglalás kori női sír mellékletei Marosgombásról. Erdélyi Irodalmi Szemle IV (1927). 261. 1. rajza után: 1. égetett aggyaggyöngyök; 2 – 2a. bronz boglárók; 3. vas ár, valamennyi 3/4-es kicsinyítésben.

A Farkas utca 23. sz. alatti telken talált női sírból előkerült szép szőlőfürtcsüngős fülbevaló alapján második, egykorú,²⁷ talán hasonló (immár megsemmisültnek tekinthető) sírkerttel (?) is számolhatunk.

A hajdani Kolozsmonostor környékén, de ma már Kolozsvár város területén a honfoglalás korba keltezhető sírok váltak ismeretesebbé szintén rombusz alakú nyílhegyekkel, egyrészt a hajdani apátság háromfelől szinte szédítően meredek oldalú, könnyen védhető padján, másrészt az ún. Cigány-patak árkával lefűzött, az előbbi padrésztől nyugatra eső, ma már tömbházak tömegével beépített padfolytatáson.²⁸ Utóbbiak az építkezések megindulása előtti időszakban kerültek elő.

De immár távolodjunk el Kolozsvártól.

A fegyverforgató honfoglalás kori „középrteg” lovas-egyveres sírjai-temetői a háromszéki eresztevénybeli Zádogos-tetőtől (innen lándzsás, kengyeles lovassír vált ismeretessé²⁹) és Kézdivásárhelytől (a Sepsiszentgyörgy–Bereck szárnyvonal építéskor lovassírban [?] talált vaszabla és szablya, továbbá díszítetlen, de határozottan honfoglalás kori edények³⁰), azaz a Háromszéki-medence északkeleti feléből kezdődnek. Sepsiszentgyörgy Epres-tetőnek nevezett, Olt bal parti alacsony padján talált egyik kitömött, lóbőrös sírból vaslándzsa és bronz keresztvasú bizánci kard bukkant elő.³¹ (Sajnos, semmi közelebbit nem tudni a Réty-Telekről említett 10. századi településről és temetkezésről. L. ET. 205.)

A Barcasági-medence, szabatosabban annak északi „öble”, Erdővidék szélén, Köpecen, a Kőcsukk határ részben már az első világháború előtt találtak lovassírt, 1927-ben pedig másokra bukkantak.³²

²⁷ Bóna István (ET. 205) „harmadik” temetőhöz tartozónak véli ezt a szórványos temetkezést. Magam viszont a Pata utca–Györgyfalvi út közötti temetőrészt a Zápolya utcai szerves folytatásaként fogom föl, minthogy *ugyanannak a folyópadnak a kissé nyugatabbra eső részén, végződésén, szintén a peremen fekszik*. Különben is eléggé nehéz fölteni, hogy külön honfoglaló közösségek egymás mellett szállásoltak volna!

²⁸ Repertoriul... 120. 1–2. sz.; saját értesülés.

²⁹ Utoljára Bóna István: ET. 205.

³⁰ I.m. uo.

³¹ Székely Zoltán: *Adatok Székelyföld népvándorlaskorához*. A Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai 5. sz. Sepsiszentgyörgy 1945; Bóna István: i.h.

³² Bóna István: i.h.

Erdély első honfoglalás kori temetőjét különben a nagyenyedi Bethlen-kollégium egyik neves tanára, Herepei Károly kezdte föltárni még 1895-ben Marosgombáson, a földjében – épenséggel nem véletlenül – szkíta és korai avar sírokat is rejtő, hadászati kitűnő fekvésű, a Maros-völgy Nagylak és Tövis közötti, megtört tengelyű szakaszára nagyszerű kilátást biztosító Zeyk-szőlő dombján (4–5. rajz). Az 1911–1912-ben Fogarassy Albert és Bodrogi János által folytatott ásatások során jó módú honfoglaló közösség egyetlen sorba (?) hantolt 12 temetkezését tárták föl. A temető egyik szárnyán szablyás, harci baltás, tegzes férfiak (7, 5, 3 nyílhegygyel), a másik szárnyon a nyakkivágás körül ezüst veretekkel borított, ezüst mentegombos öltözetben, bolgár és magyar fülbevalókat, lemezkarpereceket viselő nők sírjai voltak. A különben egyáltalán nem kötelező lovas temetkezésnek nem akadtak nyomára. A mai napig közöletlen V–IX. sírból újabb szablya, tegezmaradvány és nyílhegyköteg került elő, néhány további női temetkezés viszont – sajnos – megsemmisült. Lakás tűzhelyét is sikerült itt föltárni, szája előtt rombuszpengéjű nyílhegygel és lókoponyával.³³

Az immár a Nagy-Küküllő vízvidékének egyik „eldugott” mellékvölgyében fekvő Székelyderzs Új utcájában építkezéskor napvilágra bukkant lókoponya, ló-lábszárcsontok és kengyel jelzik a magányos (?), részleges lovas temetkezést.³⁴

Bóna István fölfogása szerint a későbbi „Székelyföldnek a [...] sírleletekből tükröződő gyér katonai megszállását a veszedelmes besenyő szomszédság magyarázza”. Szerintem éppen ez a helyzet követelte volna a fokozottabb hadászati biztosítást. Magam ezt a föltehető, de a régészeti kutatások sajnálatos elégtelensége miatt egyáltalán nem szilárd helyzetet inkább a dél-erdélyi bolgár fennhatóság tényében keresem.³⁵

Bodrogi János ugyancsak honfoglalás kori temető maradványainak egy részét bontotta ki a közeli, de már mellékvölgyben fekvő Magyarlapádon, a Gorgány és Vár nevű magaslat közötti vízmosásban. Lovas férfisír, továbbá női temetkezések utalnak a „középréteghez” tartozó személyek elhantolására (6–7. rajz).

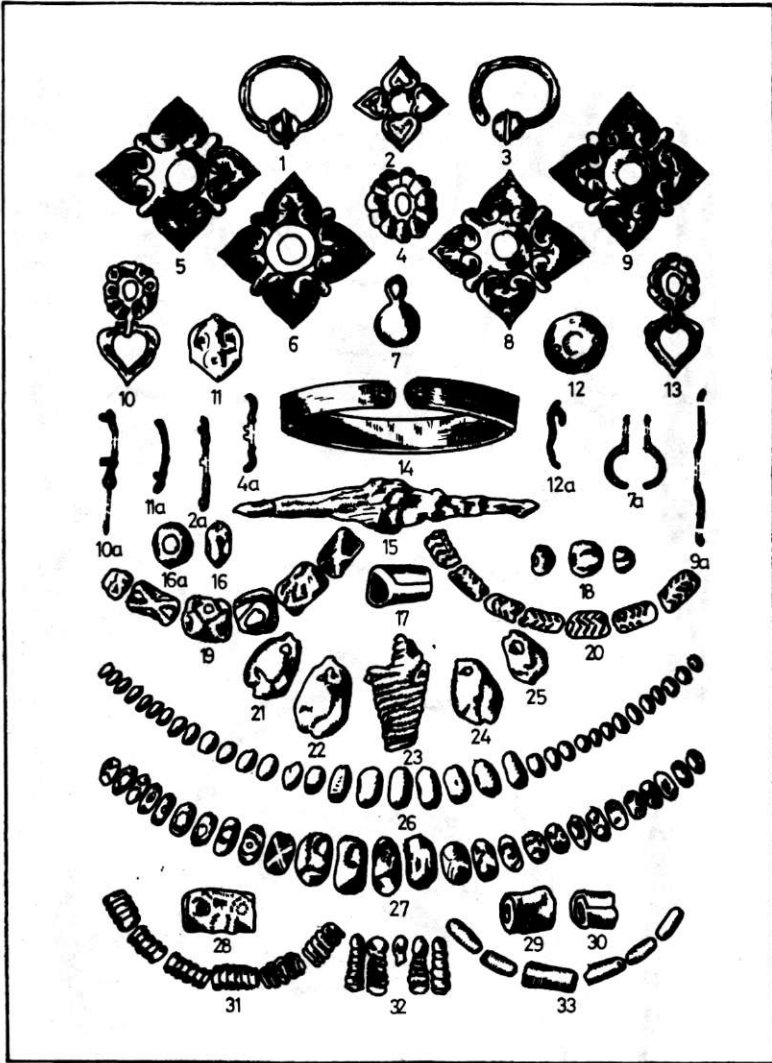
A Tövis közeli, szintén mellékvölgybe eső Diódról adományként a nagyenyedi Bethlen-kollégium gyűjteményébe jutott az itteni sírból származó vas lándzsahegy, két kengyel és vaszabla.

Gyulafehérvár immár három – vagy még több – temetővel is gazdagítja erdélyi honfoglalás kori anyagainkat, noha a harmadik temető föltárói – a valóságot szándékosan torzítva – az

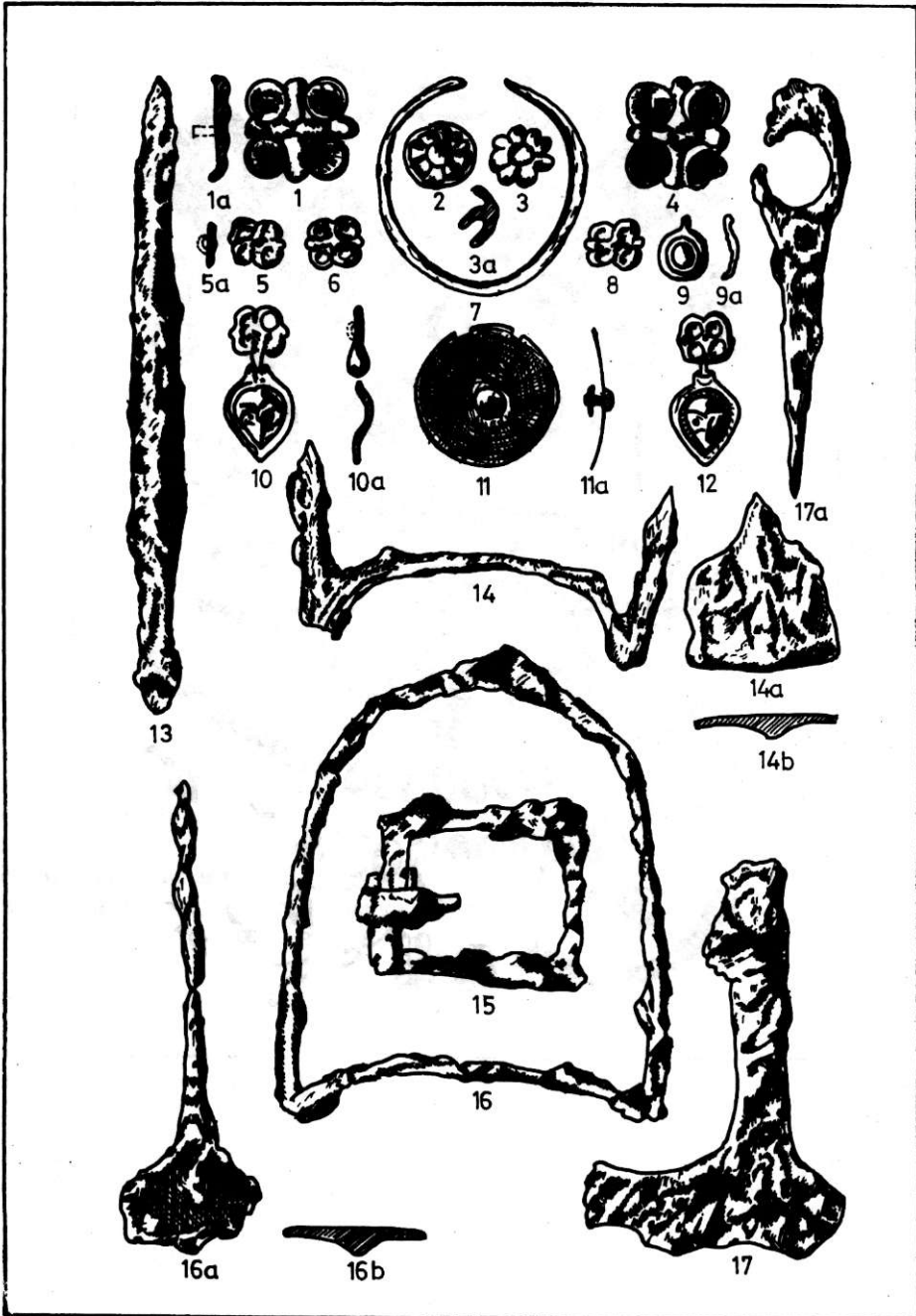
³³ Mindezekkel kapcsolatban I. Bóna István: *ET*. 207.

³⁴ Ferenczi Sándor: *A székelyderzsi honfoglalás kori sír*. Székelység III (1933). 100–105; Bóna István: i.h. A székelyderzsi honfoglalás kori lelethez fűződőn tévedésre szeretnék figyelmeztetni, ezzel is szeretném megakadályozni szélesebb körű elterjedését. A Budapestre távozott Benkő Elek állítása (*A középkori Keresztúrszék régészeti topográfia*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp. 1992. 22) értelmében Ferenczi Sándornak a székelyderzsi honfoglalás kori sírről írt közlése nem tartalmaz valós adatokat. Szerinte a helyszínen akkor a leletről Ferenczi Sándornak beszélő Kiss Tihamér (nemrég elhunyt) unitárius lelkész 1980-ban folytatott beszélgetésből tudta ezt. Nos, azóta kezemben Kiss Tihamér saját kezű aláírású, gépirásos nyilatkozata. Ebből az alábbiak derülnek ki: a) Nevezett unitárius lelkész teljes mértékben elismeri és állítja, hogy a Ferenczi Sándor idézett közleményében írottak *mindenben megfelelnek a valóságnak*, a fölfedezett temetkezésre vonatkozóan a Ferenczi Sándor megnevezte munkások mellett ő szolgáltatja az adatokat. b) Ferenczi Sándor közös tanakodás-beszélgetés, baráti viták révén igyekezett helyreállítani (a valóságot lehető legjobban közelítőn) a sír és a csontváz meg a tárgyak fölfedezés kori helyzetét és írta meg a róla szóló ismertetést. c) Nem emlékszik: akár Benkő Elek, a székelykeresztúri múzeum egykori régésze, akár másvalaki fölkereste volna, s érdeklődésére azt állította volna, miszerint ő Ferenczi Sándorral a kérdéstről nem beszélt, adatokat nem adott Ferenczi Sándor tájékoztatására. (A nyilatkozat helye és kelte: Székelyderzs, 1993. márc. 31.)

³⁵ Bolgár-török régészeti leletek ui. nem csupán délnyugat-Erdélyből (Csombord, Maroskarna, Oláhgorbó, Alvinc-Sebesán, Gyulafehérvár-Partos és -Vár, Magyarszentbenedek, Kudzsir, Oláhdálya stb.), hanem a háromszéki Kézdivölgyben is napfényre bukkantak. Az itteni (bolgár?) szláv település részleges föltárásakor besimitott-hálódiszes, gyűrűs peremű bolgár fazék is előkerült. L. Bóna István: *ET*. 192.

5. Diszes viseletben elhantolt, honfoglalás kori, középrétegbeli női sír mellékletei Marosgombásról. Erdélyi Irodalmi Szemle IV (1927). 260. 1. rajza után: 1, 3. rossz ezüstből készült, de vékony aranylemezzel bevont füles függők; 2. négyágú csillagra emlékeztető kisebb boglár; 4–4a. a 10–10a. és 13–13a. szám alatt ábrázolthoz hasonló, átlukasztatlan dísz (rozetta); 5–8. övdíszként alkalmazott, aranyozott, sarkain átlukasztott, szívídomos sarkú bronzboglárak. A szívídomok középpútt karikataghoz tapadnak; 7–7a. kétrészes, füles csüngő; 10–10a. 13–13a. két, azonos szívídomú csüngővel ellátott ékesség; 11–11a. négykaréjú, szívídomú levelet ábrázoló bronzpityké. Az egyik szárát alkotó szegecsszerű nyúlvány még a sírba tétel előtt letörött; 12. gömbszelvény alakú, középen benyomott s a fölvarrást megkönnyítő, kétlyukas bronzpityke; 14. végein átfúrt, nyitott bronzkarperec; 15. vas ár; 16–16a. üvegpépből készült gyöngy; 17. összegöngyölt bronzlemez; 18. dinnyére emlékeztető háromgereszdes gyöngy; 19. üvegpépből készült gyöngyök, egyeseket vonalas máz díszíti, a vonalak négyszöget alkotnak, bennük egy-egy „odacseppentett” lapos pont ül; 20. négyzetes hasáb alakú, fonás díszű gyöngyök; 21–24. átfúrt kauri kagylók; 26. sima gyöngyök; 27. az előbbiekek rokona; 28–30. ólomlemezéből hajlított, nyakon és mellen fekvő, gyöngyként (?) használt ólomlemez, a 28. számútt körrel kerített, bibircószerű dísz ékíti; 31. hengeres, egymás fölé helyezett körökkel és felfutó indaszerűen kezelt gyöngyök; 32. felső részükön füles, ezrett ékű gyöngyök; 33. keskeny, hengeres gyöngyök.

6. Lovas férfi sirmelléketei Magyarlapádról. Erdélyi Irodalmi Szemle IV (1927). 262. 1. rajza után. 1, 4. bronzboglárok; 2-3. virágszirmot utánzó bronzpitykék; 5-6, 8. a 10, 12. alattiak édestestvéreiként tekinthető bronzpitykék; 9. hiányzó csüngő tagú rossz ezüstpityke; 10, 12. csüngős bronzpitykék; 11. gömbszelvény alakú bronzgomb; 13. köpös vas lándzsacsúcs; 14, 16. vaskengyelek; 15. vas szijcsat; 17. vasbalta.

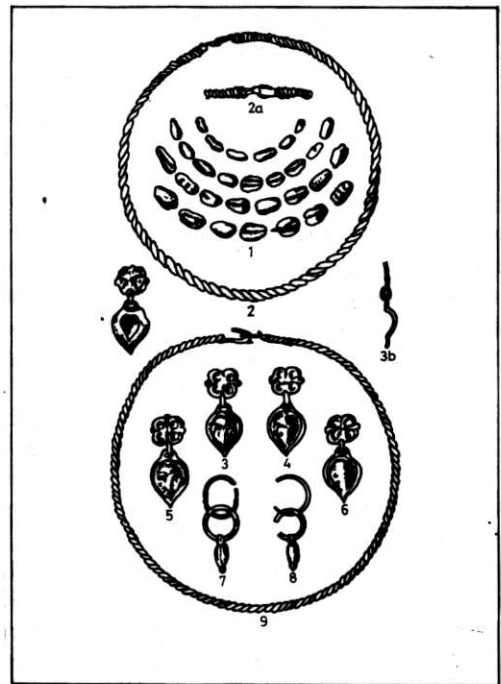

utóbbi más népszerűség hagyatékának hirdetik. Az egyik sírkert az ókori *Apvlvm* egyik polgárvárosának romjaiba „telepedett”. Még az első világháború előtt 35 temetkezését tárták föl; a másik a mostani várostól nyugatra, a zalatnai út mentén vált ismeretessé, a korábban kibontott hét sírral. A gyulafehérvári Vár területén a 11. század végi székesegyház emelésekor semmisítették meg további lovas temetkezést. Mellékletei között a kolozsvári Zápolya utcaihoz hasonló, levél alakú lószerszámdísz is volt.

Más helyekről, így pl. Szászvárosról, azután a Sztrigy-völgy széles torkolatánál fekvő Piskiről egyelőre csak 10. századi lovassírokról van tudomásunk. A Maros-völgy e jelentős közlekedési csomópontjához közel eső, a branyicskai völgy szorulatától keletre fekvő Déván fegyveres középrétegbeli, nagycsaládi temetőből hét sír mellékleteit mentették meg. A legmagasabb társadalmi rangú férfi mellé, a bal oldalára kétélű Karoling-kardot helyeztek. Ugyanaból vagy más hasonló sírból tegezvasalás, rombuszos pengéjű és kétágú-villáshegyű nyílhegyek kerültek napvilágra. A férfiak ruházatát eredetileg mentegombokkal díszítették. A nők ékszerei között említhetők: fülbevalók, sima hajfonatkarikák, gyűrűk, közöttük vésett díszűek is. E közösség esetében is valószínűleg csak a holttestek mellé helyezett lószerszámok (kengyelek, zablák) jelképezték a lovas temetkezést.

A terjedelmes kolozsvári és a még nevezetesebb helyről valló gyulafehérvári temetőkhöz fogható, külön figyelemre méltó az Alvinc közeli Maroskarna-szőlőhegyi sírkert. A sajnos, egészében még föl nem tárt maroskarnai „B” temető mintegy két km-re fekszik az előző bolgár korszak „A”-val jelzett sírjainak csoportjától.³⁶ Az előbbihez tartozó 15 temetkezés alapján nehéz megítélni a sírok együttesét, mivel 11-et ismeretlen korban földúltak és kifosztottak, csakúgy, mint a Zápolya utcai temető esetében. A temetkezési szokások bizonyos elemei (pl. a „párnaként” a koponya alá helyezett kölap), a temető szerkezete, sőt leleteinek egy része is élénken emlékeztet a kolozsvári Zápolya utcai temetőre, ám lovas temetkezés még nem bukant napvilágra. A megmaradt szablya-töredék, tegezvasalások, nyílhegyek, fémgombok, gyöngyök, szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalópár, de főként a „Szaltovo”-jellegű temetkezési fazék időben a Zápolya utcai mellé utalják e Maros menti temetőt.³⁷

A fentiekben Árpád honfoglalói – a nagyon kedvezőtlen körülmények ellenére – folyvást szaporodó számú temetőinek a „seregszemlé-

7. Honfoglalás kori női sír mellékletei Magyarlapádról. Erdélyi Irodalmi Szemle IV (1927). 263. 1. rajza után:

1. üvegyöngyök; 2. bronzkarpercc; 3–6. pitykés bronzcsüngők; 7–8. rossz ezüstből készült fülbevalók; 9. bronz nyakpercc.

³⁶ Vö. Horedt, Kurt: *Gräber des 4. und 11–12. Jahrhunderts aus Karlsburg. Die Metallfunde des 10–11. Jahrhunderts aus Siebenbürgen* = Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Buk. 1958. 49–70, 138–147; Bóna István: i. h.

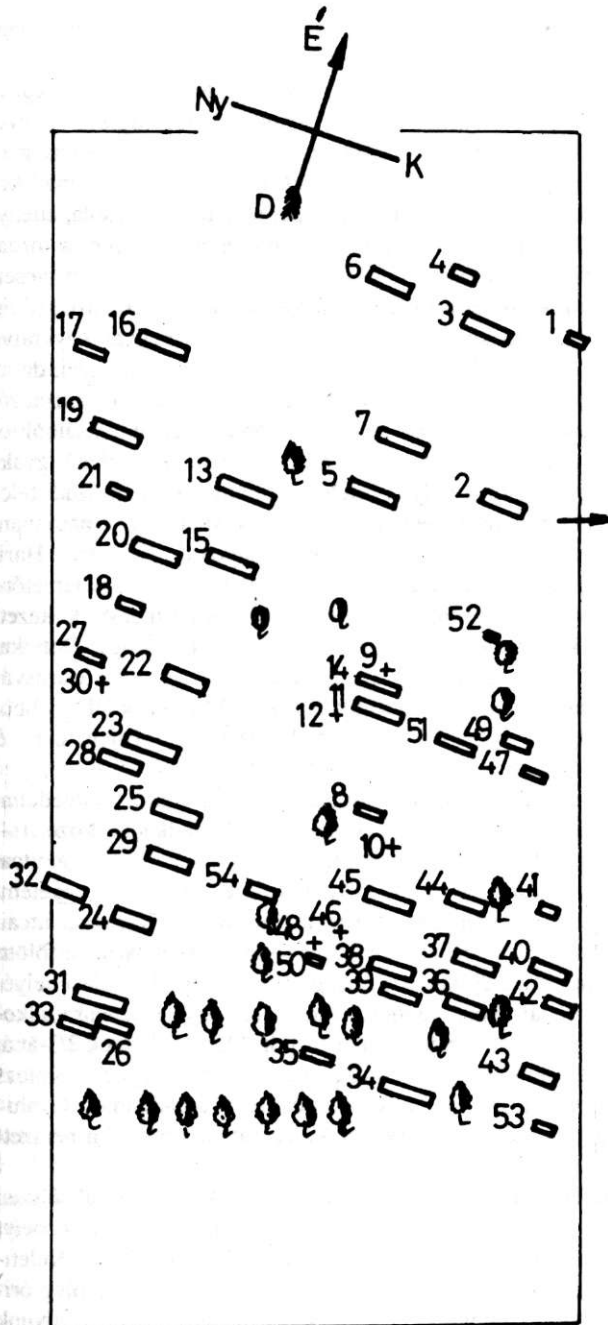
³⁷ Bóna István: i. h.

jére” kerítettem sort. Amennyire erre egyáltalán vállalkozhatom, a föltehetőleg itt talált, talán már az onogur-bolgár (wángár) beköltözéskor az Erdélyi-medencébe is telepedett, alávetett ősmagyar népeességről is illenék írnom. Noha az eddigi kutatások elégtelensége és tökéletlensége miatt – az alább röviden bemutatandó temetőket ugyanis még az első világháború előtt tárták föl – nem állíthatom bizonyossággal a várfalvi sírkert sírjai döntő többségének az ősmagyar-sághoz tartozását, mégis a jelenlegi helyzetben valószínűsíthetem ezt a lehetőséget mind a várfalvi, mind a vajdahunyadi temetővel kapcsolatban. Ezek többé-kevésbé szorosan és egyértelműen kapcsolódni látszanak a kolozsvári Kalevala utcai temetőszárny mellékletek nélküli sírjaihoz, de ugyanakkor a lovas-lószerszámos sírokkal „tarkított” honfoglalás kori „középréteg” temetőihez és egymáshoz is. Ezt a két temetőt (sajnos, egyelőre nemigen tudok egyebütt levő „testvéreikről”) „halotti aprópénzek”, vagyis akkoriban közkezen forgó érmekek keltezik. „Az akkori erdélyi kutatás éppen e két temető révén maradt [...] a soros temetőkből nem az Árpád-kori Magyarország [ősmagyar, sz.m.] köznépet, hanem a »legyőzött« szlávok hagyatékát látó, ún. »Bjelo Brdo« szemléletnél. Mi több, korunkban éppen ez a két erdélyi temető kínált kitűnő alapot a 10–11. századi Magyarország köznépi rétegének – etnikus szemlélettelől át nem hatott – meghatározásához. A 10–11. századtól ugyanis mi sem állt távolabb a 19–20. század etnikus szemléleténél.”

Az egyik jelentős kiindulási alap az Erdélyi-Középhegység szívében eredő Aranyos folyó völgyének a Mezőség szegélyén való kitarulkozása fölött, Várfalván két részletben is föltárt kora Árpád-kori temetőrész: Turdavár népének korai temetője.³⁸ Az észak-déli irányú, keskeny sávban megásott temető déli felének korai mellékletei: rombusz alakú vas nyílhegy, loállkapcsok stb. még a „pogány korra” utalnak. A ruhanyakat díszítő, kéttagú csüngők, öntött öltözékdíszek és pitykék, ezüst és bronz mentegombok, huzalból csavart bronz nyakperecek, egyéb tárgyak jellegzetes, 10. századi keleti viseletről tanúskodnak. A rombuszpengéjű vas nyílhegy, a bajelhárító vagy esetleg közösségi helyzetjelzőként a halott mellé tett nyílvevő pedig a 10. század első felében földrésznünk tetemes területének lakosságát megretentő, nagyon hatásos, jó harcok kezében biztosan célba találó fegyverfajtáról tanúskodik.

A szóban forgó sírkert magasabb, északi felére vizont a már keresztény hitre tértek szájba vagy kézbe helyezett „sirobulusai” jellemzők. Az ebbe a csoportba tartozó temetkezésekből I. István (1000–1038; öt elhantolásból négyben halotti „aprópénz”), Péter és Aba Sámuel (1038–1041, 1041–1044, 1044–1046) idejéből származó „mag” körül I. Endre (1047–1060) pénzeivel keltezett (hét elhantolásban 9 érem) sírok tömörültek. A várfalvi kora Árpád-kori temető alsó részének temetkezéseit I. László (1077–1095) érmével keltezett sír zárta. Jóval később, a mostani unitárius egyháztól közvetlenül délre újabb, ezúttal 12–13. századi sírokat magába foglaló temetőrészben ásattak. Az e területen fölbontott temetkezésekből előkerült – ismétlem – immár 12–13. századi uralkodóink érmei tájékoztatnak az elhantolásokról. A jelölt századok most már európaiasodott rendjébe illeszkedően elföldelt egyéneire a hanyatt fektetett, kinyújtózott test ágyékán összekulcsolt kéz, továbbá a kora Árpád-kor egyszerű ékszerei: S alakban hajtogatott végű bronz hajkarikák, gyűrűk, sima vagy huzalokból sodrott karperecek, vastag, sima bronzhuzalból hajlított, horgos végű nyakperecek, ezzel egyetemben vizont a túlvilági életre szánt ételmezt tartalmazó edények teljes hiánya a jellemző.

³⁸ Horedt, Kurt: *Cetatea de la Moldovenești = Din activitatea muzeelor noastre*. Cluj 1956. 116–120; *Repertoriu...* 284. 9–10. sz. Vö. még br. Jósika Aladár: *Árpád-kori sírok Várfalván*. Dolg. V (1914). 121–124; Roska Márton: *Árpád-kori temető Várfalván*. Uo. 125–168; Horedt, Kurt: *SCIV*. VI (1955). 662, 664; uő: *Sargetia III* (1956). 113–114; uő: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. = *Biblioteca istorică*. VII. Buc. 1958. 116, 138–139; Bakó Géza: *SCIV*. XX (1969) 337.

8. A Vajdahunyad-„Kincses”-szőlőhegyi Árpád-kori magyar temető térképábrázolása. Dolg. IV(1913), 168. 2. ábra után.

A vajdahunyadi Kincses-szőlőhegyi temetőrészlet (21 szétduált és 57 föltárt sír)³⁹ (8. rajz) a még kutatatlan, legkorábbi Hunyadvár várnépének volt a sírkertje. Ebben már csak halvány emlékei (rombusz pengéjű vas nyílhegy, egy-egy pityke, gyűrű és füles mentegomb, nyakban viselt, átfűrt, vékonyra kalapált bizánci bronzpénz), valamint a „pogány” korban lékelt koponyájú „agyafűrt” ember maradványai bukkantak elő. A föltárt rész „magjában” I. István pénzei a sírbulusok. E korai részt délről a 11. század szegényes ékszereit kínáló I. Endre, északról I. Béla (1060–1063) és Salamon (1063–1074) érmeivel keltezett temetkezések öveztek (9. rajz).

Az előrebocsátottakból is kivehető, hogy az Erdélyi-medencében két, időben részint egymást fedő, részint egymást követő társadalmi réteg bontakozik ki. A Bónától korábbinak vélt első, de ügylehet, későbbi (noha ezeknek egyelőre nem ismerjük föltehető előzményeit), azaz a 10. századi „középréteg” lovas-fegyveres „pogány” temetőit az államhatalom legkésőbb a 11. század elején fől számolta. A második társadalmi réteg népe – noha ennek, ismétlem, nem ismerjük valószínűleg másutt rejtőző előzményeit – zökkenőtlenül tovább élt szállásain és temetkezett sírkertjeibe (pl. a várfalvi s a vajdahunyadi temetőbe) a

³⁹ Roska Márton: *Árpád-kori temető Vajdahunyadon*. Dolg. IV (1913). 166–198; Bóna István: *ET*. 218.

megváltozott társadalmi rend idején. Szükség volt rá adózóként, hívóként és termelő tömegként.

E második, önmagában is „kétlépcsős” köznépi régészeti műveltség temetői Erdély egész területéről ismeretesek. Korai, még 10. századi, Bóna Istvántól összefoglaló névvel „várfalvinak” nevezett szakasza néhány, véletlenül előkerült temetőrészlet vagy éppenséggel szórványos lelet segítségével vált ismertté. Ide tartoznak – többek között – Magyarlapád későbbi sírjai; a Maroscsapón szétdőlt sírból származó sodrott nyakperec, karperec, zabla, edény; Maroskarna későbbi, „B”-vel jelzett temetője; a Torda környéki állatfejes karperec; a tordai Tündérhegy 45 síros temetőrészlete; Alvinc-Borberek sírleletei (madáralakkal díszített, vésett bronz fejcsigolyú, fülbe illeszthető karika, karperec), továbbá Marosnagylak 15–20 síros, eddig csupán 10. századi temetkezéseket tartalmazó sírkertrészlete és a Hunyad megyei Zeykfalva korai, I. István-érmekkel keltezett sírjai. Hozzájuk csatlakozik a szintén Hunyad megyei, de az immár az Alföldre vezető Maros-völgy Erdély felőli szorulatában fekvő Vecelről származó, szórványleletként tekinthető (?) 10. századi, líra alakú csat és a „középréteg” elhantolásaiból jól ismert rombuszpengéjű vas nyílhegyek egy része is. „E semmivel össze nem téveszthető, gyakran művészien vert nyílcsúcsok Erdélyben számos helyen hitelesen feltárt 10–11. századi telepen is előkerültek: Angyaloson, Sepsiszentgyörgy-Bedeházán és -Eprestatón, Csernátonban, Dobokán, Malomfalván, Marosgombáson. A lelőhelyes »szórványok«: Csáklya, Hari, Magyardécse, Nyírmező, Torda, Vajasad (10. századi edénnyel) vagy településre, vagy temetőre utalnak. Vajdahunyad temetőjének »kortársa« számos, többnyire 11. századi érmekkel keltezett sírkert: Bágyon, Bethlenszentmiklós, Borosbenedek, [...] Dés, Déva (I. Lászlóig), Doboka, Homoródkarácsonfalva, Homoródszentpál, Istvánháza, Kajántó, Kelnek, Kozárvár, Marosvásárhely, Marosszentgyörgy, [...] Máramarosziget, [...] Radnót, Sajósárvásár, Szék stb.” Ebből a korszakból és temetőfajtából „nő” majd ki a háromszéki zabolai és petőfalvi temető is. *E sírkertek szinte egyenletesen „népesítik be” Erdély területét.*

Bóna István szerint „külön megítélés alá esik a 10. századi nemzetségi, törzsfői és fejedelmi székhelyek továbbélése. A középkori Kolozsvár e téren nem tartozik a kiemelkedők közé. 10–11. századi köznépi [= ősmagyar, sz.m.] temetőjét egyelőre nem ismerjük, csak a Libucgát utcai szegényes putrik jelzik a település némi folytonosságát.” Az egyelőre közvetlen egyetemi doktori értekezésemben bővebben taglalt véleményem szerint a Zápolya és Kalevala utcai, valamint a szerintem szervesen ehhez kapcsolódott Pata utca–Györgyfalvi út találkozási fölötti padperemen talált terjedelmes temetőt magam a *Borsa nemzetség* 10. századi elhantolási helyének tekintem. Szerintem a nevezett honfoglaló közösségnek Kolozs vármegye I. István uralkodása első szakaszához fűződő szervezésekör érvényesült szabály értelmében földjeinek 2/3-át át kellett engednie az újonnan szervezett uralkodói közigazgatási terület egységnek, Kolozs vármegyének, a nemzetség összességének pedig át kellett költöznie a Kis-Szamos Gyalu–Apahida közötti völgyszakaszával nagyjában egyező, nyugat–kelet irányú, máig is a nemzetség nevével viselő Borsa-völgyébe.

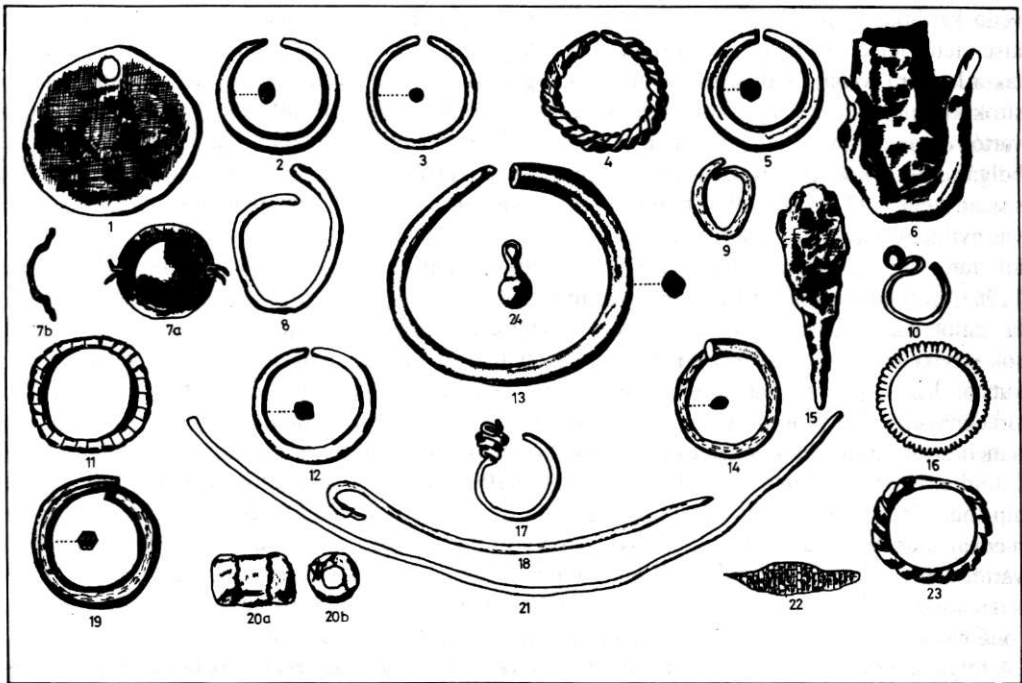
A most vizsgált tekintetben Gyulafehérvár természetesen előkelőbb Kolozsvárnál, hiszen legkésőbb valószínűleg 932–934 között ide hatolt Bogát (gyula) erővel vehette el a Dél-Erdélyt birtokoló bolgároktól a nyugat–keleti irányban az Erdélyi-Középhegységtől a Keleti-Kárpátokig húzódó Torda vármegyétől délre elterülő egész dél-erdélyi részt, az eredetileg óriási Fehér vármegyét. A második legnagyobb közjogi méltóságú Bogát gyula, I. István királyunk dédapja az ókori *Apvlm*, egyébként a bolgároktól is használt (Gyulafehérvár román neve az 1918. évi fordulatig Bălgrad!) romosodó erősségében rendezte be székhelyét. A város régészeti leletei méltóképpen viselik az ókori erősség meg a köré települt két ókori város romjai kínálta lehetőségek révén kialakult és betöltött szerepet. „Viking” vagy inkább bizánci kardpengét

védő kardtokkvég jelzi a három egymást követő gyula (Bogát, Zsombor és Prokuj) fegyveres kíséretétől jelzett katonai hatalom jelenlétét. A 10–11. században legalább 4–5 temetőt nyitottak a hajdani római falak körül. Mind ez ideig ugyan egyiket se tárták föl, de az eddig közölt sírok és leletek is kétségtelenül a hely rendkívüli jelentőségéről vallanak. A késő középkori vártól délnyugatra, a hajdani római temető területén fölfedezett (szláv, hamvasztásos urna és bolgár uralom kori csontvázas sírokat is magába foglaló) temető újbóli használatba vételére 10. század végi – 11. század eleji régészeti maradványok utalnak. Lapos pengéjű, rombusz alakú vas nyílhegyekkel teli, vasalt tegez, huzalból sodrott nyakperecek, karperecek és gyűrűk, öntött, állatfejes ékű karperecek, fülbevalók sorolhatók közéjük. II. és III. Béla (1131–1141, 1172–1196) sírobulusként használt érmeinek tanúsága szerint e temetőbe a 13. század elejéig hantoltak halottakat. A belvárosban előbukkant temetőrészen kívül a harmadik sírkertet a római városok egyikének területétől északnyugatra, a zalatnai út mentén fedezték föl már régebben. A kutatás korábban azonban mindössze néhány, kengyellel, nyakperccel, karikával, gyűrűvel, síredénnyel, lékelt koponyával jelzett sírról tudott. Újabban azonban 180 (!) 11–12. századi temetkezést tártak föl jellegzetes fülbevalókkal, hajkarikákkal, övcsatokkal, vas nyílhegyekkel, I. Endre, I. Béla, Salamon és I. László 1047-től 1095-ig terjedő sírobulusaival. A Mamut-hegy alji, negyedik temetőből hajkarikák és gyűrűk gazdagítják a Gyulafehérvári Múzeum gyűjteményállagát. Valószínűleg azonos a szakirodalmi utalásokban ötödikként említett temetővel a vártól délre, a római nekropolisz fölött újabban megmentett, 11. századi, köznépi temető. Területén korábbi, 10. századi sírhantok is voltak hajfonatot díszítő, áttört-mintás bronzkorongokkal (ongonokkal?), szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalókkal és – egyes adatok szerint – lócsontokkal. „A folyamatosság pillanatra se szakadt meg. A várban, főleg a székesegyház körül feltárt, földbe mélyített putriházakból származó agyagművészeti termékek akár a dunántúli [Székes]Fehérváron is előkerülhettek volna; palackedényei, fazekai, agyagbográcsai alakra és díszítésre miben se különböznek az Árpád-kori Magyarország már területei készítményeitől és áruitól. A 11–12. században kezdődik a keresztyén temetkezés a mai székesegyház helyén állt kör alaprajzú kápolna (rotunda), majd a [mait megelőző, sz.m.] I. István kori püspöki székesegyház körül. Az utóbbi mellett már korábban Könyves Kálmántól (1095–1116) III. Bélán át II. Endre (1205–1235) koráig terjedő érmeikkel keltezett sírok bukkantak elő, és újabban is sok 12. századi, ékszermellékletes: fémgömb fejű hajtűket, gyűrűket, kései hajkarikákat tartalmazó sírt ástak meg. A mai székesegyház nyugati homlokzata előtt 32 m-re pedig nemrég föltárt, 12 m hosszú [minden bizonnyal I. István-kori, ha ugyan nem még előbbi? sz.m.] templomalap igazi meglepetést hozott. A főhajót félkörívben lezáró rész (apsis) és hajómaradvány iránya egyezik a [mai székesegyház padlózatával fedett, sz.m.] I. László-kori székesegyházéval. Utóbbi emelésekor azonban már nem állhatott, mivel alapfalait a székesegyházat övező temető (cinterem) sírjai átvágták. A legkorábbit éppúgy Kálmán érme keltezi, mint a székesegyház körül előzőleg talált sírokat. A továbbiak elhantolási idejéről S végű hajkarikák és II. Géza (1141–1161) obulusa vallanak. A kis templom *alatt* fölfedezett honfoglaló lovas sír és szív alakú lószerszámcsőgője legkésőbb a 10–11. század fordulójára keltezi e legkorábbi egyház építtetését.”⁴⁰

Az erdélyi gyulák Bizánc felé tájékozódását ismerve természetszerűleg vetődik föl a kérdés: ennek az építménynek az emeltetése – a Temesközben „uralkodó” Ajton tevékenységéhez hasonlón⁴¹ – nem kapcsolható-e esetleg (Bogát fia) Zsombor gyula és Sárolt leánya (I. István

⁴⁰ Bóna István: *ET*. 219–220.

⁴¹ Makkai László: *A magyar honfoglalástól a tatárjárásig. ET*. 268–279, főként 277–279.

9. A vajdahunyadi honfoglalás és kora Árpád-kori magyar temető leleteinek egy csoportja. Dolg. IV (1913). 170. 1. 3. ábra után: 1. Ioánnész Tzimiszkész (969–976) vagy IX. Kónsztantinosz érméből kalapált, átfűrt, nyakékként viselt csüngődísz a 44. sírból; 2. vége felé vékonyodó, tojásdad metszetű, nyitott bronzkarika a 44. temetkezésből; 3. nyitott végű, sima ezüstkarika a 13. sírből; 4. hármass fonású ezüstkarikák a 12, 28, 31–32. temetkezésből; 5. vége felé vékonyodó, nyitott végű bronzgyűrű; 6. rossz ezüstből készült, összehorpasztott, valamikor hengeres lemezből készült tárgy, egyik vége természetesen, pohárszerűen nyitott, másik fele domború, itt átlukasztották; 7–7a. hármass tagolású, két helyen átlukasztott, a megtalált kenderfonállal inghez fogott, gömbszeletes ezüstgomb a 41. temetkezésből; 8–9. nyitott végű bronzkarikák a 41. sírből; 10. kora Árpád-kori S végű hajkarika a 3, 14, 16, 22, 28, 30, 34, 49. sírből és szórványos lelet; 11. rovátkolt ezüstgyűrű a 43. temetkezésből; 12. nyitott végű bronzkarika a 12, 14. sírből; 15. erősen megevéődött, 44 mm hosszán megmaradt, rombusz alakú honfoglalás kori vas nyílhegy; 16. félkörös metszetű, külsején rovátkákkal díszített, rossz ezüstből készült gyűrű a 39. sírből; 17. csigavonalas végződésű, fél mm vastag, ezüstsodronyból való hajkarika a 27. temetkezésből; 18, 21. hengeres metszetű, 1 mm vastag, horgas bronztárgy, egyik vége látszólag hegybe fut, folytatása végéin régi törés nyomai (nyilván hajdanán egyetlen tárgyként viselt egyszerű nyakpercrelő van szó) a 27. sírből; 19. egymásra hajlított végű bronzgyűrű a 43. temetkezésből; 20–20b. hengeres gyöngy üvegpépből a 6. sírből; 22. kenderszövet-foszlány a 41. sírből; 23. fonást utánozó, félkörös metszetű, ferdén rovátkolt felületű ezüstgyűrű a 39. temetkezésből; 24. füles bronzgomb a 44. sírből, valamennyi 1/1 méretben.

édesanyja) keleti keresztényiség fölvtételéhez fűződő térítő tevékenységének egyik első állomáshoz?

„A korai, nagyméretű emlékek más, 10–11. századi uralmi székhelyek kialakulását, kiépítését is igazolják. Kolozsvártól csaknem északra, a Kis-Szamosba folydogáló Dobokai (más néven Lónai) patak völgyének egyik; félszigetszerűn északra ugró, meredek oldalai miatt kitűnően védhető, hajdanán fő közlekedési út völgyét záró, középső szintű padjára épített Doboka vára nyilván első ispánjáról, I. István (Csanád nevű) hadvezérének és talán rokonának az apjáról, a korábban a magyarországi Fehér megyében is birtokolt Dobokáról nyerte nevét.”⁴² A

⁴² Györffy György: *István király és műve*. Bp. 1977. 171, 174, 199, 231. L. még 104, 183, 229. A vizsgálódások eredménye értelmében Doboka vármegyének kb. harmada még a 13. században is a Zsombor nemzetség

lenyűgöző méretű, egyes, de talán megkérdőjelezhető vélemény szerint⁴³ „erdélyi” [helyesebben talán inkább észak-erdélyi, sz.m.] „Árpád-kori védelmi rendszer katonai központjának tekinthető” királyi vár mivolta végső szakaszában kőbe épített⁴⁴ váregyüttes ásatásai során talált s eddig közölt (se nem őskori, se nem 8. századi szláv) leletek nem korábbiak a 10. század végénél, 11. század elejénél: rombuszpengéjű nyilcsúcsok, sima felületű, szögletes átmetszetű karperec, huzalból sodort nyak-, avagy karperec, csikózabla-töredék, csiholóvasak. [...] A [magyarországi] Szolnok-Repülőtér és Szob-Koliba temetőiben a 10. század második felében megjelent félhold alakú csüngő keltezi a »köznépi« ékszereket és eszközöket. Az erősség I., alsó rétegében talált agyagművészeti termékek is, egyebek között a honfoglalókra különösen jellemző, bordás nyakú, »szájtovói« palackfazék és belső füles égetett agyagüstök is ennek az időszaknak felelnek meg. »Darufalvi jellegű«, bizánci vagy kijevei műhelyekben készített díszes ezüstcsüngők zárják a legalább három, de esetleg négy időszakon át tovább épített-bővített ispáni vár életének első szakaszát. Az azonos műhely(ek)ben készült, ezüstgyöngyöket tartalmazó, lengyel, orosz és bolgár kincsek (26 kincslelet!) vitathatatlanul a 10. század utolsó, a 11. század első évtizedeire kelteznek a réteget. Az erősség életének folytatására (II–IV. réteg és időszak) 11–12. századi sarkantyúk, szakállas nyílhegy, »majsi jellegű« mellkereszt-töredék, elsősorban pedig az Árpád-kori Magyarország fazekasságának fejlődését tükröző és követő edényművesség jellemző. Minden ellenkező állítás ellenére az ásatási eredmények tehát fényesen igazolják a történeti forrásadatokat. Doboka vára a Szent István-i vármegyeszervezet létesítésének a keretében ispáni székhely erősségeként épült. Még közvetlen nagy temetői [egyszerre érthetővé válik a krónika *urbs Dobuka* – első pillanatra talán – túl »nagyzólonak« ható megnevezése, sz.m.] és templomai körüli temetőinek tanúsága szerint fénykora a 10–11. század volt.”

Az (erdélyi) Maros-völgy közepi, a Nyárad-torkolattal szemben, a Maros jobb partján emelkedő, középső (?) padmagasságra telepített Malomfalva Marosvásárhely közeli, „égett magú” földvára is a 10. század második felének létesítménye.⁴⁵ Hozzá fűződő véleményem azonban lényegesen különbözik a Bóna Istvánétól a neki tulajdonított feladat tekintetében. Szablyafogásra alakított, kétélű (nyugati fajtájú) kard, 10. századi, szív alakú bronz pityke és

leszármazottainak kezén volt, márpedig az őshonos Agmánd és Zombor nemzetség sehol máshol nem birtokolt, mint Erdélynek a Marostól északra eső felében. Az észak-erdélyi vármegyeszervezet kiépítésekor „vették el”, „sajátították ki” földjeiket, illetve azok kétharmadát a hűbéri állam várispánsági székhelyének, Dobokának a létesítésekor. (L. Makkai László: *ET*. 261.) Az Erdélyben – joggal – ősfoglalónak tekintett Agmánd és Zombor nemzetségnek, a Magyarország más tájain nyomon követt folyamatokból tudottan, a nemzetségfők, „bők” népének és földjének csak harmada maradt meg a közösség tagjai birtokában, kétharmadát a hűbéri állam szervezésekor a királyi várakhoz csatolták, azok határaiként, megyéiként.

⁴³ Bóna István: *ET*. 232.

⁴⁴ Pascu, Șt.–Rusu, M.–Iambor, P.–Edroiu, N.–Gyulai, P.–Wollmann, V.–Matei, Șt.: *Cetatea Dăbâca*. AMN. V (1968). 153–202. Bóna István e sorok írója helyszínen többször szerzett személyes tapasztalatainak csak tovább erősíthető állítása értelmében: „A leletek teljes évszázaddal vagy még többel való [tudományos tekintetben teljesen indokolatlan és éppen ezért elfogadhatatlan, sz.m.] »honfoglalás előtti« kora keltezésével” az *Archaeologiai Értesítő* című szakfolyóirat (III C. 1970. 232–233), továbbá Györfly György: *Système des residences d’hiver et d’été chez les nomades et les chefs hongroises au Xe siècle*. Archivum Eurasiae Medii Aevi I (1975). kny. Lisse 1976 című tanulmányában bírálták. A dobokai erősség hármas védőtöltése legbelsőbbikének – a leletekhez igazított, helyes – keltezéséhez I. Németh Péter: *A korai magyar megyeszékhelyek kutatásának vitás kérdései*. AÉ. CIV (1977). 209–215.

⁴⁵ Szerintem a nevezett földvár szerves része egy, valószínűleg Taksony nagyfejedelem országglása korában Erdély közepét nagyjában észak–déli irányban átszelő, keletről védett földvársornak. Elemei, északról délnek haladva: a Zilah melletti Vártelek, a Déshéz tartozó Kozárvár, a Bethlen melletti Várkudu, Sajósárvásár, Beszterce szászok betelepítése előtti földerőssége, a kucsmai „Attila vára”, Melegföldvár, Malomfalva erőssége, a Nagy-Küküllő völgyi Kis- és Nagykapus, (Szász)ugra, Halmágy, a fogarasföldi Földvár, Fogaras és – esetleg – Brassó legkorábbi erőssége. Mindezekről más tanulmányban óhajtok bővebben beszámolni. L. különben Ferenczi Géza: *Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez*. II. Korunk III. folyam I (1990). 375–377.

rombuszpengéjű nyílhegyek utalnak itt Árpád honfoglalóinak a megjelenésére és a valamivel utóbb létesült erősség legkorábbi, még a 10. század második felébe keltezhető előzményeire.

Mint már szót ejtettem róla, Kolozsvárt a Pata utca fölötti temetőrészlet, föltehetőleg a Borsa nemzetség 9–10. századi sírkertje, nem árulkodik időbeli folytatásról. E látszólag érthetetlen jelenség magyarázatát a kialakulóban levő hűbéri állam vármegyeszervezési folyamatában keresem. Mint arról Doboka várával kapcsolatban írtam, a nemzetségfők (= a „bők”), tehát a Borsa nemzetség feje népének és földjének csak harmada maradt a nemzetség birtokában, Kolozs vármegye szervezése során kétharmadát a kolozsi várispánság földjébe olvasztották. A Borsa nemzetség pedig, akárcsak megmaradt szállásterületeinek Doboka környékétől északra, nyugatra és keletre szakadt részein,⁴⁶ tovább élhetett a Borsa vízgyűjtő medencéjében, tehát a Kolozsvártól északra, a nevezett víz nyugatról keletre lejtő völgyében, Választúg, valamint a Mezőségen a Radnótnál a Marosba torkolló Lekence-patak völgyének két oldalán, illetőleg valahol Ajton és Torda között.

Bóna István szerint: „A 12. század végi – 13. századi városi élet legkorábbi régészeti nyomai közvetlenül a közel [...] évezrede megsemmisült római város romjai [...] fölött keletkezett televény talajban jelentek meg. A humuszban elvéve csak jelentéktelen kora középkori telepjelenségek mutatkoztak. Egy 12–13. századi, ám Kolozsvárt eddig legkorábbinak számító templom körüli temető (ez ma a Szent Mihály-székesegyház [a nevezett templom nem székesegyház! sz.m.] táján rejtőző, korábbi istenházához [a terepen egyelőre rögzítetlen, az Óvár falától délre esett Szent Jakab-kápolnához, sz.m.] kapcsolódik) sírjai is közvetlenül a római réteg felső szintjébe voltak ásva.⁴⁸ Gyér mellékletei – kései hajkarikák, fémlemez-gömbösféjű hajtűk, ezüst mentegombok, aranyozott ezüstfüles korongcsüngő, kopott obulus – egytől egyig késő 12. – kora 13. századi ékszerek. Napoca pusztulásától a 12–13. század fordulójáig folyamatos régészeti leletek nem utalnak településre.”

Ugyancsak Bóna István véleménye értelmében: „A [Kolozs] megyének nevet adó ispáni vár a mai városközponttól másfél km-re nyugatra [...] Kolozsmonostoron emelkedett. [...] 1341. évi oklevél még világosan erről beszél: »quod quia monasterium beatae virginis de *Kluswar* fundatio sancti regis Ladislai exstitit« – vagyis eredetileg a későbbi monostor dombját nevezték Kolozsvárnak, erre vonatkoznak a 12. századi oklevelek »castrum Clus« említései, ott székelt a »comes Clusiensis«.”

Ha az eddigiek folyamán jórészt híven követtem Bóna Istvánnak az *ET*-ben közölt szövegét, e kérdésben nem oszthatom nézetét. Az idézett oklevélszöveg alapján ui. távolról sem dönthető el egyértelműen a monostor helyének a legősibb Kolozsvárral való azonosítása! Másrészt viszont az Óvárban, a domonkosok, utóbb ferencesek kolostorépületével szemben, tőle csupán a szurkozott felületű utcácska szélességével elválasztott, tőle nyugatra eső ásatási helyen, a jelenlegi felszín alatt nem sokkal, ismétlem: magasan a római réteg fölötti szint alatt föltárt (kunyhó tartozékként tekinthető), tapasztott agyagtűzhelyen I. László királyunk 1091. évi veresű érme bukkant elő!⁴⁹ S hogy ez az őnmagában még nem túlságosan sokat mondó tény a látszólagosnál mégis sokkal jelentősebbé válik, annak bizonyítására két, szintén az Óvár területén a közel-

⁴⁶ Vö. Makkai László: *ET*. 262, 22. sz., 263.

⁴⁷ A Főtér délkeleti sarka közeli ásatások során ugyanaz a rétegtani helyzet vált nyilvánvalóvá. Mindössze annyi a különbség, hogy e helyütt a római réteget záró, középkori régészeti anyagot tartalmazó rétegből nem 12–13. századi, hanem a 14. század második felétől keltezhető, különben nagyon kevert jellegű maradványok bukkantak elő.

⁴⁸ L. Méri István: *Ásatás a kolozsvári Fő téren 1943*. A Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának Közleményei 1. Méri István hagyatékából közléstesi Kovalovszki Júlia. Szerk. Czeglédy Ilona. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1986. 10–14.

⁴⁹ Az ásatást vezető Sorin Cociş közlése. Értesítést e helyütt is hálásan köszönöm.

múltban észlelt jelenségről engedtessek meg röviden beszámolnom. Az eredetileg az ősi Kolozsvár plébániatemplomaként használt, később a domonkosok, még később a ferencesek tulajdonába került óvári egyház 1970-es években folytatott felújítási munkálatai során a hajdani (templom körüli cinterem) sírjaira bukkantak. A kidei templom körüli temetőben észleltekhöz hasonlóan itt is megfigyelhetünk helyszükével magyarázható rátemetkezéseket és későbbi sírokkal átvágott korábbi elhantolásokat.⁵⁰ Noha e keresztyén sírok semmi, keltezésüket lehetővé tevő mellékletet nem tartalmaznak, szerintem mindenképpen korábbiak a Főtér északi oldalán Méri István egykor Kolozsváron működött, megrendítő véget ért kiváló régészünktől, 1948-ban pedig az N. Gostartól föltárt, illetőleg a korszerű villanyvilágítás fém tartóoszlopainak beállításakor megsemmisített, utóbb nagyvásártérként használt terület 11–12. századi (!) temetkezéseinek koránál.⁵¹ A Szent Mihály-egyház főkapuja előtt föltárt sírok szerintem az óvári plébániatemplom hamar szűknek bizonyult cintermének a betelése után, azaz viszonylag nagyon rövid időszak múltán az Óvár déli falától bizonyos távolságra, a későbbi Házsongárdi-temető felé kezdett és nyújtózkodott sírkerthez tartoztak.

A másik jelenség a Mátyás király szülőházával részsút átellenben lévő, a nagy magyar uralkodóról elnevezett utca 3. számú épületének több ízben átalakított pincéjében megfigyeltekhez fűződik. A törvénytől kötelezett, Starmüller Géza vezette szakszerű ásatások rendjén, a félköríves ízléssel emelt, ún. „óvári torony”⁵² nyugatra induló falsíkjába illő falrész mellett a pincében a bolygatatlan talajig hatoló kutatóárok szelvényében előbukkant, többreteges földtöltésben s az előtte, ugyanabban az irányban vonuló, idők folyamán szerves anyagokban gazdagodott, szinte fekete földdel telt (vár?)árokból – ügylehet – az Óvárat a kezdet kezdetén övező védőárkot és a vele szorosan együtt létesült töltés maradványát „tisztelhetjük”. Pillanatnyi meggyőződés szerint ez lett volna, ez volt *Klusvár* első erőssége, nem pedig a Kálvária dombja! Ennyit – ez idő szerint – az ügy egyik oldaláról.

Másik ellenérvem magának a kolozsi monostornak a létesítéséhez, helyének (földrajzi helyzetének) kiszemeléséhez fűződik. Kolozsvár legősibb erőssége a Fellegvár délről közismerten meredek „sarkantyúja” meg a Házsongárdi meredek oldal közötti völgy szorulatban alább hirtelen szélesre táguló völgyben folytatódó, a Kis-Szamos völgye rövid szorulatának elzárására települt, az árvíztől mentes ún. városi padra. Talán e szorulathoz kapcsolódik az utólag az egész vármegyének is nevet adó *claus(ura)* > *klus* > *kulus* > *kolozs*? legkorábbi neve. Ennek, a völgy szorulatában, nem pedig a most is nagyon meredek oldalú, városi pad magasságú, monostori tereplépcsőn kialakított korai erősségnek a létét látszik bizonyítani a valamikor Kajántó határának déli részében, ma Kolozsvár területéhez csatolt, „Tölgyes” nevű magas térszín forrásos helye mellett, a római kori *villa suburbana* vagy *rustica* romos épületcsoportját újra használó, I. László 1091. évi veretésű érmével⁵³ keltezett magyar település születése. Ennek létrejötte is sokkal nehezebben képzelhető el a Monostorra helyezett ispáni székhely feltételezésével.⁵⁴ Másrészt viszont – az állam és egyház ügyei összefonódásának tudatában – még a kora középkori viszonyok mellett is nehezen képzelhető, hogy az 1003. év után létesített ispánsági székhelyet alig hat évtized vagy még rövidebb idő múltán elhagyták, és átköltöztették volna az imént

⁵⁰ Néhai Bágyuj Lajos szíves szóbeli közlése. Néhány föltárt sírt magam is láttam.

⁵¹ Vö. *Repertoriul...* 128. 16. sz. t.

⁵² Debreczeni László: *Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei* = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok. Kvár 1957. 225.

⁵³ L. Weszerle József: *Hátrahagyott érmészeti táblái*. Pest 1873. VIII. t. 26. sz.

⁵⁴ A 11 épületes *villa suburbana* (vagy *rustica*) két építményét – más neve alatt – magam tártam föl. Az ásatási eredmények rövidesen Dorin Alicutól jegyezve az AMN-ben jelennek meg.

említett völgy-szorulatba, annak lezárására! Ha a bencések valóban (I.) Béla bihari *dux* hívására érkeztek Kolozsvár vidékére, aligha lenne hihető az ispáni székhely völgymentet néhány km-rel arrébb költöztetése!⁵⁵ Hiszen ennek a rövid, de tagadhatatlan völgy-szorulatnak a települést teremtő földrajzi erői (nevezetesen a már létezett Tordaakna felől befutó, a hajdani, de még bizonyára jól járható római birodalmi út, a Kolozs várát Doboka várával Kajántón, Borsaujfalun vagy inkább Kolozsgyulán, Csomafáján, Bádokon [vagy Páncélcsehen?] keresztül, a Meszesi-kapun át Szilágysággal, tovább Északkelet-Magyarországgal összekötő, azután a Nádas mentén Magyaragyzsomboron–Vaskapun át, szintén a Meszesi-kapun keresztül, megint csak a Zilah-patak – Berettyó irányába kanyargó, végül a Nádas vagy Kapus völgyén, Kalotaszeg felszegén egyenest Bihar várába, illetőleg a későbbi Nagyváradra vezető, sőt a Kis-Szamos völgyén Désnek s tovább, végül a Mezőségeen keresztül Marosvécsnek tartó) utak csomója nem a monostori dombnál, hanem a Fellegvár rétegejének (kuesztájának) leszakadása, végződése alatti, árvíztilt mentes városi padon, a mai belváros helyén keletkezett! Aligha hihető tehát, hogy az erdélyi gyula, Prokuj 1003. évi legyőzése körül alapított ispáni székhelyet I. Endre uralkodása alatt (1047–1060) a bihari dukátust vezető, Magyarország jó harmadán országoló Béla, valószínűleg még „kiskirálysága” idején, keletebbre költöztette, és a kiüritett erősség (?) helyére telepítette volna a bencéseket! Különben is – gondolom – ez a cselekedet nagyon nehezen lett volna egyeztethető a Benedek-rend szigorú belső szabályzatával (regulájával)! Szerintem nyugodtan elfogadhatjuk Kolozsmonostor „ösfoglaló” jellegét, annak ellenére, hogy az erősséget – Bóna állításával szemben – csak délről és nyugatról védelmező földtöltés⁵⁶ kétrétegű, gerendaváz, a mai, szinte a bihari földváréhoz hasonló, lenyűgöző méretű, 10–13 m magas⁵⁷ terepalakulata csak részben maradt meg. A déli töltés meg a házak töltés-földjében talált edénytöredékek egyértelműen 10–11. századiak. Bóna véleménye értelmében közelebbi keltezésre alkalmas honfoglaló, öntött csüngődísz és belső füles korai, égetett agyagüst tanúsága szerint „az első vár a 10–11. század fordulóján épült”,⁵⁸ szerinte ezt erősítené a múlt század végén a várban talált Szent István-dénár is. Igen ám, de mi se bizonyítja mindezeknek a szórványos leleteknek a föltett ispánsági erősséghez való köthetőségét! E korai (?) vár és település az egyik, tűzvészkor romba dőlt házában lelt három Salamon-érem (1063–

⁵⁵ Ehhez fűződn I. *A kolozsi monostor* című, sokszorosítás alatt álló írásomat (98 p.). Noha nem mondja határozottan, Bóna István szövegéből mintha az derülne ki, hogy a szóban forgó erődítési elemek létesítése az ispánsági vár születéséhez fűződnék. Bóna sajnos nem ismeri az apátság történetét, így nem tudhat a monostornak a gyulafehérvári püspökökkel való, az apátság anyagi javai megszerzéséért kirobbant többrendbeli fegyveres összetűzéséről. (A püspökök egyike különben ezért emeltette az 1437. évi jobbágyfölkeléskor földig rombolt szászfenesi „Leányvárat”) Vö. Csomor Béla: *A kolozsmonostori apátság*. Kolozsvár 1912; Ferenczi István: *A kolozsi monostor*, kézirat. Bónával ellentétben („a vár több oldalon lepusztult, [...] földsáncjai csak részben maradtak meg”) nem látom bizonyítottnak a Szamos völgytalpa fölé jócskán északra ugró, nagyszerűen védhető városi padrész hajdanában teljesen körülkerített voltát. A nyugati, északi és részben a keleti oldal rövid, de szinte megmászhatatlanul meredek lejtői fölöslegessé tettek bármilyen erődítést; az apátraknak – adódott alkalmakkor – csupán a pad jóval szélesebb, déli részéhez csatlakozó, könnyebben támadható padfolytatás hatásos védelméről kellett gondoskodniuk.

⁵⁶ A magyarországi kutatók szelvényében-hosszában a német eredetű „sánc”-ot használják a töltés jelölésére. Magam helyesebbnek látom ez utóbbi szóval élni, mert egyrészt a valóságot hivebben érzékeltető, jó népi jelölés, másrészt magyarabb, sőt rövidebb is, harmadsorban pedig az erdélyi szójárás szerint *sánc*on árkot értenek, úgy, ahogy különben még a jó öreg Ballagi Mór (*Új teljes német és magyar szótárának német-magyar részében*. Bp. 1882. 785) is tudunkra adja.

⁵⁷ Iambor, P.–Matei, Șt.: *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX–XIV)*. AMN. XVI (1979). 599–620; uők: *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăștur*. Uo. XX (1983). 131–146; uők – Halasu, A.: *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăștur*. Uo. XVIII (1981). 129–150; Bóna István: *ET*. 221–222.

⁵⁸ Írottai értelmében tehát a – meghatározatlan ideig használt– ispáni vár kétszeri emeltetésű védőtöltésének megszerzését az 1003. évi erdélyi eseményektől az 1077. évig terjedt hét évtizedbe kellene beerősokolniuk.

1074) bizonyossága szerint minden valószínűség értelmében az 1068. évi úz [és nem besenyő, sz.m.] betöréskor hamvadt el. Az idézett szerző szerint: a 10–11. század fordulóján épített erősség „újjaépítésekora [faszerkezetű, sz.m.] földtöltést mintegy 3 m-rel magasították, a belső települést azonban nem újították meg. Megszüntették, illetve megtiltották a temetkezést az erősségtől délre [azt hiszem, a Cigány-patak árkan túli padrészletre gondolt, sz.m.] fekvő 10–11. századi félpogány temetőben is.”

A továbbiakban Bóna a következőképpen vélekedik: „A csupán várként és ispáni székhelyül szolgáló új sáncok közé I. László bencés szerzeteseket telepített.⁵⁹ Ők a 11. század végéig felépítették a boldogságos Szűznek ajánlott háromhajós egyházukat – a somogyvári Szent Egyed-monostor kortársát – és valószínűleg monostorukat is. A váron (?) kívül lakó várnépnek nyitott új templom körüli keresztyén temető csatlakozott a kolostorhoz. Ebből eddig 159, I. Endre,⁶⁰ I. László, II. Béla, II. Géza és III. Béla halotti obulusként sírba tett érmeivel bőségesen keltezett sírt tártak fel. Bár a viseletre utaló sírmelléletek: S végű hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök, sajtolt ruhadíszek, kerek csat biztosítótű (fibula) miben se különböznek a 11–12. századi Magyarországon más, templom körüli temetőiben találtaktól, gazdagságuk, változatosságuk mégis meglepő: a sírok több mint harmadában volt ékszer vagy pénz. Ez az erdélyi templom körüli temetőkben megfigyelhető gazdagság azonban valójában az elmaradottabb, régiesebb (archaikusabb) gazdasági, társadalmi és egyházi viszonyok tükröződése.”

Az első Kolozsvár a mongol hadjáratkor (az első „tatárjáraskor”) semmisült meg. Bóna szerint „az azonban egyelőre nem biztos, hogy az első monostor is megérte volna a tatár pusztítást”. A temető bizonyossága szerint helyére új monostor épült. Emeltetése valószínűleg már a 12. század végén, III. Béla korában kezdődött, azt azonban nem tudni, hogy 1241-re készen állott-e.

A 11. századi lebontott (?) monostor alapfalára építettek egy, Karcsa–Kiszsombor–Gerényben felfedeztethez hasonló, hatkaréjos körkápolnát. A körtemplomocska alapfalaiiba helyezett 11. század végi–12. század eleji oszlopfő és domborműves kettős oszlopláb bizonyossága szerint a körkápolna (rotunda) nem épülhetett a 12. század végénél korábban.

Bóna István szerint „a két Kolozsvár esete ismétlődik Torda várában is”. Szerintem azonban korántsem éppen azonos a helyzet. Először is *Kluswar* nem az apátság helyén, hanem – mint röviden már utaltam rá – a Kis-Szamos völgyszakulatának elzárására, a többirányú közlekedést már akkor lehetővé tevő főutak találkozásának egyedül lehetséges csomójában alakult ki. Kolozs vármegye sófejtője Kolozsagnán (ebből az Isztambul-jellegű román Cojocna helynév, ma Kolozs) volt. A garamszentbenedeki apátság 1075-ben kelt alapítólevelében, az *aranas* (Aranyos) folyó mentén említett „*castrum quod vocatur turda*”⁶¹ a nevezett folyónak az Erdélyi-Középhegységből kilépő völgye jobb oldalán meredeken emelkedő utolsó, ún. „fellegvári padjára” épült. A vár fennsíkjától délre terül el a mai helység épületeitől-belsősegeitől fedett, kora középkori várnép temetkező helye. Egy 1394. évi oklevél „*Turdawar alias Varfalwa*

⁵⁹ I. László hosszú uralkodása idején még valóban alapított bencés monostorokat, a kolozsi alapítása azonban – mint ahogyan az a László-féle újraalapító oklevél szövegéből kitűnik – (I.) Béla (1060–1063) I. Endre uralkodása alatti (1047–1060) „kis-királykodása” idejére tehető. (Vö. Hóman Bálint: *Az ősidőktől a XII. század végéig*. XI. fej.: *Az ország megalapítása* = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Bp. 1939. 300, továbbá Csomor Béla: *i.m.* és Ferenczi István: *i.m.*)

⁶⁰ Ezek szerint I. László uralkodása korában I. Endre (†1060) pénzei még forgalomban lehettek, hiszen – gondolom – I. László uralkodóvá választása utáni első ténykedései idején nem mindjárt „alapította” a neki tulajdonított monostort.

⁶¹ Bóna István: *ET*. 222. L. Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp. 1889. 88–93; Ferenczi István: *Torda várról* = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár 1996. 187–207.

vocata” szövegrészlete kétségtelenül bizonyítja ezt. Turdavár mellett azonban soha nem volt (idők folyamán megerősített) apátság. Az egymástól 17 km távolságra fekvő Kolozsvár–Kolozs(akna) helyzetéhez nagyon hasonlóan a Várfalván kialakult vármegyeszékhely–ispánsági központtól 13–14 km-re, a diápir övezet sötözmzseinek felszínre bukkanása alatt keletkezett viszont Torda(akna), a mai Torda városa.

A régészek a 100x190 m-es alapterületű várfalvi erősség körtöltését több helyütt átvágták. A még minden bizonnyal a 1241. évi mongol hadjárat előtti évtizedekben kőfalassá átépített vár a hadjárat folyamán megsemmisült, többé nem is építették föl. Az aranytermő vidékre vezető út vonzerejénél, úgy látszik, sokkal nagyobb városteremtő erőt jelentett a Maros völgyén északnak irányuló, Gyulafehérvárt Kolozsvárral összekötő főútvonal. Így lett Tordaakna sófejtők településéből a mai Torda város közvetlen őse. A Turda várának ásataisaival kapcsolatos eredményeket – sajnos – még nem közölték megkívánható részletességgel. (Eddigél egyetlen, a töltés szerkezetét, a várfal jellegzetességeit, a kettő egymással viszonyát érzékeltető metszetet, rajzot, fényképet stb. sem közöltek!) Emiatt sok a megoldatlan, hozzáférhetetlen kérdés!

A Kis-Küküllő völgyének (nem természeti földrajzi szemlélettel tekintett) alsó szakasza szorulatát elzáró Küküllővár (*castrum cuculiense*, 1197) a dél-erdélyi közigazgatási egységek egyik legkorábbikának: Küküllő vármegyének lett a székhelye. A nevezett folyócska déli partján, széles, vizenyős árter fölé emelkedő, előreugró, aránylag könnyen védhető padon fekszik. Hajdan kerülék (ellipszis) alaprajzú, földtöltés kerítette korai erősségét részben a ma is álló, késő középkori várkastélyt legújabb kori építkezésekkel jobbra megsemmisítették. A földerdőtérületéről kétségtelenül korai volta ellenére eddig csak későbbi, középkori leletek ismeretesek.

Az egykoron óriási kiterjedésű Fehér megyéből kiszakított Hunyad megye székhelye viszont (Vajda)Hunyadon volt. Kolozsvárhoz, Tordavárhoz hasonlóan, mind ez ideig kutatatlan, a völgy talpára létesített földvára volt. (A hozzá semmiképpen nem kapcsolható, a Hunyadiak java középkori várkastélya jóval későbbi létesítmény.) A korábban már említett kora középkori csontvázas temető viszont az előbbi sírkerthez tartozik.⁶²

Az (erdélyi) Sajó menti Sárvár méretét tekintve jóval elmarad az eddigiek folyamán érintett (ispáni) várak mögött; Bóna István véleménye szerint alighanem nemzetségtői vagy talán korai hűbéri magánvár (??) lehetett. A két magasítási szakaszán észlelteket részletesebben szintén nem közölték. Mindenesetre legalább egy ízben megújított földtöltés övezte. A körtöltést mindkét „építési” szakaszában a kora Árpád-korra jellemző, a várlétesítésben e korban általánosan használt rekeszes (kazettás) szerkezetű gerenda-„fallal” erősítették meg. A korai, talán még a 10. század második felében földhalmozott töltés földjéből mindennemű agyagművészeti termék hiányzott,⁶³ azaz az erősség előzménytelen volt! A vár belsejében kései 10., továbbá 11. századi edénytöredékekkel, sőt egész edényekkel, többek között belsőfüles, égetett agyagbográcsokkal keltezett, a Bihar várában, Gyulafehérvárott és Kolozsmonostoron fölfedezettekhez mindenben hasonló, félig földfelszínbe mélyített házmaradványok kerültek napvilágra. A körtöltés meg a település második szakaszát jól keltezhető, 11. századi maradványok, továbbá az erősség hajdani lakosságához csatlakozott, terjedelmes, csak részben megásott temetőből származó, 10–11. századi sírleletek (kis és egészen nagy méretű S végű hajkarikák, gyöngyök, gyűrűk) határozzák meg. A sírkert különben az erősségtől nyugatra fekvő, árvízről mentes padrészben terület

⁶² Bóna István: *ET*. 222–223.

⁶³ Finály Gábor: *A sárvári földvárról*. *AE* XXII (1902). 266–271; Rusu, M.–Dănilă, Șt.: *SCIV*. XV (1964). 564; uők: *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*. *File de istorie-Bistrița II* (1972). 47–64; Iambor, P.–Dănilă, Șt.: uo. 88–89; Dănilă, Șt.: *Cronica săpăturilor arheologice efectuate pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud în perioada 1953–1973*. uo. 460, 470–471, 472.

el. Az eddig kibontott 76 sír valamennyije nyugat–keleti tájolású, gödre négyszögletes alaprajzú, kerekített sarkú. A holttetemeteket mindössze 40–60 cm mélyre hantolták el; ez a csekély mélység általában jellemző a honfoglalás kori temetkezésekre. (E szokás Erdélyben is már a szkíta kortól nyomon követhető a keletről ide költözött népségek esetében.) A hanyatt, kinyújtóztatva, törzs mellé fektetett karú vázak alatt rétegesen fekvő faszenes szintet figyelhetünk meg. A humuszsavak hatása miatt nagyon vásott csontvázrészekkel szemben a mellékletek: égetett agyagedények, gyűrűk, ezüst és bronz halántékkarikák, különböző nagyságú agyag- és üveggyöngyök voltak. Érem is felszínre került, a szerzők azonban nem közölték meghatározását. A mellékletanyag mégis a 10–11. századra keltezhető.

A Dés-Kozárváron, Dobokán, Nagyvernyén, Malomfalva–Szentjánoson, Gyulafehérváron, Déván előkerült 10. századi értékes (nyugati jellegű) külföldi kardok, kardtörödékek általában uralmi székhelyek, ispáni (vagy nagyon-nagyon kérdéses) hűbéri magánvárak kialakulását, az erősségekben és körülöttük települt fegyveres-harcos közösség jelenlétét jelzik. A régészeti leletanyagot történelmi forrásként értelmező és értékelő kutatás ítélete értelmében a kései nyugati kardokkal felszerelt és elhantolt harcosok a Géza nagyfejedelemtől szervezett új sereg (*militia*), illetve a *miles-réteg* (magyarul *iobagiones*: jobbagyok) tagjainak az ősi temetési szokásait a 11. század elejéig még őrző, korai elhantolásai⁶⁴ tükrözik.

A soha nem mutatós telepátások rendkívül csekély száma miatt Erdélyben éppoly nehéz a 10–12. századi települési rendet megismerni, mint bárhol másutt az Árpád-kori Magyarországon. Fémleletek csak gyéren jelzik a korai szálláshelyeket: Csernátonban rombuszpengéjű vas nyílhegyek, 11. századi sarkantyú; Sepsiszentgyörgy-Eprestemőn rombuszpengéjű vas nyílhegy, vas ásópapucs; Angyaloson rombuszpengéjű vas nyílhegy; Erősd-Csókásváron korai zablá és szablatörödékek; Marosgombáson rombuszpengéjű nyílhegy, lókoponya; Maroslekencén szív alakú lószerszámdísz, sima hajkarikák, csiholóvas, sarkantyúk...

Az erdélyi román régészektől „Csüged-fajtájú”-nak nevezett fazekastermékek („ceramica de tip Ciugud”) szokványos Árpád-kori edényművészeti készítmények, „már az akkori politikai-gazdasági egység mutatói”. Néhány mintával jellemezhető elterjedésük tükrözi ezt: a Gyulafehérvárral szembeni Maros-parton fekvő Csüged és Vár, Doboka vára, Marosvásárhely-Vár, Székelyudvarhely-Budvár, -Székely támadt vára délkeleti sarokbástya, -Gyárosfalva, Székelykeresztúr, Sepsiszentgyörgy-Várgödre és -Bedeháza, Kézdiszentlélek-Perkő, Erősd-Csókásvár, Bethlenszentmiklós, Malomfalva-Csittfalva és -Hula, Csákó, Radnót, Vermes, Vizakna stb. Nincs népi hovatarozást jelző szerepe, annak ellenére sem, hogy korai szakaszában még jól érzékelhetők a bolgár-szláv fazekasság gyártási eljárásainak, gyakorlatának hatásai, továbbá néhány sajátos díszítő eleme. A csak önmagukban keltezhető (alsócsernátoni, ákosfalvi, dedrádszéplaki stb.), szórványosan előkerült edények még ennél is kevesebbet árulnak el.

A 10–12. századi magyar településeknek semmivel össze nem téveszthető mutatói a belsőfüles, égetett agyagüstök. Erdélyben ez az edényfajta föltétlenül a honfoglaló népesség jelenlétéhez köthető. A különféle nemzetiségű, származású kutatók sokat foglalkoztak és foglalkoznak manapság e sajátos edénycsoporttal.⁶⁵ „Az újabbban felmerült szempontoktól némileg eltérően – írja Bóna István – nem is az a legdöntőbb, hogy előzményei a »szaltovo-majaki« műveltségre vezethetők vissza, s az se zavaró körülmény, hogy moldvai és dobrudzsai leletek tanúsága szerint a besenyők is hasonló edényeket használtak a 10–11. században. A besenyők ui. – a hunokhoz hasonlóan – zárt tömegben soha nem költöztek [??] a Kárpát-medencébe. A történelmi

⁶⁴ Bóna István: *ET*. 224.

⁶⁵ A következőkben szintén Bóna István (*ET*. 227–234) előadottait veszem át kisebb-nagyobb változtatásokkal.

forrásokban s a 10–13. századi helynevekben egyaránt szétszórtan jelentkeznek, vagyis feltűnésük régészeti »láthatatlan«, esetről esetre mutató jelenség. Az a döntő, hogy az agyag- vagy vasüst (kivételesen rézből is lehet, mint Bethlenszentmiklóson és Magyarbényén) a magyarság 10–12. századi, igazolt településterületén *mindenütt megtalálható*. S nemcsak megtalálható, hanem egyetemesen jellemző is. Ez végső soron csak kisebb mértékben »etnikus« sajátosság, jelentősebb a társadalmi háttér. A lassan fölbomló közösségi-vérrokonsági (nagy családi) szervezet *közös* főzöedényeiről van szó. A közösségek szívós fennmaradását a ridegállat-tartás elterjedtsége is késleltette.⁶⁶ Földtörténeti szakelnevezéssel is élve, az égetett, belsőfüles agyagbogrács valóságos nép- és korszakjelző „vezérkövület”. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a cserépbogrács a 10–12. században a magyarság [a honfoglalók, sz.m.] egyik gazdasági és társadalmi mutatója. Valami olyasmi, ami a Prut és Al-Duna menti besenyőket és a bolgárokat leszámítva (ezeknek a garváni és más helyütt talált bográcsai azonban jól megkülönböztethetők a honfoglalókéétól) a Kárpát-medencében, sőt egész Európában más népre akkoriban nem jellemző. Nem is nagyon lehet jellemző. A germán vérségi nagy család erre az időre már régen fölbomlott. A szláv, különösen a délszláv még virágzott ugyan, csakhogy hiányzott mögüle a honfoglalóknál ezt a mozgó közösségekre jellemző főzöedényt kialakító félnomád állattartó háttér. A mongol hadjárat után megszilárdult új rend és életvitel fokozatosan megszüntette az agyagbográcsot körülülő nagy családi életet, s vele együtt a bográcsok használatának „divatja” is véget ért. Ez nagyon jelentős ismér. A mongolok megszüntette, fölégette, örökre megsemmisült kora Árpád-kori falvak nyomainak száza maradt ránk. A 13. századtól kezdődött pusztasodás⁶⁶ is növelte számukat. A felszínhez közeli, „felső” rétegükben – magától értetődően – 12. századi–13. század eleji bográcsrétegek kerülnek elő. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a legtöbb eltűnt falunak ne lenne „alsó”, 11. századi vagy 10–11. századi rétege is.

Belső füles, égetett agyagüstök Kolozsvárt (Monostoron), Turdavár (Várfalva) településén, Gyulafehérváron és Doboka várában, továbbá a háromszéki Csernáton felső települési rétegében, Sepsiszentgyörgy-Bedeházán, Maroslekencén és a Marosvásárhely közeli Malomfalván 10–11. századi honfoglalás kori leletekkel (nyílhegyekkel, övdiszkekkel stb.) keltezett települési rétegből kerültek elő. *Előzményük sehol sincs*; ez a közösségi edényfajta tehát kétségtelenül Kurszán és Árpád honfoglalóival került hazánkba. Egyebütt a honfoglalók másik, jellegzetes, keleti származású edényfajtáival: a „Szaltovo”-fajtájú fazekakkal bukkantak napfényre (Csíkszentkirály, Réty, Radnót, Kelnek, Gyulafehérvár, Sajósárvár, Doboka vára, Asszonynépe stb. esetében). Csernátonban IX. Kónsztantinosz bizánci császár, Bethlenszentmiklóson Kálmán és III. Béla, Baráthelyen II. István (1116–1131) érmei sorolják be e sajátos edényeket a 12. század elejétől a század végéig terjedő időszakba. Néhol viszont a települések 10–11. századi sírjai-temetői tanúskodnak az üstök használati idejéről (Déván, Bethlenszentmiklóson, Földváron, Radnóton, Sajósárváron, [Szász-]Sebesen, Várfalván stb.). Székelykeresztúron üsttel együtt lakásban lelt S végű hajkarikára bukkantak. Ám az is megeshetik: a bográcsok önmagukat keltezik a 10–11. századra a nem is olyan régen még „szlávoknak” hirdetett, jellemző, bekarcolt, egyszerű hullámvonalas vagy hullámvonal-köteges díszítéssel (Segesvár-Szölök, Sajósárvár, Bulcs, Kápolnás, Belényesszentmiklós esetében, ám a legszebb effajta emlék Kolozsmonostoron került elő). A szorosan vett Erdélyből meg a Csátolt Részek (Partium) területéről 1985-ig ismeretes mintegy 160, tekintélyes számúvá terebélyesedett üstlelőhely szám-

⁶⁶ E tekintetben Bóna István nagyon figyelemre méltó, alapos fejtegetéseire utalok: *ET*. 579–580. Az övénél mélyebbre szántó, részletesebb tárgyalást pillanatnyilag nem ajánlhatok. L. még Ferenczi István: *Eltűnt falvak nyomában* = Népmesereti Dolgozatok 1994. Buk. 1994. 7–17.

arányában megfelelt az 1975. évi (jelenlegi) magyarországi lelőhelyek átlagának. A bográcsok zöme – nagyon jellemzőn – lapályokon-völgyekben jutott napfényre. A tömeges szláv jelenlét mellett lándzsát török elavult, a valós helyzetnek egyáltalán nem megfelelő nézetéhez még mindig ragaszkodó kutatók immár elfogadhatatlan fölfogásával szemben a történeti, helynévi és régészeti adatok összecsengő vallomása értelmében *az agyagüst ismeretlen a csak szláv lakosságú területeken*. A 10. századi idegen régészeti anyagban elő nem forduló erdélyi főzőüstök keleti eredetét tehát a hajdani Kazár Birodalomból jól ismert belsőfüles, égetett agyagbográcsok igazolják. Persze az üstlelőhelyek többsége nem tekinthető a mai falvak-városok előzményének. Döntő többségük a 12–13. század fordulóján elhagyott, illetőleg az első mongol hadjáratkor örökre megsemmisült falvacskák-tanyák területéről származik. Településterületileg az Árpád-kor sűrűbb faluhálózatának az ékes bizonyítékai.

Az agyagüstökkel és más (honfoglalás kori, „szláv”, Árpád-kori) edényekkel jellemzett erdélyi „házak” teljességgel hasonlítottak a Kárpát-medencében vagy Kelet-Európában régészeti ásatások folyamán megfigyelt lakásokra. 80–100 cm mélyen földbe mélyített, kerekített sarkú, 3x4–3x2 m alapterületű, a tágas, lakályos sátraknál (jurtáknál) sokkal nyomorúságosabb putrik voltak ezek kövekkel kirakott kökemencékkel (Székelykeresztúron a Gyárfás-kertben, Csernátonban a Domokos udvarház telkén, Székelyudvarhely-Budváron).

A kora Árpád-kori erdélyi régészeti műveltség keltezése tekintetében figyelemre méltó a csernátoni településen talált kis bizánci éremlelet. A falunak a 11. század második felében megújult úz betöréskor történt felperzselésekor ejthették el vagy rejthették zacskóba. Az összekuporgatott érmek II. Niképhorosz Phokasztól (963–969) és I. Ioannész Tzimiszkészától (969–976) IX. Kónsztantinosz Monomakhoszig (1042–1055) terjednek, ezután következett a végső romlás. A csernátoni településen kiásott rombuszpengéjű vas nyílhegy, no meg az *agyagbogrács* számára az éremlelet mindenestre időszak előtti (*ante quem*) keltezési jelentőségű.

Más érdekes lelet az 1068. és 1085. évi úz betörésekkor juthatott földbe. Ha nem is nagy számban, bizáncias jellegű óorosz meg ólengyel ékszerek kerültek a 10. században ezüsttel és sóval ugyancsak kereskedő honfoglalókhöz. Szabatosabban: inkább nem jutottak nagyobb számban, „kincsként” a földbe, mivel az egész 11. század folyamán a külső ellenségek támadásai egyáltalán nem vagy csak nagyon gyéren hatolhattak Magyarország szívéig. Többnyire már a határvidéken elakadtak. Ilyen óorosz, részben skandináv ezüst ékszerkincs a nyugati gyepűn a darufalvi. A darufalvi ezüstcsüngők testvérpéldányai viszont Doboka vára első virágkorának az időszakát is keltezik.

Két éremkincs: I. László király edényben elásott pénzei Tordán, a hajdani sófejtők környékén (valószínűleg nagyobb leletből 48 db), Magyarfrátán (120 db) korára és rejtekhelyére nézve éppenséggel megfelel a levunioni (lebunioni) csatából visszatért, útját az Ojtozi-szoroson keresztül vezető, magyarországi könnyű zsákmányszerző hadjáratra vállalkozó, Kapolcs vezette 1091. évi első (igazi) kun (kumán) támadás irányának. A Dél-Moldva felől betört kun sereg Erdélyen nagyjában átlósan átvonulva, Torda és Kolozsvár környékét is dülva jutott ki az Alföldre. A Biharszentandrás határába rejtett 170, I. László-féle érem és Kónsztantinosz Monomakhos érmeinek tanúsága szerint először az ún. „bihari dukátus” székhelyén és környékén zsákmányoltak. Az akkor hirtelenében elásott kincsek nem csupán a kun sereg közeledtének az izgalmairól tanúskodnak, hanem az ebben az időben egy-egy kézbe gyűlt tekintélyes pénzmenyiségről is. Bizonytalan viszont a (Szász-)Sebes közeli Lámkeréken a múlt század 70-es éveiben lelt állítólagos éremkincs értékelése. A dicstelen uralkodású Péter érmeiről van szó. Ha az éremlelet valóban az ő pénzeit tartalmazta, Bóna István szerint akkor országglása első (1041. évi) vagy második (1046. évi) megdöntésekor a keletről folydogáló Apold, a délről azt fölvevő, a Marosba siető Sebes folyócska Alvinc közeli völgyszakaszán két irányban is messze

jutást kínáló Maros-völgy e sok tekintetben nagyon jelentős helyén született, magas méltóságú személyiség uralmi székhelye lehetett.

A szóban forgó erdélyi területek 10–11. századi településtörténetét a régészeti leletek fényében összefoglalva elmondható, hogy másfél évszázadot meghaladó, többé-kevésbé folyamatos és következetes gyűjtőtevékenység nyomán ugyan nem hézagtalan, de így is eléggé összeálló, valós kép alkotható róla. Ez még akkor is szembetűnő, ha számot vetünk az utóbbi háromnegyed évszázadnyi időszak e kérdés tanulmányozhatásának rendkívül kedvezőtlenül alakult folyamataival! Az 1940–1944 közötti „kicsi magyar világ” időszakocskájától eltekintve a korszakunk megismerésére irányuló kutatások esetlegesek és rendszertelenek voltak.

Főként az erdélyi bolgár uralom valamikor a 932–934-es évek során Bogát gyulának tulajdonított fölszámolása után a fegyveres „középréteg” sírjaiból a Mezőség, valamint a Keleti-Kárpátokhoz számított hegyvonulatok közrefogta Kárpát-közi medencék (pl. a Háromszéki-Barcasági- [iker]medence), valamint a Maros-völgyi Dédától Zámig terjedő középső szakasza mindkét oldalának hadászati megszállására lehet következtetni. Ez a fölismerés eleve elvet bizonyos, politikai szándékosságtól sugallt elképzelést, miszerint a Maros akár települési határ lett volna. Ellenkezőleg, a 80-as évek folyamán nyomozott,⁶⁷ föltehetőleg még Taksony nagyfejedelem kori földvárakkal „kicövekelt” földterületek sora, ez a 10. század folyamán keletről várható támadások elhárítására létesített, „mélyen tagozott” védelmi rendszer⁶⁸ eltűnik [ezt ugyanbiza hogyan kell értelmezni? sz.m.] és fokozatosan átadja helyét az Erdélyi-medence tartós megszállásának, betelepítésének. Bóna szerint „állandó magyar település először a Maros–Aranyos [no meg a Kis-Szamos menti: Doboka, Szék(akna), Dész, sz. m.] sóbányák körül alakult ki”. Kutatások híján azonban egyelőre nagyon nehéz volna megmondani, hogy Gyulaféheváron, Tordaváron (tegyem hozzá: Kolozsváron és Doboka-váron) s néhány Nagy-Szamos meg Maros menti falvacskán kívül hol számolhatunk a 10. század második felében, utolsó harmadában jelentősebb települések, szállások kialakulásával. Az 1003. év utáni, egész Erdélyre terjedő államszervezéssel járó új telepítés útvonala, „ütőere” a 11. század folyamán is nagyobb részt a Maros völgye maradt.⁶⁹ Az Erdélyből (Dél-Erdélyen keresztül) Magyarországra irányuló sószállításnak nemcsak a 11. század elején – az Ajtonnal kitört háborúságra okot adott eset –, hanem később is, századokon át egyik legfőbb útvonala volt. A régészeti leletekből következő az Erdélybe átnyúló Szolnok vármegye területén újonnan létesített Désvártól a Meszesikapun a Tisza menti szolnoki révig vezető (szárazföldi) „sót” csupán a 11. század második felében alakult ki.⁷⁰ (Az egyesült Szamos földszerkezeti törések megszabta, kanyargós völgyét Désztől Nagybányáig, illetőleg Asszonypatakáig – az egykorú régészeti lelőhelyek kiáltó hiánya miatt – a 11. század végéig aligha járták, használták a magyarság be- és letelepedésének folyamatában, a két országrész kapcsolataiban. Ez különben már mindkét „Avar” Birodalom idejében így volt!

⁶⁷ Ferenczi Géza tanulmányának II. részére utalok. Korunk III. folyam I (1990). 374–378.

⁶⁸ Az idézőjelbe zárt szövegrészt Bóna Istvántól kölcsönöztem. A jeles szerző azonban egyetlen szóval sem árulja el: mire is gondol valójában (ET. 233). Azt azonban, hogy az első évtizedekben Gyulaféhevár lett volna *egész Erdély* katonai-politikai központja, nem fogadhatom el, hiszen az Erdélyi-medence nagyobbik, déli része a 10. század harmadik évtizede első feléig a Bolgár Birodalom része volt. Másfelől az észak-erdélyi részek közigazgatási (vármegyei) szervezési folyamata I. István Csanád vezette hadjárataig lényegesen különbözött a gyulák fennhatósága alatti tájakétól. Vö. Makkai László: ET. 271–278, 280–286.

⁶⁹ A mondottak értelmében Gyulaféhevár csupán a gyulák területének, az 1003. évi hadjárat után immár „Erdőelvi” Zoltántól vezetett óriási Fehér vármegyének lehetett a központja!

⁷⁰ E kérdéssel legutóbb Iambor, P. foglalkozott: *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*. AMN. XIX (1982). 75–86.

Bóna István szerint „A Sebes-Körös–Királyhágó–Kis-Szamos útvonal a honfoglalástól ismert és használt volt.” E föltevésnek azonban egyelőre hiányzanak a régészeti bizonyítékai. Bóna nézetével szemben magam másként látom, értelmezem az ügyet. A *bihari* Verespatak völgyében, a Kabesd és Biharremete között fekvő, oklevélben először 1508-ban⁷¹ említett Krajnikfalva ugyanis távolról sincs a Sebes-Körös völgyében (még csak mellékvölgyében sem), hanem a Belényesi-medencéből a belényesújlaki szoroson az Alföldre folyó Fekete-Körös vízgyűjtő medencéjében fekszik. A Királyerdő karsztjelenségekben bővelkedő, alacsony, erdős, ma is lakatlan, sőt járatlan (!) fennsíkja választja el a Sebes-Körös völgyöblétől. A krajnikfalvi négy, 10. századi (hármójuk normann–Karoling jellegű, „inkább három, mintsem két lovas temetkezésből” származó), ezüst berakásos kengyel⁷² sokkal inkább kapcsolható a Biharszentmiklós fölötti fennsíkon (később?) épített (hercegi) udvarházhoz, mint a „Biharország bejáratát őrző” (Bóna szerint „ezúttal nyilvánvalóan őrségről lehet szó”!) „Krajnikfalvára telepített lovasokhoz”. E lovas temetkezéseket (?) talán inkább a Bihar várában élt, a Királyerdő és környéke nemes vadban gazdag tájain már korán lezajlott vadászataihoz fűzhetnők? Ezúttal tehát szó sem lehet „Biharország keleti (?) bejáratának őrzéséről”. Ne feledjük: Krajnikfalvától keletre a Bihar hegytömegének az 1400 m átlagos tengerszint feletti magasságot meghaladó (a Butyászával 1792, a Vigyázóval pedig éppen 1836 m-en tetőző), kétvonulatos hegységgátja akadályozza a kicsi Belényesi-medencéből nagyobb „testvérebe”, az Erdélyi-medencébe jutást.

Visszatérve a Kis-Szamos–Királyhágó–Sebes-Körös Nagyváradig vezető útszakaszához, magam annak a használatba vételét nem becslöm I. László uralkodása idejénél korábbiak, hisz ehhez fűződn semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk. (Még a későbbi Bihar vármegye Kalotaszegig nyúlását sem lehet ennek bizonyítékaként tekinteni.) Bónának viszont igaza lehet abban, hogy ennek az útvonalnak a településtörténeti jelentősége még jó ideig elmaradt a „Maros menti fő ütőérhez képest”. Ha a Királyhágó útját valóban nagyon korai időtől járták volna, a (szárazföldi) „sót” sem a Meszesi-kapun, a Szilágyságon, az Érmelléken, tehát nagy kerülővel haladt volna a szolnoki rév felé.

Bóna István szerint „A 13. század utolsó harmadáig Erdély [...] védelmét északon Dobokavár, keleten Küküllővár,⁷³ délen Hunyadvár látta el. [Ez a fölöttébb hézagos kép kutatásaink fényében megdőlni látszik.] Zártabb, sűrűbb magyar megtelepülés körülöttük, valamint Kolozsvár és Tordavár körül tapasztalható.” Gyulafehérvár tovább is megtartotta központi szerepét. A honfoglalást előző szláv településcsomókat a régészet figyelemre méltó módon a nyelvtudomány eredményeivel azonos tájakon mutathatta ki: az említett belső tömbtől északra, keletre és délre.⁷⁴ A szláv közösségek élete a szláv helyneveket mai napig őrző vidékeken nyilván benyúlt a 11. századba, helyenként még a következőbe is.⁷⁵

⁷¹ L. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp. 1940. 288; Suciú, C.: *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*. I. Buc. 1968. 318.

⁷² ET. 207–208. E kérdéshez – kiegészítésül – I. még az ugyancsak Bónától a 232–233. lapon kifejtetteket.

⁷³ Bóna sajnos nem tud a nagyfejedelemség kori közép-erdélyi földvár-vonalról. A 11. század utolsó harmadára utaló, magyarázatlanul maradt megjegyzése viszont mintha kiskaput hagyna a tőlünk fölfedezett kelet-erdélyi kőfalas erődrendszer tekintetében. Ezzel az üggyel kapcsolatban I. még Ferenczi István: *Sóvidéki várainkról*. (Hazanézó Könyvek 5.) Korond 1994, 53–138.

⁷⁴ Ehhez fűződn I. Makkay János helyes érvelését, *i.m.* 142–143.

⁷⁵ Makkay János: *i.m.* 111–115, 153.

A későbbi dél-erdélyi és Beszterce környéki „szász” földekre elsősorban az akkori Magyarország nyugati határszéleiről elköltöztetett „székely” (és besenyő) közösségek⁷⁶ biztosították a határvédelmet.

I. László és Kálmán uralkodása idejében az imigyen birtokba vett egész területen megfigyelhető a falusi egyházi szervezet kiépülése. Egyház, templom körüli temetők azonban most már korábban lakatlan tájakon, egykori erdővidéken is létesültek. Az ispáni várak egyúttal a térítés, a keresztyénség központjai voltak. Doboka vára közvetlen közelében pl. három korai köegyházat fedeztek föl a kutatások folyamán.

Az első „szász” betelepítések nyomán⁷⁷ a 11. századi határőrszervezetet a 12. század végén folyamatosan kezdték átköltöztetni a későbbi Székelyföldre. Itt – Bóna szerint – „a határőr népeség feltűnése régészetileg is igazolható (?)...” Magyarok voltak, az akkori országban már divatja múlt ómagyar hagyományokkal. Jelentőségükre a kor nemesi viseletét megközelítő gazdagságuk utal. Nem sikerült viszont eddig gyaníthatón besenyő eredetű lakosságú határörtelepüléseket kimutatni.⁷⁸

Mint az előrebocsátottak folyamán arról meggyőződhattünk, a többszörös honfoglalók régészeti hagyatéakai területileg folyvást szélesednek; az utóbbi háromnegyed évszázad leforgásának számunkra rendkívül kedvezőtlen alakulása ellenére, ha nagyon lassan is, de állandóan gyarapodnak. A térképre vetített kora és késő „avar” kori, valamint honfoglalás kori, részben az Erdély földjére is több hullámban betelepedett ősmagyarok jelenléte a régészeti leletek fényében immár kétségtelennek tűnik. Árpád népe 895–896. évi honfoglalásának a régészeti adatokkal is bizonyított ténye ma már vitathatatlan. Főként a régész Nagy Gézának, Horváth Tibornak, Bóna Istvánnak, de mindenekelőtt László Gyulának és Makkay Jánosnak a korábbi sejtése, későbbi meglátása, ha csigalassúsággal is, de egyre erősödik. Az Erdélyt ma lakó népek közül kétségtelenül ősaink szállták meg előbb ezt az ezer néhány száz éve tőlünk lakott, nemzedékek kiömlött vérével megszentelt, bércek koszorúzta kisebb hazánkat. A legújabb kutatások alapján kirajzolódó kép idők múltával – minden bizonnyal – még tovább bővül.

⁷⁶ Bóna szerint „e közösségek kisméretű földvárak körül csoportosultak” (i.m. 234). Ilyenekről azonban nincs tudomásom, de eleve nem hihető! Sőt...

⁷⁷ Többek között I. Nágler, Th.: *Așezarea sașilor în Transilvania*. Studii. Buc. 1981. 131–215.

⁷⁸ Helynévanyag alapján azonban ma már ilyesmiről is feltétlenül beszélni kell. Vö. Ferenczi István: *A hajdani Besenyőfalva vajon azonos-e a mai Firtosváraljával* = Hazanéző. A korondi Firtos Művelődési Egylet folyóirata III (1992). 1. sz. 4–8; uő: *A Korond környéki (székelyföldi) besenyő szálláshelyek kérdéséhez*. uo. 2. sz. 4–8; uő: *Barót nevééről és az erdővidéki-barcasági besenyő csoport történeti szerepéről*. Megjelenik a Barót város első okleveles említésének 770. évfordulójára kiadandó tanulmánykötetben; uő: *Az erdélyi Galat–Galats (Galac) névről és néhány hozzá fűződő kérdésről*. Leadtam a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Évkönyveinek újrainduló sorozata II. kötetébe.

Tonk Sándor

A magyarság megtelepedése Erdélyben a középkori magyar krónikák tükrében

A honfoglalás, a magyarság erdélyi megtelepedése, valamint a Kárpát-medencében töltött első évszázad népünk történetének egyik legvitatottabb és leghomályosabb korszaka. Vitatott és homályos, mivel a korszakra vonatkozó írott források, bel- és külföldiek egyaránt, kisszámban maradtak fenn, és igen szűkszavúan szólnak az eseményekről. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a magyarság erdélyi megtelepedésére vonatkozó források esetében.

Megnehezíti a kutatást, hogy a honfoglalás eseményeivel közel egy időben író néhány idegen krónikás munkája mellett a magyarországi provenienciájú, magyar szerzők által készült első történeti feljegyzések mind későbbi korok termékei, szerzőik évszázadokkal az események lezajlása után számolnak be a honfoglalásról, a berendezkedés, az államalapítás tényeiről, a Kárpát-medence fokozatos birtokbavételéről.

Részben éppen a források hiánya, illetve szűkszavúsága, helyenként zavaros volta magyarázza azt, hogy az 1100. évfordulóhoz kapcsolódó ünnepségeken elhangzott és az ünnepi megemlékezések ürügyén megjelent ismeretterjesztő és tudományos igényű készült írások révén a honfoglalásról igen változatos, de sokszor ellentmondásos információk kerültek a köztudatba, s miközben az emlékező szakemberek és nem szakemberek gyakran idézik a jelen és közelebbi múlt tudós historikusainak műveit, kivételszámba megy az olyan okfejtés, amely magukat a forrásokat szólaltatja meg, és amely azokon keresztül mutatja be a honfoglalás eseményeit és következményeit.

A fenti jelenséget figyelembe véve arra törekedtem, hogy az olvasó számára, és itt elsősorban az erdélyi magyarság múltja iránt érdeklődőkre gondolok, áttekinthető képet nyújtsak arról, mit tudtak az események bemutatásában leginkább érdekelt és feltehetően legkevésbé elfogult magyar eredetű történeti feljegyzések szerzői, a középkori magyar krónikások a magyarság erdélyi megtelepedéséről. A szövegek eredeti, latin nyelvű és magyar fordításának közzétételével szeretnők megismertetni az érdeklődőket a hiteles forrásokkal, de ugyanakkor bemutatjuk ezen középkori szövegek értelmezésének lehetőségeit is. Ezáltal talán sikerül valamennyire biztosabb alapokra helyezni a honfoglalásra vonatkozó ismereteinket.

Előre kell bocsátanom, hogy áttekintve a magyar krónikák Erdélyre vonatkozó legkorábbi feljegyzéseit, a magyarok erdélyi bejövételére vonatkozó adatokat, az eredmény első tekintetre igen szegényesnek tetszik.

A magyar történeti írásbeliség, a krónikairódalom a 11. század második felében született meg. A honfoglaló magyarság történeti tudata még a szóbeliségen alapult. Bizonyára voltak hősi énekek, melyekről a későbbi krónikások is megemlékeznek, írásos feljegyzésekről azonban nincsen tudomásunk történelmünk e korai szakaszából. A székely-magyar rovásírás hosszabb szövegek rögzítésére, úgy tűnik, nem volt alkalmas.

Jóllehet az első magyar krónika – melynek ismertetésére a következőkben még visszatérünk – a 11. században keletkezett, az első olyan történeti munka, amely ha nem is eredeti kéziratban, de közel egykorú másolatban, eredeti – interpolációktól mentes – szövegezésben maradt fenn, az Anonymusnak, a Névtelen Jegyzőnek a *Gesta Hungarorum* című munkája.¹ Szerzője valószínűleg III. Béla király jegyzője volt (legalábbis ma a historikusok többsége ezt a véleményt osztja), és feltehetően valamikor az 1210-es évek táján

¹ Kristó Gyula: *Szemponatok Anonymus gestájának megítéléséhez* = Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 371.

írta munkáját.² Lévén az első hiteles formában olvasható magyar krónika, indokolt talán ezzel kezdeni forrásaink bemutatását. Lássuk tehát, mit olvashatunk Anonymus gestájában a magyarság erdélyi jelenlétéről.³

Először a 11. fejezetben Ménmarót birodalmának bemutatásakor említi Erdélyt:

Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igyfon, que iacet ad Erdeuelu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus, preoccupavisset sibi dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menumorout, quod plures habebat amicas et terram illam habitarent gentes, qui dicuntur Cozar.⁴

Majd miután ekként elhelyezte a térben Erdélyt, az erdőntúli területet, és elmondta, hogy az Igyfon erdőn (jelentése feltehetően: szent erdő és a mai Réz-hegységgel azonos)⁶ túli földről van szó, a következő fejezetekben Erdély kincseiről, lakóiról s a honfoglaló magyarok megjelenéséről tájékoztat:

24. De terra Ultrasiluanæ

Et dum ibi diutius morarentur, tunc Tuhutum pater Horca, sicut erat uir astutus, dum cepisset audire ab incolis bonitatem terre ultrasiluanæ, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat, cepit ad hoc hanelare (sic), quod, si posse esset, per gratiam ducis Arpad domini sui terram ultrasiluanam sibi et suis posteris acquireret. Quod et sic factum fuit postea, nam terram ultrasiluanam posteritas Tuhutum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt et diucius habuissent, si minor Gyla cum duobus filiis suis Biuia et Bucna Christiani esse uoluissent et semper contrarie sancto regi non fecissent, ut in sequentibus dicitur.⁷

25. De prudentia Tuhuti.

Predictus uero Tuhutum vir prudentissimus misit quendam virum astutum patrem Opaforcus Ogmand, ut furtive ambulans preuideret sibi qualitatem et fertilitatem terre ultrasiluanæ et quales essent habitatores eius. Quod si posse

Azt a földet továbbá, amely a Tisza és Erdély felé elterülő Igyfon-erdő közé esik, a Maros folyótól a Szamos folyóig Marót vezér foglalta el, kinék az unokáját a magyarok Ménmarótnak mondták azért, mert több asszonya volt; ezt a földet az a népség lakta, amelyet kozárnak mondanak.⁵

24. Az Erdőntúli földről

Már huzamosabb ideje tartózkodott ott. Ekkor Tétény, Horka apja, tudomást szerzett az ott lakóktól az erdőntúli föld jóságáról, ahol valami Gelu nevű blak uralkodott. Amilyen fortélyos ember volt Tétény, áhítozni kezdett azután, hogy – ha lehetséges – urának, Árpád vezérnek a kegyelméből megszerzi magának és utódainak az erdőntúli földet. S ez meg is történt később. Ugyanis az erdőntúli földet Tétény ivadéka egészen Szent István király idejéig birtokolta; sőt tovább is birtokolta volna, ha a kisebbik Gyula a két fiával, Bolyával és Bonyhával együtt hajlandó lett volna a kereszténységre térni, és nem cselekedett volna mindig a szent király ellenére, amint ez majd a következőkben szóba kerül.⁸

25. Tétény okossága.

Az említett Tétény, ez az igen okos ember, kiküldött egy furfangos embert, Apafarkas-Agmánd apát, hogy loppal bejárva vizsgálja meg neki az erdőntúli föld minőségét és termékenységét, meg azt is, hogy miféle lakosai vannak. Ha lehet –

² Anonymus krónikájának latin szövegét a következő szövegkiadások alapján idézem: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianæ gestarum*. Edendo operi praeuuit Emericus Szentpétery. I. Budapestini, 1937. 33–117. (A továbbiakban SRH) és *P. magister quondam Bele regis Hvgariae notarius Gesta Hungarorum*. Edidit Ladislaus Juhász. Bp. 1932. (Bibliotheca Scriptorum medii recentisque aevorum. Sec. XII–XIII) (A továbbiakban Juhász 1932)

³ Györfly György: *Anonymus Gesta Hungarorum = A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerkesztette Kovács László, Veszprémi László. Bp. 1996. 193–213.

⁴ SRH I. 49.; Juhász 1932. 10.

⁵ *Anonymus Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Budapest, 1977. 89. (A továbbiakban Pais 1977)

⁶ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerkesztő Kristó Gyula. Bp. 1994. 280–281.

⁷ SRH I. 65.; Juhász 1932. 18.

⁸ Pais 1977. 101.

*esset, bellum cum eis committeret, nam uolebat Tuhutum per se nomen sibi et terram acquirere. Ut dicunt nostri ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum a accipiebant. Quid plura? Dum pater Ogmánd speculator Tuhutum per circuitum more uulpino bonitatem et fertilitatem terre et habitatores eius inspexisset, quantum humanus uisus ualet, ultra, quam dici potest, dilexit et celerrimo cursu ad dominum suum reuersus est. Qui cum uenisset, domino suo de bonitate illius terre multa dixit: Quod terra illa irrigaretur optimis fluiuis, quorum nomina et utilitates seriatim dixit, et quod in arenis eorum et ut ibi foderetur sal et salgenia et habitatores terre illius uiliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasii et Sclaui, quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas et dux eorum Geleu (sic) minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites et auderent stare contra audaciam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur.*⁹

26. Quomodo contra Gelu itum est.

*Tunc Tuhutum audita bonitate terre illius misit legatos suos ad ducem Arpad, ut sibi licentiam daret ultra silvas eundi contra Gelou ducem pugnare. Dux uero Arpad inito consilio uoluntatem Tuhutum laudauit et ei licentiam ultra silvas eundi contra Gelou pugnare concessit. Hoc dum Tuhutum auduisset a legato, preparauit se cum suis militibus et dimissis ibi sociis suis egressus est ultra silvas uersus orientem contra Gelou ducem Blacorum. Gelou uero dux Ultrasiluanis (sic) audiens aduentum eius congregauit exercitum suum et cepit uelocissimo cursu equitare obuiam ei, ut eum per portas Mezesinas prohiberet, sed Tuhutum uno die siluam pertransiens ad fluiuum Almas peruenit. Tunc uterque exercitus ad inuicem pervenerunt medio fluiuo interiacente. Dux uero Gelou uolebat, quod ibi eos prohiberet cum sagittariis suis.*¹¹

27. De morte Gelu.

Mane autem facto Tuhutum ante auroram diuisit exercitum suum in duas partes et partem alteram misit parum superius, ut transito fluiuo militibus Gelou nescientibus pugnam

gondolta –, háborúra kel majd azokkal. Ugyanis Tétény a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mint ahogy a regőseink mondják: „Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek.” De elég ebből! Mídon Agmánd apa, Tétény kéme, róka módra körözve, a föld jóságát és termékenységét, továbbá annak lakosait – amennyire csak az emberi látás bírja – kifürkészte, kimondhatatlanul megszerette azt, és nagy gyorsan visszatért urához. Mikor megérkezett, urának sokat beszélt a föld jóságáról, aztán arról, hogy a földet igen-igen jó folyók öntözik; s ezeknek a nevéit is minden hasznát is felsorolta: hogy fővenyűtkben aranyat gyűjtenek, s annak a földnek az aránya a legjobb, meg hogy ott sót ásnak. Előadta, hogy annak a földnek a lakosai az egész világon a leghitványabb emberek. Mégpedig azért, mert blaszok és szlovének; aztán fegyverük sincsen más, csak íj és nyíl; a vezérük Gelu, maga is csak kevéssé állja a próbát, de meg nincsenek körülötte jó vitézek sem, akik helyt memének állani a magyarok merészségével szemben; végül azért is, mivel a kunok és besenyők sokat bántják őket.¹⁰

26. Hogyan mentek Gelu ellen.

Mikor Tétény értesült a föld jóságáról, követeket küldött Árpád vezérhez, és engedelmet kért, hogy az erdőkön túl mehessen és Gelu ellen harcolhasson. Árpád vezér pedig tanácsot tartván, Tétény szándékát javallotta, és megadta neki az engedelmet arra, hogy az erdőkön túl menjen és Gelu ellen harcoljon. Mikor ezt Tétény a követtől meghallotta, felkészült vitézeivel együtt, és hátrahagyva társait, nekiindult az erdőkön túlrá kelet felé Gelu blak vezér ellen. Jövetelét hallva pedig Gelu, az erdőntúli vezér összegyűjtötte seregét, és nagy sebesen elébe nyargalt, hogy a meszesi kapuknál feltartóztassa. Azonban Tétény egy nap alatt áthaladva az erdőn, az Almás vízéhez ért. Mind a két sereg összekerült ott, és csak a folyó választotta el őket. Gelu vezérnek az volt a szándéka, hogy majd ott tartóztatja fel a magyarokat nyilasaival.¹²

27. Gelu halála.

Reggelre kelve hajnal előtt Tétény két részre osztotta seregét. Az egyik részt kissé felfelé küldte, hogy a folyón átkelve majd Gelu katonáinak a meglepetésére avatkozzék bele a

⁹ SRH I. 65–66.; Juhász 1932. 18–19.

¹⁰ Pais 1977. 101–102.

¹¹ SRH I. 66–67.; Juhász 1932. 19.

¹² Pais 1977. 102–103.

ingrederentur. Quod sic factum est. Et quia levem habuerunt transitum utraque acies, pariter ad pugnam pervenerunt et pugnatum est inter eos acriter, sed victi sunt milites ducis Gelou et ex eis multi interfecti plures vero capti. Cum Gelou dux eorum hoc vidisset, tunc pro defensione vite cum paucis fugam cepit. Qui cum fugeret properans ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum, milites Tuhutum audaci cursu persequentes ducem Geloum iuxta fluvium Copus interfecerunt. Tunc inhabitatores terre videntes mortem domini sui sua propria voluntate dextram dantes dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca et in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt. Tuhutum vero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter, sed posteritas eius usque ad tempora sancti regis Stephani obtinuit. Tuhutum vero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor (sic), Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani. Zumbur vero genuit minorem Geulam patrem Bue et Bucne, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasianam et ipsum Geulam vinctum in Hungariam duxit et per omnes dies vite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset vanus et noluit esse Christianus et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamvis fuisset ex cognatione matris sue.¹³

harcba. Ez így is történt. Mégpedig, mivel átkelésük könnyen ment, mindkét csapat egyszerre bocsátkozott harcba. Heves küzdelem kerekedett; azonban Gelu vezér katonái maradtak alul, s közülük sokan elestek, sokan pedig fogságba jutottak. Mikor vezérük, Gelu látta ezt, hogy életét megmentse, kevesedmagával futásnak eredt. De miközben a Szamos folyó mellett fekvő vára felé sietve menekült, Tétény vitézei merészen futtatva nyomába szegődtek, és a Kapus-patak mellett megölték. Mikor a föld lakosai látták uruk halálát, önként békejobbot nyújtottak, és urukká választották Tétényt, Horka apját. A helyen, melyet Esküllőnek mondanak, esküvel crósították meg hűségüket. S attól a naptól kezdve hívták azt a helyet Esküllőnek azért, mert ott esküdtek. Tétény pedig onnantól fogva békével és szerencsével birtokolta ezt a földet, ivadéka meg egészen Szent István király idejéig tartotta meg. Tétény fia lett Horka, Horkaé meg Gyula és Zombor. Gyulának volt két leánya; egyiket Karoldnak, másikat Saroltnak hívták. Sarolt Szent István királynak az anyja volt. Zombornak pedig a fia a kisebbik Gyula, Bolya és Bonyha apja, kinek az idejében Szent István uralma alá vetette az erdőntúli földet. Magát Gyulát ekkor megkötözve Magyarországra hozta, s egész életén át börtönben tartotta, minthogy a hitben hiú volt, s keresztény lenni átalott, aztán még sok mindent cselekedett Szent István király ellenére, noha az anyja rokonságához tartozott.¹⁴

Szép és kerekded történet Anonymus alkotása. Ebben helyet kapnak a honfoglaló vezérek, Erdély régi ura, akitől honfoglaló eleink fegyverrel hódították el a földet, és az erdélyi Gyula, akit Szent István fegyverrel kényszerít hatalma elismerésére és a kereszténység föl vételére. Anonymus és krónikája, attól fogva, hogy 1746-ban Johann Georg Schwandtner nyomtatásban közzétette a bécsi császári könyvtárban őrzött kézirat szövegét, hosszú időre meghatározta a magyar és a szomszédos népek történetírásában a magyar honfoglalás képét. Jó ideig még kétféle sem merült fel hitelét illetően. Így uralkodott el a magyarság tudatában a millenniumi években az a romantikus honfoglalás-történet, miszerint harcos, lovon közlekedő szittyá eleink korábbi szálláshelyüket, az Anonymus által Szkítiának nevezett Etlközöt elhagyva, szervezeten, rendben, hősi harcok árán szereztek maguknak új hazát a Kárpát-medencében, minekutána Árpád és a hét vezér hadaik élén Vereckénél átkeltek a Kárpátok bércein és megérkeztek Pannóniába. Ebben a honfoglalás-történetben a magyarság erdélyi megjelenése is egy jól előkészített és megszervezett hadjárat eredménye volt, amelynek során – a fentebb bemutatott szövegrész tanúsága szerint – Tétény legyőzte az erdélyi blakok vezérét, Gelut, aki a harcban veszítette életét, népe pedig önként hódolt meg a győztes előtt.

¹³ SRH I. 67–69.; Juhász 1932. 19–20.

¹⁴ Pais 1977. 103.

Az anonymusi krónika közléseit látszólag és részben megerősítik az Erdély területén eddig felszínre került magyar honfoglalás kori leletek. Az elérhető teljes leletanyagot feldolgozó összefoglaló szerint „a 10. század erdélyi magyar népessége csak a medence belsejében, a Kis-Szamos és Aranyos, illetve az egyesült Küküllő és Maros völgyében [...] lakott”.¹⁵ Első látásra úgy tűnhet tehát, hogy összhang van a legkorábbi, eredeti szövegezésben fennmaradt magyar krónika és a régészet eredményei között.

Csakhogy Anonymus közléseit tanulmányozva olyan ellentmondásokra bukkantak a krónika forráskritikai elemzői, amelyek joggal ingatták meg a névtelen szerző korábban szinte kikezdehetetlen hitelét. Anonymus krónikájának honfoglalás-történetével kapcsolatban már 1900-ban azt írta Pauler Gyula, hogy az bemutatja az eseményeket „kifogástalan logikai és stratégiai rendben, az ország teljes meghódításáig. Kétségtől a honfoglalás így – megtörténhetett volna; de abból arra, hogy valóban így történt, még semmi sem következik s ilyen történetből csak az író korának geographiájára nézve kapunk nagybecsű adatokat.”¹⁶ Pauler nyomán azután egyre több kétely fogalmazódott meg Anonymus közléseivel kapcsolatban.

Nem feladatunk és célunk ez alkalommal számba venni, bemutatni és elemezni azt a hatalmas forráskritikai irodalmat, amely az elmúlt két évszázad folyamán Anonymus és krónikája kapcsán megszületett.¹⁷ Ez alkalommal a magyarság erdélyi megtelepedésével kapcsolatos adatok hitelét tesszük mérlegre, pontosabban felsoroljuk a magyar történetírás erre vonatkozó eredményeit és nézeteit.

Legtöbb vitát az Anonymus krónikájában felsorolt országok, népek és fejedelmek léte, illetve nemléte okoz. Györffy György szerint „Anonymus »pannóniai« vezéreinek kitalált voltát mi sem jellemzi jobban, mint hogy az egykorú források kb. 20 olyan uralkodót és jelentős történelmi személyt emlegetnek, akiknek a Kárpát-medence 9. századi történetében szerepe volt. Anonymus egynek a nevét sem ismeri.”¹⁸ Az „ismeretlenek” között szerepelnek a magyar honfoglalás korának olyan kulcsfontosságú szereplői, mint I. és II. Szvatopluk (874–894, illetve 894–902), II. Mojmír (894–902), a morvák fejedelmei, Arnulf frank király (887-től) és császár (896-tól), Braszlav, Pannónia hercege (884–900), Simeon bolgár kán, illetve cár (893–927) és Luitpold bajor herceg, miközben egész sor olyan főszereplője van gestájának, akiről viszont egyetlen egyéb írott forrás nem emlékezik meg, mint például Salán, Zobor, Galád, Gelu, Ménmarót és mások.¹⁹ Feltehető, hogy e nevek egy része a szerző képzeletének volt a szüleménye, s ezért forrásértékük a honfoglalás korát illetően igen csekély.²⁰

¹⁵ Bóna István: *Daciától Erdélyéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)* = ET. I. (harmadik kiadás) Főszerkesztő Köpeczi Béla. Bp. 1988. 202–224. Idézi Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp. 1992. 21. (Varia Archaeologica Hungarica. V. Redigit Csanád Bálint)

¹⁶ *A magyar honfoglalás kútfoi*. A honfoglalás ezredéves emlékére a Magyar Tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza tisztt., Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagic V. k. tag, Hodinka Antal, Maróthy Dezső és Dr. Vári Rezső közreműködésével szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor rendes tagok. Bp. 1900. 390.

¹⁷ A magyar Anonymus-kutatás eredményeit, vitás kérdéseit legújabbban Kristó Gyula foglalta össze *A történelmi irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. (Irodalomtörténeti Füzetek 135. szám) című művében.

¹⁸ *Magyarország története*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő Székely György. I. Bp. 1984. 584.

¹⁹ Különbön e kérdés körül zajlott és zajlik ma is a legtöbb vita a magyar és a szomszédos nem magyar népek történetírói között. A román történettudomány mai álláspontját tükrözi: Ion-Aurel Pop: *Români și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*. Cluj-Napoca. 1996. 84–147.

²⁰ Györffy György: *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*. Ethnographia 76(1965). 3. sz. 411 skk.; úő: *Anonymus Gesta Hungarorum = A honfoglalás kor írott forrásai*. 193. skk.

De amiként kétség fér az Anonymus által feljegyzett, a magyarok jövetele előtt itt élt népek és uralkodók létehez, úgy joggal tehetjük fel a kérdést: akkor mennyivel szavahihetőbb a névtelen szerző a honfoglaló magyar vezérek, nemzetségfők, a gesta magyar szereplőit illetően? A kérdés indokolt, mert mint alább látni fogjuk, Anonymus e téren sem megbízható forrás a magyar társadalom, a magyar vezérek, általában a honfoglalással kapcsolatos események megnevezése, leírása tekintetében.²¹

Anonymus gestájának vezető, ha nem éppen legfontosabb gondolata a maga korában élő nagybirtokos arisztokrácia birtokjogának a múltba vetítése, a birtoklásoknak a történeti igazolása.²¹ Ennek érdekében teremtett a krónikás honfoglaló elődöket a maga korában élt úri nemzetségek számára, de ugyanakkor a cél érdekében – és számunkra ez teszi becses forrássá munkáját, – fel is használta a családi hagyományokat műve megalkotásához. Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy egyfelől – Kristó Gyula véleménye szerint – Anonymus „a 10. századi Erdély történetére »csalfa« forrás”, hiszen az erdélyi honfoglalás kapcsán említett Tétényt, Horkát, Zombort egy vagy több nem erdélyi nemzetség hagyományából szakította ki és vitte át ősöknek az erdélyi gyulák családjába,²² ugyanakkor feltehetően az Erdélyben akkoriban még birtokos honfoglaló nemzetségekből leszármazottak családi hagyományából merítette az Erdélyre vonatkozó, helyenként igencsak alaposnak látszó helyismeretét (ami legfeltűnőbbben a Geluval vívott csata helyrajzában jelentkezik). Makkai László 1944-ben megjelent tanulmánya óta a magyar történetírás ugyanis általában elfogadja, hogy az Anonymus által is emlegetett Zombor, valamint a Tétény által kémkedni küldött Apafarkas apja: Agmánd személyében az Erdély északi felében őshonos Zombor, illetve Agmánd nemzetségre történik utalás.”²³

Továbbá igaz ugyan, hogy Tétényt, Horkát, Zombort törölnünk kell az erdélyi gyulák családfájáról, legalábbis addig, amíg nem sikerül valamilyen újabb és meggyőző érvet felsorakoztatni Anonymus ellentmondásos közlésének igazolására, viszont kétségtelenül hiteles az, amit az utolsó két erdélyi gyula, Sarolt apjáról, valamint a Szent Istvánnal is szembeszegülő utódjáról írt.

Anonymus gestája a középkori magyar krónikairódom legterjedelmesebb alkotása. Azonban szemléletét, műfaját tekintve egyedül áll krónikáink sorában. Amint azt Mályusz Elemér megállapította: „merőben új munkát akart írni, nem állott be a gestafolytatók sorába. Könyve ily módon megmaradt eredeti formájában, nincs szükség találgatnunk tartalmát és szerkezetét, ugyanakkor azonban megérdemelt hatást nem volt képes gyakorolni.”²⁴ Az idézet sejteti, hogy volt előzménye az anonymusi műnek. Pontosabban van a magyar középkori krónikás hagyománynak egy, az Anonymusétól különböző vonulata is.

Miről van szó?

A magyarság történetének első magyar feldolgozására a szóhagyomány, valamint néhány • külföldi szerző munkája nyomán a 11. század második felében került sor. Akkor írta meg egy ismeretlen klerikus latinul a *Gesta Ungarorum* címmel ismert munkát, amelyre utóbb több szerző is hivatkozik, és amelyet a későbbi krónikások másoltak, kiegészítettek, vagy beledolgoztak írásaikba.²⁵ Gondot jelent, hogy ez az ősgesta, miként a magyar történeti

²¹ Ifj. Horváth János: *P. mester és műve*. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 266–270.

²² Kristó Gyula: *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*. Századok 122(1988). 1–2. sz. 19–20.

²³ Makkai tanulmányában a következő öt ősfoglaló nemzetségről beszél: Zombor, Agmánd, Borsa, Szil, Kalocsa és a pontos nevét nem ismerve általában Mikolának nevezett nemzetségről. L. Makkai László: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Századok 1944. 163–191.

²⁴ Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. 42–43.

²⁵ A középkori magyar krónikairódom és a krónikások tevékenységének mind ez ideig legbecesebb feldolgozása Mályusz Elemének az előbbi jegyzetben idézett műve.

irodalom nevezi, nem maradt fenn eredeti szövegében. Így csak a későbbi krónikák alapján sikerült a forráskutatásnak tartalmát rekonstruálni. Mellőzve az ősgesta kapcsán zajlott értelmezési és filiációs vitákat, arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Anonymusszal ellentétben egy más, hellyel-közzel azért az anonymusi hagyománnyal is egybecsengő honfoglalásképet rögzített. Elterjedt (igaz, egyes szerzők által vitatott) nézet, hogy a *Gesta Ungarorum* hiteles szövegét legteljesebben a *Képes Krónika* tartalmazza. Mégis úgy véljük, hogy nem követünk el hibát, ha ennek szövegét idézzük, amikor azt kívánjuk bemutatni, hogy a magyar krónikás hagyomány legmélyebb, legősibb rétege mit mond el a magyarok erdélyi megtelepedéséről.

A *Képes Krónika*ban először a bevezető hun történet végén van szó Erdélyről, amikor is arról szól a szerző, hogy Szvatopluk idejében

*Hunc quidem Hungari de Erdelw et de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata illius militia innumita, ipsum Zuatapolug irruptione subita in quadam (sic) oppido Pontem Bani iuxta Tatam...*²⁶

Ezt a magyarok Erdőelvéből és az Ung folyó mellől mindenféle ajándékkal hitegették, követek és kémek által kifürkészték, hogy serege gyöngye, majd hirtelen támadással elnyomták Szvatoplukot egész seregével Bánhida táján valami városban Tata mellett.²⁷

Majd a hun történetet lezárva és áttérve a magyarok általa másodiknak nevezett pannóniai bejövetelének leírására, a következőket olvassuk:

26. *Anno igitur ab incarnatione Domini sexcentesimo vel sexagesimo septuagesimo septimo, a morte vero Atile regis anno centesimo vulgariter Magori sive Huni, Latine vero Vngari tempore Constantini tertii imperatoris et Zacharie pape denuo ingressi sunt Pannoniam. Transeuntes igitur per regnum Bessorum, Alborum, Cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyo nominatam, deinde transierunt Alpes in quadam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt, quia de arboribus tamquam musce descendebant aquile et consummebant devorando pecora eorum et equos. Volebat enim Deus, ut citius descenderent in Hungariam. Exinde montes descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungarie, scilicet in Erdelw invitibus gentibus memoratis. Ibiq; terreis castris septem preparatis pro uxoris et rebus suis conservandis aliquamdiu permanserunt. Quapropter Teutonici partem illam ab illo die Simburg, id est septem castra vocaverunt.*

26. Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvenhetedik évben, száz évvel Attila király halála után, köznyelven a magyarok, vagyis hunok, latinul: ungarusok III. Konstantin császár és Zakariás pápa napjaiban ismét benyomultak Pannóniába. Áthaladtak a besenyők, fehér kunok országán, Szuzdalián és a Kiev nevű városon, majd átkeltek a havasokon; valamely tartományban számtalan sok sasot láttak, meg nem maradhattak ott a sasoktól, mert úgy ellepték a fákat a sasok, mint a legyek, elköltötték vágómarháikat, sőt lovaikat is; azt akarta ugyanis Isten, hogy sietvést szálljanak le Magyarországra. Azon túl három hónapig hegyeket jártak és eljutottak Magyarország, illetve Erdőelve határára; nem tetszett ez az említett népeknek: itt hét földvárat építettek, ott őrizték feleségeiket és jószágaikat; egy ideig ott maradtak, azért nevezik azt a részt a németek mai napig Sibenburgnak, vagyis Hétvárnak.

27. *De septem capitaneis electis Cumque in esdem castris permanerent, irruptionem circumquaque iacentium dominorum formidantes deliberato comuni consilio septem capitaneos inter se prefecerunt....*

27. Midőn a táborokban lakoztak, félvén, hogy a körülöttük levő urak rájuk törnek, egy értelemmel elhatározták, hogy maguk közül hét kapitányt választanak...

²⁶ SRH I. 281.

²⁷ *Képes Krónika*. Fordította és a szövegmagyarázatokat összeállította Geréb László. Bevezetéssel ellátta Kardos Tibor. A fordítást ellenőrizte Mezey László. Bp. 1978. 53.

28. *Primus capitaneus. Fuerat autem ex istis capitaneis ditiore et potentior Arpad filius Almus, filii Elev, filii Ugeg. Huius autem Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire. In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt.*

30. *Tertius capitaneus. Tertius vero capitaneus Gyula fuit... Eratque iste Gyula dux magnus et potens, qui civitatem magnam in Erdelw in venatione sua invenerat, que iam pridem a Romanis constructa fuerat. Habebatque filiam nomina Sarolt pulcherrimam...²⁸*

A *Képes Krónikából* idézett fõntebbi részek a legrégebbi magyar krónikás hagyományból származnak. Új és egyedüli előfordulás itt a besenyők támadására való utalás, amely más, idegen krónikások (pl. Biborbanszületett Kónsztantinosz bizánci császár vagy Regino prümi apát)³⁰ szerint közvetlen előidézője volt a honfoglalásnak. Elõször Györffy György figyelt fel arra, hogy a régi magyar nyelvben a sasokat besének nevezték, s így a magyarokra támadó sasokban a besenyõ támadás emléke lelhető fel.³¹ Ennek a feltehetően 894–895-ben bekövetkezett támadásnak az emléke azonban 2–300 évvel késõbb, amikor lejegyezték, „természeti csapássá változott át, amelyben a krónikás a középkori keresztény szemléletnek megfelelően Isten akaratát vélte felfedezni”.³²

Továbbá a magyarság erdélyi meglepedésének vonatkozásában ugyancsak új elem az is, hogy Anonymusszal ellentétben az õsgesta és a nyomában írók a magyarság első Kárpát-medencebeli szálláshelyeként Erdélyt jelölik meg. Érdemes azonban megfigyelni, hogy a hun történet végén a *Képes Krónika* szövege arról szól, hogy a magyarok két irányból, Erdõelvébõl és Ung felõl érkeztek Szvatopluk országába. Ami arra utal, hogy a 14. században még vagy már létezett egy olyan hagyomány is, amelyben jelen volt az anonymusi történet Árpád és hadseregének vereckei benyomulásáról és a menekülõ magyarok első erdélyi szálláshelyérõl. Györffy György a Kárpátokon való kétszeri átkelést az Anonymust is használó, a 13. század második felében mûködõ Ákos mester³³ fogalmazataként magyarázza, mintegy cáfolva azt, hogy Anonymus gestája ismeretlen lett volna az utána író krónikások elõtt. Érdemes megemlíteni, hogy Hóman Bálint ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy mindkét hagyománynak valósalapja van, és a kétféle hagyományt a két különbözõ irányból érkező honfoglaló nemzetségek leszármazottai õrítették meg, s onnan került át a krónikákba.³⁴

Az õsgestából eredõ hitelt érdemlõ hagyomány ugyancsak Erdélybe helyezi Árpád atyjának, Álmosnak a szakrális feláldozását.

²⁸ SRH I. 286–287, 290–291.

²⁹ *Képes Krónika*. 56–57, 60.; Újabb fordítása: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimónyi István közremûködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1995. 357–359, 363. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7)

³⁰ *A honfoglalás korának írott forrásai*. 111–125, 197–198.

³¹ Györffy György: *Krónikáink és a magyar õstörténet*. Bp. 1948. 29.

³² Tóth Sándor László: *Az etelközi magyar–besenyõ háború*. Századok 122(1988). 4. sz. 565.

³³ A magyar krónikairódalom ezen kevésbé ismert alakjára és mûvére vonatkozóan I. Mályusz Elemér: *Az V. István-kori gesta*. Bp. 1971. (Értekezések a Történeti Tudományok Körébõl 58)

³⁴ Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói*. (Forrástanulmány). Bp. 1925. 86.; uõ: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Bp. 1923. 38–42. (*A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. I. kötet, 7. füzet)

Végezetül megemlékezik az ősgesta a gyulák erdélyi országáról is, melynek központjaként egyértelműen a későbbi Gyulafehérvárt tünteti fel. E tekintetben ellentmondani látszik és újabb kérdéseket vet fel azonban az ugyancsak az ősgestából inspirálódó Kézai Simon krónikaváltozata, melynek II. könyvében, mely a magyarok második bejövetelét örökíti meg, azt olvassuk, hogy

*Tertii quidem exercitus lula fuit capitaneus; hic, iacet (recte fortasse: licet) cum aliis in Pannoniam introisset, in partibus Erdevelu tandem habitavit.*³⁵ A harmadik sereg kapitánya Gyula vala. Ez, miután a többiekkel Pannoniába béjött, utóbb az erdölvi részeken lakozott.³⁶

Úgy tűnhet ebből, hogy a legkorábbi krónikás hagyomány a magyarok betelepését Erdélybe nyugat felől képzelte el, miként azt már Anonymusnál is olvashattuk. Holott ma már bizonyítottnak tűnik, hogy Kézai krónikájának ez a része is az V. István király korában élt Ákos mester munkája, aki az ősgestát dolgozta fel s annak két különböző adatát, ti. a vezérek bejövetelét és Gyula vadászatát egyesítette egyetlen helyre.³⁷

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a középkori magyar krónikák alapján, ha félretesszük mindazokat az információkat, melyeket későbbi korok termékének, beleképzelésének, illetve krónikás szerzők képzelete hordalékának tekinthetünk, és a két, látszólag különböző, helyenként ellentmondónak tetsző krónikás hagyományt megkíséreljük egyeztetni, a magyarság erdélyi megtelepedésének a következő – számunkra leginkább hitelesnek tűnő – képe rajzolódik elénk: a magyarság a 894–895-ben bekövetkezett besenyő támadás következtében kényszerült végleg elhagyni a korábbi szálláshelyét Etelközben, miközben – igaz, hogy ezt már csak az idegen szerzők írásaiból tudjuk – a fegyvert viselő férfilakosság egy része az Al-Dunánál harcolt Bizánc szövetségében Simeon bolgár cár ellen, másik része pedig a Kárpát-medencében kalandozott, hadakozott a morva Szvatopluk hívására.³⁸ A besenyő támadás, a reájuk zúduló „sasok” elől menekülő magyarok az Etelközhöz (a Dnyeper–Szeret közötti térséghez) legközelebb eső természetes védelmet kínáló Kárpátok mögött kerestek menedéket, átkelve a hegyeken érkeztek a Kárpát-medencebeli első állomáshelyükre, Erdélybe. Itt, a vesztett háború után került sor az akkor már idős kort megélt uralkodó fejedelem, a kende, Álmos szakrális feláldozására. Nincs okunk kételkedni krónikáink azon közlésében sem, hogy Erdély területén a menekülők megpihentek, majd innen hamarosan továbbálltak, a nagyállattartás szempontjából sokkal kedvezőbb feltételeket nyújtó Nagy- és Kisalföldet birtokba veendő. Az a tény azonban, hogy Erdély északi felében, pontosabban a Szamosok és Aranyos vidékén, a Mezőség északi tájain a középkor folyamán olyan honfoglaló nemzetségek leszármazottai voltak birtokosok, akiknek családi hagyományai Anonymus gestájába is bekerültek, bizonyíthatja, hogy a kivonulás nem volt teljes, maradhattak vissza Erdély területén magyar népcsoportok, melyek feladata katonai, pontosabban a tovább is fenyegető besenyő veszély elhárítása volt. (Amit a régészet a honfoglalás kori magyar katonai temetők létezésével hitelesít.) A magyarság hatalma a Kárpát-medencében a kalandozások után megszilárdult, s annakutána kezdődött el Erdély teljes birtokbavétele. Az I. Szent István uralkodását megelőző időkben a Marostól délre fekvő területek fokozatosan a gyulák hatalmába kerültek, miután sikerült onnan a bolgárokat kiszorítani. A krónikás hagyomány Gyula vadászatáról és a vadászat alkalmával a rómaiak építette Fehérvár, a későbbi Gyulafehérvár megtalálásáról a gyulák erdélyi uralmának az emlékét idézi. Sajnos pontosan nem tudjuk, a krónikák is

³⁵ SRHI. 166.

³⁶ *Kézai Simon mester magyar krónikája*. Fordította Szabó Károly. Pest 1862. 47. (*Magyarország történetének forrásai*. Magyarország alapításától a XVI. századig. I. kötet. Az Árpád-házi vezérek és királyok kora 889–1300. III. füzet)

³⁷ Kristó Gyula: *Erdély a 10. században*. 20–21.

³⁸ *Magyarország története*. 588–591.

hallgatnak erről, hogy milyen területre terjedt ki a gyulák hatalma, de az tény, hogy az egyik (feltehetően az utolsó előtti) erdélyi gyula elég hatalmas és önálló volt ahhoz, hogy különutas külpolitikai akcióba kezdjen, minek eredménye volt a bizánci kereszténység felvétele (amiről azonban a magyar krónikák nem beszélnek), miként elég tekintélyes is lehetett ahhoz, hogy az uralkodó fejedelem, Géza az ő leányát, Saroltot méltónak tartsa arra, hogy feleségül válassza. Ez a fejedelmi frigy is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az utolsó erdélyi gyulának legyen mersze szembeszegülni Szent István központosítási törekvéseivel, ami krónikáink szerint a kereszténység felvételével szembeni ellenkezésében nyilvánult meg. Ellenállását az uralkodó letörte, őt magát és két fiát eltávolította Erdélyből, és a tartomány élére közeli rokonát, Erdőelvi Zoltánt ültette.³⁹ Ezzel zárul az erdélyi magyarság történetének első évszázada, és ezzel vette kezdetét Erdély betagozódása a középkori magyar királyság életébe. Ez és ennyi az, amit krónikáink a magyarság erdélyi megtelepedéséről elárulnak. Ez a magyarság erdélyi megtelepedésének hitelesnek tekinthető eseménytörténete.

³⁹ Erről a *Képes Krónikában* olvashatunk (SRH I. 315–316). Itt csupán a kép teljessé tétele érdekében említettük meg, mintegy lezárva azt az eseménysort, melyet a magyarság erdélyi megtelepedésével indítottunk.

Keánok a Kárpát-medencében

A magyarországi krónikás anyagban három eseménysor kapcsán fordul elő a *Keán* (*Keanus*, *Kean*) név. Anonymus Attila hun király és a magyar honfoglalás közti időben szerepelteti *Nagy Keánt* (*Keanus magnus*), Bulgária vezérét, aki Bulgáriából kijöve a görög császár segítségével és tanácsára elfoglalta a Duna–Tisza közti földet egészen az oroszok és a lengyelek határáig, s – Bulgáriából származó – szlávokat és bolgárokat telepített oda. E Keán leszármazottja Salán, a honfoglaló magyarok ellenfele, aki a bolgárok vezérével tartott rokonságot.¹ A modern kutatás nem föltétlenül hajlik annak elfogadására, hogy e helyütt a honfoglalás előtti dél-erdélyi és dél-alföldi bolgár fennhatóság² emléke maradt volna meg, hanem úgy véli: P. mester rendszeresen későbbi népeket tett meg a honfoglaló magyarok ellenfeleivé.³ Bármiként is álljon a helyzet, annyi kétségtelen: a Keán név szerepeltetésére ez a feltevés nem nyújt magyarázatot. Az Anonymusnál előforduló szereplők egy része bizonyosan helynévből életre keltett személy (pl. Laborc, Zobor, Gyalu stb.).⁴ Ám Keánt nem helyezhetjük ebbe a sorba. Márpedig ha a Keán személy említésekor Anonymus nem saját kora viszonyait vetítette vissza, és nem helynévből hozott létre történeti személyiséget, akkor csak két lehetőségre gondolhatunk reálisan: vagy írott forrásból merítette a nevet,⁵ vagy egy hajdan Magyarországon élt Keán tett szert olyan hírnévre, hogy emléke századok múltán sem ment feledésbe. Aligha fogott mellé Anonymus e Keán bolgár eredetében, hiszen a Keán név a török méltóságjelölő *kaγan* származéka,⁶ amely számos népnél volt használatban az I. évezred utolsó századaiban (a türköknél, az avaroknál, a kazároknál és a bolgár-türköknél). Az egyik magyar törzsfő gyula méltóságjelölő nevének személynévvé válása a bizonyosság arra, hogy a *kaγan* méltóságnév is perszonifikálódhatott, s a tisztség viselőjének mintegy személynévé (személynévként használatos megnevezésévé) válhatott.

Arra vonatkozóan, hogy a XIII. század elején Anonymus honnan ismerhette a Keán nevet, e névnek a XIV. századi krónikakompozícióban való kétszeri előfordulása szolgálhat magyarázattal. A X. század második felére vonatkozik a krónika megjegyzése, amely szerint Géza fejedelem azon Beliid tanácsára és segítségével nyerte el Sarolt (Gyula leánya) kezét, aki Kulan földjét birtokolta. Kulan Beliidhoz adta leányát, hogy testvérét, Keánt legyőzze. Kulan halála után földjét Beliidnak örököltette el.⁷ Archaikus színezetű tudósítással állunk szemben.⁸ Ha az itt említett szereplők nem krónikások leleményének köszönhetik létüket, hanem a X. század második felének valóságos történeti szereplői voltak, akkor joggal tehetünk kísérletet a krónika tudósításának értelmezésére. Eszerint Géza fejedelem Beliid révén jutott hozzá Sarolt kezéhez,

¹ Szentpétery, Emericus: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini 1937–1938. I. 48, 51, 86. (A továbbiakban *SRH*.)

² Erre I. Bóna István = *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. I. Bp. 1986. 189–194; Kristó Gyula: *K voprosu o bolgarskom vladycestve na Al'fel'de v IX. v. = Vtori meždunaroden kongres po bálgaristika*. Dokladi. 6. Bálgarskite zemi v drevnostta. Bálgarija prez srednovekovieto. Sofija 1987. 265–272.

³ Györffy György: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988. 67–100; Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 132–190, 498–511.

⁴ Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 21. Az itt idézett kérdésben Györffy György (*Krónikáink és a magyar őstörténet*. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 209. 113. jegyzet, 228, 229, 208. jegyzet stb.) utóbb megváltoztatta véleményét.

⁵ Györffy György: *i.m.* 1948. 23. és 1988. 81.

⁶ Melich János: *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp. 1925–1929. 40–42.

⁷ *SRH*. I. 291.

⁸ Györffy György: *i.m.* 1948. 23. és 1988. 81. A történet krónikabeli lejegyzésének idejére I. Mályusz Elemér–Kristó, Julius: *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. *Ab initii usque ad annum 1301*. Bp. 1988. 161–162.

vagyis Beliud – nyilván mind térben, mind a kapcsolatokat tekintve – közel állt az erdélyi Gyulák családjához (ha nem éppen azon család tagja volt). A történetben szereplő testvérpár, Kulan és Keán történeti hitelét erősítheti, hogy Kulan neve – Keánéhoz hasonlóan – a törökből értelmezhető (vad ló).⁹ Azt is megtudjuk, hogy a két testvér között ellentét feszült, hiszen Kulan éppen azért adta oda feleségül leányát Beliudnak, hogy a rokoni kapcsolat révén leljen fegyvertársra testvére, Keán ellen. Kulan és Beliud (az após és a vő) kapcsolata maradandó eredménnyel járt, hiszen Kulan halála után földjét Beliud örökölte. Mivel Kulan és Keán is kapcsolódik az erdélyi Gyulák történetéhez, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy szállásterületük a Gyuláké közelében (attól legalábbis nem nagy távolságra) feküdt. Kérdés: Magyarországra lokalizálható-e Kulan és Keán földje? Györffy György korábban úgy foglalt állást, hogy Kulan egy Magyarországgal szomszédos földet uralt,¹⁰ újabban azonban akként vélekedik, hogy „Kolán minden bizonnyal azonos az Ónd vezértől leszármazó Kalánnal, akitől a Bár-Kalán nemzetség ered. Kalán a Tisza melléke és Csongrád vár ura volt, de a Hunyad megyei *Bár, Kalán és Kaján* helynevek és a Bár-Kalán nem itteni birtokai arra engednek következtetni, hogy Hunyad megye nyári legelőterületük volt”.¹¹ Ez azt jelenti, hogy Györffy feladta korábbi nézetét, s újabb álláspontja szerint Kulan földje Dél-Erdélyben és az attól nyugatról határos vidéken volt. Utóbb ezt Keánra is kiterjesztette, s immár nemcsak Kalánt, hanem Keánt is „a Tisza mentén és Hunyadban birtokló Bár-Kalán vezéri nemzetséghez” sorolta. Ezzel részint összhangban, részint ellentmondásban Keánt magyar főembernek tekinti, „akitől a Keán nemzetség származik”.¹² Magunk – nem előzmények nélkül¹³ – más megfontolás alapján hajlunk arra, hogy Kulant és Keánt magyarországi (Magyarországon birtokos) főembereknek gondoljuk. Ha ti. idegenek (bulgáriai bulgárok) lennének, bizonyosra vehető, hogy emlékük a magyarországi hagyományban nem élt volna hosszú évtizedeken keresztül, s nem került volna sor arra, hogy nevüket – legkorábban a XI. század végén – krónikában lejegyezhessék. Emlékük, nevük fennmaradása kézenfekvőnek látszik abban az esetben, ha magyarországi előkelőknek tekintjük őket.

Következtetéseinkben még egy lépéssel továbbmehetünk: tudjuk, hogy Géza fejedelem keze embervértől volt szennyes: kemény háborúkat kellett folytatnia a Kárpát-medencén belül.¹⁴ Mind a mai napig egyetlen személyt sem nevezhetünk meg Géza ellenfelei sorából. A fent idézett történet értelmezése megadja annak lehetőségét, hogy legalább egy ellenfelet megnevezhessünk: Keánt. Ha ugyanis Beliud, Kulan rokona és szövetségese közreműködött Géza és Sarolt házasságának megkötésében, azaz a dunántúli Árpádok és az erdélyi Gyulák közti családi kapcsolat megszületésében, akkor logikusnak tetszhet annak feltételezése, hogy a frigy létesítése után Géza is ebbe a szövetségi rendszerbe tagozódott be, azaz Beliud és Kulan fegyvertársának, Keán ellenségének számított. Még azt sem szabad a valószínűtlenségek közé sorolnunk, hogy Géza esetleg maga is részt vett a Keán elleni fegyveres harcokban. Ha feltevéseink sorozata megállja a helyét, Keán már a X. század második felében ismertté tehetette a nevét

⁹ Melich János: *i. m.* 40.

¹⁰ Györffy György: *i. m.* 1948. 23. és *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeologiai Értesítő III C (1970). 229.

¹¹ Györffy György: *István király és műve*. Bp. 1977. 100.

¹² Györffy György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. Századok CXVIII(1983). 1104. 4. jegyzet.

¹³ Ortvy Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. II. Bp. 1892. 617–619; Karácsonyi János: *Szent István király élete*. Bp. 1904. 20–21; Melich János: *i. m.* 38–39; Belitzky János: *A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. I. Bp. 1938. 587–588.

¹⁴ SRH. I. 295; II. 379, 404.

azáltal, hogy testvérével, Kulannal, az erdélyi Gyulákhoz közel álló (vagy éppen a Gyulák családjába tartozó) Beliuddal, sőt talán Árpád-házi Géza fejedelemmel szemben is sikerrel tartotta magát azon a területen, amely nem esett messze az erdélyi Gyulák szállásterületétől.

Egy bizonyos Keánra vonatkozó újabb, harmadik (?) tudósítás úgyszintén a XIV. századi krónikakompozícióban maradt meg. A Gyula elleni –1003-ra keltezhető – hadjárat után értesülünk arról, hogy Szent István király hadat vezetett Keán, a bolgárok és szlávok vezére ellen, amely népek természetes fekvésüknél fogva igen megerősített helyeken laktak. István Keánt nagy nehézségek árán legyőzte, megölte, hatalmas mennyiségű kincseit megszerezte. A király egyik ösét, Zoltánt helyezte oda, aki ezen erdélyi részeket örökölte, s ezért nyerte az Erdélyi Zoltán nevet.¹⁵ Elterjedt nézet szerint a krónika e tudósításában Szent Istvánnak Sámuel bolgár cár elleni hadjárata nyert megőrkítést.¹⁶ E véleménnyel szemben nyomosan esik azonban latba az a körülmény, hogy a magyar krónika Istvánról szóló híryanaga *kizárólag* belföldi (Kárpát-medencei) vonatkozásokra terjed ki, s ha Keánt Sámuel bolgár cárral azonosítanánk, ez a tárgyalás ilyenfajta rendjében az egyetlen kivétel lenne. A Sámuellel való azonosítás esetén magyarázatra várna maga a Keán név is, hiszen Sámuel immár nem kávan, hanem császár (azaz cár) volt, s amikor az európai krónikás irodalom Sámuel székhelyét *Cesaries*nek nevezte,¹⁷ világos tanúbizonyosságát adta annak: tudatában volt Sámuel *caesar* voltának. Nem utolsósorban pedig enyhén szólva kétes hitelűnek kellene tartanunk azt a krónikás információt, amely szerint Szent István Bulgáriában állította Keán (azaz Sámuel) helyébe az utóbb Erdélyinek mondott Zoltánt. Ilyen lépésre annál kevésbé ragadtathatta magát, mivel az 1010-es évek közepén-végén folyó bizánci–bolgár háborúban – bizánci szövetségesként – maga csak epizód szerepet játszott. Aki helytartót állíthatott Sámuel, illetve rövid életű utódai helyére, az a háború győztese, II. Bolgárölő Baszileiosz bizánci császár volt.¹⁸

Mindezek a nehézségek egy csapásra elesnek, ha e Keánt nem Sámuellel azonosítjuk, hanem a Géza fejedelem korabeli Keánnal (azaz Kulan testvérével), s ilyen módon szállásterületét nem a Kárpát-medencén kívül keressük, hanem a Kárpát-medencén belül, az erdélyi Gyulák „országának” szomszédságában. Vagyis felfogásunk szerint a XIV. századi krónikakompozíció utóbb idézett helyén nem egy újabb Keán emléke őrződött meg, hanem azé a Keané, aki már a X. század második fele eseménymenetében is szerepelt. Ezt szem előtt tartva a Géza-kori fejlemények – amelyekben Géza szembenállt Keánnal – akként folytatódtak Szent István alatt, hogy a király, miután legyőzte Erdélyben Gyulát, döntő ütközetre vállalkozott e Géza által le nem vert Keán ellen (valamikor 1003-at követően). Hol került sor erre az összezapásra, amely a krónika tudósítása szerint szinte egyenlő erejű ellenfelek kemény csatája volt? Valószínűnek kell tartanunk, hogy Keán szállásterületén, mivel István volt a támadó fél. Ennek tágabb helyét már akkor megadja a krónika, amikor a Keán helyébe lépő magyar tisztségviselőt – működése helyéről – Erdélyi Zoltánnak nevezi. Keán szállásterülete eszerint ugyanúgy Erdélyben volt, mint a Gyuláé.

Vajon Gyula és Keán nem azonos személyek-e? Ha a magyar krónikában bizonyos mértékig – romlott szövegahagyomány következtében – összekeveredett is a Gyula és Keán elleni hadjárat

¹⁵ SRH. I. 315–316.

¹⁶ Hóman Bálint: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. Turul XXX(1912). 111; Váczy Péter: *Gyula és Ajtony = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Bp. 1938. 503–506; Györffy György: *i.m.* 1948. 156. stb.

¹⁷ Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. II. Budapestini 1938. 969.

¹⁸ Györffy György: *i.m.* 1977. 288–289; Ostrogorsky, Georges: *Histoire de l'état byzantin*. Paris 1969. 336; Zlatarski, V.N.: *Istorija na bálgarskata dáržava prez srednite vekove*. I. 2. Sofija 1927. 757–758. L. még Györffy György: *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*. Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines. II. Beograd 1964. 149–154.

(azt sugallva ezzel, mintha Gyula és Keán is azonosak lennének),¹⁹ még sincs elégséges alapunk ennek feltételezésére. Alapvetően az mond ennek ellent, hogy a krónika külön tárgyalja a Gyula és külön a Keán elleni hadjáratot. Ezt nyomatékosította az a későbbi – éppen ezért kevésbé perdöntő bizonyosságot szolgáltató – szerkesztő, aki a *Képes Krónika* családja kódexeiben foglalt szöveget címekekkel látva el, a Keán elleni hadjáratot Szent István király *harmadik* hadjáratának minősítette (a Koppány ellenit tekintve az elsőnek, a Gyula ellenit a másodiknak). Egyértelműen bizonyít Gyula és Keán azonosíthatósága ellen az a körülmény, hogy a krónika Gyulát István király nagybátyjának, Keánt pedig a bolgárok és a szlávok vezérének nevezte. Márpedig ha Gyula és Keán két különböző személy volt, s mindkettő erdélyi illetékességű, mindkettőnek helyet kell szorítanunk a történeti Erdély területén. Több munkánkban törekedtünk annak valószínűsítésére, hogy Gyula „ország” Észak-Erdélyben volt, ahol ún. „honfoglaló” nemzetségek léte bizonyítható; ahol – ha nem is túl nagy számban – törzsnévi helynevek maradtak ránk; ahol a magyar etnikum számbeli fölénye következében a XIII. századtól beköltöző románság a szláv eredetű helyneveket magyar közvetítéssel vette át.²⁰ Ettől eltérő módon viselkedik Dél-Erdély: ott nincsenek „honfoglaló” nemzetségek, még elvéve sem akadnak törzsnévi helynevek, s a szlávág jelentős számarányára mutat az, hogy a románok itt szláv eredetű helyneveket közvetlenül a szlávból – magyar közvetítés nélkül – vettek át.²¹ Dél-Erdélynek ez az észak-erdélyitől eltérő helyzete kézenfekvővé teszi annak feltételezését, hogy ide helyezzük Keán földjét, aki bolgár származású volt, s elsősorban bolgárok és szlávok élén állt, továbbá bizonyos számú magyar is tartozott uralma alá.²²

Keán dél-erdélyi volta mellett – úgy tűnik – még egy perdöntő bizonyítékot felsorakoztathatunk. Ez pedig a középkori Keán (Kán) nemzetség korai története. (E nemzetség legfontosabb ágának vázlatos leszármazási tábláját l. alább.) Ismeretes, hogy e nemzetség birtokai – kisebb tömböktől eltekintve – két területen: Baranya megyében és Erdélyben csoportosultak.²³ A XIV. századi krónikakompozíció Ákos mester által írt része a XIII. század közepén élt László fia Gyulát egyenesen a honfoglaló Gyulától eredezteti,²⁴ márpedig e László fia Gyula Kán nembeli előkelő volt. Magunk úgy véljük, krónikás kombinációval állunk e helyütt szemben. László fia Gyulát legalábbis két ok miatt kapcsolhatta a XIII. század végi krónikás az erdélyi Gyulák családjának honfoglaló tagjához. Egyrészt a középkorban oly fontos szerepet játszó névmegfelelés miatt: Ákos mester számára kézenfekvőnek tűnt a 900 körül élt Gyulát a vele kortárs, azaz XIII. század közepi (László fia) Gyula ősenek megtenni.²⁵ Másrészt: mivel e Gyula személyes ismerőse lehetett Ákos mesternek, a krónikás tudhatta, hogy birtokai vannak Erdélyben, ott, ahol a honfoglaló Gyula megtelepedett. E két mozzanatnak alkalmasint már egyike elégséges lehetett volna a szerzőnek a honfoglaló Gyula és a vele kortárs László fia Gyula közti vérségi kapcsolat megalkotására, e két körülmény egybehangzónak tűnő tanúsága alapján pedig e kapcsolat immár maga lehetett a megfellebbezhetetlen bizonyosság. Pedig tévedett: az erdélyi

¹⁹ A krónika romlott szöveg hagyományára, „zavarosságára” l. Karácsonyi János: *A honfoglalás és Erdély*. Katholikus Szemle X (1896). 469–470; Váczy Péter: *i.m.* 503–504; Mályusz Elemér: *Az V. István-kori gesta*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58. Bp. 1971. 50–52. stb. Minderre l. Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. 101–103.

²⁰ Kristó Gyula: *i.m.* 103–109. és *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 448–449. stb.

²¹ Makkai László: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Századok LXXVIII (1944). 163–191; uő = *Erdély története*. 260–268, 255–257; Kristó Gyula: *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*. Századok CXXII (1988). 25.

²² Kristó Gyula: *i.m.* 1979. 99–110.

²³ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. Bp. 1901. 287–289. A Kán nem Keántól való származására l. Ortvy Tivadar: *i.m.* 618–619.

²⁴ *SRH*. I. 290.

²⁵ L. Mályusz Elemér: *i.m.* 59–60.

Gyulák törzséből az az öt észak-erdélyi nemzetség eredeztethető, amely a középkori Erdélyben Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs megye területén birtokolt: azaz a Borsa, az Agmánd, a Zsombor, a Szil vagy Kalocsa nemzetség és a Mikola rokonság.²⁶ A Kán nemzetség feltételezésünk szerint a dél-erdélyi, Szent Istvánnal szemben csatát veszítő Keántól származik. Nem tagadjuk, elsősorban a névazonosság sugallja ezt az eredetet. A genus Keán és Kán (Kean és Kan) neve csak a korábbi időkben, a XIII. század első évtizedeiben fordul elő, „IV. Béla uralkodása után a nemzetség tagjai magukat mindig »az öreg Gyula bán ivadéká«-nak nevezgették”.²⁷ Joggal gondolhatunk arra, hogy a Keán nemzetségnév a X. század végi, XI. század eleji ősről utal, amelyet csak a XIII. század közepe után váltott fel a nádori, báni és vajdai méltóságot is viselt, a század első felében élt Öreg vagy Nagy (Magnus) Gyulára – mint fiatalabb ősről – való hivatkozás.

A szakirodalom korábban úgy vélekedett, hogy a Gyuláktól származó Kán nemzetség eredeti fészke Baranya megye volt, s a genus csak utóbb (valószínűleg a XIII. században) származott át Erdélybe.²⁸ Kétségtelen ugyan, hogy nemzetségi monostoruk a Baranya megyei, Siklós-hoz közeli Szenttrinitáson volt,²⁹ de ez legfeljebb csak annyit bizonyíthat, hogy a keresztény korban, azaz a XI. század elejét követően a nemzetség elei Baranyában éltek. Legalább ennyi alappal gondolhatunk a Kán nemzetség erdélyi eredetére. A genus írott forrásban legkorábban előforduló tagja, a már említett Nagy Gyula 1201-ben erdélyi vajda és gyulafehérvári ispán, 1214-ben visszakerült a vajdai tiszt birtokába, s ekkor kísérletet tett arra, hogy a vajdai méltóság mellett a szolnoki ispáni tiszt megszerzésével egész Erdély felett érvényesítse fennhatóságát.³⁰ Nos, ennek a Gyulának a birtokai kivétel nélkül Dél-Erdélyben, a Marostól délre terültek el. Nagyjából hasonlót mondhatunk Nagy Gyula dédunokájának, a XIII–XIV. század fordulóján nagy hatalmú erdélyi vajdájának és tartományurának, Kán Lászlónak a birtokairól is.³¹ Az adatokat akként értelmezzük, hogy a Keántól leszármazott család (a későbbi Keán, illetve Kán nemzetség) a Szent Istvántól elszenvedett vereség ellenére is megőrizte Dél-Erdélyben korábbi birtokai egy részét. Hasonló eset figyelhető meg a Keán kortársától, Ajtonytól leszármazó Ajtony nemzetség esetében is, amelynek tagjai még a XIV. században is ott birtokoltak földeket, a Maros vidékén,³² ahol három évszázaddal korábban ősük, az István királlyal szemben csatát veszített Ajtony „országát” fekdte. A Keántól leszármazottak azonban – a vereséget követő időben – áttették működésük színterét a Dunántúlra, s így juthattak a keresztény korban Baranya megyei ingatlanaihoz.

Ha feltevésünk megállja a helyét, nem kevesebbet jelent ez, mint hogy Keán leszármazottai beilleszkedtek a magyarországi viszonyok közé, vagyis Keán bukása után – bolgár származása ellenére – nem tért vissza Bulgáriába, ahonnan valamelyik elődje átszármazott a Kárpát-medencébe, hanem utódai ugyanúgy osztoztak a győztes magyar király, Szent István és utódai alatt a Kárpát-medencei ellenálló törzsfők sorsában, mint Ajtony, Gyula, Aba Sámuel vagy Vata leszármazottai. Ezek utódai a XIII–XIV. században kivétel nélkül nemzetségekké nyilvánították magukat s közülük Aba Sámuel leszármazottai pontosan olyan vezető szerephez jutottak az oligarchák között a XIII. század végi Magyarországon, mint Keán kesei utódai.

²⁶ Az öt nemzetségre I. Makkai László = *Erdély története*. 260–268, a 2. jegyzetben (a Zsombor vezette honfoglaló törzs alkotórészeiként). Arra, hogy ezek a Gyula törzs nemzetségei voltak, I. Kristó Gyula: *i.m.* 1988. 26–27.

²⁷ Karácsonyi János: *i.m.* 281.

²⁸ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–III. Bp. 1963–1987. (A továbbiakban: *TF*) I. 250; II. 108. Korábban magunk is hasonlóan vélekedtünk: *i.m.* 1983. 275–276.

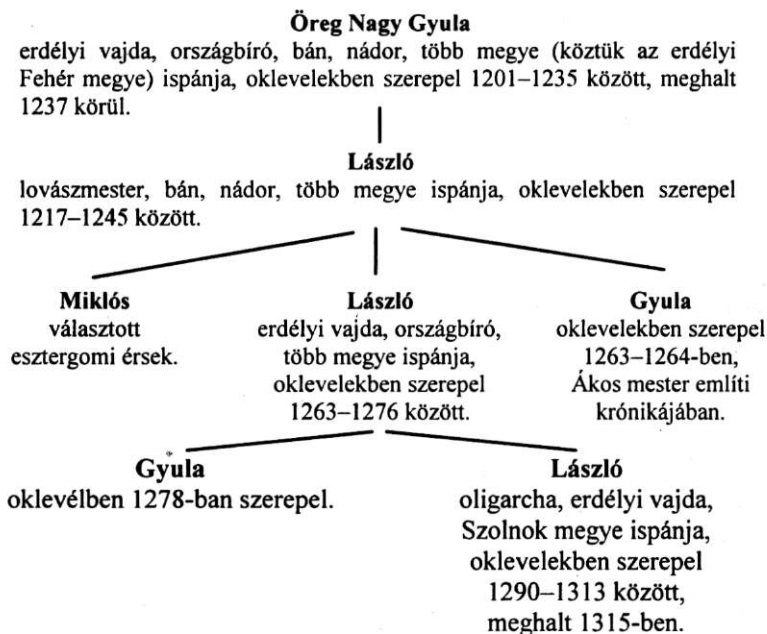
²⁹ *TF*. I. 391.

³⁰ Kristó Gyula: *i.m.* 1983. 276–277.

³¹ *TF*. II. 191, III. 542; Kristó Gyula: *i.m.* 1983. 280–281.

³² Karácsonyi János: *i.m.* I. Bp. 1900. 91–94.

A Kán nemzetség egy ágának leszármazottai

Makkai László megfogalmazása szerint Dél-Erdélyben „egy részben bulgár-szláv, később pedig szórványosan orosz, egészében azonban közelebről meg nem határozható népiségű szláv lakosság [...] tömeges középkori jelenlété”-vel számolhatunk, s „ez a szláv népesség legalábbis a 13. század közepéig folyamatosan fennmaradt, és saját nyelvét beszélte”.³³ Nos, a X–XI. század fordulóján Keán ezeknek a bolgároknak és szlávoknak volt a vezére, eredetét tekintve maga is bizonyosan bolgár. Az a közeg azonban, amely északról és nyugatról Keán területét határolta, s amely – a régészeti adatok tanúsága szerint – Dél-Erdélyben is jelen volt, vagyis a magyar,³⁴ nem maradt hatás nélkül sem Keánra, sem népére. Ha Keán maga 1000 körül talán még nem is, de utódai bizonyosan elmagyarosodtak, miként ugyanez a sors várt a kabar (azaz kazár) eredetű Aba Sámuel leszármazottaira is a Kárpát-medencében.³⁵ Keán bolgár eredetű, de az ezredforduló tájától már nem török, hanem szláv nyelvet beszélő népe – Makkai László szerint – „csak a középkor végére szívódott fel a magyar, főleg azonban román környezetben”.³⁶ Úgy véljük, a fentebb elősorolt krónikás adatok, Keán helynevekkel igazolható bolgár és szláv alattvalói, a Keántól származó, a XIII. század első felében magát Keánnak vagy Kánnak nevező nemzetség dél-erdélyi birtokai kielégítően bizonyítják Keán történeti személy voltát a X. század második felében és a XI. század elején Dél-Erdélyben. Ő lehetett az a híres, Géza fejedelemmel szembeszálló és Szent István királlyal is harcoló Keán, akinek történetét Anonymus írásban olvashatta, vagy akinek históriáját szájhagyomány útján 1210 táján megismerhette,

³³ Makkai László = *Erdély története*. 257, a 2. jegyzetben.

³⁴ Bóna István = *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 117–125.

³⁵ Kristó Gyula: *i.m.* 1980. 456–457.

³⁶ Makkai László = *Erdély története*. 257, a 2. jegyzetben.

s aki mintául szolgálhatott számára ahhoz, hogy regényes gestájában a helynévből életre keltett Salán vezér őseként Nagy Keán meseszerű alakját megformázza.

Nem marad más hátra, mint hogy befejezésül egy pillantást vessünk arra: miként vélekedik a mai magyar történetírás Keán személyéről. Fodor István szerint „a honfoglaló magyarság [...] éppen a bolgárok elleni harcokban foglalta el új hazáját, s nem férhet hozzá kétség, hogy *nyomban* [kiemelés tőlem, K. Gy.] véget vetett a Kárpát-medencén belüli bolgár uralomnak. [...] Ezért aligha tarthatjuk valószínűnek Kristó Gyula elgondolását sem, amely szerint a X. században Dél-Erdélyben bolgár fejedelemség volt.”³⁷ Györffy György a XIV. századi krónikakompozícióban olvasható Keán elleni hadjáratot a bolgár cár elleni katonai akcióval azonosítja, különben is a zavaros XIII. századi krónikaszcsoveg „*mint nem hitelt érdemlő forrás* [...] nem ad alapot Istvánnak egy másik dél-erdélyi bolgár Keán elleni hadjárata feltevésére”. Ezt szerinte még további szempontok is valószínűsítik: „Taksony és Géza politikai és gazdasági súlya Kelet-Európában, ahol csak az ellenséges Bizánc és a szövetséges besenyők, oroszok és balkáni bolgárok jelentkeztek hatalmi tényezőként, kizárja egy önálló bolgár országocska feltevését Dél-Erdélyben. Az itteni sóbányákat egyébként a magyar vezérek a honfoglalás óta bírták, s ezek megtartására volt elég katonai erejük.” Egy másik munkájában kategorikusan tévesnek minősíti „a bolgár Keán állítólagos erdélyi lakhelyéről” vallott felfogásunkat. E kérdésben legfrissebben ekként nyilvánít vélemlényt Györffy György: „Célzatos történéssz írásokban felteszik, hogy Erdély a X. században részben vagy egészben bolgár uralom alatt maradt. Ezt cáfolják a X–XI. századi források és leletek adatai mellett az erőviszonyok is; az Európát bekalandozó és két nyugati királyság mellett Bizáncot adóztató magyarokról nem tehető fel, hogy az erdélyi sóbányákat a kivert ellenség kezén hagyták volna, s várait támaszpontnak egy Alföldre lezúduló támadásra.”³⁸ Bóna István még a Fodor István által feltételezett magyar–bolgár harcokat is kétségbe vonja: „a honfoglalás időpontjában nem állomásozott a Kárpát-medencében bolgár sereg, a magyaroknak a terület birtoklásáért nem kellett számottevő bolgár erőkkel mérközniük. [...] Legfeljebb szokványos várőrségekkel (50–300 fegyveres) lehet e távoli végeken számolni. Erdélyben még emlékü sem maradt fenn.” Munkája más helyén arról ír: „A kisszámú erdélyi bolgár megszálló és az egyetlen [! vö. fentebb a várőrségek emlegetését, K.Gy.] erdélyi bolgár erődtímeny, a Maros jobb (északi) partján fekvő Belgrád az anyaország-tól elszigetelve nem volt képes ellenállni a 895-ben rázúduló magyaroknak. Háza lángok martalékául estek, a bolgár uralom helyi emléket nem őrizte meg az erdélyi magyar hagyomány.”³⁹ A X. századi dél-erdélyi bolgár uralommal, egy dél-erdélyi Keán személyével szembeni elutasítás monotóniáját Makkai László törte meg annak feltételezésével, hogy Dél-Erdélyt csak 932 körül foglalták el a bolgároktól a magyarok,⁴⁰ bár a Makkai által erre forrásként használt Maszúdi-szcsoveg ide vonatkozó helyének dél-erdélyi lokalizálása több mint kétséges. A fenti nézetekkel szemben Makk Ferenc Szent István keleti – Bizánccal szövetséges és bolgárellenes – politikájába ágyazva fogadta el tényként a király Keán elleni hadjáratát.⁴¹ Hasonló álláspontot képvisel Petrovics István is.⁴² Az itt röviden idézett, számos ponton egymásnak is ellentmondó nézetek világosan mutatják, hogy távolról sincs egységes vélemlény Keán megítéléséről a ma-

³⁷ Fodor István: *Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai*. Múzeumi Közlemények 1982/1. 128, 134; 40. jegyzet.

³⁸ Györffy György: *i.m.* 1983. 1104; 4. jegyzet; uő: *Előzmények és magyar történet 1242-ig = Magyarország története*. Főszerk. Székely György. II. Bp. 1984. 1634; uő: *A magyarság keleti elemei*. Bp. 1990. 174.

³⁹ Bóna István: *i.m.* 105–106; 98.

⁴⁰ Makkai László = *Erdély története*. 271, a 2. jegyzetben

⁴¹ Makk Ferenc: *Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában = Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. 1988. 84.

⁴² Petrovics István: *Szent István államszervezése = Az államalapító*. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1988. 76–77.

gyar történetírásban. Aligha csalatkozunk, ha kijelentjük: egységes, a valóságot tükröző álláspont csak akkor alakulhat ki, ha előítéletektől mentesen, nem benyomásokra, hanem a kútfőkre támaszkodva, a források gondos elemzése révén alakítunk ki véleményt. Ehhez kíván a jelen dolgozat szerény adalékként hozzájárulni.⁴³

⁴³ A jelen dolgozat francia nyelvű változata (*Les Kean dans le Bassin carpatique*) megjelent: *Hungaro-Bulgarica*. V. Szeged 1994. 11–24.

Benkő Loránd

Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért*

1. A nyelvek sorsa a történelem játékszere. Minden egyes önálló nyelv élete függvénye annak, hogyan alakul ama társadalom története, amely a kérdéses nyelvet anyanyelvként beszéli. Elsődleges kritériumokként: hogy milyenek voltak, illetve hogyan változtak az adott nyelvközösség gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai viszonyai, milyen volt mindenkori geopolitikai helyzete; másodlagos kritériumokként, az előbbieik függvényében is: hogyan alakult lélekszáma, milyen volt az idegen hatásokkal szemben egyfelől a felvevő, másfelől az ellenálló képessége, milyen volt népi, majd nemzeti összetartozási tudata, hogyan alakult irodalma, miként működött nyelvéért való cselekvőképessége stb. stb. Efféle tényezők tették a nyelveket történeti kategóriákká, a kialakulás, a fölfelé fejlődés és virágzás, valamint a hanyatlás vagy éppen az elhalás viszonylataiban.

Ennek megfelelően minden nyelv életében voltak, vannak, lesznek kritikus időszakok akár negatív, akár pozitív értelemben, amelyeket a nyelv vagy átvészsel, vagy nem, illetőleg amelyek vagy továbblendítik a fejlődés útján, vagy visszavetik abban. Hogy a nyelvek sorsa mennyire kritikus, azt jelezheti, hogy a világnak a máig megért több ezer nyelvénél nyilvánvalóan sokkalta nagyobb az elpusztult nyelvek száma; de például Európa ismert történetében vagy legalábbis nyelvészetileg megismerhető történetében is nyelvek hosszú sora tűnt el nyomtalanul vagy „kedvező” esetben is csak írásos emlékekben fennmaradva. Ám a jelenben, szemünk láttára is halnak ki nyelvek. Nem nehéz ilyeneket megjelölni akár rokon nyelveink között is: a finnugor eredetű vepsze, vót, izsó, lív nyelvet már csak nagyon-nagyon kevesen és egyre felejtve beszélnek; de erre halad legközelebbi rokon nyelveink közül is a vogul, sőt egyre inkább az osztják; hogy a távolabbi rokon nyelveink, a kis szamojéd nyelvek egész sorának a gyors pusztulásáról ne is beszéljünk; némelyiküket már csak néhány tucat idős ember ismeri.

Bizony szinte azt lehet mondani, hogy szerencsés történelmi körülményeknek kellett érvényesülniük, s nemegyszer kritikus helyzetek sorát is átvészelnük, hogy nyelvek máig fennmaradjanak, sőt a jelenben is életerővel érvényesüljenek. A mi nyelvünk föltétlenül azok közé tartozik, amelyek nagyon nehéz történeti helyzetek sorozatán mentek át mai létükig. Anyanyelvünk kritikus életszakaszai természetesen nem voltak egyforma jellegűek: nem hordoztak mind azonos mérvű veszélyeket, változatos okok, körülmények idézték fel fenyegetettségüket, túlélésük lehetőségei is más-más tényezőktől függtek. Egyben azonban azonos láncolatra fűződnek: mai magyar nyelvünk léte mindenkori legyőzésük eredménye.

Anyanyelvünknek e sorsalakító szakaszairól szeretnék a következőkben a rendelkezésre álló idő kereteiben valamiféle átnézeti képsort felvillantani, bízva abban, hogy e kurta szemle sem lesz talán tanulság nélküli a jelen számára.

2. Már honfoglalásunk is jó nagy időtávolságra van a mától, de a magyar nyelv élete ennél sokkal hosszabb időt fog át. Hangsúlyozom, hogy a magyaré, hiszen nyelvünk a honfoglalás előtt már jó másfél ezer, de inkább kétezer évvel azelőtt elvált legközelebbi nyelvrokonainktól is, s azóta éli a maga külön, önálló (tehát már nem finnugor nyelvközösségi) életét, saját, magyar nyelvi jelleggel, saját belső nyelvi törvények szerint továbbalakulva. Ennek a nyelvrokonainktól való igen régi elszakadásnak a következménye, hogy a honfoglaló magyarság a megértés egyetlen tényezőjét tekintve sem tudott volna már érintkezni akár legközelebbi nyelvrokona-

* Elhangzott a Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület és az Ormos Zsigmond Közművelődési Társaság rendezésében Temesvárott, 1996. május 30.–június 1-jén Történelmünk a Duna-medencében címmel megtartott, a honfoglalás 1100. évfordulójára emlékező történelemszemináriumon.

inkkal sem. Ez persze csak elvi síkon értendő, hiszen ekkorra már régen megszűnt az ilyen érintkezésnek a földrajzi és történelmi lehetősége.

Ugyancsak ennek a nagyon régi önállósulásnak a következménye, hogy a magyar nyelv a maga mintegy három évezredes múltjával régebbi idő óta éli külön életét, mint a legtöbb európai nyelv, beleértve minden mai minket környező nyelvet is. Ha anyanyelvünk nem is olyan „ősnyelv” típusú nyelv, mint – mondjuk – a baszk, a grúz, az ír stb., időbeli európai párjait körülbelül az örmény, a latin, a görög, az albán körében kell keresni.

A már önálló magyar nyelv honfoglalás előtti időszakának korábbi, hosszabb, mintegy másfél évezredes szakaszáról a mögötte levő történeti körülmények részleteit tekintve vajmi keveset tudunk. Annyit azonban valószínűsíthetünk, hogy a magyarság valahol az Urál déli vidékein nyelvileg sem lehetett valami nyugalmi helyzetben, tekintve annak a területnek a közelségét, ahol a steppei népek vándorútjai és a kelet–nyugati kereskedelem fő útvonalai vezettek, s ahol nyelvi környezetét már merőben idegen nyelvek tették ki. Nyelvi történetünk első nagy vívmányának tekinthető, hogy ezt az irdatlan nagy időt népünk – ma már beláthatatlan megpróbáltatások közepette is – eredeti nyelvének teljes megtartásával volt képes áthidalni.

A honfoglalás előtti néhány évszázadról már biztosabban tudjuk, hogy a magyarság részben iráni, de főként török nyelvű népek közvetlen környezetébe került, és nem maradhatott érintetlen azok kulturális és társadalmi-politikai és ezekkel szorosan együtt járó nyelvi befolyásától. S mint tudjuk, a magyarságról ekkor le is váltak saját nyelvi néprészlegek, s csatlakoztak is hozzá idegen nyelvűek (pl. a valószínűleg török nyelvű kabarok). Az olyan nagy kultúraváltások és századokon át erősen ható nyelvi érintkezések, mint amilyeneken a magyarság ez időszakban átment, gyakran alapjaiban rendítik meg a nyelvi viszonyokat. A népvándorlás számos népének nyelve el is tűnt ekkor itt, a pontusi térségben. A magyar nyelvvel nemcsak hogy ez nem történt meg, hanem eredeti mivoltát szinte érintetlenül megőrizte továbbra is, a viszonylag erős török szókinccshatás nyelvünk alapszerkezetét nem érintette. Azok a régi nézetek, amelyek ez időszakban népünk magyar–török kétnyelvűségéről szóltak, hibás értelmezéseken alapulnak, a mai nyelvtudomány tükrében egyáltalán nem tarthatók.

A honfoglalással a nyelvi krízisnek új lehetőségei álltak elő. Nem nehéz megállapítani, hogy a nomád-félnomád kultúra huzamosabb fenntartásával, a korábbi társadalmi-szervezeti viszonyok továbbvitelével a magyarság nyelvileg is ugyanarra a sorsra jutott volna, mint mindegyik nomád nép, amely előtte (pl. hunok, avarok, bolgár-törökök) vagy utána (pl. besenyők, úzok, kunok) e régiókba költözött. De az államszervezet kiépítése, a kereszténység felvétele, a nyugati kultúrkörbe való fokozatos bekapcsolódás számunkra nemcsak a nyelvi megmaradás szempontjából jelentett választat, hanem nyelvünk továbbfejlődési iránya, jellege tekintetében is. E viszonylatban döntő jelentőségűnek kell tartanunk a nyugati, római kereszténységhez és nem a bizáncihoz való csatlakozásunkat, ami nyelvünk szorosabb értelemben vett európaiságának, továbbá írásbeliségünknek az alakulását is alapvetően meghatározta.

A honfoglalással kemény próba elé került nyelvünk egy másik vonatkozásban is. A létszámban inkább negyed-, mint félmillióra tehető magyarság e beköltözéskor nem tudta kitölteni a Kárpát-medencét, s amellet megszálta területein is szinte mindenütt idegen, főként szláv nyelvű lakosságra települt rá. Ennek a népünk létszámához képest meghatározhatatlan, de a helynevek tanúsága alapján összességében tetemes mennyiségű, egyes vidékeken ritkább, másutt sűrűbb szláv-ságnak a nyelvi felszívása magyarok megszállta területeken aránylag hamar, egy-másfél évszázad alatt megtörtént. Ez sem volt kis nyelvi teljesítmény, sőt kimenetele akár másként is eldőlhetett volna, főként ha arra gondolunk, hogy némileg hasonló helyzetben a balkáni szláv-ságra rátelepült hódító, török nyelvű bolgár-török népesség maga olvadt bele a szláv nyelvi

szubsztrátumba, igaz, hogy ott e folyamatot a szlávokhoz kapcsolódó korai bizánci kereszténység is befolyásolta.

A tatárjárás a Kárpát-medencében földrajzi és gazdasági-politikai helyzeténél fogva éppen a magyar nyelvű népességnek óriási vérvesztést okozott. Ez azonban nyelvi katasztrófával kevésbé fenyegetett, a középkori erős magyar állam e nyelvileg is ható csapást viszonylag könnyen kiheverte. Sőt tulajdonképpen a középkorban szilárdult véglegessé és maradt fenn népnyelvi-nyelvjárási szinten egészen napjainkig az a magyar nyelvi egység, amely nyelvünket a hasonlóan nagy területen beszélt más nyelvekhez képest szinte egyedülállóvá teszi Európában: a magyar közösségből kulturálisan és nyelvileg is jó ideje kiszakadt csángó kivételével a legtávolabb eső magyar nyelvjárások beszélői is mindig tökéletesen megértették és megértik ma is egymást, a csekély szótani különbségek e tekintetben nem lényegesek.

A XVI. századtól főként írott, irodalmi nyelvünkben kialakulni kezdő magyar sztenderd számára a török hódoltsággal, illetőleg az ország három részre szakadtával éppen ezen a nyelvi szinten, az egységes magyar nyelviség dolgában keletkezett fenyegető veszély, mégpedig két oldalról is: egyfelől a hódoltsági terület magasabb igényű nyelvi fejlődése lemaradásának, másfelől az önálló sodó Erdély magyar nyelve távolodásának lehetőségével. De ezt a fenyegetést is áthidaltuk: több szerencsés tényező vált ugyanis a negatív hatások érvényesülésének akadályává. Az akkori magyar értelmiség, az úgynevezett magyar deákság népi összetartozástudatával, illetőleg ebben az anyanyelv meghatározó szerepének felismerésével nagyon következetesen törekedett egységes magyar írásgyakorlat kialakítására. Ezt a törekvést a magyar reformációnak az anyanyelvet egyházi-iskolai-irodalmi szinten előtérbe állító szerepe (a Károli-biblia nagy nyelvi hatása, a református kollégiumok hathatós működése stb.) és az erdélyi magyar protestantizmusnak a magyar protestantizmus egészéhez nyelvileg is szoros kapcsolódása más oldalról támogatta. És ennek az egységes magyar nyelvi norma, az egységes magyar nyelvi ideál felé való tudatos haladásnak az ellenreformáció nemhogy nem állt nyelvileg útjában, hanem mindenekelőtt a magyarság összetartozását annyira szíven viselő Pázmány Péter érdeméből a pozitív folyamatot tovább segítette, erősítette. Hogy a magyarság tudatába milyen erősen és huzamosan ivódott bele a nyelvi összetartozás fontossága, azt jól jelzi, hogy még a XVIII. század végén is a megalakuló Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság programtervezete kiemelten írta elő az áfölköt való örködést: az erdélyi magyar nyelv el ne távolodjon a közmagyar nyelvi használatól.

Mindezen múlthatlan érdemű igyekezetek mellett is a XVII. és főként a XVIII. század a magyar nyelvvel szemben új nyelvi kihívások időszakát hozta el. Azokon a nyelvi szintereken, amelyeken a megszilárduló közélet országos jelleggel folyt (politikai és társasági élet, közigazgatás, tudomány, magasabb szintű oktatás stb.), részben a latin, részben a német nyelv foglalta el állásait egészen odáig menően, hogy közszintéren hovatovább magyar nyelven boldogulni már egyáltalán nem is lehetett. Ennek nemcsak az lett az ára, hogy a magyar nyelv némelyek szépirodalmi anyanyelvi buzgólkodásán kívül jórészt a mezővárosok, falvak, tanyák szintjére szorult, hanem anyanyelvünk a különféle közéleti szerepek betöltési képességében a kifejezőkészség, a frazeológia, a stílusjegyek tekintetében is egyre hátrább maradt. II. József hírhedt nyelvrendeletei már csak a jogi pecsétet tették rá erre a helyzetre. És ekkor a magyarság ügye iránti elkötelezettségről ismét a kor szellemi legjobbjai tettek fényes bizonyosságot. A mellett a politikai harc mellett, amely a jozefinizmus után a magyar nyelv jogaiért megindult és több évtizeden át váltakozó erővel és eredményességgel Széchenyi és Kossuth idejéig és személyes részvételéig eltartott, elsősorban a magyar írók és grammatikusok fellépésének lett eldöntő nyelvi jelentősége (ez időben író és grammatikus sem személyekben, sem működési jellegben nem vált úgy szét, mint később). A kor nagy haladó szellemi eszmeáramlatának, a felvilágosító

dásnak a nyelvi törekvéseit olyan, a nyelv dolgait mélyen értő és az anyanyelv ügyéért cselekedni kész és tudó személyiségek, mint Kazinczy, Révai, Verseggy úgy vitték át az elvi alapozás és a gyakorlati megvalósulás hazai területére, hogy a kor akkori magyarországi viszonyaihoz képest csodálatos szervezettségű, együttműködésű, hatásfokú nyelvfejlesztő mozgalmat bontakoztattak ki. A reformkor mindezt szervesen és töretlenül vitte tovább.

A közismerten nyelvújításnak nevezett mozgalom sokkal több volt a szókincs, a frazeológia gyarapításánál: az akkori művelt európai nyelvek szintjére emelte anyanyelvünket, a magyar nyelvi sztenderd fejlődésében lényegében teljesen megszilárdította az irodalmi nyelvi normát és nyelvi eszményt, és megindította egy egységes magyar társalgási nyelv kialakulásának folyamatát. Ez a korábbi állapothoz képest viszonylag rövid idő alatt óriási mérvű nyelvi átformálást, megújulást hozó magyar nyelvi-irodalmi-társadalmi mozgalom szinte párját ritkítja Európában, intenzitásában és hatásfokában talán csak a kor német és cseh nyelvi mozgalmait mérhetők valamennyire hozzá. Nyelvi ébredésünknek e gyönyörű korszakai: a felvilágosodás kora és a reformkor nemcsak a magyar nyelv fejlődésének a korábnál sokkal magasabb szintjét hozták el, hanem ami talán még ennél is fontosabb volt: új életre keltették a magyarság már szunnyadni kezdő nyelvi öntudatát. A felvilágosodás korának és a reformkornak ez a krízisből virágzást hozó nyelvi fordulata alapozott meg minden további magyar nyelvi fejlődést, benne elsősorban és legnagyobb értékűen azt a betetőzést, mellyel múlt századi klasszikusaink, Vörösmarty, Petőfi és Arany anyanyelvünket azóta is felülmúlhatatlan esztétikai szintre, csodálatos magasságokba emelték.

A millenniumi időkben úgy látszott, hogy a magyar nyelv a külső és belső nyelvi viszonylatokat tekintve egyaránt fejlődésének egyenes, kedvező szakaszába jutott. A további idők azonban nem egészen ezt igazolták: nyelvünkre újabb és legújabb életszakaszaiban új veszélyek súlya nehezedett és nehezedik.

Horderejét és magában rejtő következményeit tekintve a trianoni békeszerződést, majd ennek a második világháború utáni megismétlését kell itt mindenekelőtt számba venni. A Monarchia utódállamaiba szakadt többmillió magyarság sokrendbeli politikai-kulturális hátrányain belül nyelvi is a szó szoros értelmében kisebbségi helyzetbe került, kiszolgáltatva az új államok lényegében egyívású, azonos törekvésű, visszaszorító szándékú művelődési-nyelvi politikájának. Ennek a napjainkig tartó, sőt az újabb időkben jól érezhetően még szigorodó nyelvpolitikának következményeként a szülőföldjét ugyan el nem hagyó, de határainkon kívül rekedt magyarság már helyzeténél fogva is egyre inkább háttérbe kerül a nyelvi közéletben, amit nagymértékben súlyosbít anyanyelvi művelődése kulturális lehetőségeinek szűkülése, főként pedig az anyanyelvi iskolázásban való fokozatos térvesztése. A többrendbelileg hátrányos nyelvi helyzet, a korlátozott nyelvi használati lehetőségek, a familiáris szintre szoruló anyanyelvi gyakorlat a szükségszerű és önmagában természetesen kommunikációs értéket képviselhető kétnyelvűségen át törvényszerűen visznek a nyelvi önbizalom csökkenése, a nyelvi asszimiláció, az anyanyelvvesztés felé, mindenekelőtt a jövő nemzedékek, a fiatalság körében.

Itt is van azonban egy olyan mozzanat, amely ezeknek az anyanyelvünk egésze számára is egyértelműen kedvezőtlen folyamatoknak a sodrában a pozitív oldalt képviseli. Ez pedig az, hogy az egységes magyar köz- és irodalmi nyelvi norma, a magyar nyelvi sztenderd mint nyelvi eszmény ma is töretlenül él a határokon kívüli magyarság tudatában és érvényesül nyelvi gyakorlatában, akadályaként a külön államokba szorult magyar nyelvűek számára potenciális veszélyként fentálló nyelvi eltávolodásnak, különfejlődésnek. Olyan tényezők hatása mellett, mint a turizmus, a rádió, a televízió stb., ebben meghatározó érdeme van annak a magyar értelmiségnek, amely a magyar nyelvi egység tudatos őrzését, az ahhoz való következetes ragaszkodást minden környező államban feladatának tekintette, és egységes magyar nyelvi normákhoz igazo-

dó nyelvművelő munkával, egységes magyar írásgyakorlat elfogadásával hathatósan támogatta. Az erdélyi magyar értelmiségnek, melyre a Magyarország mai határain kívüli legnagyobb magyar nyelvű népcsoport nyelvi oltalmazásának és vezérlésének a szerepe hárul, különösen kiemelkedő fontosságú, Erdélyen messze túlsugárzó értékű feladata az ősszmagyar nyelvi egység ügyének az istápolása. A nyelvtörténész jóleső érzéssel állapíthatja meg, hogy az erdélyi magyar értelmiség ezt a feladatát eddig múlthatatlan történelmi érdemmel, példamutató felelősségérzettel látta el, s bizonyára ezt teszi a jövőben is.

Legújabbán szórványosan tapasztalhatók Magyarország határain belül és kívül is olyan, sajnálatosan a nyelvtudomány köntösébe bújtatott kísérletek, amelyek a magyar nyelv egysége országok szerinti, határok szabdalta szétesésének az elméletét próbálják hirdetni. Mindnyájunk közös ügye, hogy ezek a szándékok sem a magyar nyelvtudományon belül, sem a szélesebb magyar beszélő közösség körében ne kaphassanak erőre, s az egy és oszthatatlan magyar nyelvet és az azt őrző, ápoló nyelvi magatartást ne veszélyeztethessék.

A magyar nyelv mai és eljövendő sorsának alakulásában magától értetődően „belföldi” nyelvhasználatunk a legdöntőbb tényező, annál is inkább, mivel a mai magyarországi nyelvi jelenségek természetes mintául szolgálnak a határokon kívüli magyar beszélők számára is.

Sajnos, ez a minta több mint problematikussá látszik alakulni. Egyfelől a nyelvhasználatot is erősen befolyásoló világi jelenségek elől mi sem tudunk kitérni: a humán műveltség és fogékonyság visszaszorulása, a durvaság eluralkodása, a modern élet rohanó, hajszólo sodra és megannyi más külső hatás mind-mind lecsapódik a mi nyelvünkben is. Sőt a kis népek nyelvének e tekintetben fokozott védtelenségét nyelvi ellenálló képességük jól érzékelhető gyöngesége még tetézi is, pedig a mi nem indoeurópai eredetű nyelvi rendszerünk különösen kevésbé alkalmas válogatás, idomulás nélkül beözönlő idegen nyelvelemek fogadására. Az orosz nyelv hatása ellen még csak védelmezett bennünket e nyelvnek enyhén szólva nem nagy társadalmi népszerűsége, az angol nyelvi hatás azonban mára már a külföldmajmolás, sznobizmus révén is gátat szakított: a közbeszéd jelenségein kívül elegendő Budapest utcáin végignézni, a cégtáblák, feliratok, hirdetések erről önmaguk vallanak. Másfelől társadalmunk zavarodottsága, dekadenciája külön is kedvez a nemtörődöm, hevenyészett, odavetett nyelvhasználatnak, nemkülönben az ízléstelenségnek, durvaságnak, trágárságnak, melyek az alacsonyabb rendű közhasználatnak ma már igen széles mezejéről mind magasabb nyelvi szintekre is beszüremkednek. Nyelvművelőink minden dicséretes munkálkodása, igyekezete is kevés ezek ellensúlyozására, mivel e nyelvi tünetek mélyén a nyelvtudomány hatókörét messze túlhaladó társadalmi jelenségek húzódnak meg. A nyelvésznek persze kötelessége, hogy figyeljen és kendőzzen nélkül figyelmeztessen arra: nyelvünk élete egy veszélyes szakaszának újra részesei vagyunk.

3. Anyanyelvünk története legfontosabb fordulóinak e rövid szemléje nemcsak azt tanúsítja, hogy a magyar nyelv sorsa mindenkor szoros függvénye volt népünk és nemzetünk történeti körülményei alakulásának, hanem bizonyossága annak is, hogy az a mindenkori tudati és érzelmi viszony, amely nemzetünket anyanyelvéhez kötötte, maga is alakító tényezője volt és marad történelmünknek. Ennek az a jól ismert, egyszerű oka, hogy a nép és a nemzet összetartozásának, sorsközösségének egyik legalapvetőbb kifejezője, egyúttal biztosítéka és fenntartója az anyanyelv közössége. Pontosabban az a tudat, élmény és érzelem, amelyet az anyanyelvünkhöz való kapcsolat, anyanyelvünk öröklése, birtoklása, használata, hasznossága, nélkülözhetetlensége fejleszt ki bennünk, amely ugyan legegységesebb tulajdonunk, de ugyanakkor egy közösséghez is a legszorosabban fűz bennünket. Magyar nyelvünkhöz fűződő viszonyunkban áttételesen benne van kötődésünk szülőföldünkhöz, családunkhoz, a közös sorsunkban osztozókhöz és azt vállalókhöz, anyanyelvünk közvetíti közös műveltségünket, hozzákapcsol közös múltunkhoz és hagyományainkhoz.

Mint láttuk, az a tudati-érzelmi kapcsolat, amellyel a magyar nép, majd nemzet anyanyelvéhez mindenkor ragaszkodott, amellyel féltette, ápolta, fejlesztette, ahogyan a bajban legjobbjait harcba küldve mindig kiállt és cselekedett érdekei védelmében, óvta meg nyelvünket annyiszor és annyi különböző formában felbukkanó veszedelmeitől. Ez a sokszoros történelmi tanulság adhat okot és alapot arra, hogy anyanyelvünk ügyére továbbra is ne csupán bizakodva tekintsünk, hanem érte – ki-ki a maga területén és lehetőségei szerint – tegyünk is. Ahhoz persze, hogy anyanyelvi tudatunk és hozzá kötődő érzelmvilágunk nemzettudatunknak szerves része és ezáltal nemzeti létünknek, fennmaradásunknak fontos tényezője lehessen, ismerni kell nyelvünknek azt a történelmi szerepét, amelyet a magyarság életében eddig betöltött és betöltésére a jelenben és a jövőben is hivatott. Ha ehhez a történelmi megismeréshez előadásom valamivel is hozzájárult, már nem volt hiábavaló.

Emese álma

1. Az *Emese álma* egyike az eredetét, tipológiai jellegzetességeit és talán első feljegyzését tekintve is legkorábbi mondáinknak. Ránk maradt formájában nyilvánvalóan nem jöhetett létre a IX. század előtt, hiszen Álmos fejedelem származásáról szól, de bizonyára nem is sokkal későbbi. Valószínűleg az Álmos fejedelemmé választása körüli időben keletkezhetett, de nem tartom kizártnak azt a lehetőséget sem, hogy már Álmos születésekor. Ha valamivel későbbi is, semmi esetre sem lehet a kereszténység felvétele utáni.

Következésképpen hozzávetőlegesen meg tudjuk határozni a keletkezési idejét: kb. 820 és 997 között keletkezett, a legvalószínűbb az, hogy 860–870 körül. Nemhogy „pogány”, kereszténység előtti, hanem kimondottan archaikus jellegű. Sebestyén Gyula fel is tételezte, hogy Emese eredetileg nem Álmos anyja, hanem az egész nemzetség ősanja volt.¹ Mint az Árpádok eredetmondája, úgy látszik, évszázadok múltán is feltétlen hitellel bírt, különben nem kerülhetett volna be a krónikába. Az egyházi emberek, akik a krónikákat másolgatták, ugyan meghökkenve szemlélhették, de nem mertek hozzányúlni; annyira nem, hogy a *Képes Krónika* nyelvtanilag hibás szövegét a másolók – akik pedig a saját koruk legműveltebb emberei közé tartoztak – nem igazították ki. Az első feljegyzés idejére nézve nincs hipotézisem, de úgy tűnik, igazuk van azoknak, akik azt tartják, hogy Anonymus és a *Képes Krónika* szövege régebbi közös forrásra megy vissza.²

Nézzük ezután a fennmaradt szövegváltozatokat. Az Anonymusé a bővebb és értelmesebb. Krónikájának 3. fejezete így szól: „**De Almo primo duce.** Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgec, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, quae quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. Quid ultra!” (*Scriptores Rerum Hungaricarum* – ezután *SRH.* – Bp. 1937. I. 38.)

Magyar fordítása: „**Álmos az első vezér.** Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő múltán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szkítiának, aki feleségül vette Dentü-Mogyerban Őnedbelia vezérnek Emese nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják, azért hívták őt szintén Álmosnak. Vagy azért hívták Álmosnak – ami latinul annyi, mint szent –, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők. De erről ne többet!” (Pais Dezső ford.)

A *Képes Krónikában* fennmaradt változat rövidebb és egy másik gondolatmenetbe van átkelve (nyelvtanilag is). Lényegében megegyezik a *Budai Krónika* szövegével: „Eleud filius

¹ Sebestyén Gyula: *A magyar honfoglalás mondái.* Bp. 1904–1905. II. 73.

² Pl. ifj. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp. 1954. 15–17.

Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egredierentur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnum in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnum fuit prenosticatus, ideo ipse vocatus est Almus qui fuit Eleud, qui fuit Vgeg, qui fuit Ed, qui fuit Chaba, qui fuit Ethele [...]” (következik a genealógia Noéig). (SRH. I. 284.)

Magyarul: „Eleud, Ugek fia Szkítiában Eunodbilia leánytól egy fiút nemzett, kit Álmosnak neveztek el arról az eseményről, hogy anyjának álomban úgy tűnt, egy madár, héja formájában jöve, őt teherbe ejtette, és hogy méhéből egy sebes patak indult meg, de nem a saját földjén sokasodott meg. Ezért történt, hogy ágyékából dicső királyok származnak. Mivel pedig a sompnumot nyelvünkön alm-nak mondják, és hogy maga a születés álom által volt előre bejelentve, ezért hívták őt magát Álmosnak, ki volt Eleud, ki volt Ugek, ki volt Ed, ki volt Csaba, ki volt Etele [...] fia.” (Geréb László fordítása, Dümmerth Dezső által módosítva.)

Az *austur* kilétét viszonylag hamar tisztázhatjuk. Egyébként igen szűkszavú krónikásaink ugyanis másutt is említik. Kézai szerint: „Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungaricae turul dicitur, in capite cum corona. Istud enim banerium Hunni usque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere.” (SRH. I. 152.)

Magyarul: „Ethele király címerén is, melyet tulajdon pajzsán szokott volt hordani, koronás fejű madár vala ábrázolva, melyet magyarul turulnak hívnak. Mert ezt a címert hordták volt magokkal a hunok mindig a hadban Gyeics vezér idejéig, míg magokat községben kormányozták.” (Szabó Károly fordítása)

Ugyanez a *Képes Krónika* (és a *Budai Krónika*) szövegezésében így tűnik fel: (Banerium) „quoque regis Atilae, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona. Quod signum Hungari, dum se regerent per communitatem, usque tempora ducis Geyche filii Toxun, in exercitu semper communium gestavere.” (SRH. I. 263.)

Magyarul: „Attila király pajzsán címert viselt, ez koronás fejű madárhoz hasonlított. Ezt a címert a magyarok mindaddig, amíg a községek önmagukat kormányozták, Géza fejedelem, Taksony fia idejéig, a községek hadaiban mindenkor hordozták.” (Geréb László ford.)

Az *austur* tehát a *turul* jelenti. (Az más kérdés, hogy a címeres pajzs használata csak a XIII. században terjedt el,³ attól az emblémát még használhatták. Esetleg mint harci jelvényt is, csak más tárgyakon.)

Kézai Simon – és egyedül csak ő a krónikások közül – azt is feljegyezte, hogy Árpád a Turul nemzetségből származott:

„Ex istis ergo capitaneis Arpad, filius Almi, filii Elad, filii Vger de genere Turul rebus ditior erat et potentior gente.” (SRH. I. 165.)

Magyarul: „A kapitányok közt tehát Árpád, Álmos fia, ki Előd fia, ki Ögyek fia volt, a Turul nemzetségből, vagyonban gazdagabb és hadban hatalmasabb vala.” (Szabó Károly fordítása)

Ezek szerint a turul Emese álmában mint a nemzetségsős megjelenési formáját értelmezhetjük.

A turul az Árpádok emblémája, címere, védőszelleme, nemzetségsősük megjelenési formája.⁴ (Szándékosan kerülöm a *totem* szót. A totemizmus ugyanis egyáltalán nem „az állatöstől

³ Erre már Sebestyén Gyula rámutatott: *i. m.* II. 60.

való származás hitét” jelenti.⁵ Nem tartom valószínűnek, hogy a IX. századi magyaroknál egyáltalán létezett volna nemzetségi – családi? – totemizmus.)

Arra nézve, hogy a nemzetségszelleme a nászéjszakán feltűnhet hasonló szerepben, az *Emese álma* mondát a jelek szerint nem ismerő, tehát a kérdésben feltehetően elfogulatlan Propp azt írja, Reitzenstein nyomán, hogy a nászéjszakán a nemzetségszelleme (a „totemös”) nemzett voltaképpen. Ezért az ágyba egy totemisztikus faragványt is tettek. Sajnos nem írja meg, hogy melyik népnél.⁶

Feltehetőleg helyesen értelmezi a mondát Dümmerth Dezső, aki azt írja, hogy Űgyek volt a vér szerinti apa, de Álmosba, mint a nemzetség minden nevezetesebb tagjába is, mintegy a nemzetségszelleme költözött.⁷

Ismételten megírták a szakirodalomban,⁸ hogy a turulmonda meg az Attilától való származás hagyománya kölcsönösen kizárja egymást. Ez így is lenne a modern európai gondolkodás számára, de nincs így feltétlenül a népvándorlás kori keleti gondolkodás számára. Fentebb láthattuk, hogy Kézai éppen igazolni akarta az Attilától való leszármazást, amikor azonos címerhasználatáról írt Attilánál meg a honfoglaló magyaroknál. Ha a turul a nemzetségszelleme a megjelenési formája – aki őse Attilának is –, és aki minden nevezetesebb utód fogantatásánál megjelenik, az *Emese álma* monda az Attila-genealógiát nemhogy cáfolná, de bizonyítja.⁹ (Nincs kizárva, hogy az Árpádok éppen ezért is hangoztatták.)

Más kérdés, hogy a ránk maradt szövegben erre nincs utalás, sőt az Attilára mint az Árpádok őse ismételten hivatkozó Anonymus Attila nevét ebben a fejezetben nem említi.¹⁰

Ami most már az *Emese álma* mondát mint mondát illeti: világosan felismerhető benne két fő motívum: a csodás fogantatás és az álomban látott nagy folyó.

Harmadikul a jóslatot is meg szokták különböztetni, de szerintem ez nem önálló motívum, hanem az álomlátásból szükségszerűen következik. Ezért maga a jóslat motívuma, külön, további összehasonlító vizsgálatra alkalmatlan. Ugyancsak ebből az okból el kell választanunk azoktól a mondáktól, amelyekben álomban megjelenő ősz ember, szent, angyal stb. megjósolja a születendő gyermek kiválóságát.¹¹ (Az persze előfordulhat, hogy az *Emese álma* mondával

⁴ Meg kell mondanunk, hogy a XIV. század elején szerepelt egy másik Turul nemzetség is. 1305-ből és 1313-ból van rá adatunk. Thury József: *A turul madár*. Turul IV (1886). 124. Ezeket az adatokat elsőként még Horvát István közölte. Ezek talán az Árpádok emberei voltak, vagy talán egy Turul nevű birtokról nyerték nevüket. Így sejtje legálábbis Sebestyén Gyula: *i. m.* II. 62.

⁵ A totemizmusról – a kutatás történetét is beleértve – kitűnő összefoglaló Lévi-Strauss, Claude: *Le totémisme aujourd'hui*. Paris 1962. és úő: *La pensée sauvage*. Paris 1962. Ő a totemizmust elsősorban mint osztályozási eljárást tárgyalja.

⁶ Propp, V. Ja.: *Räädäcinile istorice ale basmului fantastic*. Buc. 1973. 425–426. A hivatkozott tanulmány: Reitzenstein, F.: *Der Kaus Imzusammenhang zwischen Geschlechtsverkehr und Empfängnis*. Zeitschrift für Ethnologie 1909.

⁷ Dümmerth Dezső: *Álmos, az áldozat*. Bp. 1986. 67.

⁸ Tudomásom szerint először Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 38–39. De egy nehezen érthető utalás szintjén már Sebestyén Gyula: *i. m.* II. 60. is.

⁹ Róheim szerint „Valószínű, hogy [...] a »genus Turul«-ból való fejedelem anyját mindig a turulmadár ejtette teherbe, mint például a fáraó anyját a napisten.” *A kazár nagyfejedelem és a turulmonda*. Ethn. XXVIII (1917). 68; 5. jegyz. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰ Egyenesen a leszármazás jelzésére gondolt viszont László Gyula: „Ha igaz ugyanis, hogy Attila eredeti neve Etil = nagy folyó volt (a magyar nyelvben ugyanez a szó jelölte a nagy folyamot, vö. Etil-köz, folyamköz), akkor az Emese ágykából áradó folyó nem más, mint a világhódító ősz újjászületése.” *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 246. Igaz, hogy a szerző tudommal nem tért vissza többé erre a gondolatra.

¹¹ A Szent István-legendák jóslat-motívumával ismétellen kapcsolatba hozták. Tudommal elsőként Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. 3. kiad. Bp. 1929. I. 245. Legújabbban Voigt Vilmos: *Hösepika = A magyar folklór*. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1979. 139. és Korompay Bertalan: *A honfoglaló magyarság vallása = Finn nyomokon*. Folklór, néprajz, irodalom. Bp. I. 1989. 305.

párhuzamba hozható mondában szintén feltűnjön ez a motívum is, ilyen pl. az I. Baziliosz bizánci császár születéséről szóló monda.)

Ha a jelenleg rendelkezésünkre álló összehasonlító anyagot áttekintjük, azt látjuk, hogy ez a két fő motívum, a csodás fogantatás meg az álomlátás általában külön fordul elő.

A csodás fogantatás viszonylag gyakori motívum a különböző népek történeti és hősmondáiban, méghozzá a legkülönbözőbb változatokban. A szűzen, forrásvíztől, óriás lábnyomába lépkedéstől stb. való megtermékenyüléseket nagyrészt elhagyjuk. Csak néhány olyan esetet említünk, amely valamilyen szempontból közel áll az *Emese álma* mondához, illetve az eddigi szakirodalom már kapcsolatba hozta őket.

Összehasonlító anyagot mondánkkal kapcsolatban legelőször Desericzky Ince említett, aki felhívta a figyelmet arra az ókori mondára, amely Nagy Sándor születését anyjának, Olympiának egy sárkánykigyóval való nászából eredeztette.¹²

A VII. századi frank Fredegar-krónika a Merovingok eredetéről azt beszéli, hogy a családot megalapító Merovech fogantatása úgy történt, hogy egyszer, amikor az anyja a tenger partján tartózkodott, egy sertés formájú lény merült fel a habokból, és teherbe ejtette.¹³

Feltűnően hasonlít ehhez egy régi kínai monda. Mircea Eliade idézi más összefüggésben – azért, hogy a sárkánynak a mennydörgéssel és a termékenységgel való kapcsolatát példázza – Sze-ma Usien ókori kínai történetírót: „Kao-cu apját Taj-kongnak hívták, az anyja a tiszteletre méltó Liu volt. Egyszer a tiszteletre méltó Liu egy halastó partján pihelve azt álmodta, hogy egy istennel találkozik; abban a pillanatban dörögni, villámlani kezdett, és nagy sötétség ereszkedett alá. Taj-kong odament megnézni, hogy mi történt, és egy pikkelyes sárkányt látott a felesége felett; ez után az eset után a nő terhes maradt, és Kao-cut szülte.”¹⁴

Arra talán elég csak utalni, hogy Zeusz a görög mondákban igen sokszor valamilyen állat képében közelítette meg a nőket; így sas képében Aiginát és hattyú képében Lédát.¹⁵

Az első sámán eredetéről szóló burját mondára már Sebestyén Gyula is hivatkozott.¹⁶ A burját mondat Lőrincz László így foglalta össze: „Kezdetben csak istenek voltak a világban, gonoszak és jók. A gonoszak születtek korábban, a jók csak azután. Az embereket a nyugati, jóindulatú istenek teremtették. Kezdetben az istenek teremtményei boldogan éltek, nem ismertek gondot és bánatot. A gonosz istenek tevékenysége következtében aztán egyszerre csak betegségek jelentek meg közöttük, s a halál is gyakran elragadta őket.

A nyugati istenek akkor gyűlést tartottak a csillagokon, s elhatározták, hogy leküldenek valakit a földre megsegíteni az embereket. Ki is választottak e feladatra egy, a keleti istenektől származó, de a nyugatiak szolgálatában álló sast, akit az első sámánnak jelöltek.

A sas leérkezett a földre, segített is elűzni a gonosz lelkeket és a betegségeket, de az emberek mégsem hittek neki. Egyszerű madarat láttak csak benne, a szavát sem értették, hiszen mádnnyelven beszélt, így a tanácsait sem tudták megfogadni.

A sas ekkor visszarepült az égbe, s kérte az isteneket, hogy vagy egy élő burjátot tegyenek meg sámánnak, vagy neki adjanak emberi hangot, hogy az emberek megérthessék a tanácsait.

Az istenek elgondolkodtak a dolgon, és az első lehetőség mellett döntöttek: megállapodtak, hogy az első ember, akivel a sas a földön találkozik, lesz az első sámán. A sas ekkor visszatért a

¹² Idézi Dümmerth Dezső: *i. m.* 17. Az eredeti mű: Desericzky, Josephus Innocentius: *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*. Buda-Pest 1748–1760. I–V. Idézett hely: IV. 144–145.

¹³ Ipolyi Arnold: *i. m.* I. 242.

¹⁴ Eliade, Mircea: *Tratat de istorie a religiilor*. Buc. 1992. 199.

¹⁵ Vö. Sebestyén Gyula: *i. m.* II. 67–68. A görög mítoszokra nézve I. Graves, Robert: *A görög mítoszok*. I–II. Bp. 1970.

¹⁶ Sebestyén Gyula: *i. m.* II. 67–68.

földre, s mindjárt egy asszony akadt az útjába, aki egy fa alatt aludt, mivel elhagyta a férje, és nem volt hova mennie.

A sas odaszállt az alvó asszonyhoz, és közöszült vele. Később aztán a már teherben levő nő visszatért a férjéhez, és attól a naptól kezdve megszűnt a háborúság közöttük.”

A keleti istenek megkísérlik elveszejtetni a nőt, de a sas a veszedelmet elhárítja: „[...] a béke újra visszatért a házaspár házába. Később született gyermekük, Mörgön Hara lett aztán a legelső sámán, aki képessé vált messzire üzni a rontó lelkeket.”¹⁷

A mondának több változatát is feljegyezték. Findeisen összefoglalója szerint Baldunni-kovnak, Agapitovnak és Hangelovnak úgy mesélték, hogy egy burját nőtől és a sastól született az első sámán, Danejovnak viszont úgy, hogy a sas az alvó asszony fülébe lehelte és az attól esett teherbe.¹⁸

Igen közel áll ehhez egy kazah eredetmonda: „A Džantikey nemzetség őse Samambet. Ennek harmadik felesége Soqsur volt. Samambet nem szerette ezt az asszonyt, mert nem volt nagy termetű, és nem voltak gyermekei; az asszony végre a pusztába menekült, ott sokáig sírdogált, azután kimerülve elaludt. Ekkor odarepült egy uhu (uqu vagy sari uqu), vállára ült és vigasztaló szavakat suttogott neki; mikor Soqsur felébredt, érezte, hogy teherbe esett, és hazatért. Nemsokára két fiút szült, az egyiket Isagasinak, a másikat Kazbeknek nevezte [két nemzetségnév]; az utóbbinak ivadékai máig azt hiszik, hogy uhu volt az apjuk. Azt mondják, még ma is megvan náluk az a szokás, hogy az elfogott uhut szabadon engedik, és az uhut mint őstüket tisztelik.”¹⁹

Györfly György, aki mind a burját, mind a kazah mondát idézte, hozzátette – Harva nyomán –, hogy több Amur-vidéki tunguz nép eredetmondája szerint ősanjukat álmában tigris, illetve medve ejtette teherbe, és ehhez az álmhoz kapcsolják származásukat.²⁰

Mindez azonban az *Emese álma* mondánknak még csak az első fele. Eddig nem tudtunk meg többet, mint hogy a csodás fogantatás motívuma igen nagy területen elterjedt, és hogy ismert volt a keleti rokon népek körében is.

A monda másik motívuma az *Emese* öléből meginduló folyóvíz. Ennek egyetlen szoros párhuzamát ismerjük, a Kúrosz perzsa király születéséről szóló mondát, távolabbi párhuzamai azonban igen érdekesek és igen messzire vezetnek.

A párhuzamot tudomásom szerint elsőként Arany János vette észre, még 1862-ben, és említette a Merényi népmese gyűjteményéről szóló kritikájában, de – úgy tűnik – nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget.²¹ A tudományos kutatás számára így voltaképpen Róheim Géza fedezte fel.²²

A Kúrosz-monda csak a görög történetírók feljegyzésében maradt ránk, de két különböző változatban is. A Hérodotoszé a következő: „Ezután Kyaxares a skythák uralmát is beszámítva negyven évi kormányzás után meghalt. A királyságot Astyages, Kyaxares fia vette át. Ennek született egy lánya, kinek Mandane nevet adott, s akiről azt álmodta, hogy belőle oly forrás fakadt, mely városát ellepte, sőt egész Ázsiát elborította. Álomlátását elmondta álomfejtő mágusainak; de megrettent, midőn ezek a dolgot egész valóságában feltárták. Később ezt a Mandanét, mikor már kifejlődött, nem adta hozzá méltó méd emberhez feleségül, mert félt álomlátásától, hanem egy perzsához adta, kit Kambysesnek hívtak, s akit jó családból valónak,

¹⁷ Lőrincz László: *Mongol mitológia*. Bp. 1975. 164–165.

¹⁸ Ferenczi Imre: *Findeisen, H.: Der Adler als Kulturbringer in nordasiatischen Raum und des amerikanischen Arktis*. Zeitschrift für Ethnologie LXXXI (1956). I. 70–82. Ethn. LXVIII (1957). 372. Ismertetés.

¹⁹ Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. 2. kiad. Bp. 1991. 70.

²⁰ Györfly György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. 2. kiad. Bp. 1993. 40.

²¹ Arany János: *Eredeti népmesék [Merényi ism.] = Összes művei*. XI. Bp. 1968. 336.

²² Róheim Géza: *i. m.* 79

csendes természetűnek talált, de sokkal alárendeltebbnek tekintett, mint egy középszármazású méd embert.

Kambyses és Mandane házasságának első évében Astyagesnek egy másik álmólátása volt. Leányának ágyékából olyan szőlőtőt látott fakadni, mely az egész Ázsiát elborította. Ezt a látomását is elmondta az álomfejtőknek, s terhes állapotban levő leányát elhozatta Perzsiából. Mikor ez megérkezett, öröket adott mellé, mert a születendő gyermeket meg akarta ölni. A látomásból ugyanis azt jósolták az álomfejtő mágusok, hogy leányának gyermeke öhelyette akar majd uralkodni.” (Hérodotosz I. 107–108. Geréb József fordítása)

Mandane gyermekének, Kürosznak aztán még kalandos története következik, de minket itt csak az álmólátás érdekel. A Hérodotosz leírta Kürosz-mondának igen messzire vezető ikonográfiai problémái is vannak, amint arra alább még visszatérünk. Maradjunk egyelőre a szöveges emlékeknél.

A Kürosz-mondának az *Emese álmához* közelebb álló változata maradt fenn egy másik ókori görög történetírónál, Ktésziásznál. Eszerint a felnőtt Kürosznak anyja mondja el az álmát, amelyet születésekor látott: az ágyékából kiömlő víz hatalmas folyóvá változott, egész Ázsiát elárasztotta, és a tengerbe ömlött. A káldeusok megfejtik az álmot, miszerint ez Ázsia legfőbb méltóságát jelenti.²³

Felmerült a szakirodalomban az a gondolat, hogy a folyó motívum eredetileg nem is tartozott a magyar mondához, hanem Anonymus Hérodotoszból vette.²⁴ Ha azonban az összehasonlító folklorisztika szempontjából nézzük a dolgot, ez egyáltalán nem tűnik valószínűnek. Az álomban látott folyó egyetlenegy elem; a Hérodotosznál leírt hosszú, kalandos történet egyetlen más motívumát sem vette át a krónikás – már akár Anonymus, akár azon elődje, aki az *Emese álma* mondát először írásba foglalta –, Hérodotosznál viszont nincs szó csodás fogantatásról. S ebben az egyetlen elemben is jelentős különbség van: mégse mindegy, hogy a nő látja-e az álmot, vagy a nőnek az apja. Ráadásul a középkorban a mondát általában nem Hérodotosz eredeti szövegéből ismerték, hanem a Iustinus-féle kivonatból (I. könyv, 4. fejezet), amely azonban csak a szőlőtő motívumát tartalmazza, a folyót már elhagyta.²⁵ A Ktésziász-féle változathoz képest kisebb a különbség, de Ktésziászt a középkori magyar krónikások feltehetően nem ismerték.

A Hérodotosznál leírt álmólátásnak viszont vannak további párhuzamai is.

Nem szokták emlegetni a magyar nyelvű szakirodalomban az I. Baziliosz bizánci császárral (uralkodott: 867–886) kapcsolatos mondákat, pedig ő Álmos fejedelem kortársa volt. Az ő édesanyja álmában azt látta, hogy a kebléből óriási aranyfa nőtt ki aranyvirágokkal és aranygyümölcsökkel, és az egész házat beborította.²⁶ Albert Vogt hozzátette idézőjelben: „mint valaha Kürosz anyja”.²⁷ Az idézőjel talán arra utalhat, hogy ez a kitétel az eredeti krónikás szövegben – talán Ióannész Szkülitzésznél – is megvolt.

Baziliosz anyjának más alkalommal Illés próféta jelenik meg és megjósolja, hogy a fia császár lesz. Megvan tehát a jóslat motívuma is. Sőt más összefüggésben még egy sas is feltűnik: egy alkalommal a napon felejtett kisgyerek fölé egy sas tart árnyékot.²⁸

²³ Róheim Géza: *i. m. uo.*

²⁴ Györfly György: *i. m. 42.*

²⁵ Justinus, Marcus Iunianus: *Világkrónika*. Ford. Horváth János. Bp. 1992. 11–12.

²⁶ Diehl, Charles: *Marile probleme ale istoriei bizantine. Figuri bizantine*. Buc. 1969. I. 307.

²⁷ Idézi Fochi, Adrian: *Legenda întemeierii statului otoman*. Revista de Etnografie și Folclor XXVIII (1983). 10.

²⁸ Diehl, Charles: *i. m. I. 307.*

A bizánci monda esetében megvan a lehetőség, hogy valóban a Kürosz-monda átvételéről legyen szó, de azt tartom valószínűbbnek, hogy a krónikás csak felismerte az egyezést az általa Bazilioszról hallott meg a Küroszról olvasott monda között.²⁹

Hasonló monda Vergiliusról is maradt fenn. Suetonius írta – majd az ő nyomán 1414-ben Buonamente Aliprando³⁰ –, hogy Vergilius teherben lévő édesanyja azt álmodta, hogy a testéből egy babérfavessző nő ki, levelekkel és gyümölcsökkel. Ebből azt jósolják, hogy a születendő gyermek nagy tudományú lesz. És a vesszőről (*virga*) nevezték el Vergiliusnak. Trencsényi-Waldapfel Imre hangsúlyozta is, hogy az álom és a névadás itt is összefügg, mint Álmos esetében.³¹

Ebben a sorozatban egy – első látásra – eléggé különállónak tűnő redakció, de amelynek bizonyos elemei magyar szempontból különösen fontosnak látszanak: az oszmán-török monda névadó uralkodójuknak, Oszmán (uralkodott: 1284–1327) az álmáról. Eszerint Oszmán, amikor egy alkalommal Edebali sejknél volt vendégségben, álmában azt látta, hogy vendéglátó gazdája melléről felemelkedik a nővé hold, és telt hold gyanánt Oszmán keblében tűnik el. Azután azt látta, hogy ágyékából hatalmas fa nőtt, amely ágait országok és tengerek fölé terjesztette ki.

A fa itt nyilván a hatalom jelképe, a hold pedig Edebali leányát, Malkatunt jelentette, akit aztán Oszmán feleségül vett.

Így mondta el régi török források nyomán a történetet Hammer, akitől idézni szokták;³² egy másik változat szerint azonban nem Oszmán, hanem az apja, Er-Togrul (megh. 1284) látta az álmot. A régi névtelen krónika szerint: „Ertogrul elment Edebali sejkhez, aki híres tudós és álomfejtő volt, és így szólt hozzá:

– Ó, sejk, láttam, amint a kebeledből felemelkedett a hold, majd pedig behatolt az én kebelembe. Miután behatolt a kebelembe, a köldökömből egy fa nőtt ki, amely az árnyékát az egész világ fölé kiterjesztette. Az árnyéka alatt hegyek voltak, a hegyek lábánál folyók eredtek. Egyes emberek itták ezen folyók vizét, mások a kertjeiket öntözték vele. Akkor felébredtem. Ez az én álmom.

A sejk hosszasan gondolkodott az álom megfejtésén, és így szólt:

– Ifjú ember, neked fiad lesz, akit Oszmának fognak hívni, és aki sok háborút fog viselni a hitetlenek ellen. Jó hírt jelentek neked, mert a te nemzetségednek adatott a birodalom. Legyen ez áldásul. A fiad, Oszmán, feleségül fogja venni a lányomat. Ebből a házasságból majd számtalan utód származik, akik majd császárok lesznek (vagy: uralkodni fognak).³³

Ehhez nagyon közel áll Leunclaviusnak az 1588-ban megjelent *Annales Sultanorum Othmanidarum...* című művében fennmaradt változat.³⁴ Nyilván Leunclavius is ezt a krónikát használta vagy egy ehhez nagyon közel álló szövegváltozatot.

A Hammer által felhasznált szövegváltozat hosszadalmas, bombasztikus stílusával későbbinek látszik.³⁵ Persze nehéz így hozzászólni. Turkológusoknak kellene tisztázni a kérdést, lehetőleg az összes fellelhető szövegváltozat alapján. Némileg csodálkozom is, hogy a magyar turko-

²⁹ Fochi: *i. m.* 10. a monda örmény eredetére gondol, mivel I. Baziliosz örmény származású volt.

³⁰ Mindkettőt idézi Fochi, Adrian: *i. m.* 13–14.

³¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Pásztori magyar Vergilius*. Bp. 1938. 102. Idézi Lengyel Dénes: *Álmos vezér születésének mondája*. Ethn. XCIII (1982). 265–266.

³² A magyar szakirodalomban elsőként Róheim: *i. m.* 79–80. hivatkozott rá.

³³ Giese, Friedrich: *Die altosmanischen anonymen Chroniken. In text und übersetzung herausgegeben*. Leipzig 1925. II. 12–13. Idézi Fochi, Adrian: *i. m.* 11.

³⁴ Idézi Fochi, Adrian: *i. m.* 11–12.

³⁵ Idézi Fochi, Adrian: *i. m.* 12.

lógia ezt a kérdést ennyire elhanyagolta. (Sajnos, annak idején Thúry József, amikor a török krónikák magyar vonatkozású részleteit összeállította, nem figyelt fel erre a mondára.)

Néhány következtetést levonhatunk a fenti két változat alapján is. Látjuk, hogy változhat az álomlátó személye: a dinasztia-alapító is, de annak apja is láthatja az álmot. (Mint a görög történetíróknál megőrzött perzsa mondák szerint az anyja vagy a nagypja.)

Az álmodó ágyékából, illetve köldökéből kinövő fa itt igen hangsúlyosan a világfát jelenti. Ennyire hangsúlyosan legfeljebb a Kürosz-mondában a szőlőtő jelenti még, a másik két redakcióban, főleg a Vergilius születéséről szóló mondában ez a jelentés már elhomályosult. Arra nézve, hogy férfiből is kinőhet a világfa, és hogy a leszármazottak sokaságát is jelentheti, utalunk a *Jessze fája* képtípusra (vö. Ésaías 11,1), amit kb. a XII. századtól (1150-től?) kezdtek festeni.³⁶

Arra nézve, hogy a Hold Edebal kebeléből Oszmán, illetve Er-Togrul kebelébe száll, távoli analógia az a görög monda, amelyet Trencsényi-Waldapfel Imre idézett, más összefüggésben, Konón töredékeiből. Eszerint Brankhosz, a Brankhidák jósnemzettségének az alapítója, nevét anyjának álmáról vette, aki a fia születése előtt azt látta álmában, hogy a Nap hatolt be a száján, illetőleg a torkán keresztül a méhébe. A Brankhosz nevet a görög „torok” szóból etimologizálták.³⁷ Itt tehát megint előfordul az álom és a születendő gyermek nevének az összefüggése, akárcsak Álmos és Vergilius esetében. Valószínűleg a csodás fogantatás motívuma is benne lappang, amiről az Oszmán álma esetében – amelyik Róheim szerint „invertált álom”³⁸ – természetesen nem lehet szó.

Van azonban egy-két egészen furcsa egyezés a magyar és az oszmán-török monda között. Az, hogy Álmos a Turul nemzetségből származik, Oszmán apjának a neve pedig Er-Togrul, talán csak véletlen, hiszen tudjuk, hogy Er-Togrul történeti személy volt. Ennél érdekesebb és nehezebben magyarázható azonban, hogy Ügek apósának neve, Eunedubelianus és Oszmán apósának neve, Edebal feltűnően hasonlít egymáshoz, főleg ha az előbbiből elhagyjuk az -anus latinus végződést, az *Eun*-t pedig önálló szónak értelmezzük (pl. a török *ön* 'nagy' szónak), ami az *Edubeli*-nek csak jelzője.

E nevek hasonlóságára először Györffy György figyelt fel.³⁹ Czeglédy Károly azonban két-ségbe vonta, hogy itt véletlen egyezésen kívül más összefüggés is volna, mivel Edebal történeti személynek látszik (legalábbis Er-Togrul és Oszmán feltétlenül azok), aki később élt, mint Anonymus.⁴⁰

Mindazonáltal nem tartom kizártnak, hogy itt mégis egy régi mítoszból fennmaradt névről van szó. Valamikor a keleti sztyeppeken élhetett egy hasonló eredetmítosz, amit az egyes népek felhasználtak. Így az Emese álmáról meg az Oszmán álmáról szóló mondában is. Ebben lehetett az após neve Edubeli vagy valami hasonló, s a magyar és az oszmán-török redakció ezt a nevet megőrizte. Persze ez csak feltevés, de a nevek hasonlósága mindenesetre figyelemreméltó.

Itt kell megemlítenem azt is, hogy Nagy Géza szerint az Eunedubelianus névben a *bojla* méltóságnév lappang, és értelmezése szerint csak az Ed a személynév: Nagy Ed bojla. Ez az Ed pedig azzal volna azonos, akít a krónikák mint Attila unokáját emlegetnek.⁴¹ (Ezek szerint vi-

³⁶ L. Fochi, Adrian: *i. m.* 6–8.

³⁷ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Danaé mítosza Keleten és Nyugaton = Vallástörténeti tanulmányok*. 2. bőv. kiad. Bp. 1960. 196.

³⁸ Róheim Géza: *i. m.* 80; 110. jegyz.

³⁹ Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Századok XCII (1958). 569–570.

⁴⁰ Czeglédy Károly: *Oszmán apósa Anonymusnál?* Mny. LV. (1959). 519.

⁴¹ Nagy Géza: *A honfoglalók*. Ethn. XVIII (1907). 338.

szont az Árpádok csak nőágon származtak volna Attilától?) Az értelmezést nagyon szellemesnek tartom, jóllehet maga Nagy Géza – tudomásom szerint – nem tért rá vissza többé.

Az álmolátásokkal kapcsolatban említenünk kell egy Merényi gyűjtötte meseváltozatot is. *A két egyforma testvér* típusú mese (AaTh 303) egy ritka (sőt gyakorlatilag egyedülálló) kezdetéről van szó: „Egykor a vén király álmot látott, s annak veleje ím, ide ment ki: hogy az ő kedves egyetlenegy leánya két korszó vizet öntött ki a földre, s a kiöntött víz, mint az áradat, egyre nőtt, úgyannyira, hogy az a tengernyi áradat nemcsak az ő birodalmát, de az egész világot özönvízzel borította el, s őt magát, mint az ürgét a lyukából, kiöntötte.”

A jószok ezt úgy magyarázzák, hogy „a két korszó víz két hős fiat jelent, kiket leánya szül a világra, a kiöntött vízáradat pedig: a két fiú világraszóló vitézségét; végre az egész birodalmat elborító tengernyi özönvíz, mely ama vízáradattól származott: a két fiú hatalmát, kik nemcsak nagyapjuk birodalmát, de az egész világot meghódítják.”

A király „szörnyen megijedt”, ezért azt tanácsolták neki, hogy: „építtessen [...] a legmagasabb hegy tetején egy vasház, mégpedig olyant, hogy azon sem ajtó, sem ablak ne legyen, csupáncsak akkorka lyuk, amelyen egy messzős csupor befér. Mikor aztán ez kész lesz, ebbe zárassa el a legkedvesebb leányát, hogy az férfit soha, de soha ne ösmerjen.”

A leányt bezárják, de „a vasház földjéből egy édes forrás buzogott fel, s hogy ím a királykisasszony szomját ebből oltotta: tőle teherbe esett, s egyre csak vastagodott, de nemcsak vastagodott, hanem két aranyhajú gyermeket is szült, mégpedig mindkettő fiú volt.

Hogy pedig az egy pár cseléd Péter-Pál napkor született, hogy vízből fogantatott: elnevezte az egyiket Vízi Péternek, a másikat pedig Vízi Pálnak.”⁴²

A két fiú hétéves korában kiüti a vasház oldalát, s kalandokat keresni indul. Következik aztán az ismert sárkányölő-mese; az öreg királyt többé nem említik, tehát a jóslat voltaképpen nem teljesül.

Ennek az epizódnak a Kürosz- meg Álmos-mondával való egyezésére már Arany János felfigyelt, aki mindjárt kételyeit is kifejezte a mesemotívum hitelességét illetően: „[...] nem tudom, tisztán népi eredetű-e az *álmom*, mely Mandane s Almus anyja Emese álmának szakasztott mása.”⁴³ (Kiemelés az eredetiben.) Mivel Merényi változtatott a meseszövegeken, ebben sajnos, valóban nem lehetünk egészen bizonyosak, de – amint alább mindjárt részletezni is fogom – nagyon nagy valószínűséggel hiteles motívumnak tarthatjuk.

Itt a nő apja látja az álmot, akárcsak Hérodotosznál, megvan viszont a csodás fogantatás motívuma is, ha más formában is, mint az *Emese álma* mondában. Az új magyar népmesekatalógus a víztől való fogadás motívumát német eredetűnek tartja,⁴⁴ de meg kell mondanom, hogy másutt is előfordul, pl. az örmény hőseposzban.⁴⁵

A lánynak vasházba való záratása, majd az, hogy a mégis megszülető gyermek utóbb megöl egy sárkányt, és megszabadítja a sárkánynak áldozatul kitett lányt, átvezet bennünket a Perszeusz-mondáéhoz.

Akrisziosznak megjövendölik, hogy az unokája fogja megölni. Hogy ne lehessen unokája, a lányát, Danaét elzaratja. Apollodórosz szerint: Akrisziosz a föld alatt készített szobát rézből,

⁴² Merényi László: *Eredeti népmesék*. Pest 1861. I. 81–83.

⁴³ Arany János: *i. m.* 336.

⁴⁴ *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai* (AaTh 300–749). Összeállította és a bevezetőt írta Dömötör Akos. Bp. 1988. 82.

⁴⁵ A román fordítást használtam: *Vitejii din Sasun*. Epopee populară armeană. În românește de Nicolae Teică. Ed. 2. Buc. 1971. 11–13. A teherbe esett királylány ikreket szül, akik aztán egyéb kalandok közt egy sárkányt is megölnék.

és Danaét ott őrizte. Zeusz azonban aranyesővé változva a tetőnyíláson át Danaé ölébe ömölve egyesült vele.

Danaét aztán fiával, Perszeusszal együtt egy ládába zárva kiteszik a tengerre, ahonnan azonban kimentik. Perszeusz felnőve számos kalandba bocsátkozik, többek közt megszabadítja Andromédát a tengeri szörnytől (sárkánytól).⁴⁶

Hasonlítsuk össze az idézett mesét a Kürosz-mondával meg a Perszeusz-mondával:

	Merényi-féle mese	Kürosz-monda (Hérodotosznál)	Perszeusz- monda
Álomban látott folyó	+	+	-
Jóslat	+	+	+
A lányt elzárják	+	-	+
Csodás fogantatás	+	-	+
A gyermeket kiteszik	-	+	+
Sárkányölés	+	-	+

Látjuk, hogy a jóslaton kívül nincs olyan motívum, amelyik mind a három történetben megvolna. A csodás fogantatás lényegesen különböző Merényinél és a Perszeusz-mondában. A Kürosz-mondával nem is kapcsolja össze a mesét csak az álomban látott folyó és annak értelmezése – igaz, hogy esetünkben éppen az a kulcsmotívum. S Merényinél ikerpárról van szó. Elvileg nem lehet kizárni, hogy Merényi írta a mese bevezető részét klasszikus reminiscenciái alapján, de ez egyáltalán nem valószínű. Mai etnológusnak is nehéz lenne ilyen jól összekombinálni a Kürosz- meg a Perszeusz-mondát, mint Merényi tette volna még 1861-ben. S írónak sem volt olyan jó: a meséken változtatott ugyan, romantikus stílusban, de az átírt részek ki is lógnak belőlük, amint azt már Arany János szövé tette.

Persze ebből még nem következik, hogy a magyar mese motívuma honfoglalás kori. Egyelőre nem tudjuk, mikor és hogyan kerülhetett a mese elejére.

A Perszeusz-monda rokonságát viszont még tovább kell vizsgálnunk.

Egy kazah monda szerint Altyn Bel leánya túlságosan szép volt, az apja ezért föld alatti vasházban tartotta. Egyszer feljött, Isten szeme akkor ráesett, ettől terhes lett. Így született Dzsingisz.⁴⁷

Trencsényi-Waldapfel Imre Belső-Ázsiában görög hatást tételez fel, többek közt éppen a *vasház* motívumának egyezése miatt.⁴⁸ Tudva azonban, hogy a szibériai mondák és hősi énekek gyakran emlegetnek vasházakat, akár fordított hatásra is gondolhatunk.

Egy karacsáj monda szerint, amelyet sajnos csak Besse János Károly megbízhatatlan feljegyzéséből ismerünk (1838-ban közölte a mondát franciául, Párizsban megjelent útleírásában), a bizánci császár a leányát, hogy szépsége ne hozzon rá veszedelmet, egy szigetre zárta el. A lány a napsugártól lett terhes. A császár csónakban kitette a tengerre, a kaukázusi magyarok (!) fejedelme nyílveszőre kötött selyemzsinórral (a fentebb idézett kazah mondában is előforduló motívum) kimentette, feleségül vette, tőle is született egy fia, a két fiú viszálykodása vezetett a magyarok szétszóródásához.⁴⁹

A mondán Besse nyilván változtatott, sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mennyit.

⁴⁶ Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 195. L. még Graves, Robert: *i. m.* I. 376–389.

⁴⁷ Radloff, Wilhelm: *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens*. St. Petersburg 1870. III. 82–89. nyomán Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 203–205.

⁴⁸ Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 224.

⁴⁹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 529; 78. jegyz. L. még Thury József: *Ősköltészetünk*. Halas 1890. 30–32.

A Mongolok Titkos Története szerint Dzsingisz kán egyik özanyja, Alan qoa, miután özvegyen maradt, még három fiút szült. A tetőnyíláson át jött hozzá egy aranyként fénylő férfi. „Mikor eltávozott, a Nap vagy a Hold sugarán kúszott fel, mint valami sárga eb.”⁵⁰

Itt is feltűnik a Nappal való kapcsolat, mint ahogyan Trencsényi-Waldapfel – minden bizonnyal helyesen – az aranyesőt, illetve „az Isten szemének a lányra esését” is napsugárnak értelmezte. A mongol mondában előforduló „sárga eb” hasonlat azonban egy másik irányba is mutat.

XIV. századi olasz regényes feldolgozások – részben francia, illetve latin nyelven – úgy adják elő Attila származását, hogy egy Osdrubal nevű magyar király a lányát egy magas toronyba záratta; a lány egy fiatal agarat vitt magával, attól esett teherbe s így született a „kutyához hasonló megjelenésű” Attila.⁵¹ Az olasz feldolgozások feltehetően gyalázkodó célzatúak, de úgy tűnik, hogy valamilyen ismeretlen forrás alapján régi mondát dolgoztak fel. Alan qoa történetén kívül utalhatunk itt az egyik kirgiz eredetmondára, miszerint a kirgizek negyven lánytól (*kirk kisz*) meg egy kutyától származnak; vagy akár *A nyolc kutya története* (Hakken-den) címmel ismert, több irodalmi, sőt filmfeldolgozást is megért japán hősmondára, melynek nyolc hőse meglehetősen homályos leszármazási kapcsolatban van egy kutyával. Mivel más népek is kapcsolatban látszottak állani kutyával vagy farkassal (baskirok, „kutyafejű tatárok”), a kérdés megérne egy önálló feldolgozást, mostani tárgyunkat azonban nem érinti közvetlenül.

A toronyba elzárt lányokkal kapcsolatban említsünk még meg három történetet.

Kr. u. a III. században Aelianus így írta le Gilgames születését: Seuéchoros babiloni király azt a jóslatot kapta, hogy leányától származó unokája fogja megfosztani a hatalomtól. A király szigorú őrizet alá fogta a lányt, de a lány titkon érintkezett egy „láthatatlan férfival” (a szöveg nem világos), és fiút szült. Az örök a királytól való félelmükben ledobták a gyermeket a fellegvárból, ahol a lány el volt zárva, de egy sas röptében elkapta, és gyöngéden letette egy kertbe, ahol a kertész megszánta a szép gyermeket, megszerette és felnevelte; a gyermekből végül Gilgames néven Babilon királya lett.⁵²

Egy legalább két változatban – legkorábban a Kr. u. V. században – feljegyzett zsidó Salamon-legenda szerint a lányt Salamon király magas toronyba, illetve hozzáférhetetlen magas hegyre záratta; egyik esetben elhullott ökörben, a másik esetben kivájt fatörzsben bújt meg éjszakára egy vándor, akit aztán a csodálatos madár vitt fel a magasba.⁵³

Egy XII. századi francia verses novellában a toronyba zárt fiatalasszonyt héja képében ejti teherbe a nyitott ablakon beröppenő ifjú herceg.⁵⁴

Ha mesei változatokat is figyelembe vennénk, a példákat még igen sokáig lehetne szaporítani. A nemzetközi mesekatalógus szerint az AaTh 310, AaTh 432. és AaTh 898. számú mesetípusokban fordul elő a toronyba elzárt lány (számos, főleg nyugat-európai változat felsorolásával). A Thompson-féle motívumkatalógusban T. 381. szám alatt szerepel az a motívum, hogy „lányt elzárnak, hogy ne ismerjen férfit”.

A mesék külön kutatást igényelnének, de az *Emese álma* mondát ez nem érinti közvetlenül, mivel nincs szó arról, hogy Emesét el akarták volna zárni; s nincs szó erről a monda legközelebbinek látszó párhuzamaiban, a Kúrosz-mondában, az oszmán-török eredetmondában, az I. Basziliosz császárról meg Vergiliusról szóló mondákban sem. A mesékben meg a Trencsényi-

⁵⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 193.

⁵¹ Eckhardt Sándor: *Attila a mondában = Attila és hunjai*. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 171–174. L. még Ipoly Arnold: *i. m.* I. 229.

⁵² Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 197. és kk.

⁵³ Trencsényi-Waldapfel Imre: *i. m.* 201.

⁵⁴ Eckhardt Sándor: *i. m.* 173.

Waldapfel Imre és Eckhardt Sándor felsorolta mondákban viszont, úgy tűnik, hogy sohasem álmodik a nő.

Mindazonáltal számon kell tartanunk a valamennyire is hasonló redakciókat, mert úgy tűnik, hogy az a lehetséges hipotézis sincsen egészen kizárva, hogy létezett egy „archetípus” („latens motívumsor”) a csodás fogantatásokról és álmokról, s ennek egy-egy részletét, valamilyen motívumkombinációját alkalmazták a nevezetes személyek, illetőleg uralkodócsaládok eredetmondáinak megalkotásához.

2. Miután felsoroltam az általam ismert és véleményem szerint számba jöhető szöveges párhuzamokat, röviden kitérek az esetleg idevonható ikonográfiai anyagra is.

Egyes kutatók az *Emese álma* mondánk ábrázolását látják a nagyszentmiklósi kincs 2. és 7. számú korszójának domborművein, amelyeken egy nagyméretű sas meztelen nőt (illetve a 7. számún bizonytalan nemű alakot) ragad a magasba. Elsőként, tudtommal, Györffy György vetette fel ezt az ötletet.⁵⁵

László Gyula részletesen tárgyalja a kérdést, de – mivel az ötvösművet késő avarnak tartja – arra a következtetésre jut, hogy „Magunk inkább úgy fogadnók Györffy magyarázatait, hogy azok arról adnak felvilágosítást, hogy a kincs gazdái mit láthattak bele a domborművekbe”.⁵⁶ Az utóbbi hipotézist nem tartom kizártnak, mindazonáltal úgy vélem, itt égberagadási jelenetről van szó, nem az *Emese álma* mondáról. Az ábrázolásnak egyébként van egy nagyon szoros párhuzama – amint azt Györffy és László Gyula is említi – egy Szverdlovszk közelében, a Perm vidékén előkerült, VII. századi szasszanida ezüsttálon.⁵⁷

Feltehetően összefüggésben van ezzel, de utólagos keresztény átértelmezésű az a szicíliai kép, amely a palermói Capella Palatinában maradt fenn. A sas mellén Jézus Krisztus látható mandorlában.⁵⁸ László Gyula, aki a kép vázlatát közli, sajnos nem ad semmi további magyarázatot, a kép korára nézve sem, így nem tudtam megállapítani a kép jelentését.

Említenünk kell még, hogy a VII–IX. századi ún. permi bronzok között is vannak olyan ábrázolások, amelyeken a sas által égre ragadott embert lehet felismerni, amint azt László Gyula is megemlíti.⁵⁹ Meg kell azonban mondanom, hogy itt is lehetséges más magyarázat. Így Lükő Gábor ezeket a képeket madárbőrbe (pontosabban: madárjelmezbe) öltözött sámánok ábrázolásának tartotta.⁶⁰ (Azt is meg kell jegyezni, hogy a két értelmezés közt nincs is feltétlenül akkora különbség, mint első látásra tűnik.)

Van azonban egy másik képtípus is, ami viszont biztosan összefüggésben van, ha nem is az *Emese álma* mondánkkal, de a vele kapcsolatos más mondákkal. Ez pedig a nőalakból kinövő világfa ábrázolása. Szövegszerűen ez a legvilágosabban a Kúrosz-monda Hérodotosz-féle változatában van meg, de ennek alapján felismerhető az I. Basziliosz császárról meg a Vergiliusról szóló mondákban is. Képi ábrázolása a Kr. e. II. évezredből, az Indus-völgyi, mohendsodári kultúra emlékeiből már ismert.⁶¹ Nagyjából ezzel egykorúak, sőt részben ennél is régebbiek azok az agyagszobrocskák, sőt aranytárgyak, amelyek sorozatát Hoppál Mihály állította össze Közép-Ázsiából, Anatóliából, Mezopotámiából, a Közel-Keletről meg Iránból.⁶² Mindezek a

⁵⁵ Györffy György: *A magyar nemzetségtől...* 602–604.

⁵⁶ László Gyula–Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. 3. kiad. Bp. 1983. 61.

⁵⁷ Trever, K. V.–Lukonyin, V. G.: *Szasszanidszkije szerebro*. Moszkva 1987. 57. és 58. tábla.

⁵⁸ László Gyula–Rácz István: *i. m.* 92.

⁵⁹ László Gyula–Rácz István: *i. m.* 95.

⁶⁰ Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. Bp. 1942. 64–65.

⁶¹ Vö. Eliade, Mircea: *i. m.* 264.

⁶² Hoppál Mihály: *Mitosz: kép és szöveg = Mitosz és történelem*. Szerk. Hoppál Mihály és Istvánovits Márton. Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 3. Bp. 1978. I–IV. tábla. A nőből kinövő világfa képe még a keresztény

meztelen nőalakoknak a köldöke vagy az ágyéka tájáról nő ki a világfa. De férfialakból is kinőhet, amint azt az indiai kozmogóniai mítosz mutatja, ahol a világfa az őstengeren úszó Nárájana köldökéből nő ki. A későbbi változatokban a világfát lóusszal helyettesítették.⁶³ Ide tartozik a már említett *Jessze fája* képtípus is. És ide tartozik Oszmán álma. A meztelen férfialak ágyékából kinövő világfát még XVI. századi alkimista rajzon is ábrázolták.⁶⁴

Annak elemzése, hogy a képi ábrázolások nőalakja a földistennő-e, és hogyan kerülhetett ez a kép az eredetmondákba, elég messzire vezetne, és külön tanulmányt igényelne. Mivel a magyar mondát közvetlenül nem érinti, most csak megemlítettük ezt az összefüggést.

Felmerült az az ötlet is, hogy magának Emesének van összefüggése (párhuzama) a világfával, mivelhogy madár száll rá, és forrás fakad a tövéből. Erre az összefüggésre Szilágyi N. Sándor barátom hívta fel a figyelmemet, még valamikor 1982-ben. Nyomatásban eddig tudtommal csak Lükő Gábor tett közzé hasonló észrevételt, de túlságosan is tömör megfogalmazásban: „Növényi formában stilizált fekvő nő és a repülve érkező lélekmadár” – írja egy borotvatok metszett képéről.⁶⁵ (Ráadásul a pozitívista felfogás számára ez az értelmezés legalábbis vitatható, mert az egykori faragó feltehetően nem azt akarta ábrázolni, de ez a tény a világfának és Emesének az összefüggése szempontjából alig jelentős.) Másutt ugyanarról a képről: „[...] a karikában szintén a földet, a belőle kiemelkedő fában pedig az ősanya ábrázolását sejtethetjük, mely szibériai rokonainknál gyakran fa vagy virág alakú, s azonos az ég hegyén, az ég tava mellett álló világfával.”⁶⁶ Egy ácsolt láda képéről pedig ezt írja: „Fonó asszony mellett a gyermekáldást biztosító lélekmadár (vö. Emese álma a turullal).”⁶⁷

A nő meg a világfa bizonyos esetekben azonosíthatóknak, illetve felcserélhetőnek látszik. Ezt a jelenséget az indiai kultúra vonatkozásában V. V. Ivanov tárgyalta.⁶⁸ Egy XVI. századi svájci alkimista rajzon pedig a fa törzse meztelen nőt formáz, a fa tetején madár van, kétoldalt pedig a Nap meg a Hold.⁶⁹ Az egyiptomi Nut istennőt is ábrázolták mint faistennőt, ráadásul úgy is, amint éppen vizet hint két korszából.⁷⁰

ikonográfiába is bekerült. Így Simone dei Crocifissi *Mária álma* c. festményén (XIV. század) az alvó Szűzanya oldalából nő ki a fa, s azon a megfeszített Krisztus függ. Jankovich Marcell: *A fa mitológiája*. Debrecen 1991. 5. fotó.

⁶³ Eliade, Mircea: *i. m.* 185.

⁶⁴ Jankovich Marcell: *i. m.* 103; 50. kép.

⁶⁵ Lükő Gábor: *Kiskunsgág képfaragó és képmetsző művészete*. Kecskemét 1983. 229.

⁶⁶ Lükő Gábor: *i. m.* 96.

⁶⁷ Lükő Gábor: *i. m.* 228.

⁶⁸ Ivanov, V. V.: *A ló és a fa – kísérlet ősi indiai rituális és mitológiai jelképek megfejtésére = Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp. 1984. 167–212.

⁶⁹ Jankovich Marcell: *i. m.* 28; 9. kép.

⁷⁰ Kr. e. VI. századi bronzedényen. Hoppál Mihály–Jankovich Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*. Bp. 1990. 61., a *fa* címszónál. Eliade (*i. m.* 267.) Háthort emlegeti ebben a megjelenési formában. Valószínűnek tartom, hogy nincs ellentmondás: Háthor is, Nut is égistennők voltak, alakjuk egygyeolvadhatott és felcserélődhetett.

Nő és fa azonosítására – vagy tegyük meg egy engedményt a szkeptikusoknak: párhuzamba állítására – számos példát idézhetnénk népdalokból. Most éppen csak kettőt mutatóba:

„Az aranyleveleket szóró / Fehér nyirfa-é? – biz ő az! / Haját nyakáról lelógató / Nőm-e az? – biz ő az.” (Altaji török. Vámbéry Ármán ford. Idézi Lükő Gábor: *A magyar lélek...* 123.) „Virágos a fa teteje, / Koszorús a leán feje. / Hullani kell a virágnak / Eskünni kell a leánnak.” (F.A.M. 101/2. Szék–Kolozs megye. A kolozsvári Folklor Archivum gyűjteményében.)

Említsük még meg, hogy a lefelé növő világfát, az *arbor inversa* embernek – igaz, hogy inkább férfinak – tartják a román találós kérdések: „Am un pom / Cu ramurile-n jos / Și cu rădăcina-n sus. (Omul.)” [Van egy gyümölcsfám, / Ágaival lefelé, / Gyökérével felfelé. (Az ember.)] Teodorescu, G. Dem.: *Poezii populare române*. Buc. 278; 220. sz. Változata uo. 219. sz.

Feltehetően kapcsolatban van elemzett mondánkkal egy ókori mezopotámiai képtípus is, noha az összefüggéseket még tanulmányozni kell. Eliade (*i. m.* 104. cap.) szerint Gudea kora után (tehát kb. a Kr. e. XXII. századtól) a „szent fa” eltűnik a sumer-akkád művészetből, és helyette az edényből kinövő „élet növénye” jelenik meg. A „tele edényt”

3. Kíséreljünk meg ezek után levonni néhány következtetést. Láthatjuk, hogy az *Emese álma* mondánknak viszonylag kiterjedt, de legfőképpen rendkívül elágazó rokonsága van. A felsorolt párhuzamok nagyobbik része nagyon távoli, de a közbeeső láncszemeket is figyelembe véve – úgy vélem – kétségtelen.

Többször felmerült a szakirodalomban, hogy a csodás fogantatást csak Anonymus (illetőleg az ősgesta) szelídítette álomlátássá.⁷¹ Az álomlátás azonban szükséges a jóslathoz, és a fa, illetve folyó képe is csak álomban fordulhat elő – legalábbis európai történeti mondában. Mint ahogyan az eddig felsorolt összehasonlító anyagban mindig álomról is volt szó. A csodás fogantatás a mondában történhetik álomban vagy valóságosan, feltehető, hogy az utóbbi változat az eredetibb. Hogy azonban a magyar mondában eredetileg hogyan volt, s ha történt ilyen „szelídítés”, ki és mikor szelídítette meg, jelenleg nem tudjuk megmondani.

Valószínűbbnek tartom, hogy a magyar redakcióban eredetileg is álomról volt szó, ami nem jelenti, hogy az archaikus gondolkodásmód számára ez nem lett volna nagyon is komolyan veendő és jelentőségeltjes⁷² – az álom ebben az esetben isteni sugallat. Az álom azonban mindenképpen benne volt a folyó motívum miatt. Nehéz eldönteni a kérdést, mert az egész felsorolt nemzetközi anyagban a magyar monda az egyetlen, amely ebben az összefüggésben és ebben a sorrendben tartalmazza a csodás fogantatást és az álombeli látomást. (Sőt egyelőre fordított sorrendben is csak a magyar anyagban, a Merényi-féle mesében találtam meg. Valószínű ugyan, hogy eredetileg mindazokban a redakciókban, ahol arról volt szó, hogy az öreg király féltékeny a lányától születendő unokájára, és ezért a lányt elzáratja, eredetileg szerepelnie kellett a – valószínűleg álomkép alapján mondott – jóslatnak és a csodás fogantatásnak is, de az általam ismert anyagban világosan csak Merényinél van ez kimondva. Mindez azonban, mint már jeleztem, csak lazán kapcsolódik az *Emese álma* mondához, mivel Emese szabályszerűen férjhez megy, szó sincs róla, hogy elzárják a férfiaktól.)

Már Ipolyi Arnold felvetette, és azóta a szakirodalomban többször visszatért a gondolat – de Ipolyira való hivatkozás nélkül –, hogy Emese neve eredetileg nőstény disznót jelentett volna. Ipolyi az óészaki Frejára meg egy Meszics nevű cserkesz istenségre is hivatkozik, mint akiknek szintén ez volt az egyik megjelenési formájuk.⁷³ A XX. századi szerzők aztán ezt nevezték előszeretettel „a galambász héja meg a nőstény disznó totemisztikus nászá”-nak.⁷⁴ (Megjegyzem, hogy vaddisznóra kell gondolni, amelyik valóban félelmetes, impozáns állat.) A honfoglaló magyarok totemizmusát azonban külön bizonyítani kellene. Ami pedig Emese nevét illeti, úgy vélem, Pais Dezső kielégítően bebizonyította, hogy *nőt* jelent, nem *állat nőstényét*.⁷⁵

A gondolat ugyan nem eleve kizárt, de nem is valószínű. Állatok nászára mint dinasztia-alapító őskére hamarjában csak egyetlenegy példát tudok az egész eurázsiai anyagból. *A Mongolok Titkos Története* így kezdődik: „Dzsingisz kán származása. Élt egy kékesszürke farkas, ki az Ég rendeléséből született. Felesége egy rőtes szarvasűnő volt. Átkeltek a Tenggisz taván,

mindig egy isten vagy félisten tartja, sohasem ember. Néha az edény hiányzik, és a víz egyenesen az istenség testéből folyik.

Itt sok minden szóba jöhetne, még a híres Manneken Pis szobor is, amit a brüsszeli nagy becsben tartanak, ünnepeken feldíszítik, és városuk egyik jelképe.

⁷¹ Pl. Horváth János: *i. m.* 38. Ifj. Horváth János: *i. m.* 15.

⁷² L. Lengyel Dénes: *i. m.* 265. is.

⁷³ Ipolyi Arnold: *i. m.* I. 241–242. Emese nevét mint állat nőstényéét értelmezi Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp. 1956. 56–57. is.

⁷⁴ Pl. Klaniczay Tibor: *Ősköltészet = A magyar irodalom története*. Szerk. Sötér István. Bp. 1964. 25. és Voigt Vilmos: *i. m.* 139.

⁷⁵ Pais Dezső: *Turul. Őseink totemizmusához = A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp. 1975. 308–309.

megszálltak az Onon folyó forrásánál, a Burkan-kaldun hegyénél, ott született a fiuk, Batacsikan.⁷⁶ Ennek a sokadik leszármazottja volt aztán Dzsingisz kán.

A fentebb felsorolt összehasonlító anyagban azonban egyetlenegyszer sincs szó állat nőstényéről, mindig királylányok és hasonlók szerepelnek. Ezek után úgy gondolom, hogy Emesével kapcsolatban ezt a feltételezést elejthetjük. (Egyébként nehezen tudnám elképzelni a disznó által álomban látott folyót és az arra vonatkozó jóslatot még mondában is.)

A nemzetközi anyagot áttekintve azt láthatjuk, hogy a magyar redakció legközelebbi párhuzamait a csodás fogantatást illetően az első burját sámán eredetéről szóló mondában találjuk meg (ámbátor lehet, hogy ez csak véletlen), az álomlátást illetően pedig a Kürosz-mondában. A Kürosz-mondán keresztül aztán szorosan kapcsolódik az oszmán-török monda is meg az I. Baziliosz császárról és Vergiliusról szóló monda is. De a két motívum – a csodás fogantatás meg az álomban látott folyó – így együtt csak a magyar redakcióban került elő. A sorozat ismeretében azonban még egy meglepő felfedezést tehetünk, egy földrajzilag teljesen távol eső területről.

Claude Lévi-Strauss híres *Mythologiques*-jának az első kötetében, mindjárt az elején, az M2-vel jelzett *bororo* mítosz egyik epizódjában⁷⁷ a madárrá változott fiú ürülékét az apja vállára ejti, s abból egy nagy *jatoba*-fa nő. „Az apa – zavarva és megalázva ettől a tehertől – elhagyta a falut, és a bozótban vándorolt. Ahányszor lefeküdt, víz buggyant ki mellette, s folyók és tavak keletkeztek (abban az időben víz még nem volt a földön), és ezzel szép zöldellő vidékek. S amint újra és újra víz fakadt Baitogogo [az apa] közelében, úgy kisebbedett vállán a fa, s végül teljesen eltűnt.”⁷⁸

Lévi-Strauss a fiút az éghez asszociálja (mivel madárként repül), az apát pedig a földhöz (mivel fát tart). Egyébként a *jatoba*-fa a bororóknál kitüntetett jelentőségű, és Lévi-Strauss szerint a földdel kapcsolatos (szemben az éggel és a vízzel).

Mindez viszont eszünkbe juttatja az *Emese álma* mondánkat. S még inkább Kürosz anyját, Mandanét, a méd király, Kúakszarész álmában. Ez utóbbi esetben van szó fáról (pontosabban szőlőtőről, de ennek itt világosan világfa funkciója van) meg forrásfakadásról.

A brazíliai őserdőben kezdetleges körülmények között élő bororók mítosza számomra érthetetlen, vagy legalábbis tartalmaz egy sor magyarázat nélkül maradó furcsa motívumot. (Lévi-Strauss nagyon érdekes elemzése távolról sem meríti ki a számba jöhető kérdéseket.) Csak az idézett epizódnál maradva, érthetetlen például, hogy miért Baitogogo *mellől* fakad a forrás (és ezáltal hogyan kisebbedhetik a fa). A forrásnak Baitogogóból kellene fakadnia, mint a magyar meg a perzsa mondában meg az ókori ábrázolásokon. Ehhez képest már az is későbbi, hogy korszából öntik a vizet, mint az egyiptomi ábrázolásokon (de mint még a múlt századi romantikus festményeken is a folyók nimfái). Persze lehet, hogy a bororo mítosz más változataiban ez is előfordult, vagy legalább az, hogy amikor Baitogogo felkelt, az előbbi helyéről fakadt a forrás. Mindazonáltal feltehető, hogy mint ősi, világberendezési mítosz, a brazíliai indián redakció őriz régebbi fejlődési stádiumot, mint a királyi családok eredetéről szóló mondák.

Az *Emese álma* mondával kapcsolatban láttuk, hogy két fontos része van: a csodás fogantatás meg az álomban látott folyó. Az előbbihez igen sok párhuzam van, de az álomban látott folyóhoz lényegében csak egyetlenegy: a Kürosz-monda. Ez utóbbi az egyetlen az ismert változatok közül (ha a bororo mítosztól eltekintünk), amely fát is említ, vizet is. A fa viszont össze-

⁷⁶ Idézi Németh Gyula: *i. m.* 65.

⁷⁷ Az idézett mítosz: Lévi-Strauss, Claude: *Mitologie*. I. *Crud și gătit*. Buc. 1995. 74–76.

⁷⁸ Láng János fordításában idéztem: *A mitológia kezdetei*. Bp. 1979. 542.

kapcsolja Er-Togrulnak (vagy Oszmán) meg Basziliosz császár anyjának, továbbá Vergilius anyjának az álmával.

Sőt ha jobban megnézzük, Er-Togrul álmában is előfordul a folyó: a fa „árnyéka alatt hegyek voltak, a hegyek lábánál folyók eredtek. Egyes emberek itták ezen folyók vizét, mások a kertjeiket öntözték vele.”

Róheim szerint Oszmán álma „invertált álomtípus”. Ha ez így van – az erősen férfiközpontú oszmán-törököknél férfinak kellett a főszereplőnek lennie –, próbáljunk meg elképzelni egy olyan változatot, amelyben nő lenne a főszereplő: az alvó nőre rászáll a hold (vagy esetleg a nap), utána világfa nő ki az ágyékából (vagy a köldökéből). Itt a csodás fogantatást és a jóserejű álmot látjuk, méghozzá abban a sorrendben, mint az *Emese álma*-ban. És fordított sorrendben, mint a Perszeusz-mondában meg a Merényi-féle mesében. A sorrend tehát egyfelől különválaszt, másfelől összekapcsol.

Jósáalom hatására elzárják Danaét meg a mesebeli királylányt, ezután történik a csodás fogantatás. És részben éppen ezért, hiszen az elzárás után már csak *csodás* fogantatás történhetik.

Emese esetében – s az oszmán-török mondában is, csakhogy az utóbbiban „invertált” formában – előbb van a csodás fogantatás, és utóbb, mintegy ennek eredményeként fakad a forrás, illetve nő a fa. A Kürosz-mondában a két megoldás némileg keveredik, itt egyáltalán nincs szó csodás fogantatásról, viszont csak itt van víz is meg fa is. (Két külön álomban. Összekapcsolva az oszmán-török mondából is kimutatható mindkettő.) Basziliosz császár mondájában pedig a sas csak erősen „redukált” formában jelenik meg, mint árnyéktartó.

A bororo mítoszban bizonyos értelemben szó van a madár általi megtermékenyítésről, hiszen a fának valamiből ki kellett nőnie, még ha az a valami – a mi ízlésünk számára furcsa módon – madárpiszok is.

Valamennyi felsorolt monda eredetmonda, azzal a különbséggel, hogy az eurázsiai mondák az uralkodók eredetét tárgyalják (illetve egy esetben egy nagy költőét), a bororo mítosz pedig a vizek eredetét. Minden eurázsiai redakcióban álomról van szó (amit aztán külön értelmeznek), a bororo mítoszban viszont valóságosan megtörtént eseményről – az indián mítosz ebből a szempontból is sokkal archaikusabb.

Próbáljuk meg táblázatban szemléltetni az elmondottakat (kihagyva most a leginkább lerövidült verziót, a Vergilius-mondát):

	Emese álma	Kürosz-monda	Basziliosz	Er-Togrul	bororo mítosz
csodás fogantatás	+	–	–	(+)	+
madár	+	–	+	(+)	+
fa	–	+	+	+	+
forrás	+	+	–	(+)	+
nő/férfi	+	+	+	–	–

Az oszmán-török mondánál feltételesen feltüntettem a madarat, mivel Er-Togrul neve azonos etimológiájú a magyar *turul* szóval. És feltüntettem feltételesen a forrást is, Er-Togrul álmában ugyanis a folyóvíz is előfordul, de nem öbelőle ömlik, hanem a fa árnyéka alatti hegyek tövéből. (Eredetileg vajon nem a fa tövéből fakadt, mint ahogyan az archaikus világkép szerint az élet vizének, illetve a világfolyónak valóban a világfa tövében van a forrása?) És akkor a víz csak Basziliosz meg Vergilius mondáiban nem tűnne fel. (A fa pedig csak a magyar mondában.)

A bororo mítosznak az az eleme, hogy férfiből nő ki a fa, nem egyedülálló; így van ez az oszmán-török mondában is. Az viszont kétségtelenül zavaró az összehasonlítás szempontjából,

hogy a bororóknál a madár a fia annak, akiből kinő a fa. De sok olyan motívum van még ott, ami a mi számunkra furcsa, és nem ismerjük az esetleges változatokat. Mindenesetre e bororo mítosz olyan közel áll a felsorolt eredetmondákhoz, hogy az együvé tartozásukat kétségtelennek látom. Természetesen nem azt akarom bizonyítani, hogy az *Emese álma* mondánk bororo eredetű, hanem azt, hogy valamilyen ősmítoszra megy vissza. Azt is meg kellene még nézni, hogy a bororo mítosznak hol vannak még párhuzamai, esetleg az észak-amerikai indiánoknál.

Mint említettem, Lévi-Strauss a bororo mítoszban az égi/földi oppozíciót ismerte fel. Ez tulajdonképpen az *Emese álma* esetében is megvan. A víz ugyan ambivalens, de a magyar mondában úgy tekinthetjük, hogy itt nem égi vízről (esőről), hanem földi vízről (folyóról) van szó. A turul, mint madár, nyilván a felső, az égi szférához tartozik, Emese viszont, akiből forrás fakad, mint a földből (földistennőből), illetve a világfa tövéből, nyilván az alsó, a földi szférához. Emese nő, az őt teherbe ejtő turul ebben az összefüggésben nyilván a férfit jelenti. A turul aktív, Emese passzív. Sőt erősen feltételesem azt is megkockáztatjuk, hogy a turul mint szent madár, a szent szférát képviseli, Emese mint földi lény, a profán szférát. Itt a nehézséget az okozza, hogy a régebbi redakciókban a földistennőről vagy a világfa-istennőről lehetett szó.

Anélkül, hogy ennek jelentőségét itt tisztázni tudnánk, megállapíthatjuk tehát, hogy a bináris oppozíciósornak⁷⁹ számottevő részét felhasználták az *Emese álma* mondához. Nézzük csak:

Emese álma
 égi – földi
 felső – alsó
 férfi – nő
 aktív – passzív
 (szent – profán)

Hasonló oppozíciósorot mutathatunk ki az oszmán-török mondában is, azzal a lényeges különbséggel, hogy ott a férfi álmodik, ő a passzív fél. Belőle nő ki a fa, tehát ő van kapcsolatban a földdel, míg a hold nyilván az égi szférát jelenti. Tegyük hozzá, hogy a hold a török népek, illetve a muzulmánok számára szent. Az oppozíciósor tehát így alakul:

Er-Togrul (Oszmán) álma
 égi – földi
 felső – alsó
 nő – férfi
 aktív – passzív
 szent – profán

Ami a bororo mítoszt illeti, számunkra itt elég annyi, hogy a következő oppozíciók vannak meg benne:

égi – földi
 felső – alsó

A három oppozíciósor tehát nagymértékben hasonlít, a férfi/nő viszony azonban a háromban háromféle. Ez még magyarázatra vár (noha Lévi-Strauss mítoszelemzéseiben valahol éppen ez

⁷⁹ A bináris oppozíciókhoz l. még Ivanov, V.V.: *A kettős szimbolikus osztályozásról = Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp. 1984. 48–66.

a természetes), addig is megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy talán a bororók is nagymértékben férfielvűek voltak, amint az oszmán-törökökről ezt tudjuk is.

Ezek a bináris oppozíciók, úgy tűnik, nem mutathatók ki a többi redakcióban, még az igen régi feljegyzésű Kúrosz-mondában sem. Ez is azt sejteti, hogy az *Emese álma* mondánk egy viszonylag régies és viszonylag teljesnek mondható redakció. Ennek alapján is közel látszik állani az oszmán-török redakcióhoz, amelyhez, mint arról szó volt, a nevek alapján is igen közel áll.

Nem tudok az *Emese álmából* kimutatott bináris oppozíciósból olyan következtetéseket levonni, mint pl. hogy itt az égi és földi szféra közötti mediálásról van szó stb. (lásd Lévi-Strauss elemzéseit az indián mítoszokról), de véleményem szerint itt nincs szó ilyesmiről. A monda tárgya az, amit a szöveg mond: az Árpád-ház eredete. A felhasznált anyag azonban igen régies. Legszorosabban a török népek eredetmondáihoz látszik kapcsolódni, végső soron azonban olyan ősmítoszra megy vissza, amely a szibériai (eurázsiai?) népek és az amerikai indiánok közös örökségének látszik; biztos, hogy sok ezer éves. Ezen belül a magyar redakció az egyik legteljesebb az ismertek közül, és ugyanakkor egy elég régi (legalábbis XIII. századi) feljegyzés. Az ural-altáji feljegyzések közül a legrégebbi. (Igaz, hogy egyelőre csak két, többé-kevésbé teljes redakciót ismerünk.)

Sándor Klára

A székely írás megíratlan története(i?)

A székely rovásírás, mióta a humanizmus korában felfigyeltek rá, koronként különböző megítélésben és figyelemben részesült. A 18. század végéig inkább csak megemlíttették, kuriózumként tartották számon. A 18–19. század fordulója körül jelentek meg az első emlékek, de nem sokkal később az első hamisítványok is, bizalmatlanságot keltve az írás hiteles emlékeivel szemben. A millennium körüli nemzetieskedés újabb hamisítványok fölbukkanását eredményezte, és ez a székely írás hitelét illető kételkedést még inkább fokozta. A tudományos közvélemény meggyőzése arról, hogy nem minden székely emlék hamis, csak 1915-ben sikerült Sebestyén Gyulának *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című könyvével. Ettől az időponttól számítható a székely rovásírás kutatásának legvirágzóbb szakasza. A második világháború megtörte az előző negyedszázadra jellemző lendületet, és a kutatás a háború után sem éledt újjá.

A székely rovásírás mai helyzetét mindenekelőtt az jellemzi, hogy nem tudunk mit kezdeni vele: sem az írásrendszerrel magával, sem a kutatásával. Minden alapvető kérdés tisztázatlan: az írás neve, eredete, önálló története; hogy hány emléke van és melyek ezek; hogy kik használták és milyen célra; az előző kérdések megválaszolatlansága miatt nem világos, hogy mi a helye a magyar művelődéstörténetben – és az sem tűnik mindig világosnak, hogy minek kell vele egyáltalán foglalkozni.

Talán az utolsó kérdésre a legkönnyebb válaszolni. Azért célszerű megkísérelni a választást a többi kérdésre is, hogy a székely rovásírás a helyére kerüljön: ne feledkezzünk meg róla – ahogy sokszor történik –, és ne is hagyjunk alkalmat a dilettantizmus burjánzásának – ahogy szintén sokszor történik.

A székely rovásírásnak a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepét, ahogy a fenti kérdések is jelezték már, két oldalról érdemes megközelíteni. Az egyik az, amire a kutatás eddig is törekedett: meghatározni az írásrendszer eredetét, belső változásait, tisztázni emlékeinek filológiai adatait. A másik oldalt, a használat történetét meglehetősen elhanyagolták, noha a kutatástörténetben a kezdetektől fogva jelen vannak az erre vonatkozó adatok is, időnként zavarokat keltve. Attól az időtől kezdve, amikor a székely írás korábbi – megszokott – kommunikációs funkciójához egy másik funkció is társult, nevezetesen az, hogy használói csoportidentitását is jelölje/jelöli, a székely írásnak „két” története van: az írásrendszer története és az írásrendszer használatának-elfogadásának története. Szemlélet kérdése, hogy e két történet valójában egy történet-e. Úgy gondolom, igen, vagyis nemcsak az evidens, hogy a használat történetét nehéz lenne megírni a rendszer történetének ismerete nélkül, hanem az is, hogy a rendszer története csonka vagy inkább torz a használat nélkül.

Hogy erre a munkára, a székely írás történetének korrekt, sem leértékelő, sem fölmagasztaló megírására mielőbb szükség lenne, jól példázza, hogy 1993-ban már állami támogatással is megjelenhetett egy olyan kötet, amely fantáziagazdagságát és dilettantizmusát tekintve csak a magyar-sumerológusok¹ meghatározó alapmunkáival mérhető össze.² Félő, hogy az ilyen jelen-

¹ L. Komoróczy Géza: *Sumer és magyar*. (Gyorsuló Idő.) Bp. 1976.

² A szóban forgó kötetet (Varga Géza szerk.: *Bronzkori magyar írásbeliség*. Bp. 1993) az Írástörténeti Kutató Intézet (?) jelentette meg a Lakitelek Alapítvány támogatásával, és a kötet előkészítő munkálataihoz – ahogy az előszóból kiderül – a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1992. évi közművelődési pályázata és Budapest XII. kerületének önkormányzata is „nélkülözhetetlen anyagi és erkölcsi” támogatást nyújtott. A kötet előszavában a Kiadó (sic!) Kiszely Istvánt idézi, aki szerint „agyonhallgatott és félreértelmezett ismerethalmaz volt ez, a magyar tudóstársadalom képzett elméinek megbecsült kutatási területe helyett inkább az amatőrök vesszőparipája”. Kiszely Istvánnak ezzel a kijelentésével ez alkalommal egyet lehet érteni, s azzal is, ahogy a Kiadó a gondolatort folytatja: „a helyzet alapvető-

ségek még inkább elriasztják azokat, akik kutatásaik tárgyává a székely rovásírást tennék, pedig a székely rovásírás kutatását a magyar tudományosság több szempontból sem mellőzheti.

Az egyik szempont az, hogy az utóbbi időben egyre több olyan rovásírásos emlék került elő Európa keleti feléből, illetve a Kárpát-medencéből (az utóbbiak az avar korból, illetve a honfoglalás korából), amelyek írásrendszereivel a székely írás valószínűleg közelebből is összefüggésbe hozható. A székely rovásírás kutatásának eredményei közvetetten segíthetnek a honfoglalás kori emlékek megfejtésében; az avar, illetve a honfoglalás kori tárgyakon megjelenő írásrendszerek és a székely rovásírás kapcsolatának kutatása pedig értelemszerűen elképzelhetetlen a székely rovásírás legkorábbi változatainak kielégítő rekonstrukciója nélkül. Ez a szempont azért különleges fontosságú, mert a székely írás eredetére nézve ugyan számos feltételezés látott már napvilágot, ám megnyugtatóan még nem sikerült tisztázni ennek az írásnak az előzményeit, szorosabb kapcsolatait más írásrendszerekkel.

A másik szempont az, hogy a magyar nyelvtörténeti irodalom eddig nemigen vett tudomást arról, hogy a székely rovásírás emlékei magyar nyelven íródtak, következésképpen egyben a *magyar nyelv emlékei* is: amikor a kézikönyvek „magyar nyelvemlékekről” beszélnek, a magyar nyelv latin betűs emlékei – érthető módon – kiemelt szerepet kapnak. Más kérdés, hogy nagyon gyakran elsikkadnak a latin betűs emlékek túlsúlya miatt az egyéb (görög, cirill, arab) írással készült szörványok, a székely rovásírással írott emlékeket pedig általában egy félmondatral intézik el, ha egyáltalán említést tesznek róluk.

Mindaddig, amíg e két diszciplína – az írástörténet és a nyelvtörténet – nem fordít kellő figyelmet a székely rovásírás emlékeire, nem várható, hogy az művelődéstörténeti szempontból az őt megillető helyre kerüljön, és kiindulópontjává válhasson egy olyan antropológiai vizsgálatnak, amely az írásrendszer használatának történetét a mai használatra is kiterjeszti, és az írás mai alkalmazásának és fogadtatásának – földrajzi területenként és társadalmi csoportonként eltérő – szimbolikus értékeit elemzi.

A székely rovásírás kutatásával (sőt a kutatási eredmények alkalmazásával) szemben tapasztalható idegenkedés több okra vezethető vissza. Az egyik valószínűleg az a múlt században kialakult előítélet, amelyet a kezdeti kételkedés után a hamisítványok gyártása váltott ki, és amely nemcsak átformálódott, hanem föl is erősödött a századunkban könyvtárvivá duzzadt műkedvelő munkáknak köszönhetően: elővigyázatos kutató vonakodva köti a nevét olyan tárgyhöz, amelyről jobbára csak tudománytalan, délibábos írások jelennek meg.

Ennél fontosabb oknak tűnik viszont inkább az, hogy a székely rovásírás a magyarországi tudományos köztudatban ismeretlen vagy csak nagyon felületesen ismert, éppen a szakirodalomban való mellőzöttsége következtében – a kör ezzel tehát bezárult.

A magyarországi nyelvtörténeti irodalomban tapasztalható érdektelenség okait kutatva talán két mozzanat látszik magyarázó erejűnek. Az egyik az, hogy a székely rovásírás kutatói között Melich Jánost, Jakubovich Emilt és Pais Dezsőt kivéve nem volt magyar nyelvtörténettel foglalkozó tudós. A kiindulópont a néprajz, a régészet vagy a turkológia volt, a kutatók háttérisméreteiket innen hozták, és szempontjaikat ennek megfelelően jelölték ki. Ennek lehet a következménye a másik mozzanat, az, hogy a tárggyal szorosabban nem foglalkozó magyar nyelvtörténészek körében olyan közhiedelmek terjedhettek el, amelyek a székely rovásírásos emlékeket a magyar nyelv története szempontjából valóban érdektelennek mutathatták.

Tény, hogy ezek az emlékek általában rövidiek, csak néhány szóból állnak, így a vizsgálható anyag mennyisége szempontjából nem hasonlíthatók össze az egykorú latin betűs kódexekkel,

en napjainkig sem változott meg”. Kár, hogy a könyvet leginkább csak a szerzők önéletírásaként vagy szociálpszichológiai-kultúrantropológiai szempontból érdemes olvasni.

szójegyzékekkel. Ez azonban nem ment föl az alól, hogy e nyelvelmékek adatait is figyelembe kellene vennünk a nyelvtörténeti vizsgálódásokban, annál is inkább, mert a székely rovásírás az egyetlen, amelyben ma használt helyesírási rendszerünk kialakítása előtt egy fonémát egy és csak egy graféma jelölt. Az adatok olvasata ennek megfelelően biztosnak mondható, legalábbis ami a mássalhangzók jeleit illeti.

A másik közhiedelem kialakulásának oka valószínűleg az volt, hogy az írásnak azt a tulajdonságát, hogy nem kötelezően írja ki a magánhangzókat – ezt az írás erényének tekintve – túlhangsúlyozták. Ennek eredményeképpen alakult ki az a tévhit, hogy a – Sebestyén nyomán – „magánhangzó-ugratásnak” elkeresztelt tulajdonság miatt ezek az emlékek magyar nyelvtörténeti szempontból nem sokat érnek, hiszen a vokalizmusról semmit sem mondanak. Mindebből annyi igaz csak, hogy a székely rovásírás korai szakaszában valóban nem írtak ki az írásban minden magánhangzót. Ez azonban nem jelenti azt, hogy *egyiket sem* írták ki. Ezenkívül azt is figyelembe kell venni, hogy az írás belső szabályosságaiból kiindulva az esetek nagy részében a ki nem írt magánhangzók meghatározása is lehetséges.

Abban, hogy e közhiedelmeket a mai napig sem sikerült eloszlatni, föltehetően óriási szerepe van annak a ténynek, hogy a székely rovásírás emlékeinek nincs a mai tudományos szempontoknak megfelelő kiadása. A magyar nyelv történetét kutató szakemberek mintha nem szívesen bonyolodnának bele a székely rovásírásos emlékek kiadásába, mivel ez az írásrendszer jelentősen eltér a latintól, és így részben más, a megszokottól eltérő technikát kíván meg a filológiai kritika.³ Viszont azok a földolgozási kísérletek, amelyekben nem szerepel kiemelt szempontként, hogy az emlék nyelvtörténetileg is értékelhetővé váljon, csak a legritkább esetben (tulajdonképpen véletlenül) lesznek alkalmasak arra, hogy nyelvtörténeti elemzés alapjává váljanak. A kiadásban egyszerre kell érvényesülniük az írástípus sajátosságai, illetve a magyar nyelvtörténeti fölhasználhatóság által támasztott követelményeknek.

A Bolognai Rovásemlek földolgozási kísérlete⁴ számomra még inkább rávilágított arra, hogy nagy szükség lenne a székely rovásírás többi emlékének felülvizsgálatára, mert csak a teljes korpusz alapos ismerete, filológiai írás-, nyelv- és művelődéstörténeti elemzése után kerülhet sor a székely rovásírás eredetének és történetének kutatására; az írásrendszer gazdag mentalitástörténeti és antropológiai vonatkozásainak föltárása is részben ezzel, részben a székely rovásírással foglalkozó irodalom belső összefüggéseinek föltárásával, az irodalomban megjelenő nézetek fontosabb tendenciáinak megrajzolásával válik lehetővé.

³ Az eltérések egy része minden emlékre vonatkozik: ezek az írástechnikából adódnak (még a kései, kéziratos emlékek betűinek írását is befolyásolta, hogy eredetileg rovástechnikával készült írásról van szó), illetve az írástípusból következnek (az olvasatok megállapításakor több segítséget jelent más arameus eredetű írásrendszerek ismerete, mint mondjuk a latiné). Az egyes emlékek jellegétől függően természetesen más-más típusú problémák merülhetnek föl. Ha az emlék felirat és vésett, akkor leggyakrabban a kő repedései zavarhatják a betűk pontos lerajzolását; elképzelhető, hogy a felirat csak töredék, de mivel az írást hordozó követ, eredeti helyéről kiemelve, máshová építették be, az előzmény vagy a folytatás nincs meg. Ha karcolták a feliratot, zavaróak lehetnek a vakolat repedései, az esetleges egymásra karcolások (ha több felirat került egymásra); a kutató olykor nem létező vonalakat vélhet látni, ha a vakolatrepedések feltöltődtek mésszel, vagy egykor létező vonalakat csak meghatározott szögből képes érzékelni, ha a karcolat töltődött föl. Különösen a feliratokkal kapcsolatban kell óvatosan bánni a betűk alakjára vonatkozó megálapításokkal, mert a hordozóanyag keménysége miatt sokszor egy-egy vonal hosszabb vagy rövidebb volta, a betű formájának a szokásostól eltérő képe nem szándékos. A kéziratokban, mivel ezek írásának korában már az volt a jellemző, hogy a rovásjeleket csak kuriózumként használták, különösen gyakran kell számolni a betűk alakjának egyéni alakításával.

⁴ Sándor Klára: *A Bolognai Rovásemlek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1992.

A székely rovásírás emlékei közül együttes kiadásban eddig csak azok jelentek meg, amelyek már 1915 előtt ismertté váltak – az emlékeknek kevesebb mint a fele tartozik közéjük.⁵ A többi szétszórtan, különböző folyóiratokban, esetleg napilapokban jelent meg. Vannak közöttük olyanok, amelyeket még nem publikáltak, azok között pedig, amelyek már megjelentek, olyanok, amelyeket még nem sikerült megnyugtatóan elolvasni (pl. a Szentmihályi, Dálnoki Felirat),⁶ és/vagy hiányzik alapos filológiai feldolgozásuk. Mindez egy új korpusz mielőbbi megjelentetését indokolja, s ez jól beláthatóan nem egyetlen kötetet jelent majd.

De pillanatnyilag azt sem tudjuk, hány fennmaradt emléke van a székely rovásírásnak, mert abban sincs egyetértés, hogy mi számít a székely rovásírás emlékének.

Az *emlék* jelentése a székely rovásírás irodalmában folytonosan változott: Sebestyénig nem számították ide a kéziratban fennmaradt feljegyzéseket, illetve ábécéket, sőt a *Rudimentát*⁷ sem; lazábban ugyan, de ide sorolták viszont a 13–16. századi krónikás említéseket. A *Rudimentát* illetően Sebestyén óta konszenzus van, nem világos azonban, hogy a Telegdi utáni időszakból mit vehetünk emlékeknek – az Énlaki Feliratot mindenképpen ide szokták sorolni, de egyre inkább azokat a kéziratokat is, amelyek egy ábécét vagy néhány szavas rovásbejegyzést tartalmaznak, és a 17–18. esetleg a 19. századból keltezhető.

Szabó Károly az általa ismert székely rovásírással írt szövegeket két csoportra osztotta: az egyikbe a „hiteles” emlékeket sorolta, a másikba pedig az „újabb kori koholmányokat”.⁸ Gyakorlatilag ezt a felosztást tartotta meg és terjesztette el Sebestyén Gyula is, aki a „hiteles” emlékeket a „hamisítványokkal” állította szembe.⁹ A *hiteles* jelzőt megtartotta a Sebestyén utáni szakirodalom is, de jelentése fokozatosan megváltozott, és lassan a 'nem hamis' mellett 'nem Telegdire visszamenő' jelentést is kapott, így nemcsak a 'hamis', hanem a 'Telegdire visszamenő', helyenként 'kései kézirat' címkével is ellentétben áll. Ez utóbbi jelentés kifejezésére megfelelőbbnek látszik az *autentikus*, ellentétéként pedig a *másodlagos* jelző.¹⁰

Az emlékek csoportosítására vonatkozóan gyakran jelentkezik a székely írás irodalmában az „epigráfiai emlék” – „paleográfiai emlék” szembeállítás. Ez az ellentétpár azonban értelmezhetetlen, magyarra fordítva „felirattani” – „írástörténeti” lenne. (Használói a feliratos emlékeket akarják így elkülöníteni a tollal papírra írott rovásszövegektől.) A papírra írott, illetve a más technikával készült emlékek szétválasztása valóban lényeges, mert az íróeszköz és az írást hordozó anyag hatással van a betűk alakjára és az egyes grafotaktikai eljárások alkalmazására. Mivel a papírra írott emlékeken kívül egyéb technikával (vésés, festés, karcolás) feliratok is készültek, kézenfekvőnek látszik a főnti kategóriák helyett a *kézirat* illetve *felirat* kifejezést

⁵ Forrai Sándor összefoglalása mind a megbízhatóság, mind a fényképek minősége szempontjából használhatatlan: *Küskarácsonról Sülvester estig*. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírási emlékeink. Bp. 1985.

⁶ A Szentmihályi Feliratot Vékony Gábor nem is a székely rovásírás emlékének, hanem kazár írással készült feliratnak tekinti: *Késő népvándorlás korabeli rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely 1987. 108–117.

⁷ Telegdi János 1598-ban írott és talán nyomtatásban is megjelent könyve a székely rovásírásról latin nyelven, melynek teljes címe *Rudimenta priscae Hunnorum linguae brevibus quaestionibus et esponsibus comprehensa, cum praefatione epistolari Joannis Decii Barovii ad Telegdinum* (a műhöz Baranyai Decsi írt méltató előszót). Telegdi közül egy rovásábécét, leírja az írás általa ismert szabályait, és írásmutatványokat is közöl. Műve, bár eddig nyomtatott példánya nem került elő, több kéziratban is fennmaradt, és igen nagy hatású volt a székely írás további életét illetően, a 17. században és az azt követő időkben készült kéziratok bejegyzések, ábécék ugyanis legnagyobbbrészt az ő betűsorára mennek vissza.

⁸ Szabó Károly: *A régi hun-székely írásról*. Budapesti Szemle V (1866). 114–143; VI. 106–130, 233–277.

⁹ Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915.

¹⁰ Ennek megfelelően vannak hiteles és autentikus (pl. az Énlaki Felirat), hiteles és másodlagos (pl. Kájoni 2. betűsora), hamis és másodlagos emlékek (pl. Tar Mihály hamisítványai), és elméletileg lehetnek hamis és autentikus emlékek is (ha pl. a székely rovásírást a hagyományból ismerő szerző hamis évszámmal látta el az általa írott szöveget).

használni. Van egy harmadik csoport is, amely jellegzetességeiben eltér mindkét előzőtől, és ezt az ide tartozó emlékek földolgozásakor fontos figyelembe venni. Azokról az emlékekről van szó, amelyek eredetileg nem papírra íródtak, hanem feliratok voltak, de csak másolatban, kéziratként maradtak fenn. Nem kezelhetjük őket úgy, mint a feliratokat, hiszen a másoló torzíthatta a betűk formáját, hibákat ejthetett, kifelejthetett részeket, de nem járhatunk el ezeket vizsgálva úgy sem, mint a kéziratokkal, hiszen a másolat többnyire igyekszik pontosan tükrözni a másolt feliratot. Ezeket az emlékeket meg lehet különböztetni a másik két csoporttól az *átírat* névvel (a Bolognai Rovásémlék, a Csíkszentmihályi és az Isztambuli Felirat, valamint a Nikolsburgi Ábécé tartozik ide).

Vannak a székely rovásírásnak emlékei, amelyek különböző neveken bukkannak fel a szakirodalomban: pl. konstantinápolyi – Isztambuli Felirat; Bolognai Rovásémlék – Marsigli-féle emlékek – rovásnaptár; alsószentmihályfalvi felirat – aranyosszentmihályi felirat. Annak ellenére, hogy általában felismerhető, mikor melyik emlékről van szó, célszerű lenne egységesíteni ezeket az elnevezéseket. Az eddigi gyakorlat, amely az emlék nevét a lelőhely, illetve (kéziratok esetében) a szerző megnevezéséből és az emlékek jellegének meghatározásából (felirat, ábécé, bejegyzés) képi, jól bevált, és megfelel a más írásrendszerek emlékeinek megnevezésekor alkalmazott eljárásnak is.¹¹

Az emlékek mielőbbi számbavételét az is indokolja, hogy a régebben előkerült emlékek állapota olykor romlik, például a krétával írt és az új padozat miatt kézzel könnyen elérhetővé vált Bögözi Felirat ma már alig látható; máskor eltűntnek hitt felirat került vissza régi lelőhelyére: az elveszettnek gondolt Székelyderzsi Felirat ma újra a székelyderzsi unitárius templomban van. Ezenkívül az utóbbi években előkerült, még publikálatlan feliratok létezéséről is tudunk: ilyen a Gelencei Felirat és a Székelydályai Felirat.¹²

Fontos lenne, hogy első lépésként elkészüljön az eddig ismertté vált emlékek katalógusa (az emlékek alapos filológiai-paleológiai-művelődéstörténeti földolgozása hosszabb időt vesz igénybe), amelyben a filológiai kritikát megalapozó ismeretek találhatóak. (Az emlékek lelőhelyének pontos leírása; a leletkörülmények – voltak-e a lelőhelyen más feliratok, esetleg képek; az emlékek rajza, ha lehetséges, a fényképe is; az emlékek állapotának jellemzése; az emlékek hossza, a betűk mérete az, hogy van-e a datálást segítő adat; az emlékek megtalálásának körülményei stb.) A katalógusba – önálló alfejezetbe – hasznos fölvenni azokat az emlékeket is, amelyekről a szakirodalom említést tesz, tehát a nevük széles körben ismert, de vagy elpusztult már, vagy egyelőre nem bizonyos, hogy valóban a székely rovásírás emlékei-e. Ugyanígy, a további félreértéseket elkerülendő, önálló alfejezetben célszerű szerepeltetni azokat a székely rovásírással készült feliratokat, kéziratosokat is, amelyekről már bebizonyosodott, hogy nem autentikusak, többen mégis ezt tartják róluk, illetve azokat a – főként avar kori – rovásfeliratos tárgyakat, amelyeket alap nélkül sorolnak a székely rovásírás emlékei közé.¹³

¹¹ Annyi pontosításra azonban szükség lenne, hogy lehetőleg a lelőhely hivatalos, bejegyzett nevét használjuk, ne egy régi vagy csak helyi használatban ismert nevet; ezzel összefüggésben, hogy ha nem Magyarország területére esik a lelőhely, akkor az emlékek első publikálásakor, az emlékek katalógusának összeállításakor pontosításként adjuk meg a lelőhely nevét az illető ország hivatalos nyelvén is. További kérdés, hogy alkalmazzuk-e a ma már nem használt helynevet, amely az irodalomban széles körben elterjedt, és hagyományosan mindenki azt használja, de a lelőhely mai hivatalos neve nem azonos ezzel. Az egyértelműség kedvéért ilyenkor célszerű megtartani a hagyományos nevet, viszont utalni kell a lelőhely mai nevére is (a Nikolsburgi Ábécé tartozik ide). Más a helyzet az Isztambuli Felirattal, amelynek széles körben használt, hagyományos nevét (konstantinápolyi felirat) már két évtizede felváltotta az új név.

¹² L. 11. és 16. jegyzet; L. még a 13. és 26. jegyzet.

¹³ Egy ilyen katalógus összeállításának előkészítéseként 1992 nyarán végigjártam azokat a székelyföldi templomokat, amelyekben székely rovásírással emlékek mostani vagy egykori meglétét említette az irodalom (Énlaka, Rugonfalva, Derzs, Bögöz, Karácsonfalva, Dálnok, Gelence, Kászonaltiz, Erdőszentgyörgy, Bonyha, Szentmihály). A

A székely rovásírás emlékeinek katalogizálása és ezt követő részletes földolgozása nem lehet teljes az emlékek paleográfiai elemzése nélkül, és csak egy ilyen vizsgálat révén válnak egymással összevethetővé az egyes emlékek, ami az egymáshoz való viszony, a relatív kronológia megállapítása, tehát az írásrendszer belső története szempontjából kiemelkedő fontosságú. Lényeges, hogy az egyes emlékek egymással mint rendszerek legyenek összevethetők. Ha a székely rovásírást mint jelrendszert vizsgáljuk, elemkészletét és az elemek szerveződését előíró szabályokat is elemeznünk kell, mégpedig annak szem előtt tartásával, hogy az írásrendszernek is többféle változata létezhet a tér és idő függvényében. Ezért célszerű a betűkészlet és a szabályokat minden emlékből külön-külön is meghatározni, legalábbis amennyire ezt az emlékek rövid szövege megengedi. Csak ezután, mikor az egyéni írásmód következtében kialakult módosulásokat a lehetőségek szerint kiszűrtük, lehet összevetni a különböző korból, helyről előkerült, különböző hordozóanyagra és eszközzel írott írásrendszer-változatokat.¹⁴ (Az emlékek paleográfiai földolgozása tehát tulajdonképpen a székely írásrendszernek azt a változatát mutatja be, amely az adott emlékből megjelenik.) Sokszor csak nagyon korlátozott érvényű megállapításokat tudunk tenni egy ilyen vizsgálat során, mert a székely rovásírás emlékeinek többsége túl rövid ahhoz, hogy akár a bennük alkalmazott teljes betűkészletet, akár a készítésükkor érvényes szabályrendszert rekonstruáljuk.

A székely rovásírással kapcsolatos problémák közül talán a legtöbbet vitatott eredetének a kérdése. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy az írás eredetéhez kapcsolódó problémák megoldatlanok is maradnak, amíg nem sikerül megtalálni azt az írásrendszert, amely erősen valószínűsíthetően a székely rovásírás ősenek tekinthető. A Kárpát-medencében újabban talált avar és honfoglalás kori rovásírási leletek lassú szaporodása némi reményt adhat arra, hogy ez egyszer majd sikerül. Akár ezek az írásrendszerek bizonyulnak a székely rovásírás legközelebbi rokonainak, esetleg ősenek, akár nem, a székely rovásírás eredetének kérdése nem válaszolható meg megnyugtatóan anélkül, hogy a többi, időben és földrajzilag is közeli rovásíráshoz való viszonyát (beleértve a Kárpát-medencén kívül, az egykori nyugati türk–kazár területen talált rovásírási ábécéket is) ne tisztázzánk.

Ha meg lenne is a hiányzó láncszem – vagy sokkal inkább láncszemek – a székely rovásírás és más írásrendszerek közvetlenebb összekapcsolásához, akkor sem mellőzhető az írás belső történetének a tisztázása: az „őst” nem vethetjük össze valamelyik székely rovásírási emlék ábécéjével, csak a székely rovásírásnak azzal a legkorábbi változatával, amely az emlékek alapján kikövetkeztethető. Azoknak a szakaszoknak a változásait, amelyek az emlékekből még követhetők (ez a szakasz kb. a 15. század közepéig terjed), viszonylag nagy biztonsággal le lehet írni; az ezt megelőző időszakokra vonatkozóan viszont már csak következtetni tudunk a legkorábbi emlékek és a rendszer belső összefüggései alapján.¹⁵

még meglévő feliratokról papír- és diaképeket, pauszmasolatot, ha lehetett, pacskolatot készítettem, megvizsgáltam elhelyezkedésüket, állagukat. Az út során a gelencei katolikus templomban egy publikálatlan feliratra hívta föl a figyelmemet Sántha Tibor, a helyi iskola igazgatója, és hazatértem után mintegy két héttel került elő Székelydályán egy meglehetősen sok jeltől álló felirat. Erről Ferenczi Géza tájékoztatót, szíveségét ezúton is köszönöm.

¹⁴ Megbízható következtetésekhez még akkor is csak az összehasonlított emlékek kielégítő írástörténeti tanulmányozása után juthatunk, ha az összefüggés a két emlék között annyira nyilvánvalónak látszik, mint például a Bolognai Rovásemlekk és Kájoni „eredeti” betűsora között.

¹⁵ A belső történet tárgyalását érinti az a többször fölhozott érvelési mód is, amikor két emlék között ú próbálnak viszonylagos időrendiséget megállapítani, hogy betűik alakját hasonlítják össze. Az eddigi vizsgálatok azonban nem törekedtek arra, hogy módszeresen visszafelé haladva jussanak el az alapszisztemhez.

Először akkor merült föl, hogy a székely rovásírásnak rétegzettsége is lehet, amikor megjelent az a nézet, hogy néhány jel a glagolita, illetve a cirill ábécéből származik.¹⁶ Ez azonban nem szükségszerűen a székely rovásírás önálló történetéhez tartozó rétegzettség: lehet az „ős” rétegzettsége is. Az önálló történethez tartozik viszont az, hogy ahogyan Vásáry István 1974-ben megjegyezte és példával is bemutatta,¹⁷ a székely rovásírás betűkészletben a betűk formáját vélhetően egységesítették. A székely írásrendszer fokozatos változásait mutató jól ismert tény, hogy a Nikolsburgi Ábécében és a Bolognai Rovás emlékben az <ö> és az <ü> hangértéke éppen fordítottja a többi emlékben található hangértéknek. Néhány betű minden bizonnyal viszonylag kései lehet: a <d'> jele a <d>-nek mellékjellel ellátott módosítása, ez arra utal, hogy az ómagyar kori dzs>gy hangváltozás után jelent csak meg az ábécében; kései megjelenése utal a <t'> jelének az emlékekben tapasztalható meglehetősen nagy változatossága is; nyilvánvaló a kapcsolat az <i> és a <y>, valamint az <u> és a <v>, illetve az <n> és az <n'> jelei között is.

A rétegek elválasztásakor figyelemmel kell lenni arra, hogy a változások lehettek lassú módosulási folyamatok eredményei, de lehettek tudatos módosítások is. Nem tudjuk például, hogy Telegdi milyen mértékben támaszkodott egy autentikus ábécére, és milyen mértékben vezetett be újításokat – munkájából az következtethető ki, hogy az általa ismertetett rendszer jelentős mértékben saját szabályteremtő törekvéseinek az eredménye. A módosítások Telegdit megelőzően is hasonlóan egy központból indulhattak ki, esetleg a már korábban is meglévő grafotaktikai eljárások közül egyet kodifikálva. Mivel ezek a módosítások tudatosak voltak, logikusnak látszik az a feltevés, hogy egy alkalommal nemcsak egy-egy jelre és/vagy szabályra terjedtek ki. A módosításokat különböző okok teheték szükségessé: a magyar nyelv változásai, az áttérés a tollal való papírra írásra, az írásrendszer funkciójának megváltozása, a párhuzamosan használt latin írásrendszer hatása és az a folyamatos igény, hogy a székely rovásírással minél pontosabban lehessen lejegyezni a magyar nyelvű szövegeket.

Egy kodifikálatlan írásrendszer – ugyanúgy, ahogyan a nyelv – nem egyetlen változatban létezik: történetének kutatásában a helyi változatok, a különböző hagyományok létezését figyelembe kell venni. A rovásírás ábécéi másrészt tagolódnak aszerint is, hogy mi az írás hordozóanyaga. Ugyanabban a korban, ugyanazon a területen elméletileg létezhet az írásrendszernek többféle változata, annak megfelelően, hogy mivel és mire írnak (bár valószínű, hogy a két változat ilyen esetekben erősen ha egymásra).

Egy másik lényeges szempont, hogy a székely rovásírás rendszerének és nem egyes elemeinek a változásait kövessük végig, illetve hogy a rokonított írásrendszereket mint rendszereket (ne csupán mint betűhalmazokat) hasonlítsuk össze. Németh Gyula módszertani intelmei óta¹⁸ magától értetődő, hogy nemcsak a jelek alakjának, hanem jelentésének is közel kell állnia egymáshoz, és hogy a tipológiai egyezéseket (a rovásírás technikája eléggé behatárolja a fölhasználható betűformákat) nem szabad összekeverni azokkal az egyezésekkel, amelyek egy korábbi közös állapotba vezethetők vissza. Szintén Németh volt az, aki idézett tanulmányában a székely rovásírás eredetének vizsgálatakor nemcsak az írásrendszer elemeit vette számításba, hanem szabályait is. Ennek a tézisnek a továbbgondolása a székely rovásírás közvetett keleti türk ro-

¹⁶Németh Gyula: *A régi magyar írás eredete*. Nyelvtudományi Közlemények XLV (1917–1920). 31–44; Melich János: *Néhány megjegyzés a székely írásról*. Magyar Nyelv XXI. (1925). 153–159; Király Péter: *K voprosu o glagoliceskih pis'menah v sisteme drevnevenegerskih runiceskih znakov*. Konstantin Kiril filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godisnina ot smarta mu. Sofia 1971. és *Cyrillské litery v staromadarské runové abecede?* Studia Pravoslavica. Praha 1971.

¹⁷Vásáry István: *A magyar rovásírás*. A kutatás története és helyzete = *Kelet-kutatás* 1974. Tanulmányok az orientalisztika köréből. Bp. 1975. 159–171.

¹⁸Németh Gyula: *i. m.*

konságát valószínűsíti,¹⁹ ugyanúgy, ahogy a Nagy²⁰, a Németh²¹ és a Ligeti²² által fölhozott betűegyezések is minden valószínűség szerint csak közvetetten kapcsolhatók össze a keleti türk rovásírás megfelelő betűivel. (Vagyis a székely rovásírás nem vezethető ugyan le közvetlenül a keleti türk rovásírásból, de a kettő távolabbi rokonsága is nehezen cáfolható a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján.)

Amikor a székely írás belső történetének tisztázása során rekonstruált alaprendszert más írásrendszerek hasonlóképpen rekonstruált alaprendszereivel vetjük össze, figyelembe kell venni azt is, hogy az átadó és az átvett rendszer között jóval nagyobb különbségek lehetnek, mint a nyelvi kölcsönzések esetében, hiszen az írásrendszereket sokszor már az átvételkor jelentősen átalakítjuk, hogy alkalmasabbá váljanak az új nyelv lejegyzésére.

A székely rovásírás használatának történetére vonatkozóan még nem készült összefoglalás, az egyes kutatók ezt a kérdéskört érintő megállapításait többnyire egy-egy közbeékelte megjegyzés vagy lapalji jegyzet formájában fejtik ki. A használat történetét vizsgáló áttekintésnek az írásrendszer funkciójának és elterjedésének változásait kellene tárgyalnia. (Például hogy milyen időszakokban kik és milyen célra használták, mennyire volt elterjedt, milyen volt a társadalmi megítélése, presztízse, használata mióta rendelkezik ideológiai töltéssel stb.)

Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a székely rovásírásnak Szamosközinél a titkosság biztosítása a funkciója. Többen úgy vélekednek, hogy Kedei Székely Tamásnak, az Isztambuli Felirat írójának is ez volt a szándéka azzal, hogy nem latin betűkkel írt. A titkosírás-funkció folyamatosan fennmaradt, de társult hozzá egy másik, csoportidentitást jelző szerep is.

Már a székely rovásírásról szóló legkorábbi híradásokból²³ arra lehet következtetni, hogy ez az írástípus a székely népcsoport egyik identitásjelző szimbóluma is volt. Ez a szimbólumszerep azonban bonyolult átalakulásokon ment át („a székely etnikum tagja” kezdetből így jutott el – többek között – a „cserkészcsapat tagja” jelentésen keresztül addig, hogy mára egyfajta, az utóbbi időben Magyarországon erősen jobboldali nemzeti érzés kifejezőjévé vált). Más ennek az írásnak és a használatának a szimbólumértéke Székelyföldön ahol genuin, és más Székelyföldön kívül; más, ha székelyek használják, más ha nem székelyek.

Úgy tűnik, „természetes” funkciója idejéből (vagyis amikor, legalábbis a székelységen belül, még az írásbeli kommunikáció természetes eszköze volt), nem maradt fenn emlék. Egy ilyen funkció egykori meglétét részben az valószínűsíti, hogy a székely rovásírást (illetve annak őst) a latin írás elterjedése előtt is használhatták. Másrészt vannak azért erre utaló más nyomok is: a Bolognai Rovásémlék naptára a 15. század második felében készülhetett rovásírással azért is, mert ekkor ennek az írásrendszernek a használata még többé-kevésbé természetes volt a Székelyföldön.²⁴

¹⁹ Sándor Klára: *Some graphotactical correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic scripts = Altaic Religious Beliefs and Practices*. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Budapest June 24–29, 1990. Ed. by G. Bethlenfalvy et al. 1992. 295–299.

²⁰ Nagy Géza: *A székely írás eredete*. Ethn. VI. (1985). 269–276.

²¹ Németh Gyula: *i. m.* és *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe*. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae XXI. (1971). 1–72.

²² Ligeti Lajos: *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*. Magyar Nyelv XXI. (1925). 50–52.

²³ Kézai krónikája a 13. sz. második feléből, a *Képes Krónika* a 14. századból, a 15. sz. végén szerkesztett Thuróczi-krónika, Bonfini híradása ugyanebből a korból, Benczédi Székely István írása 1559-ből, Oláh Miklós és Veit Gáiel tudósítása, valamint Verancsics följegyzései a 16. sz. második feléből, Szamosközi írása 1593-ból.

²⁴ Sándor Klára: *A Bolognai Rovásémlék* 59.

A szakirodalom eddig nem fordított figyelmet az írásrendszer funkciójának változásaira,²⁵ pedig a székelyföldi templomokban fennmaradt feliratok, legalábbis az eddig ismertté váltak mindegyike közös típusba tartozik: nev(ek)et, esetleg évszámot tartalmaznak, olykor (például az Énlaki és a Csíkszentmihályi Feliratban) kisebb kiegészítésekkel. E feliratok funkciója a templomban megforduló személyek nevének megőrkítése volt: ezek vagy hosszabb ideig, munkát végezve tartózkodtak ott (az előbb említett két felirat tartozik ide), esetleg a templom lelkészei lehettek (Székelyderzsi Felirat, Gelencei Felirat),²⁶ vagy bármilyen más, előttünk ismeretlen okból jártak ott, ahogy a Bögözi Felirat vagy a Rugonfalvi Felirat szerzője.²⁷ Ezekben a feliratokban hasonló funkció tükröződhet, mint a székelyföldi templomokban igen nagy számban található latin betűs *hic fuit*-típusú firkálásokban (tulajdonképpen „ősgrafittik”).

Ha a használat történetét, az írás funkció-, illetve értékváltozásait is kutatjuk, az adatokat jóval szélesebb körből lehet és kell merítenünk, mint ha csak a rendszer történetét vizsgálánk: „emléknek” számít minden olyan följegyzés, amely a kutatott írásrendszerről szól (tehát krónikások híradásai is), és minden olyan ábécé vagy hosszabb-rövidebb szöveg (felirat, bejegyzés, glossza, firkálás stb.), amelyet székely rovásírással írtak (beleértve a két háború közötti időszakban, valamint napjainkban megjelent „tankönyveket”, cserkész-évkönyveket, újságokat, rejtvényeket stb.).²⁸

A székely rovásírással foglalkozó kutatások történetét értelmezhetjük úgy is, mint a használat történetéhez tartozó részt: a kutatás föllendülése-lecsendesülése, a tárggyal szemben megnyilvánuló tudományos érdeklődés részben függvénye, részben alakítója annak az attitűdegyüttesnek, amely a székely írást körülveszi.

A székely rovásírással foglalkozó irodalomban időnként – többnyire a székely írás átfogó ismertetését célzó munkákban – többször vállalkoztak arra, hogy a kutatás történetét áttekintésék. Van, amikor ez csak a legfontosabb munkák megemlítését jelenti,²⁹ van, amikor részletes elemzés: először Cornides Dániel összefoglalása 1780 körül,³⁰ majd Szabó Károlyé 1866-ban, jórészt az ő nyomán készült Fischer Károly Antal áttekintése 1898-ban,³¹ végül Sebestyén Gyuláé 1915-ben. Ez azt is jelenti, hogy bár az erre való igényt Vásáry István 1974-es cikke már jelezte, az 1915-öt követően e tárgyban megjelent munkákról összefoglaló tanulmány még

²⁵ Kivéve a már említett titkosírás-funkció tárgyalását Szamosközi bejegyzéseinek és az Isztambuli Feliratnak a kapcsán.

²⁶ Nem azonos a K. Sebestyén József által említett töredékkel: *Régi székely népi eredetű műemlékeink*. E.M. XLVI (1941). 36–50; Ez úgy tűnik, elveszett, hanem a templomban ma is látható felirat. Olvasata Pál pap, és a mellette lévő, azonos kéztől származónak látszó évszám szerint 1497-ből való. (A feliratot részletesebben egy másik helyen ismertetem.) L. még a 13. jegyzetet.

²⁷ A Bögözi Felirat olvasata lehet kettős: a felirat írója tudatosan játszhatott el azzal a székely rovásírás által nyújtott lehetőséggel, h az Atyaisten és az Atyai Están ugyanazzal a betűsorrall is leírható. A Rugonfalvi Felirat eddig megjelent olvasatait: Benkő Elek: *Rugonfalva középkori emlékei*. E.M. LIII (1991). 15–28. és *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája*. Bp. 1992. 134; Ferenczi Géza: *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei = Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk. Sándor Klára. (Magyar Östörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1992. 57–58. megjegyznek abban, hogy a felirat egy nevet (Jeddi Miklós) tartalmazhat, és a felirat értelme kb. „Itt járt Jeddi Miklós” lehet.

²⁸ Az írás mint rendszer történetének emlékei ennek az átfogó kategóriának egy részét ölelik csak föl: a 18. század előtti időkből azok az ábécék és szövegek tartoznak ide, amelyek Telegditől függetlenek (a szakirodalomban sokszor ezt a csoportot értik emléken); de ide kell sorolni azokat a nagyobb hatású „tankönyveket”, ábécéket, amelyek változtattak a székely rovásírás rendszerén (a hosszú magánhangzókat is jelölik stb.), ezek zömmel a 20. század termékei.

²⁹ Németh Gyula: *A magyar rovásírás*. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. II/2.) Bp. 1934. Vásáry István: i. m. Vékony Gábor: i. m.

³⁰ Cornidesnek ez a munkája egy Hájos István Gáspárhoz intézett levélben volt, s annak köszönhetően maradt fenn, hogy Hájos idézi egy 1781-ben írott levelében (Szabó Károly 245). Cornides Hájoshoz írott levelének dátuma nem ismeretes, Sebestyén is „1780 tájára” teszi: i. m. 9.

³¹ Fischer Károly Antal: *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*. Bp. 1898.

nem született, holott ebben az időszakban az emlékek száma több mint kétszeresére emelkedett,³² és új nézetek váltak uralkodóvá a székely rovásírás eredetének kérdéséről is.³³

A kutatás kutatásának történetét elemezve azt figyelhetjük meg, hogy a különböző szerzők abban térnek el egymástól, ki hogyan minősíti azokat a híradásokat, amelyek a 13–16. századból valók, és említést tesznek a székely rovásírásról, azaz hogy szerintük mikor kezdődik a kutatás története;³⁴ hogy hová sorolják a *Rudimentát*: az emlékek, a szakirodalom vagy a székely rovásírás egykori létezését tanúsító munkák közé; hogy szétválasztják-e a székely írás hitelét bizonyítókát a kételkedőktől; hogy miképpen jellemzik (ha egyáltalán foglalkoznak ezzel) a kutatástörténet egyes korszakait. Mindvégig bonyodalmakat okoz, hogy a székely rovásírás kutatásának és használatának története keveredik,³⁵ mindez időnként még az írás rendszerének a történetével is vegyül. Abban viszont nincs különbség, hogy a székely rovásírás kutatásának történetét nem illesztik tágabb művelődéstörténeti keretekbe, így az írásrendszer fogadtatásának-értékelésének gazdag mentalitástörténeti vonatkozásai nem kerülhetnek felszínre. A kutatástörténeti áttekintések meglehetősen pozitívista szemlélettel íródtak, így elsősorban a kutatástörténet *elemeire* (kik, mikor, mit írtak) koncentrálnak, anélkül hogy törekednének a első összefüggések föltárására is.³⁶

A székely rovásírással kapcsolatos kutatásokat nagyban elősegítene egy önálló (szerencsés esetben annotált) bibliográfia, hiszen az e témakörben megjelent különböző tanulmányok száma – a csak a használat története szempontjából érdekes, szinte összegyűjthetetlen dilettáns írások nélkül is – már jóval kétszáz fölött van. Néhány történeti, illetve turkológiai bibliográfiában a székely rovásírás kapott ugyan egy-egy rövid alfejezetet, de ezekben csak néhány jelentősebb

³² Az 1915 után előkerült tizenegy emlék közül egy kéziratban maradt fenn, de ez a székely rovásírás egyik legkorábbi, nagy biztonsággal datálható emléke (Nikolsburgi Ábécé), az összes többi ma is létező templomfelirat (a Bögözi, Székelyderzi, Karácsonfalvi, Dálnoki, Szentmihályi, Rugonfalvi, Gelencei, két Berekeresztúri, Székelydályai Felirat) szemben a 1915-ben ismert egyetlen meglévő (Énlaki) és három kéziratban maradt felirattal (Bolognai Rovásémlék, Csíkszentmihályi és Isztabuli Felirat), illetve három kéziratossal emlékekkel (Telegdi Rudimentája, Szamosközy két bejegyzése, Kájoni ábécéi). Gyarapodott a kései, Telegdire visszamenő föllet kéziratok száma és azoknak az emlékeknek a száma is, amelyek összetartozása a székely rovásírással bizonytalan.

³³ Vékony Gábor kutatástörténeti áttekintése (*i. m.* 12–16) követi a hagyományokat mind fölépítésében, mind abban, hogy a kutatás történetét nem tárgyalja részletesen.

³⁴ Rész-e Kézai, Thuróczi, Bonfini és a többi történetíró? Azok szerint, akik jól láthatóan elválasztották a későbbi kutatástörténeti részről ezt a legkorábbi időszakot, a válasz nemleges (Cornides, Szabó, Németh). Mások szerint igen is, meg nem is (Sebestyén). Vannak, akiknél nem válik szét ennek a két résznek a tárgyalása, de a krónikás híradások ismertetésének mégsem folytatása a székely rovásírással a 17. század után foglalkozó irodalom. A kettő közé ékelődik Telegdi szerepének a méltatása (Vásáry, Vékony).

³⁵ Ezért látta szükségesnek Sebestyén, hogy Telegdi ne csak emlékként kapjon önálló fejezetet; ugyanúgy Vásáry is kiemelte a *Rudimenta* rendkívül fontos szerepét, holott ez csak közvetve hatott a kutatás történetére; nagyobb hatása magának a székely írásnak az életére volt.

³⁶ Az összefüggések keresése abban merült ki, hogy esetleg tematikusan szétválasztják a székely rovásírás hitelét bizonygatók és az abban kételkedők munkáit, olykor fölborítva az időrendiséget. Ez az ellentétbe állítás ilyen formában először Fischernél jelent meg, és Cornides, valamint Szabó „tanúbizonyosság” – „saját vélemény” szembeállításra vezethető vissza. A fentiek értelmében Cornides, illetve Szabó e csoportjait érdemes együtt tárgyalni. Ugyanakkor akiket a „kételkedőkhöz” szoktak sorolni (pl. Szenci Molnár, Otrókoci, G. Schwarz, Pray, Hunfalvy, Herman) nem azonos módon „kétkedtek”: vannak közöttük, akikről ma nem állítanánk, hogy nem fogadják el a székely írás hitelét, kortársaik mégis így értelmezték az általuk írottakat. Ezek a tudósok nem a székely rovásírás mai jelentésében értelmezett valódiságában kételkedtek, hanem az akkoriban szélesebb körökben elterjedt uralkodó nézetekben. Ezek a „kétkedők” sokkal szorosabban kötődnek tehát saját korszakukhoz, mint egymáshoz, vagyis semmi sem indokolja, hogy korszakokon kívül, tematikus egységben összefogva tárgyaljuk munkásságukat. Viszont a korszakon belüli szembeállításuk az uralkodó nézetet vallókkal világosabbá teheti a képet az adott korszakra vonatkozóan.

tanulmány szerepel.³⁷ Különösen nehéz követni az Erdélyben újabban megjelent irodalmat, egyáltalán tudomást szerezni az e tárgyban megjelent cikkekről.³⁸

A székely írás történetének megírását tehát az indokolja, hogy hiányzik az egyes emlékek részletes földolgozása, tulajdonképpen maga a korpusz sincs összeállítva. Ennek hiányában megírhatatlan mind az írás rendszerének, mind az írás használatának a története, és amíg ez így van, nem adható megbízható válasz a székely rovásírás eredetét firtató kérdésekre sem. Hiányzik a székely rovásírás kutatásának története, ezzel együtt a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepének a története. Amíg az írásrendszer használatának története és művelődéstörténeti szerepe tisztázatlan, nem elemezhetők szimbólumértékeinek változásai sem. Röviden: a székely írás történetének megírását az indokolja, hogy egy vonatkozásban sincs még megírva a története, mondhatnánk történetei – ha a felsorolt szempontok egymástól elkülönítve nem lennének értelmezhetetlenek, vagyis ha a székely rovásírásnak nemcsak egyetlen, de sok vonatkozású története lenne.

³⁷ Kakukk, Susanne: *Hungarian Turkology 1945–1974. Bibliography (Oriental Studies 8.)* Bp. 1981; Banner János–Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája a legrégebbi időktől a XI. századig.* Bp. 1954. 499–500.

³⁸ Igen nehéz hozzáférni olyan helyi kiadványokhoz, mint például a korondi Hazanéző vagy a marosvásárhelyi napilap, a Népújság, amelyekben viszonylag gyakran írnak a székely rovásírással foglalkozó cikkeket, sőt van olyan emléke a székely írásnak, amelyről eddig például csak az utóbbiban adtak hírt. [Utóbb Ráduly János összegyűjtötte a Hazanézőben és a Népújságban megjelent cikkeit: *Rovásíró őseink.* (Hazanéző Könyvek) Korond 1995. 146. Szerk. megjegyzése.]

A szabófalvi hejgetés emlékei

1. Az *Új Magyar Tájszótár* talán legtömörebb meghatározása szerint a *hejgetés* moldvai csángómagyar „újévi népszokás, melynek során a legények vagy gyerekek csapata házról házra járva, furulyálás, dobolás, ostorpattogatás kíséretében rigmusokkal köszönti az új esztendőt”.¹

A szokás szócsaládjának a moldvai magyar szókincsben egy főnévi, egy melléknévi és egy igei alakja van: *hejgetés*, *hejgető* és *hejget*, csángó nyelvjárási változatban többnyire *hégetés*, *hégető* és *héget*. A szócsalád töve a *hej* hangutánzó és indulatszó, a hejgető énekben a felkiáltás, a zajkeltés eszköze. Noha ez a szó az ének ma ismert három töredékében csak egyszer hangzik el, mély hangú társával, a *hajjal* váltakozva annál gyakoribb a hejgetés dunántúli, hasonlóan archaikus műfaji rokonának, a sok változatban összegyűjtött újévköszöntő *regölés*nek a refrénjeiben.²

Ha a *hej*nek van egyenértékű mély hangú változata, akkor a *hejgetés*nek is kell lennie, ez pedig kizárólag a dunántúli regösénekek egyik műszava *hajgat* és *hajgatás* formájában.³ Eszerint a moldvai hejgetés mintájára a dunántúli regösénekeket hajgatásnak is nevezhetnénk. Archaikus rokonságuk további nyelvi bizonyítékeként a dunántúli *hajgat*nak kizárólag néhány moldvai csángómagyar népballadában bukkan fel *havajgat*, *havalygat* változata.⁴

Miként ismeretes, a magyarság mintegy háromezer évvel ezelőtt vált ki az ugor nyelvközösségből; azóta van önálló és megszakítatlan magyar nép, magyar nyelv és magyar kultúra. Ennek ellenére a hejgetés moldvai csángómagyar szócsaládjá csak a három évezred legutóbbi évszázadában bukkant fel a tudományos kutatás számára a nyelvészekről hozzávetőleg egymillióra becsült magyar szókincs tengeréből⁵ – a szócsalád bármelyik tagját ugyanis hiába kerestem összes jelentős szótárainkban.⁶ A népszokás neve nyomtatásban mai ismereteink szerint első

¹ *Új Magyar Tájszótár* II. Bp. 1988. 912. (Ezután *ÚMTSz.*) Vö. még *Magyar Néprajzi Lexikon*, II. Bp. 1979. 521.

² „Hej (sej, ej) regő (rege, regű) rejtem” stb. több változatban Sebestyén Gyula gyűjteményében: *Regös-énekek* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, IV.) Bp. 1902.

³ Sebestyén Gyula idézett művéből és más forrásokból *hejget* és *hejgetés* címszó alatt több adatát összesítette az *ÚMTSz.* II. 795.

⁴ Veress Sándor: *Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között*. Ethn. XLII(1931). 138: „Szép fehér pekulár magát havajgassa”, Somoska; Faragó József–Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Buk. és Bp. 1954. 114: „Szegény árva legény magát havajgassa”, Klézse; Seres András–Szabó Csaba: *Csángómagyar daloskönyv*. Moldva 1972–1988. Bp. é. n. 327: „Havalygatás” (szöveg nélküli hangszeres zene furulyával), Klézse. Vö. még *ÚMTSz.* II. 888: *havajgat*.

⁵ Szabó T. Attila: *Hány szó van a magyar nyelvben?* (1968) = *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek, III. Buk. 1972. 81–89.

⁶ *Magyar tájszótár*. Buda 1838; Kriza János: *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Kvár 1863. 489–524: *Tájszótár*; Czuczor Gergely–Fogarasi József: *A magyar nyelv szótára*, II. Pest 1864; Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*, I. Pest 1873; *Magyar nyelvtörténeti szótár*, II. Bp. 1890; Szinyei József: *Magyar tájszótár*, I. Bp. 1893; Szamota István: *Magyar oklevél-szótár*. Bp. 1906; Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941; *A magyar nyelv értelmező szótára*, III. Bp. 1960; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II. Bp. 1970; Lakó György–Rédei Károly: *A magyar szókészlet finnugor elemei*. Etimológiai szótár, II. Bp. 1971; *Magyar értelmező kéziszótár*. Bp. 1972; Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, V. Bp.–Buk. 1993; *Etymologisches Wörterbuch der Ungarischen*, III. Bp. 1993. – Megjegyzendő, hogy a szócsalád bár nagyon ritka, de a régiségben sem ismeretlen nyelvünkben, anélkül azonban, hogy a földrajzi távolság miatt kapcsolatba lehetne hozni a moldvai hejgetéssel. Így Szabó T. Attila: *i.m.* V. 15. a háromszéki Kőkösről idézi az 1765-ben lejegyzett *hejegetés* szót, „hej-hej kiáltás”-sal értelmezve: „Tudom, hogy egy éjtszakának idején nagy hejegetés, hogatás s szekér tsikorgás volt a hátam megett.” Ennél sokkal régebbi és gyakoribb adat 1438 és 1585 között a *Hejgető* családnév összesen hatszori előfordulása, ötször hely nélkül, egyszer Biharból *Heygethe*, *Heygethew* és *Heigheteo* változatban, I. Szamota István: *i.m.* 369. és Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Bp. 1993. 467. Nem tudni, hogy ugyanazon családközösségről van-e szó, és nevük magyarázatára sincsenek támpontjaink. Kázmér föltételezése szerint a mélyhangú *Hajgató*val együtt „jajgató, siránkozó, panaszkodó” jellemnév lehet.

izben 1907-ben jelent meg Wichmann Györgynének az északi csángó Szabófalva népszokásairól közölt tanulmányában: „Mind az ifjak, mind a gyermekek az ablak alatt állanak meg és engedélyt kérnek a hejgetésre.”⁷

Öt év híján fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a népszokás nevével ismét találkozunk. 1972-ben Hegedűs Lajosnak a moldvai Somoskáról a Dunántúltra telepedett csángómagyarokkal folytatott néprajzi-nyelvészeti beszélgetéseiben hangzott el a szokás egyszeri említése: „Mikor volt ez? Újév estéjén. Hogy hívták ezt? Hejgetésnek.”⁸

Újabb hat év múlva, 1958-ban, majd további tíz év múlva, 1968-ban közölte Kallós Zoltán azt az 1956-os szabófalvi és 1958-as lujzikalagori gyűjtését, amely a szócsalád több változatát tartalmazta: *hejgetés, hégetés, héjgetés, hejgető, hégető és héget*. Ugyancsak 1958-as közleményében olvasható az a szabófalvi hejgető énektörredék, amelynek egyik sora szerint „Elyöttek a hejgetők”.⁹

Ez az a maroknyi adat, amelyet végül 1988-ban az *Új Magyar Tájszótár* összesített,¹⁰ de kimaradt belőle Bosnyák Sándornak az az 1980-ban megjelent gazdag gyűjteménye, amelyről néha a folkloristák is mintha megfélekednének. Ebben olvashatjuk Wichmann Györgyné és Kallós Zoltán után a szabófalvi hejgetés újabb leírását, a szabófalvi népköltő Lakatos Demeter¹¹ előadásában. Csak azt a néhány mondatát idézem, amelyben a hejgetés szócsaládjá is előfordul: „A hejgetést már örököljük ősapáinktól. Minden esztendőben, új esztendő elején két-három-négy legin, két-három-négy gyerek, szokszor gyűlendnek tízen-húszan-harmincan, ahogy meg-egyeznek és indulnak el hejgetni. [...] Mennek bé a zudvarba, egy hejget az ablaknál. [...] Moszt újabban kezdenek jární ilyen kisz gyerekek kicsi Jézuszkával. Béteszik egy ládába és z inekelnek ilyen ima-énekeket. De a régebbi a hejgetész. [...] Amikor kész a hejgetész, akkor hívják be a házba, tisztelik meg a legineket, ott járnak táncolni, ott mulatoznak isz, sz mennek mász házba.”¹²

Megkísérletem, hogy az idézett *Tájszótár* lezárása után eltelt időszak moldvai gyűjtéseiben újabb adatokat találjak, de ez mindössze két esetben sikerült. Pozsony Ferenc a klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Luca folklórrepertoárját felölelő személyi monográfiájában idézi 1987-ből, hogy „újesztendőben jártak hejgetni”,¹³ és Péterbencze Anikó 1994-es tanulmányában fedeztem fel ugyancsak egy klézsei lakos egyetlen mondatát: „Hejgették el a régi esztendőt, s örvendték, hogy elmentek bé az új esztendőbe.”¹⁴

Folytatólag átnéztem a kolozsvári Folklor Archívum kiadatlan moldvai gyűjtéseit, de ott is csak két esetben bukkantam a hejgetés nyomára. Az egyik az 52 éves Kotyorka Antal furulyafelvétele volt fonográfhangereken, *Hejgetés (urálás)* címmel, Jagamas János klézsei gyűjtése 1950. december 31-én.¹⁵ A másikat magam jegyeztem le 1956. augusztus 6-án a Szabófalvával

⁷ Wichmann Györgyné: *A moldvai csángók szokásaiból*. (Szabófalváról.) Ethn. XVIII(1907). 289.

⁸ Hegedűs Lajos: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Néprajzi szövegek moldvai telepeseiktől. Bp. 1952. 134. és *Szójegyzék* 321.

⁹ Kallós Zoltán: *Hejgetés Moldvában*. Népr. Közl. III(1958). 1–2. sz. 40–50. és *Hejgetés Moldvában*. Művelődés XXI(1968). 12. sz. 42–43.

¹⁰ *ÚMTSz*. II. 912.

¹¹ Lakatos Demeternek három posztumusz kötete jelent meg, bevezetőikben a szerző pályájára és költészetére vonatkozó adatokkal: *Csángó strófák*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 26.) Bp. 1968; *Csángú strófák*. Válogatott versek. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezetőt írta K. Lengyel Zsolt–Szabó T. Ádám–Szász Judit Anna. Bern 1988; *Búcsú az ifjúságtól*. (...) közreadja és az előszót írta Domokos Pál Péter. Bp. 1992.

¹² Bosnyák Sándor: *A moldvai magyarok hitvilága*. (Folklor Archívum, 12.) Bp. 1980. 133.

¹³ Pozsony Ferenc: *Szeret vize martján*. Moldvai csángómagyar népköltészet. Kvár 1994. 239.

¹⁴ Péterbencze Anikó: *Közösségi alkalmak és táncok Bákó környékén*. Néprajzi Látóhatár (ezután NL.) III(1994). 1–2. sz. 190.

¹⁵ 356. sz. fonográfhangere a kolozsvári Folklor Archívumban.

szomszédos északi csángó Jugánban, ahol az 56 éves Bălteanu Jozin  Antaluc Veronka elmondta, hogy az  regek szerint az  jv nk szont  legények valaha  gy k rt k engedélyt a háziaktól a hejget sre: „Szabad, hogy hejgessz k, szabad, hogy mondjuk?” – az ő életében azonban a kérdés is, a k szont s is már kizárólag csak románul folyt.¹⁶

Az eddigieket összefoglalva mindössze  t olyan moldvai falut ismerünk, ahol a *hejgetés* sz csal dj ra m g emlékeznek, éspedig Szabófalva, Somoska, Lujzikalagor, Klézse  s Jug n. Az emlékezést azért hangsúlyozom, mert a felsorolt szerzők közül egyedül Wichmann-n  látta  l ben és talán utolsónak a kihuny  népszokást, megjegyezve, hogy „legtöbbnyire román nyelvű vallásos ének a hejget s k (kolinda), de Szabófalván magyar nyelvét is hallottam”.¹⁷ Eszerint a magyar hejgető éneket Szabófalván már közel egy évszázaddal előtt román énekekkel vagy k szont vel cser lt k fel, s az előbb idézett 56 éves jug ni Bălteanu Jozin  is csak a születése előtti időből hallott a hejget sr l. Nem ok nélkül, ugyanis a hejgetést az egész moldvai csángómagyar folklórban több nemzedék óta a környező román folklórból átvett *urálás* váltotta fel, és az új szokás a réginek a nevét is annyira kiszorította, hogy csak a fenti néhány emlékre sikerült r bukanni – de már ezek is véglegesen al mer l ben vannak a feledés tengerében.  gy a hejgetésnek a Kallós Zoltántól 1958-ban és 1968-ban közölt, f nnebb idézett szócsaládjá is alighanem nyelvtörténeti m ltt  v lt, mert Pozsony Ferenc újabb megfigyelése szerint „az 1970-es évek előtt ebben a faluban a fiatalok is eg slegesen *hejgetés*nek nevezték a szokást. Azóta, újabb román eredetű j vev nysz val *urálás*nak nevezik az  jesztend h z kapcsolódó k szont  jellegű szokást.”¹⁸

Külön feladat volna az urálás ismertetése,¹⁹ de itt most egy alábbi tanulság kedv ert mindössze annyit hangs lyozok, hogy ezúttal korántsem csak sz cszer r l, hanem szok scser r l van szó. A hejgetés meg az urálás a moldvai csángómagyar folklórban az  jv nk szont s két azonos funkciója, de tipológiailag önálló-különálló műfaja, és mindössze annyi kapcsolatuk van egymással, hogy a hejgetést az urálás váltotta fel és szorította ki a hagyományból. A műfajváltás évtizedeiben néhány faluban néhány adatközlő néhány esetben az új szokást is a régi névvel illette ( s az  t faluból idézett példák jórészt ebbe a kategóriába tartoznak), ezt a kis átmeneti nyelvi zavart azonban nem kívánatos a szakirodalomnak is átvennie.

Folklorist ink ugyanis a két szokást nem mindig különböztetik meg a kötelező tudományos szabatos s ggal: elnevezésüket nem egyszer vagylagosan használják, és közéjük egyenlőségi jelet tesznek, mi ttal devalv lj k a szócsalád páratlan ritkaságát és értékét. Hadd id zzek néhány példát. Kallós Zoltán 1958-as és 1968-as közleményének egyaránt a *Hejgetés Moldvában* címet adta, holott az els ben a két szabófalvi hejget st red k előtt négy lujzikalagori urálás van, mindenik hibásan hejgetésnek címezve, a másodikban pedig ismét három lujzikalagori urálás, minden hejgetés nélkül. Második közleményében  gy általánosította, hogy „Kalugeren [Lujzikalagoron] kívül több cs ng -magyar faluban is szokás az  jv i hejgetés” – holott mindenütt csak az urálás a szokás. Ezt a hibás terminust vitte tovább nemrég Demény István Pál: „A lujzikalagori hejgetés elemzésére itt nem t r nk ki”²⁰ –  rta, holott urálást kellett volna mondania. Kallós az elnevezést a mezőségi cigányok cigány nyelvű  jv nk szont  énekeire is kiterjesztette,²¹ ezúttal azonban egyetértünk Dem nynyel: „Véleményem szerint ezek nem függenek

¹⁶ 0596. sz. ugyanott.

¹⁷ Wichmann Györgyné: *i. m.* 289.

¹⁸ Pozsony Ferenc: * jesztend h z kapcsolódó szokások a moldvai csángóknál*. NL. III(1994). 1–2. sz. 151.

¹⁹ Bővebben Faragó József: *A hejget st l az ur l sig*. Egy archaikus moldvai csángómagyar népszokás elrom nosod sa és elt n se. Sajtó alatt a Honismeretben.

²⁰ Demény István Pál: *A hejgetés meg a sámánének*. NL. III(1994). 1–2. sz. 137.

²¹ Kallós Zoltán: *Hejgetés az erdélyi cigányok k nt l  énekeiben*. Népr. Közl. III(1958). 4. sz. 51–58.

össze a szabófalvi hejgetéssel, legalábbis nem találtam egyetlen sornyi egyezést sem, és az adatközlők sem mondták ezeket hejgetésnek.”²² A *Magyar Néprajzi Lexikon* II. kötetében a címszó *hejgetés, urálás*, negyedik sora szerint pedig a hejgetést „urálásnak is nevezik”. Péterbencze Anikó írja, hogy „Szilveszter napján és újévkor járnak a hejgetők, román nevükön urálók. [...] A hejgetés ma is élő szokás valamennyi általunk ismert faluban.” Moldvában ma már sehol sem hejgetnek, az urálás ugyanis nem a hejgetés román elnevezése. Az urálást különben szintén „hejgetés szövege Lujzikalagorban” címmel közölte.²³ Gyűjteményében Seres András–Szabó Csaba hasonló módon mindkét urálást hejgetésnek címezte, holott a bevezető sorokban a lujzikalagori adatközlő maga mondtotta, hogy „a legények mennek urálni”. Mi több, egy ötsoros kis gyszényi karácsonyi gyermekmondókát is hejgetésként közöltek, noha második sorából kiderül, hogy „Sokat nem urálok”.²⁴ Napjainkig jöve, Halász Péter 1994-es kutatástörténeti összefoglalásában szintén úgy fogalmazott, hogy „hejgetés (vagy urálás)”.²⁵

2. A hejgetés szócsaládjára tehát mindössze öt faluban emlékeznek, de még ennél is ritkább a hejgetés szövege, az a rituális köszöntőének, amelynek már csak három változata maradt meg egyetlen helységről, Szabófalváról. Mivel nevééről öt faluban tudnak, a szokás és annak keretében a köszöntőének valaha bizonyára elterjedtebb, sőt – mivel újévköszöntés nélkül élni nem lehet – az újabb uráláshoz hasonlóan szintén általános lehetett, de Szabófalván kívül sehonnán sem került elő egyetlen olyan adat sem, amely néhai élő voltára utalna.

Mind a három köszöntőének a magyar folklór legarchaikusabb „nyelvemlékei” közé tartozik, és mivel sajnálatos módon töredékesek, egyértelmű és végleges megfejtésük hungarológiai kutatásunk adósságai közé tartozik.

Az elsőt Wichmann Györgyné közölte 1907-ben:

Kelyetek fel, bojérok,
Gyújsátok meg e gyortyákat,
Nyisszátok ki ez ajtókat,
Vesszétek meg e padakat.
Adj Isztennek szent angyala,
Memből jöttünk, membe menünk,
Lelketeket membe visszük,
Testyetekeket földbe tesszük.
Gyiófából koporszó,
Leveliből borító,
Zágaiból legyező,
Gyükeriből hangyázó.
Pusztá pajta fedetlen,
Három beréb hat szemvel:
Ahó...!

A szerző szómagyarázatai közül csak kettőt idézek: a „vesszétek meg e padakat” értelme: „terítsétek le pokrócokkal”, a „hangyázó” pedig „védelmező a hangyák ellen”. E két értelmezésen azonban még töprengeni kellene, ugyanis nemcsak a „védelmező a hangyák ellen”, hanem a diófa ágaiból készült „legyező” mibenléte is talányos számunkra. Megjegyzem továbbá, hogy az „adj Isztennek szent angyala” helyesen „az Isztennek szent angyali” kellett hogy legyen –

²² Demény István Pál: *i.m.* 138.

²³ Péterbencze Anikó: *Táncok és táncos szokások a Bákó környéki falvakban* = „Moldovának szip táiaind születem...” Magyarországi csángó fesztivál és konferencia. Jászberény 1990. 72–73.

²⁴ Seres András–Szabó Csaba: *i.m.* 68–69, 518–519. és 41.

²⁵ Halász Péter: *Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában*. NL. III(1994). 1–2. sz. 11.

vagyis a szöveg nemcsak töredékes, hanem a közösségi használatban itt-ott hibás is lett. Különben maga a szerző is bizonyára helyesen jegyezte meg, hogy „ez egy régi karácsonyi misztérium szegényes maradványa”.²⁶ „Szegényes maradvány”, de a karácsonyhoz aligha van köze.

A második és harmadik változatot Kallós Zoltán gyűjtötte 1956-ban, megjegyezve, hogy „Szabófalván foszlányokat lehet még hallani, azonban nem akadtam olyanra, aki egészen el tudta volna mondani.”

A két töredék a következő:

Kelyetek fel, bojérok,
 Sánjátok ki ez ajtukat,
 Gyújsátok meg a fáklyukat,
 Tösszétek meg pahárokát,
 Vesszétek meg e padakat.
 Elyöttek e hejgetők,
 Adjanak, mit akarnak!
 Inkább kérünk csuk minkát,
 Sz a zutaján nagy kalácst.
 Sze műk köszöntjük szjépen,
 Ledszik honnét adzsanak!
 Mász időre gyét elyövünk,
 Adjon Ziszten egísszéget!

A gyűjtő szómagyarázataiból: *sze*: és; *gyét*: mikor, amikor; *minkát*: tyúktojást. Az utóbbi esetben szintén szövegromlással van dolgunk, mert a *csuk minkát* össze kell olvasni, miáltal a helyes formája és értelme *tyúkmonykát*, vagyis „tyúktojáskát” lesz. Hibás lehet a *köszöntjük* is; helyesen: *köszönjük*.

Végül a harmadik töredék ugyanonnan, a szöveg mindenik sora megismétlődik:

Kelyetek fel, bojérok,
 Gyússzátok meg gyortyákat,
 Nyisszátok ki zajtukat,
 Vesszétek meg padakat,
 Tösszétek pahárokát!
 Gyiófából koporszó,
 Leveliből borító,
 Zágaiból legyező,
 Gyükeriből hangyázó.
 Pusza pajta fedetlen,
 Három beréb hat szemvel,
 Árva Bori anyátlan.²⁷

E három talányos szövegű köszöntőének részleteinek további változatai a magyar népköltészetben a lehető legritkábbak. Kriza János klasszikus népköltési gyűjteményének, az 1863-ban megjelent *Vadrózsáknak* az egyik udvarhelyszéki, közelebről Keresztúr fiúszéki találós kérdése ismétlődik meg az első és a harmadik szabófalvi ének megfelelő soraiban:

²⁶ Wichmann Györgyné: *i.m.* uo. Ugyanezt a szöveget közölte nyelvjárási mutatványként, a nyelvtudományban használt diakritikus (vagyis mellék)jelekkel a finn Yrjö Wichmann is északi csángó és hétfalusi csángó szótárában, ez azonban későn, csak halála után jelent meg: *Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes...* Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, IV.) Helsinki 1936. 212, a *hejget, hejgetés* címszó uo. 56.

²⁷ Kallós Zoltán: *i.m.* 1958.

Árva bornyu, anyátlan,
Pusztapajta, földetlen,
Három verébnek hat szöme,
Szenes csutak fekete.²⁸

E találós kérdés első sora elárulja, hogy az utóbbi szabófalvi hejgetés utolsó sora („Árva Bori anyátlan”) szövegromlás lehet az „árva bornyu, anyátlan”-ból, vagyis a moldvai sor a székelynek a félreértésén alapul. Ezért feltételezhető, de nem bizonyítható, hogy a szabófalvi hejgetés három utolsó sora esetleg a *Vadrózsák* találós kérdéséből folklorizálódhatott. Egymástól függetlenek is lehetnek, sőt elméletileg a találós kérdés is folklorizálódhatott a hejgetésből, ennek azonban aligha van valószínűsége.

A folklorizáció viszont bizonyosra vehető a székely találós kérdés néhány, földrajzilag távolabbi változatának esetében. Így Ráduly János kibédi (marosszéki) gyűjteményében a rímtelené vált harmadik-negyedik sor tanúsítja a folklorizáció negatív eredményét:

Árva csikó anyátlan,
Pusztapajta fedetlen,
Három veréb hat szemű,
Szenes csutak fekete.²⁹

Szendrey Zsigmond–Kodály Zoltán nagyszalontai változata csak egyetlen szóban tér el a Krizáétól, éspedig a „csutak” székely tájszót az összmagyar köznyelvi „töke” helyettesíti:

Árva bornyú anyátlan,
Pusztapajta fedetlen,
Három verébnek hat szeme,
Szenes töke fekete.³⁰

A költő Weöres Sándor a magyar folklórterület nyugati részén szintén ismerte, és *Pogány töredék* címmel vette fel irodalmi antológiájának élére: „A Dunántúlon, Csöngén hallottam gyermekkoromban. Talán a magyar nyelvterület különféle tájain is megőrződött? Vagy az elterjedt Kriza-gyűjteményből szállt vissza a nép ajkára, nyomtatványból élő szóvá? Nem tudom. A csöngői változat majdnem azonos Krizáéval, csak a negyedik sor különbözik kicsit: »A szennyes csutak fekete.«³¹ Itt a folklorizáció ismét negatívan hatott az eredeti szövegre, nyelvünkben ugyanis „szenes csutak” van, de „szennyes csutak” nincs.

A *Vadrózsák* találós kérdésének megfejtése bizonyosan döntően hozzájárulna a szabófalvi hejgetés megfelelő sorainak értelmezéséhez, ha nem olyan szimplán hangzana, hogy *abbiza* („az bizony”), vagyis mindenik sor semmiféle megfejtést nem kívánó, egymástól független kijelentő mondat. Másként fogalmazva, az idézett kibédi és nagyszalontai gyűjteményben is ugyanazt a „megfejtést” kapjuk.

Valóban vannak olyan ál-találós kérdéseink, amelyek a megfejtő tréfás félrevezetését, beugratását szolgálják. Ráduly idézett gyűjteményében *Vagy igaz, vagy nem* címmel,³² Fábíán Imre bihari gyűjteményében pedig *Ál-talányok* címmel³³ egész kis sorozatokat olvashatjuk. Népköl-

²⁸ Kriza János: *i.m.* 348: LXXXIV. sz.

²⁹ Ráduly János: *Hold elejti, nap felkapja.* (Kibédi találós kérdések.) Buk. 1990. 255: 1937. sz.

³⁰ Szendrey Zsigmond–Kodály Zoltán: *Nagyszalontai gyűjtés.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIV.) Bp. 1924. 147: 278. sz.

³¹ Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel.* Antológia a magyar költészet értékeiből és furcsaságaiból. Bp. 1977. 47.

³² Ráduly János: *i.m.* 254–255: 1930–1937. sz.

³³ Fábíán Imre: *Bihari találós mesék, találós kérdések, mesetalányok.* Nagyvárad 1994. 134: 1666–1669. sz.

tészetünkben leggyakoribb, legismertebb közülük talán az a típus, amelynek számos – köztük moldvai³⁴ – változata közül a nagyszalontai így hangzik:

Szarka repül a Tiszán,
Ajtó forog a sarkán,
Hótt ember fekszik a hátán,
Kis kutya ül a farkán.³⁵

Mi több, a két típus kontaminációja is előkerült a bihari Papfalváról:

Pusztá pajta fedetlen,
Árva borjú anyátlan,
Szenestuskó fekete.
Varjú repül a Tiszán,
Szalonna csüng a nyakán,
Kuvasz ül a farkán.³⁶

Végül a hejgetések meg a találós kérdések után egy harmadik műfajban, a lakodalmi költészetben is találtam néhány olyan sort, amely a hejgetés szövegével rokonítható. Klézsén lakodalmi poharazgatás, koccintgatás közben hangzott el, miként Seres András 1980-ban gyűjtötte:

Adjon Isten jót,
[a]Mint régen vót:
Diófából koporsót,
Leveléből takarót,
A héjából pohárkát,
Hogy ihassunk pálinkát.³⁷

3. Vajon a *Vadrózsák* ál-találós kérdésének, valamint változatainak nem lehetett-e valaha olyan „komoly” megfejtése, amely feledésbe merült, és azért nyert volna tréfás jelleget? E feltételezéstől sarkallva többen igyekeztek a kérdéses sorok értelmét megfejteni.

Úttörőként 1939–1940-ben Kallós Zsigmond elemezte a szabófalvi hejgetés akkor még egyedül ismert 1907-es változatának szövegét.³⁸ Terjedelmes tanulmányának lényegét Kovács Sándor Iván tömör összefoglalásából idézve, „Kallós Zsigmond úgy véli, hogy az első hét sor a regösdalok legfontosabb motívumait tartalmazza, az utolsó három pedig – az előbbiekkal együtt – a cseremiszeknél, saját elnevezésükkel mariknál megőrződött temetési szertartásra utal. A *Pusztá pajta fedetlen* arra a szokásra vonatkozhat, hogy egyes cseremiszi sírokra épületformát vagy fakerítést ácsoltak, ezzel a fedetlen, pusztá pajtával pótolták az elhunyt otthonát, s ráaggatták egykori ruháit is. A *Három veréb hat szemmel* pedig a lélekmadár-képzet emléke: a cseremiszek (marik) hosszú pózna végére illesztett, fából faragott kakukkmadarat állítottak a sír fölé, a figyelő madár a halott tájékoztatását és szórakoztatását szolgálta, híven beszámolt az elköltözöttnek a sír körül történekről.”³⁹ Az utóbbiakról magam is osztom Demény István Pál véleményét: „A tudomány jelenlegi állása szerint ez az összevetés nem látszik igazolhatónak”⁴⁰ – de

³⁴ Pozsony Ferenc: *i.m.* 158: 213. sz.

³⁵ Szendrey Zsigmond–Kodály Zoltán: *i.m.* 147: 277. sz.

³⁶ Fábrián Imre: *i.m.* 134: 1668. sz.

³⁷ Seres András: *Moldvai magyar lakodalmi szokások*. NL. III(1994). 1–2. sz. 111.

³⁸ Kallós Zsigmond: *Hejgetés. Dunántúli regös emlék és a pogány magyar sírhatétel szertartása egy csángó népdalban*. Vasi Szemle VI(1939). 313–321. és Dunántúli Szemle VII(1940). 32–43.

³⁹ Kovács Sándor Iván: *Egy képzelt irodalomtörténetről a valóságos rendszerig* = Weöres Sándor: *i.m.* 30–31.

⁴⁰ Demény István Pál: *A hejgetés meg a sámánének*. NL. III(1994). 1–2. sz. 140.

nincs kizárva, hogy keleti nyelvrokonaink és általában a keleti népek ősrégi hiedelmeinek és szokásainak alaposabb ismerete hozzásegíthetne a szabófalvi szöveg közelebbi értelmezéséhez.

A költő Weöres Sándor 1972-ben nem a hejgetéshez, hanem a *Vadrózsák* találós kérdéséhez fűzte részben a Kallós Zsigmondéval rokon, részben önálló gondolatait: „Eredetileg talán: a halott anya temetése. Esetleg a mythikus, ősszel meghaló, tavasszal újjászülető tehénistenasszonyé (azért marad utána »árva borjú«); esetleg bármely elhunyt családanyáé. »Árva borjú anyátlan«: a halott gyermekei, családja, a gyászoló násznép. »Pusztaja fedetlen«: a még üres sírverem. »Három veréb hat szemmel«: a jó szellemek segítségül hívása, akik hárman hatfelé tekintve vigyáznak a megboldogultra a másvilágon. »Szenes csutak fekete«: talán a gonosz szellemek elriasztása, a holttest mosdatása faszén-porral kevert folyadékkal. [...] Persze mindez csak vak sejtélem.”⁴¹

A halott faszén-poros mosdatásáról a magyar szakirodalomban tudtommal nincs leírás. Feltűnő viszont, hogy egyik szerző sem hivatkozik határozottan az első és harmadik szabófalvi változatban, valamint a klézsei koccintóban a diófa koporsóból kibontott hasonlatokra, amelyek nem jelképesen, hanem közvetlenül temetésre utalnak. Ezt mondják az újabb korok keresztény angyalai is: „Lelketeket membe visszük, / testyetekeket földbe tesszük.” Ebben a felfogásban valószínűbb, hogy a „pusztaja fedetlen” nem a cseremiszi sírokra ácsolt épületformát vagy fakerítést jelenti (Kallós Zsigmond), hanem a még üres sírvermet (Weöres Sándor).

A kutatások stafétabotját legutóbb Demény István Pál vette át. Ő nem annyira a szövegeket próbálta értelmezni, mint inkább a műfaj néhai rituális funkcióját vizsgálta. A szerteágazó szakirodalom tanulságai, valamint saját eredményeinek summája szerint „Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a régiségben létezett egy *hejgetés-hajgatás* kifejezés mint műfajnév, mint mágikus-rituális ének neve, illetve jelentette a szó az ilyen ének eléneklését. Az obi-ugor (és penuti indián!) analógiák alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ez a kifejezés a honfoglalás előtti samanizmusra megy vissza, és a táltosok (egyik) énekét jelentette. Magát a szöveget nem tudjuk ilyen régre visszavezetni, illetve az ilyen nagy régiséget bizonyítani, sőt a szabófalvi hejgetést még kielégítően értelmezni sem, mindazonáltal elmondhatjuk, hogy maga a szöveg is nagy régiséget mutat.” A szerző külön érdeme, hogy a keleti párhuzamokkal együtt a szabófalvi hejgetést és a dunántúli regölést első ízben közelítette közvetlen szomszédaink: a románok, ukránok, bolgárok kolindái, karácsonyi énekei felé, és közöttük nemegyszer már-már szó szerinti egyezéseket talált. Indokoltan igényli tehát, hogy „a töredékesen fennmaradt rituális énekeinket részletekbe menően össze kell vetni a kelet-európai népek, elsősorban a románok, ukránok, bolgárok rituális énekeivel. Így még sok összefüggésre fény derülhet, és talán még a homályos szövegeinket is értelmezni tudjuk majd.”⁴²

Befejezésül „homályos szövegeinknek” egy még ismeretlen változatát, illetőleg töredékét közlöm. Lakatos Demeter, a már említett szabófalvi népköltő *Csángu hejgetisz új esztendűnek* című kiadatlan versében,⁴³ a szokás költői leírásában idézi a hejgető mondóka két sorát, de nem

⁴¹ Weöres Sándor: *i.m.* 47.

⁴² Demény István Pál: *i.m.* 146–147. és 149.

⁴³ Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Lakatos Demeter rendezés alatt álló, több mint hétszáz versét és leveleit tartalmazó hagyatékában találtam az idézett vers gépiratát, valamint *Új esztendő Hejgetisz* című, hasonló tartalmú kéziratát. Közlésre nemcsak azért választottam a gépiratot, mert a kézirat kibetűzése, némelyik szavának kifejezésének értelmezése és átírása hosszas nyelvészeti munkát igényel, hanem azért is, mert az olvashatóbb gépirat a szokás mozgalmassabb és terjedelmesebb leírását adja; a hejgető mondóka két sora különben mindkettőben azonos. A gépiratról megjegyzendő, hogy a versszakok élén a nagy kezdőbetűk után sem nagybetűket, sem középpontozást nem használ; a *j*, *ny* és *ty* betűket a román helyesírás szabályai szerint igyekszik kifejezni; a hosszú magánhangzókat, valamint a mássalhangzókat megkettőzését nem ismeri. Mindezeket a zavartalan olvasás végett kijavítottam vagy kiegészítettem.

tudhatjuk, hogy ezeket a helyi szóhasználat töredékeiből vagy pedig a szokás szövegéből merítette-e. Az első föltevés azért valószínűbb, mert a szöveg alapján bizonyára szó szerint és több egymással összefüggő sort idézett volna – így ezt az egymással össze nem függő két sort tekinthetjük a szabófalvi hejgetés utolsó lobbanó kis emlékének:

Megérkezett újesztendű,
Újbul zseng ablaknál csengő,
Újbul hejgetni járunk,
Egész reggelig urálunk.
Újév hozzon boldogságot,
Virítsand ki minden házat,
Bor és kenér, kívánam,
Legyen mindig asztalan.

Három piszleny hat szemvel,
Pusztá pajta fedetlen.
Várják új esztendűt, várják,
Leginek a falut járják
Hejgetni leánakhaz,
Haranggal az ablakhaz.
Hul a legszebb leány, ott állnak,
Bort és nogy peracet várnak.

Egyik hejget ablaknál,
Mászik szaprunba csukaknál,
Harmadik a túltészend áll,
A negyedik hordu bornál.
Másikak ökrökkel járnak,
Udvarand zembernek szántnak,
Huncutabb a leányt csukalja
És házban a tortát nyalja.

Reggel vetnek, hul szántattak,
Újbul keresik leányakat,
Újbul bor és újbul percec,
Búzát, pujt látsz, ahul keres-sz.
Így kezdődik újesztendű,
Fű fazakban disznóbendű,
Iszik, táncol a nép, mulat,
Szomorúság ma megfulladt.

Egyik másnak jót kívánunk,
Van leginünk vagy leányunk,
Kívánjuk, hogy eladudik,
És legin meghászuludik.
Szép gondokkal évet kezdünk,
Miótán nincsenek mezsdük,
Máskar földből verekedtek,
Újévkor is nem egyeztek.

szítettem, miközben minden nyelvjárási sajátosságot megőriztem. – A hagyatékra Tázlói Gábor volt szíves felhívni a figyelmemet, amiért neki ezúttal is köszönetet mondom.

Néhány szómagyarázat: *zseng*: cseng; *piszleny*: kis csirke; *szaprunba csukaknál*: a sopronban (fészerben, román *şopron*) a tyúkoknál; *púj*: kukorica (román *pui*). Az utolsó három sor bizonyára úgy értelmezendő, hogy miután a *mezsdiük* (mezszyék) a termelőszövetkezetben megszűntek, a *füldbül* (földért) folyó veszekedések is abbamaradtak.

Íme a hejgetésnek azok az elég sokat, de még mindig nem eleget vizsgált szabófalvi töredékei, amelyeket bizonyára Kovács Sándor Iván értékelte a legtalálóbb szavakkal: „Csak évezredekkel mérhető, mióta görgeti és koptatja az idő ezt a törmelékké töredezett szöveget. Valamennyi változatát anyanyelvi emlékezetünk legféléltettebb kincseként kell tehát őriznünk, rögzítenünk és továbbhagyományoznunk.”⁴⁴

Az irodalomtörténész óhajához a folklorista hadd tegye hozzá: gyűjtenünk is. Talán sikerült minden lehetséges forrást felkutatnom, összesen a következő szerény eredménnyel: egyik legarchaikusabb népszokásunk, a moldvai csángómagyar hejgetés több emberöltő, talán több mint egy évszázad óta annyira nem él már sehol, hogy nevére is mindössze öt faluban emlékeznek, szövegének pedig mindössze négy töredéke maradt meg egyetlen faluból. A magyar folklórkutatás történetében alighanem először adódik, hogy népi kultúránknak egy olyan ritka emlékére találjunk, amelynek összeszámlálására még egyik kezünk ujjai is túlságosan soknak bizonyulnak. Ezért halaszthatatlan kötelességünk volna Szabófalván és a többi északi csángó faluban – emberi számítás szerint bizonyára a tizenkettedik óra után, de az íratlan, szóbeli költészet megmaradásának valamilyen csodájában reménykedve – valamennyi aggastyánt végigkérdezni felőle, mert minden felbukkanó kis szövegfoszlány támpontokat nyújthatna teljesebb szövegének visszaállításához, valamint szimbólumainak megfejtéséhez.

⁴⁴ Kovács Sándor Iván: *i. m.* 31.

Imreh István

Bölöni Farkas Sándor közhasznú élete

Bölöni Farkas Sándor a felvilágosodás fényekkel átszőtt századának végén, 1795-ben született. Keveset élt. 1842-ben barátai már ki is nyomtathatták szomorújelentését, amely így hangzott:

„Erdélyi főkormányiszéki fogalmazó és a Magyar Tudós társaság tagja Bölöni FARKAS SÁNDOR jelen [február] hó 2-án estvéli 8 órakor egy jobb életre átszenderüle; közhasznú élete 47, szolgálata 27 rövid évekre terjedne annak, kit a két Magyar hon testvéreileg ölele; e honban több üdvös eredményű társulatok alapításával örök becsben marad emléke; – Nemes Háromszéken lakó egyetlen leánytestvére s rokonai még nem sejtik veszteségöket. Hült porai jelen hó 4-én délután 4 órakor fognak nagypiacsori szállásáról a köz temetkező helyre kísértetni.”¹

A közhasznú egyesülések, társulások, intézmények a reformkorban valóban gyakran váltak az avított társadalmi szerkezet és az önkényuralom elleni harc fegyvereivé. Azt, hogy miért és miként, útleírásában, naplójában elmondja ő is. Vallomása erről, valamint arról, amit szeret, és arról, amit utál, gyűlöl kora világrendjében, eszméiben, magatartásformáiban, oly őszintén szóló és annyira szépen igaz, hogy csak nagyon kevés, reformkorunkat tárgyaló historiában nem idézték még. Érthető, indokolt mindez, hiszen az övénél expresszívebb önarcképet közhasznú társulásokot építő emberről senki sem festett, könyve, az *Utazás Észak-Amerikában* pedig Bölöni Farkas erdélyi honfitársai elé állítja a testet öltött célt, a szabad társulások világát, a megvalósult ideáltípust, a hétköznapi gyakorlatában működés közben megfigyelt modellt, a vonzó mintaképet.

1. Szűk pályán

Igazából nem is olyan könnyű írni róla. Sok biográfusa elemezte már életét és korát. Egyikük, Mikó Imre szerint: „Többet írtak róla, mint amennyit ő írt.”²

Talán mégis érdemes néhány adalékkal ismeretesebbé tenni életvitelét, a mindennapok gondjait. Ehhez azonban szükséges előjáróban egy keveset elidőzni a rendiségnek, a kötöttségek világának, az értelmiségi, értékteremtő tevékenységet tilalmazó szerkezeti elemeinél: azoknál az útelzáró sorompóknál, amelyeket a Habsburg-monarchia állított a feltörni, hajlamaik, vágyaik üzőttjeiként dolgozni akaró székely fiatalok útjába.

Bécs mindenekelőtt a határőrezredek területén élő, katonai szolgálatra rendelt családok (gyalog, lófő és armalista székelyek) fiainak felsőbb tanintézetekbe áramlását akadályozta. 1815-ben írja Farkas Sándor: „...csak azért, hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születetnek nézmem magam!” Majd Kazinczy Ferencnek háborog: „Engem a sors katonafiúvá szült. [...] Miért éppen engem milliók közül? Mélyen érzem, mit teszen nem szabadnak lennem...” Minden lehetőség, főleg az íróvá, irodalmárrá válás el van zárva előle, mondja, „mert unitárius, mert székely conscriptus s pénztelen vagyok”.³

¹ A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának Kézirattára a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában (ezután UKKt): Ms. U. nr. 1859. Bölöni Farkas Sándorra és hagyatékára vonatkozó iratok.

² Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kvár 1975. L. a kötetet gondozó Mikó Imre jegyzetét: 306.

³ Cs. Bogáts Dénes: *Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához*. EM. IL (1944). 1–2. sz. 177; Jancsó Elemér: *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795–1842*. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, 1942. Kvár 1943. 403; Benkő Samu: *Székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért = Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk. 1971. 183–204.

Ismeretes, hogy Gábor Áron kénytelen 1831-ben a csíksomlyói iskolának búcsút mondani, miután „numerus alá vétetett”, s a második székely gyalogezredhez beosztott. A berecki „városi” tanács jegyzőkönyvében olvasható is ez a pár szó: „a mű gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nemigen engedi”.⁴ Kőrösi Csoma Sándort a nagyenyedi Kollégiumban emiatt is gondok gyötrik.⁵

A mentességet Farkas Sándornak sikerül végre megszereznie. Nem azért, mert az 1764-ben, a madéfalvi veszedelem után lovas szolgálatra kötelezett Farkas család igazolja „nemességét”. Miklósvárszék ugyan bizonyítja, hogy a családnak Bölönben nemesi udvarházán kívül négy telkes, adózó zsellére volt emberemlékezet óta és van még 1829-ben is. Ez adómentességhez esetleg elegendő, de nem hoz szabadulást a General Commando uralma alól. A székelyföldi tanulmányútján Bölönbe érkező Kőváry László csak Farkas Sándorról ír. Egyebek között ezt: „A ház, ahol őt ringatták, nem oly fényes, mint hírneve; s családja székely szűk kiváltságokkal él.”⁶ Családi nemesi birtokról, címereslevélről, földesuraságról semmit sem tud. Feltételezhető, hogy (talán csak formálisan) Sándor lemond a bölöni birtokocskáról, a „székely örökségről” testvére javára, hogy más pályán élhessen, munkálkodhasson. Az bizonyos, hogy a harmincas években „árenda” címén van egy kis jövedelmi forrása. Amikor viszont nagy útjára készül, szüksézávú említés történik arról, hogy annak egyik mozzanataként pénzzé teszi otthoni, bölöni örökségét.

Fontolóra kell vennünk azt is: önmagáról sokszor megírja, hogy „pénzeten”, hogy „szegény”, hogy „szegénylegény”. Mások pedig szintén hangsúlyozzák, miszerint „szűkösen élő”, s még azt is fájlalják, hogy „nyomorog”. 1816-ban tehetséges „szegény” ifjúként ajánlották Wesselényi Miklós figyelmébe, Döbrentei Gábor pedig 1820-ban 30 forintot kínált neki szálláspénz-pótlékként, kérve, hogy ne fogadja el gróf Gyulainétól az ingyen szállást.⁷

Jegyzeteiben, az eszmék rögzítései, íráshoz készült vázlatok, fordítástörédek között található néhány olyan sor is, amely egy hasonlatos vagyoni helyzetű ifjú költő lelkiállapotát, életérzését rajzolja meg: „...e szomorú hajlékban – írja –, hol nem egy ifjú ember poetai rendetlenség[e], hanem az ínséggel küzdő szegénység azon elrendelése látszott, mely szégyelli magát és elbúvik; hol a büszke szegénységnek azon elvonultsága s magára szorultsága látszott, mely titokban kifódozott avult köntösét végig begombolja, rejteti a hiányokat; hol nem csak egynapi szükség látszott, melyet vígan szoktunk elhordani, hanem a komoly ínségnek azon neme, mely csak magába zárkózik, s hallgat; azon ínség, mely a gondolatot lebágyasztja és elhervasztja, mely ki nem elégitett kívánságok- s szükségekben érezteti magát minden percben”.⁸

Még ha nem is önarckép-vázlat töredékei ezek a szavak, akkor is az ínségben élő ifjú költő „büszke szegénysége” valószínű megtapasztalt lelkiállapotot, átélt érzéseket sejtet. A születési előjogokra épülő feudális rendi struktúrának amúgy is sok hátrányos helyzetet kitermelő funkcionálása folyamán a kisebbségben lévő unitárius sokszor volt hátrászorított, megrövidített, a pénzével, aranyával és vérével adózó, a birodalmi hadi erőt növelni rendelt székely, a vagyontalan ember sorsa pedig ekkor már mind súlyosabb gondokat érejt.

Mindennek az oka, legfőbb okozója, az észak-amerikai utazás rendjén megtapasztaltak alapján is: a szabadság hiánya. Bölöni Farkas Sándor ezért is hisz abban, hogy „az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg”.

⁴ Imreh István: *Gábor Áron útban a forradalom felé = Erdélyi hétköznapiak*. Buk. 1979. 231.

⁵ Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Buk. 1979. 47–49.

⁶ Kőváry László: *Székelyhonról*. Kvár 1842. 132.

⁷ Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztény Magvető V(1870). 320.

⁸ UKKt. Ms. U. 785/A.

Az Erdély történetéről szóló, be nem fejezett, töredékes kéziratában megírja, hogy a székeleyek 1562-es „feltámadása” jogos volt, hiszen „elnyomott szabadságaik védelmére” keltek fel.⁹

Apróbb jegyzeteiben találtunk rá ezekre a sorokra: „nekünk is, plebejusoknak megvoltak a mi elődeink. Atyáink szabad emberek voltak, s hol van a mi örökségünk? Nem adtuk el, nem ajándékoztuk el, hanem majd ravaszsággal, majd erőszakkal tőlünk kicsikartatott, álmunkban lopatott el tőlünk, vagy jajgatásunk s fájdalmaink felkiáltásai közt facsartatott ki kezünkből.”¹⁰

Bölöni Farkas tehát vádol. Az öröklött szabadság, az ősi szabademberi státus elorzását kéri számon. Nem elégszik azonban meg a már szokásossá váló panasztétellel, a „jajgatással”, hanem cselekszik. Ez az ő válasza. A cselekvő szembeszegülésnek, az erők egyesítésének egyik formája pedig a társulás, társaság, egyeslet, egyesület, tehát a közhasznú intézetek szervezése.

A szabad székeley értelmiségi csoportról kellett ezt a pár sajátosságot előrebocsátanunk és Farkas Sándort ennek a rétegnek a tagjaként bemutatnunk.

2. A költségnapló. A bevételek

A következőkben a Bölöni Farkas Sándor kéziratanyagában szerencsés módon megmaradt (háztartási) költségnaplóját elemezzük.¹¹ Ez esetben is egy tágabb, szélesebb körű társadalmi csoportról, a Habsburg Birodalom alsó szintű hivatalnoki státusában élő tisztségviselőiről faggatnók Bölöni Farkast, számolva természetesen azzal, hogy a kérdezett nem „tipikus egyed”, nem egy homogén „statisztikai tömeg” képviselője. Sajátossá, „kiugró értéké” teszi egyéni életvitele, igény szintje és mindenekelőtt értékrendje. A pénzbevételeket és kiadásokat rögzítő feljegyzések a hétköznapi anyagi gondjaival bajoskodó, a gazdálkodó Bölöni Farkast teszik megismerhetőbbé. Célunk az, hogy a mindennapok objektív tényei, kis történései sokaságát híva segítségül, a közhasznú életideált megtestesítő reformert tetteivel jellemezhesük.

Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy imádottját, Polcz Jozefát elvesztése után is nagyon szereti, és sohasem nősül meg, nem alapít családot. A „családi budget”, a „háztartási költségvetés” tehát egyetlen személy életvitelének tükrözője, egy férfiemberre redukálódik.

A szűk pályára szorított hivatalnok, aki jogvégezett, költő, nyelveket tudó (Schiller *Don Carlos*át, Goethe *Werther*jét és Madame de Staël *Corinne* című művét fordította magyarra) csigalassúsággal halad előre a beamteri hierarchia lépcsőfokain.¹²

1833-ban guberniumi fogalmazóként minden hónap első napján 33 forint (ezután frt) 20 krajcár (ezután kr) fizetést vehet kézhez. A „salariuma” tehát évi 400 frt. (1825-ben ötödik fizetési osztályba sorolt írnokként 250 frt-ot, 1830-ban a negyedikbe lépve 300 frt-ot utaltak ki számára.) Feljegyzései szerint a 400 frt-ról 1839-től kezdődően 600-ra emelkedett a javadalmazása.

Köváry László tudósítása nyomán¹³ kiszámíthatjuk, hogy egy guberniumi alkalmazott átlagfizetése 615 frt 41 kr volt. Ez azt is jelenti, hogy 1817 és 1839 között még az igen rosszul fizetett főkormányiszéki hivatalnokok átlagbérénel is kisebb volt a Farkas Sándor járandósága. (A kincstárnál a fogalmazók 800 frt-ot is kaptak.)

⁹ Uo. Ms. U. 1021/A.

¹⁰ Uo. Ms. U. 785/A.

¹¹ Uo. Ms. U. 785/F.

¹² A *Calendariumok „Schematismusában”* évenként közlik a guberniumi alkalmazottak névsorát és beosztását: *Status personalis provincialis Regium Gubernium...* 1841-ben Farkas Sándor a *Concipistae Actuales* rovatban szerepel. Hét társa közül öten székelyföldiek.

¹³ Köváry László: *Erdély statisztikája*. Kvár 1847. 203.

A nagyszebeni kincstári segédhivatali alkalmazottak bérvizonyairól rendkívül értékes tanúbizonyság hagyományozódott reánk. A tisztségviselők elégedetlenek, nagyon nehezen élnek, és fizetésemelést kérnek. Ez 1834-ben történik. A petícióhoz csatolják egy öttagú család hipotetikus háztartási szükségleteinek modelljét. Eszerint a létminimum 569 firt 31 kr, mondhatnók: 600 firt.

Bölöni Farkas Sándor évi pénzjövödelmének van egy másik állandó komponense is: az árenda. Ez sem rendhagyó jelenség, hiszen a beamterré szegődött birtokos nemes fiak mögött gyakran állott otthoni mezőgazdasági háttér, amely jövedelempótló, biztosító szerepkörben szinte nélkülözhetetlen volt. Hazulról évente kétszer érkezett 40–40 firt – feltehetőleg a megmaradt bölöni Farkas-juss vagy ház bérleti díjaként.¹⁴

Az 1834–35-ös időszak jövödelmének végösszegét jelentős mértékben megnöveszti a kiadótól, Tilsch Jánostól, a kéziratért, az *Utazásért* kapott szerzői díj. Ennek summája nagyobb is lehetne, de ő maga szabja feltételként Tilschnek az olcsó könyvvarat, a harmadik kiadást pedig nem is vállalja.

Jellemző módon alig gyümölcsözteti mellékkereseti forrásként jogi szaktudását, közügyekben, igazgatási, törvénykezési kérdésekben való jártasságát. A mégiscsak kézhez vett, feljegyzett összegek: bizottságban való részvételek, jogügyletek, szakvéleményezések, fogalmazványok ellenértékei, díjak.

Összegezve a következő kimutatást, táblázatot készíthetjük a „nemes fogalmazó úr” 1833–1841 közötti évi bevételeiről, konvenciók pénzben: ezüstforintban és krajcárban számítva (Conventions Münze. 100 CM = 250 Wiener Währung. 1 CM = 60 krajcár):

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Salarium	400	400	400	400	400	416,20	600	600	600
Árenda	80	80	80	80	160	–	80	60	80
Honorarium	–	260	300	–	–	–	–	–	–
Mellék munka	–	–	–	–	40	125,20	–	104	800,50
Egyéb	20	18	–	–	–	–	12	–	8
Összesen	500	758	780	480	600	541,40	692	764	1488,50

Ez a bevételi kimutatás már biztonságot nyújtó létalapra utal. A „büszke szegénységet” az ő társadalmi körében nem sokkal haladja meg, de megóvjá őt az „ínségtől”. 1835–36. évi naplójegyzeteiben beszél arról, hogy az önkény nem foszthatja meg lelke erejétől s szegénysége büszkeségétől, majd így folytatja: „izzadva kerestem eddig is kenyeremet, ismerem a sanyarúság s szükség szigorú sorsát is”. A múlt időt használja tehát, és már-már hősi régmúltként szól erről az állapotról másutt is: „Szenvedtem inséget, nyomorúságot...” S elmondja, hogy 1817 táján „középszerű vagyon birtokában” volt, de azt is hivatalának áldozta fel.¹⁵

3. A kiadások és a bevételek mérlege és a pénzérték

A szokásos és módszertanilag is helyes eljárás kívánalmi szerint most már összegeznünk kellene a hónapok, évek rendjén feljegyzett kiadási tételeket. Ezeket a bevételi oldal (már ismertetett) összesítéseivel egybevetve máris előttünk állana Bölöni Farkas Sándor létfenntartási

¹⁴ Miskolczy Ambrus: *Adatok az erdélyi reformkori hivatalnok-értelmiség életformájához. Egy háztartási statisztika 1834-ből.* Agrártörténeti Szemle III(1977). 3–4. sz. 412–421.

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor *naplója*. Az előszót írta Jancsó Elemér (Téka). Buk. 1971. 50, 66., 75, 88. A továbbiakban *Napló*.

gondjainak, anyagi életviszonyainak mérlege. Ez megvallaná, hogy hősünk élete utolsó évtizedében (1833 és 1842 között) továbbra is szűkös, înséges napokat élt-e meg, vagy biztonságosabb anyagi szinten halmozódó megtakarításokkal is gazdagodottan, viszonylagos jólétet élvezett.

Ennek felderítéséről nem mondunk le, előljáróban azonban rá kell mutatnunk arra a reformkorszakunk kutatói körében eléggé gyakori problémára, ami – gondoljuk – nem lebecsülendő. A pénzről van szó. A fizetőeszközről, ami Farkas Sándor bevételi és kiadási rovataiban más és más értékű. Ő természetesen csak forintot, krajcárt ír, pénznemet, árfolyamot általában nem. Jelzi azonban itt-ott, főleg számadáskészítése kezdetekor azt, hogy ezüst-, konvenciósi pénz-e a bevétele, vagy azt, hogy váltócédula-e a kiadása. (Ne feledjük: az ő háztartási „budget”-je, költségvetése nem tudományos céllal íródott, nem a jövődönnek készült. Ezért nem volt döntő súlya számára annak, hogy az áruért adott csereeszköz, fizetőeszköz arany- vagy ezüstérme, rénes vagy magyar forintnak tekinthető-e, bankjegy, váltócédula, konvenciósi pénz-e és így tovább. Ő önmagát ellenőrizte, magát számoltatta – tudta, mit ír be könyvecskéjébe.)

Bizonyos mértékig eligazíthatnak a „komparációk”, az analógiák: az, hogy mások másutt ugyanabban az időszakban hasonlatos vagy éppen azonos jószágot, árut, szolgáltatást vagy egyéb költést miként, milyen értékű pénzzel díjaznak. Támpontot kínál emellett a pénztörténet.¹⁶ A szerzők egyöntetűen jelentősnek tartják azt, hogy a különböző forgalmi pénzek mértékéül a XIX. század első felében Erdélyben is az úgynevezett 20 forintos pénzláb szolgált. A „konvencionális”, a „konvenciósi” fizetőeszköz tehát a hivatalos pénzlábhöz igazodott, oly módon, hogy minden márka (16 lat) finom kölni ezüstműl vert 20 forint volt a meg egyezés szerinti mérték. Ereky Alfonzot idézzük: „...hazánkban forgalmi pénzek voltak a 20 forintos pénzláb szerint vert ezüstpénzek, továbbá az osztrák nemzeti banknak bankjegyei, amelyek pengőpénzre és kívánatra ezüstre voltak beválthatók, s végre papír váltócédulák, melyek mint váltópénzek használtak, s annyira el voltak terjedve, hogy egész 1850-ig minden érték kifejezés, mindennek az ára ily váltóforintokra vonatkozott, hacsak különösen pengőpénzek nem jeleztek.”¹⁷

Bölköni Farkas Sándor fő jövedelemforrása fizetése volt. Ez konvenciósi pénzben (Conventios Münze = CM) a 20 forintos pénzláb szerint vert ezüstpénzben volt megadva. Ő így is jegyezte fel és ugyanolyan pénzfajtában, érték mérőben tette hozzá a még bevételezett összegecskéket.

Kiadásait szintén nem számítva át: váltópénzben írta be naplójába, hiszen a megvett árucikk árát, a fizetendő díjat, bért, szolgáltatást ebben a pénznemben kérték tőle.

Ebben a feltételezésünkben erősít meg bennünket az is, hogy az „erogatio” rovatban 1838 szeptemberétől kezdődőleg megjelenik s több ízben megismétlődik egy ilyen költségtétel: „Taxába 15 fr.c.p. 37–30”; ez azt jelenti, hogy Farkas kiadott 15 konvenciósi pénz értékű összeget, esetleg ezüstpénzt, ami az összeadandó költség-tételek számoszlopába 37 fjt és 30 kr váltópénz értékben jegyeztetett be. 1839 márciusában a taxa több: 20 fjt volt. Ez esetben ugyan-

¹⁶ J.H. Benigni Edl. Von Mildenberg: *Handbuch und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1837. 79–80; Ereky Alfonz: *Mérték-, súly- és pénzisme*. A pécsi m.kir. állami főreáltanoda évi értesítője az 1880–81. tanévben. Székesfehérvár 1881. 3–98; Milotai Ferenc: *Gazdasági catechesis*. I. Kvár 1832; Kisszántói Pethe Ferenc: *Európai mértéktár*. Kvár. 1829. 80. (Ő említi, hogy a fizetés 20 forintos lábbon álló pénzben esik.) Kóváry László: *i.m.* 237–239; Szabad György: *A tatai és geszesi Eszterházy uradalom*. Bp. 1957. 110, 134; Kislégi Nagy Dénes: *Bevezető a közgazdaságtanba*. Pécs 1939. 183–186; Kirijescu, Costin: *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*. I. Buc. 1964. 127–128; Miskolczy Ambrus: *i.m.* 414; Ny. Straub Éva: *Adalékok a gabonaárak alakulásához Magyarországon 1828–1831 között*. Agrártörténeti Szemle XVII(1975). 1–2. sz. 129–151.

¹⁷ Ereky Alfonz: *i.m.* 170.

úgy, ismét az összeg két és félszerese, a váltópénzre átszámított 50 ft-os összeg került be a napló megfelelő rovatába.

Ez a taxafeljegyzés már az átszámítási kulcsot is kezünkbe adja. Ily módon a mérlegkészítést is megkísérelhetjük. A kiadást redukálhatjuk a 250 váltópénzt 100 konvencióos pénzzé alakítva át, vagy ami könnyebb: a néhány bevételi végösszeget (100 CM = 250 Wiener Währung) alakítjuk át váltópénzzé, bécsi értékű cédula árfolyamú fizetési eszközzé.

Az árfolyamváltozásokat természetesen szükséges s érdemes volna aprólékosabban, tüzetesebben nyomon követni. Hasznos volna tehát tíz év pénzügyi statisztikáját, átszámítási változásainak grafikonját elkészíteni. Egyelőre azonban megelégszünk ezzel a valóságrekonstruáló móddal, hiszen így is megállapíthatóvá válik a számunkra leglényegesebb jelenség: a bevétel és a kiadás viszonya, valamint elemezhetővé a költségcsoportok egymás közti aránya, a megoszlás, a nagyságrend.

Az „erogatiók”, a kiadások, költségek évenkénti és hónaponkénti idősorokba foglalva, váltópénzben számítva így alakultak:

Hónap	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Január	39,40	83	201,25	66,10	112,50	63	118	108,45	256,10
Február	79,42	112	263,30	89	66,40	83	120,10	85,20	604,40
Március	271,34	104,30	235,25	115,20	69,10	103,10	193,20	68,10	512,59
Április	144,35	77,50	129,10	43,30	100	172,35	75,09	98,35	295,50
Május	125,30	150,30	95	60,38	124,18	152,30	149	197	419,38
Június	81	364,42	106,05	137,50	280	47,45	128,30	319,45	252
Július	88	214,54	378,54	74	64,40	188,04	110,50	73,48	186,50
Augusztus	86,50	278,20	150,50	97,03	148,36		164,30		154,45
Szeptember	155	78,50	116,35	575,40	55	156,30	136,50		207,03
Október	117,50	153,20	134,04	109,30	76	137,20	113,40	680	234
November	113	112,30	72,01	77,50	161,40	129,10	56,20		176,39
December	83	363,10	74,40	77	40,06	199,35	362,30		
Összesen	1381,41	2093,36	1957,39	1517,31	1299	1434,19	1728,49	1631,23	3300,34

Bármennyire rendszeres, kiszámított és következetes életvitelű is Bölöni Farkas, eléggé gyakoriak a havonkénti eltérések. A száz forintot alig meghaladó 1837. évi átlag a halála előtti 1841-es esztendőben 275 forintnyira nő. Az egyes hónapokat (tehát nem az évi átlagokat) külön-külön szemügyre véve a minimum még kisebb, még alacsonyabb értéként bukkan fel: 1836 áprilisában 43 ft és néhány kr. A maximumot egy évvel a halála előtt, 1841 februárjában fizeti ki: 600 ft-nál többet.

A költségek képzeletben is megrajzolható grafikonja is eléggé zaklatott volna: az első esztendő után a magasba szökkenne, hiszen a könyve honoráriumaként bevételezett összeggel együtt nő kiadási lehetőségeinek a köre is. Az utolsó év igen számottevő felfele ívelése pedig a mellékmunkák hozamának növekedésével függ össze.

Mint ahogyan az szükségszerű is, Bölöni Farkas kiadásainak növekvő-fogyó ritmusát a bevételek határozzák meg. Érdekes azonban, hogy míg 1833–1836 között a kiadás egy-egy évben több a feltüntetett bevételnél, 1837–1841 között pedig kevesebb a kifizetni való, maradvánnyal is számolni kell.

Az azonos pénznemben (tehát „váltóban”) számított bevétel és az eleve váltócédulában rögzített kiadás mérlege valójában a következőképpen alakult:

	Bevétel		Kiadás	
	ftt	kr	ftt	kr
1833	1250	–	1381	41
1834	1895	–	2093	36
1835	1950	–	1957	39
1836	1200	–	1517	31
1837	1500	–	1299	–
1838	1353	50	1434	19
1839	1730	–	1728	49
1840	1910	–	1631	23
1841	3721	25	3300	34
Összesen	16510	15	16344	32

Bölöni Farkas a Gubernium hivatalnoka, költései azonban mégsem csupán a „concupista”, a „valóságos fogalmazó” társadalmi típusát segítenek megeleveníteni. Az ő „költekezései” inkább a reformerré vált szabad székely értelmiségi helyzetének az ismérveit, jellemző jegyeit gyarapítják. S mindemellett kiadásainak rovatai tartalmazzák azt az egyedít, különöst, a mást, azt a sajátosat is, ami a hivatalviselő székely értelmiségiek egyikét „Bölöni Farkas Sándorra” teszi.

4. Bölöni Farkas Sándor létfenntartási költségei és más kiadásai

A statisztikusok gyakorlatában meggyökeresedett az az eljárás, hogy a létfenntartási költségindexszám tételei közül az első csoportba az élelmezési költségeket sorolják.¹⁸ Kezdjük mi is az élelmezés, az étkezés problémájával. Bölöni Farkas egyedül él. Háztartást nem vezet, szakácsnőt nem tart, a „konyhára” nem költ. Kosztra azonban havonta rendszeresen fizet egy meghatározott összeget. Ez általában 50 ft. De előfordul 35 vagy (1841-ben) 75 is. Utazásai miatt a „kosztolás” díja néha csökken (15–30 ft.). A vacsorát gyakran együtt fizeti az ebédpénzzel, az 50 forintos szokványos összeggel: nagy ritkán külön tétel. 1833 júliusától kezdődően a reggeli ára (5 ft) is szerepel a költséglistán. Vannak olyan évek, hónapok, amikor Demeter Istvánnak (1836-ban egy ideig „Lászlónak”), szolgájának kosztját is külön tünteti föl.

Nem valószínű, hogy szállásán étkezett, már csak azért sem, mert „kosztadói” között nemcsak Ajtai (egyszer Jorga) szerepel, hanem Lubasics¹⁹ rác vendéglős is, akivel a Kaszinó „olvasószobája” révén volt kapcsolatban. Rendszeresen jutalmazta az „asztalnokokat” is; feltehetőleg az öt kiszolgáló alkalmazottakat, pincéreket. 1829-ben örömmel számolt be Gedő Józsefnek arról, hogy elkészítette, „folyamatba” hozta a legelső magyar vendéglői „ételcédulát”, étlapot.²⁰

Bizonyosnak látszik, hogy a „tűzhely” melletti étkezésektől sajnálta az időt, annak ráérős, „komótos” lebonyolítását, s talán magányát is már sokallta volna. Különben is a vendéglő „nemes ifjak” találkozóhelye, újságolvasó sziesztázások, viták, megbeszélések színtere volt.

¹⁸ L. Schweng Loránd: *Statisztika. Módszertani alapvetés*. Bp. 1944. 342–355. Vö. Miskolczi Ambrus: *i.m.* 412, 414–416; Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 1957. 369–373; Imreh István: *Céhbéli kézművesek, népi mesterek és vásárlóköriük (1750–1830) = Erdélyi hétköznapiak*. 194–198; Benda Gyula: *Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén*. Agrártörténeti Szemle XXVI(1984). 1–2. sz. 1–84; Zimányi Vera: *Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon = Óra, szablya, nyoszolya*. Bp. 1994. 7–13; J. Újvári Zsuzsanna: *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa*. Uo. 33–87; Németh Erika: *Négy ruszti lakásbelső a 17. században*. Uo. 87–98.

¹⁹ Mikó Imre: *A bércce esett fa*. Buk. 1969. 189. (Ő Luboritsnak nevezi.)

²⁰ Jakab Elek: *i.m.* 278.

Ételre, italtra külön nem költ. Valami ingyencséget, finomságot, különlegességet sohasem vesz. 1833-ban egy ízben meginog, és 30 kr-t érő „nádmézet”, cukrot vásárol. 1835 – a Naplójában is nyomon követhető – jelentős eseményekkel teli esztendő. Ekkor először 30 kr-ért, majd 2 frt-ért hozat „spiritust” és 1 frt-ért almát. 1839 októberétől azután eléggé rendszeressé válik az a bejegyzés, amely tanúsítja, hogy hősünk 2–3 font kávé s ugyanakkor 3 font nádmézet szerez be, és az 1–1,5 kg-nál „kicsivel többecske” kávé el is fogy egy hónap elmúltával. (Pedig még drágul is: 8–9, majd 10 forintot ad ki az adagjáért.)

Nagypiacsori szállásán nem él szerzetesi magányban. Ezüst kávéskanalat is kettőt vesz. Barátai felkeresik, járnak hozzá, és igen a könyvkölcsönzők is, de vendégeskedésről, házi mulatóságokról naplója vagy bármilyen más történeti forrás nem ad hírt. Munkaközpontú életmód az övé, alapjában véve olyan, amelyben nem jut számba vehető szerep az „eszem-iszom”-nak. Mértéktartó, igényeket visszafogó, a hedonizmustól nem uralt, puritán normák által vezérelt életvitel ez, amelyben azért a bizonyára nádmézzel édesített feketekávé is kivívhatja, megkaphatja a maga örömszerző perceit.²¹

A létfenntartási költségek második csoportjába szokták sorolni a lakbér, fűtés, világítás díját. Farkas Sándor fogalmazó „szálláshelye” élete – általunk is elemzett – utolsó szakaszában a főtéri (nyugati, plébánia sori) 11. szám alatti épületben volt. Ebben a házban lakott és itt szerkesztette az első Erdélyi Múzeumot Döbrentei Gábor is. Otthonos volt falai között Wesselényi Miklós, valamint Gyulai Lajos gróf is, aki évtizedeken át írta, vezette az emeleti traktusban naplói sokaságát. Ő különben részben tulajdonosa is volt e szép épületnek. Döbrentei – Farkas Sándor atyai barátja, mentora – kezdetben havi 30 frt-tal segítette is (és „ellátásáról is gondoskodott”), miközben – mint láttuk – Gyulai grófnő is ingyen szállást kínált neki.²²

A költségvetési napló nem igazít el a házbér tekintetében. 1833-ban takarítás, meszelés, súrlás, kemenceigazíttatás címén fizet ki 13 frt 30 kr-t, költözésért pedig 2 frt-ot. A házadót – úgy tűnik – ő rendezi a bér fejében. 1841-ben világossá válik végre, hogy két részletben évi 200 frt-ot kell házigazdáinak adnia.

A lakhely díja nem tűnik soknak, de nem is kevés.²³ Központi fekvése, a munkahely (a Farkas utcai sarokház, a Gubernium) közelsége pedig rendkívül előnyössé teszi Bölöni Farkas számára.

A fűtés gondja nem lebecsülendő. Bölöni Farkas 1833-ban 2 öl és 2 szekér tűzifát fuvaroztat magának. Egy öl fa behozattal és vágatással 12 frt-ba, egy szekér fa 3–3,30-ba kerül. „Recapitulatio”-jában ő maga évi 40 frt-tal, bő három öl fa árával kalkulál.

²¹ Az amerikai útleírásában sem szól az ételekről, sütés-főzési szokásokról, legfőljebb a hánykódó hajó okozta gondok között említi (a La Manche csatornán kelnek át), hogy „a szép sült messze hängörög az asztalon...”. Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkó Samu. Buk. 1966. 83. – Barátja, Újfalvi Sándor (akit ő leveleiben „Druszám”-nak nevez) beszél a mércéül szolgáló tipikusról, arról a „sok gyomros s itkányos” fickóról is, akiket vadászatkor fékezni kellett az ételfogyasztásban, jóllehet „minden másodnap egy hizott ökör, kosok, ártányok s majorságok ölettek rakásra. Időnként nagy mennyiségű liszt, szalonna, turo, vetemény, bor, pálinka s ecet szállítottatott fel a tanyákra. Két szakács s három kukta éjjel-nappal főzött.” *Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak*. Bp. 1982. 51.

²² Vö. Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Buk. 1982. 152; Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kvár 1946. 193. (L. Wass Otília, Gyulai Lajos unokahúga ajándékozta az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek.) Jancsó Elemér: *Döbrentei Gábor élete és munkássága*. Kvár 1944. 24; Gaal György: *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz*. Kvár 1992. 30; Lukácsi Sándor: *Két kolozsvári napló 1835-ből*. Új Erdélyi Múzeum. I(1990). 1–2. sz. 178. Kazinczy Ferenc írta erről a házról, hogy valamikor tisztelettel fognak elmenni előtte az emberek. *Erdélyi levelek*. Bp. 1880. 70.

²³ Vö. Miskolczy Ambrus: *i.m.* 421. (A nagyszebeniek „mint legcsekélyebb összeget” 150 [vagyis 60 CM] forintot számolnak fel lakdíjként.)

Böölöni Farkas Sándornak ekkor már jó híre, neve volt. Törődnie kellett ruházatával. Kora ifjúságától kezdve igen-igen előkelő, főrangú családokhoz volt bejáratos, és jóllehet – feudális előjogai, konzervativizmusa miatt – nem rajongott az arisztokráciáért, barátai közé számíthatta Wesselényi Miklóst, Kendeffy Ádámot, Béldi Ferencet, Bánffy Józsefet, Gyulai Lajost, nem is szólva a közép- és kisnemesi értelmiség vezető rétegének személyiségeivel való jó kapcsolatairól. Maga a fogalmazói státus, a főkormányzói hivatali tisztségviselés is megkívánt bizonyos szintű öltözködési igényességet. Részt kellett vennie közéleti, társasági összejöveteleken, fogadásokon, vidéki szórakozásokon, bálakon. 1833-ban a „nagy utazás” által is megviselt ruhátára javíttatására, pótlására is gondolnia kellett.

Mindenekelőtt egy pár új csizmát csináltatott (10 firt), majd három párat fejeltetett, egyet fejeltetett és talpaltatott, egyet csak talpaltatott, s a másikat „igazíttatta”. Valójában tehát láb-belikészlete egy vadonatúj és hat pár javított csizmával gyarapodott.

Ruhátára felújításában szintén szerephez jut a javíttatás. A felső kabátok – a fekete kaput és a hosszú kaput – „reperálására”, a „köntös” igazíttatására 25 firt-ot fizet ki.

Szabat magának egy új Zrínyi-dolmányt (79 firt) és két szép nadrágot: egy feketét és egy szürkét (54 firt 12 kr). Vesz kalapot (5 firt), nyakravalót (2 firt), három pár kesztyűt (6 firt 15 kr), „strimflit” (2 firt) és egy forintot ad az esernyő („parapluj”) javíttatónak. A következő esztendőben divatosabb, mutatósabb megjelenése érdekében egy „nanquin” nadrágot (11 firt) és egy fekete magyar dolmányt (90 firt) csináltat magának.

Jóllehet az előzőekben Böölöni Farkasnak a színvonalasabb ruházatkódásra fordított kiadási tételeit sorjáztuk, nem gondoltunk egy pillanatig sem arra, hogy ő is áldozatul esett volna kora pompakedvelő, fényűző, cifrálkodó, módosságot fitogtató öltözködési „örületének”. Úgy tűnik azonban, hogy ő maga is örömmel szabadul meg „büszke szegénysége” jelmezeitől, a kopottas úriasságtól, a titokban kifoldozott avult „köntösök” nyomasztó, kedvetlenítő terhétől. Bizonyára szeretne – s talán mindig is igen szeretett volna – végig begombolt kaput helyett szép mellényt, díszes nyakravalót kimutató ruhában, pompás dolmányban megjelenni. 1835-ben 32 firt-ot költ négy nyári „lájbi” megvételekor, 1838-ban 75-öt ad egy zöld kaputért és 12 firt 30 kr-t egy újabb kalapért. 1841-ben 95 firt-ot nyújt át szabójának az elkészült jó meleg zekéért.

Fehérneműjére is nagy gondot fordít. Élete utolsó heteiben, hónapjaiban is készíttet hálóingeket és lábravalóból is 14-et, 25 firt érőt.

Farkas Sándor „valóságos fogalmazó uramnak” azonban takarékoskodnia kell, és ő vállalja, akarja is a beosztó, a mértékletes életmódot. Ezért talpaltatja, fejelteni csizmáit, „reperáltatja” köntöseit, igazíttatja, krajcárokért, lábravalóit; ezért jegyzi be kiadási tételként 1837-ben a „strimfli”, 1841-ben a „fuszékli fítőzás”-t.

Othona berendezésének szintje, rendje, tisztasága agglegényi mivolta ellenére vagy éppen sajátos életformája miatt erősen foglalkoztatja; de mindig arra törekszik, hogy (asszonyt nélkülvő) háztartásának üzemeltetése ne vonja el közhasznú társadalmi munkáitól.

Szolgát is tart tehát, akinek pénzbeli bérként évi 120 firt-ot ad, és őt terheli „legénye” szállása s kosztja is. Havidíjas mosónője bérét, 5 firt-ot, szintén fizeti. Emellett időnként napszámért szolgálók, takarítóasszonyok dolgoznak nála.

Lakásának bútorzatát javíttatja, pótolgatja. 1841-ben, az elhunyt előtti évben például diófa karosszékeit téteti rendbe, damasztal húzatva be őket (115 firt-jába kerül). Hat új széket is szállítanak nagypiacsori szállására (107 firt érőt). Asztalt is szerez melléjük (35 firt); kasztent azelőtt készíttetett. Három ablakra új, díszes függöny kerül (11 firt). Ágyába „szarvasbőr párnahajat” vásárol 45 firt-ért. Hat párnahajnak való kartont (40 firt) szerez be, és 8 firt-ot ad a megcsináltatásukért. „Pihe toll”-ból 13 fontot igényel, és meg is kapja 32 firt 30 kr-ért.

A fekvőhely – most már néha otthon is ágynak dőlő férfiről lévén szó – lassan-lassan gyarapodó súlyú problémává válik. Az említett ágyneműfélék mellett lepedőnek való vásznat vásárol, 66 singnyit (1 sing kb. 64 cm), 75 firt-ért. Ehhez járul 15 firt-nyi költés a paplan megújítására. Úgy gondoljuk, az „otthon melegét” hivatott szolgálni az az ugyancsak frissiben, ekkor beszerezett „kanapé párna” is, amelyért 5 firt-ot kellett kifizetnie.

A környezetében lévő, őt kiszolgáló emberekkel szemben bőkezű. Újévkor 3–7 firt-ot osztogat szét. Darabontok, szolgák, cédulahordozók, levélkézbesítők, kéményseprők, „kellnerek”, asztalnokok, borbélyok, akik véle kapcsolatba jutnak, számíthatnak a „borravalóra”. Szívesen ad ajándékot is. Sokadalomkor az ismerős gyermekek kapják meg a vásárfiát, máskor a deákok, akik őt köszöntik, veszik át járandóságukat. Nem tudni ma már, kinek és miért, de kisebb summácskák jutnak „Elek bátyámnak”, vargasi embernek, györgyfalviaknak, Lászlónak és másoknak.

A nemesség egy részét, a „liberális-despoták, fényes-szegények s szabad betyárok” csoportját ő azért is veti meg, mert ez az emberfajta szégyell takarékoskodni, nagylelkűnek akar látszani, de „nem szeret fizetni”.²⁴

A létfenntartási költségek között szerepel néhány kis tétel, amely nem számottevő, de egy életvitel tükrözője. Így például az, hogy hajváogatni, fürdeni rendszeresen jár, borotváit angol áruk; fogporra, „bajuszkenőre”, suvixra nagyjából ugyanolyan gyakorisággal ad ki pénzt.

Író-olvasó ember, értelmiségi. Érthető, hogy gyertyára, „tentára”, papírra, írószerre, mappára, spanyolviaszra, postaköltségre is kell jutni a bevételeiből.

A költségnapló magyarázat nélküli, sebtében írott sorai arra szintén rádöbbenek, hogy „emlékbeszédekben” nem szereplő örömforrásai, emberi gyengeségei, bocsánatos szenvedélyei is voltak ennek a már életében puritán erkölcsi példaképpé vált, szoborrá kövült embernek. A kiadási napló bizonyága szerint például a szokás rendszerességével vett részt a „Sors játékban”. Sorsjegyvásárlási kedve az évek múltával csak növekedett (2, 4, 5, 7, 10 firt-os tételeket tett meg a lotérián). Sokat latolgattuk, hova soroljuk, miként magyarázzuk ezt a jelenséget. Az bizonyos, hogy nem a munka nélkül szerezhető ingyen pénzre vágyakozás a motivációja. Talán a játék izgalma, a reménykedés kellemes érzése indokolja ezeket a próbálkozásait.

Nem rekonstruálható az a hajdani életézés sem, amely arra készítette, hogy 1837 júniusában (2 firt 30 kr-ért) „fülelilet” vásároljon; olyan, már az előbbi századokban is kedvelt és nemegyszer ajándékba küldött madárkát, amelyről a székely népi tanítómesék egyikében azt mondják: „híres énekes vagy, s a szárnyasok között e részben egy sem ér fel veled”.²⁵ A „csalogányt” szintén szobatársává fogadná, kedvesség, vidámság forrásaként. A következő év áprilisában 5 firt-ot sem sajnál érte. Örömmre vágyik.

1833-ban még csak harmincnégy éves. Bálokba hívják. Elmegy, holott például a dicasteriális multság belépőjegyéért öt firt-ot kell kiadnia. Jár vidékre. Meghívásokra. Igaz, alig költ (a báldi, feleki, bonchidai útján: egy firt-ot).

Az örömszerző és a közhasznú pénzköltési módozatok összeszövődöttségének talán legjellemzőbbje: a könyvvétel, a köttetés, a folyóiratrendelés. 1833-ban például 50 firt érő könyv kerül a polcokra. Ezek azonban nemcsak őt szolgálják. Életében már kölcsönzi őket, halála előtt pedig ismét leltározza, lajstromozza, hiszen eleve az Unitárius Kollégium ifjainak szánta sajátos, válogatott művekből megalkotott könyvtárát.

²⁴ *Napló*. 40.

²⁵ *Adomák és tanítómesék*. Kriza János kéziratos hagyatékából. Tiboldi István gyűjtése. Sajtó alá rendezte Mészáros József. Buk. 1988. 434.

A tisztán közcélra adományozott, a közjóra költött, a közhasznú intézmények támogatására szánt pénzüsszegek általában szintén eléggé jelentősek. 1833-ban mintegy 250 firt-ot költ ilyen célokra, de van olyan hónap, amikor adományai ezt az összeget is meghaladják. (Erről külön szólunk.)

Az aszketizmusra hajlónak tartott Bölöni Farkas (talán a guberniumi hivatalszobákban „bodor füstöket eregetve” henyélők példájának hatására) sajnos sokat pipázott.²⁶ Pipára, pipaszárra, csutorára, dohányra 1833-ban 16 firt körül költött, 1841-ben pedig egy összegben fizetett ki 45 firt-ot dohányért. S tette ezt akkor már beteg tüdejével bajoskodva, amikor a költség-feljegyzések között mind gyakrabban kezd szerepelni ez a tétel: orvosság. 1836–1840 között 34 firt-ra, 1841-ben még többre rúg a „patica conto”.

A családi háztartások költségvetéseiben az egészség megóvására, az esetleges betegség gyógyítására külön rovatot szánnak. Sajnos, Farkas Sándor 1833–1842 között végig beteg volt, és sokat szenvedett. 1835 májusában hátfájás miatt éjszakákon át gyötrődött. Június 2-án Bonchidán írja: „A betegség hamar ágyba teve, s tizednapig boncolám az unalom és fájdalom különböző osztályait. A gróf [Bánffy József] oly résztvéve járatott utánam s ápoltatott, amiként az édesanya ápolhatná gyermekét. Dr. Demschick egy értelmes orvos.”²⁷

Állandó orvosa azonban Dr. Barra Imre, aki Kelemen Benjáminnak (Wesselényi Miklós „gazdasági igazgatójának”) is gyógykezelője. Bölöni Farkas „druszájának”, Újfalvi Sándornak (aki akkor Apahidán tartózkodik) megírja, hogy a vasárnapi látogatáson, Szucságon, ő is együtt volt Barrával. A lényeges az, hogy 1841. július 28-án bizalommal, értékelő kedvességgel ír róla.²⁸

1842 januárjában még gyógyszert vásárol 7 firt 10 kr-ra, és másodszor is 5 firt 50 kr-ra. Az új esztendőre előre kifizeti Barra járandóságát, és – döbbenetes, de ez a valóság – dohányt vesz 2 firt 3 kr-ra. 1842. február 2-án halott.

Nagyon szeretnők, ha sikerülne az *Utazás*, a *Napló* és főleg a *kiadási-jegyzék* tanúságtételei nyomán a valóságosabb Bölöni Farkas-kép vázlatát megrajzolnunk. Azét az emberét, akit bárki az aszkézis által áthatott módszeres életvitel, a munkás és igénytelen élet megbecsülése, a „protestáns felekezetek” által teremtett adekvát puritán etika szigora, a Max Weber-i megfogalmazású polgári erkölcsi normarend ideáltípusává is tehetne.²⁹ Ő nagyon-nagyon messzire szakadt a feudális, a rendi világ tisztségviselőjének életvitelétől, értékrendjétől; talán inkább arra alkalmas, hogy sajátos variánsként méretessék hozzá az ideáltípushoz. Annál is inkább, mert annak legkedvezőbb termőtalaja nem Bölönben és Kolozsváron, valamint szomszédságukban, hanem például Észak-Amerikában lelhető fel. Bölöni Farkas ezt a típusmintát mutatja fel, ezzel lázít és lázad maga is.

Farkas Sándor, a sepsiszéki primipilus rendbéli férfi nem sokra becsüli a „kalmárlelkű embert”. A henyélő nemest, a csaló polgárt sem, de értékeli azt, aki – a gazdasági racionalizmus

²⁶ Vö. Mikó Imre: *i.m.* 137–138. „A szobában vágni lehetett a füstöt” – így ír regényes életrajzában Mikó a guberniumi munkahelyről.

²⁷ *Napló*. 76.

²⁸ *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai*. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Gyalui Farkas. Kvár. 1941. 369–370. Vö. Musnai Ürmösy Lajos: *Erdély irányadó lapja*. Kvár. 1907. 23–24. (1839-ben Ferenczy Istvánt bízták volna meg, hogy készítse el Mátyás király márványszobrát. Erdélyben gyűjtési, aláírási ívet szántak Bölöni Farkas Sándornak, Bolyai Farkasnak, Brassai Sámuelnek, Teleki Domokosnak, Szász Károlynak és így tovább; de ott van közöttük Barra Imre orvos is. „Barra doktor” Gyalui Farkas szerint humánus, közkedvelt orvos. 1854-ben, halálakor Újfalvi Sándor kezdeményezésére „emléket állítottak neki, összegyűjtve közadakozásból a költségeket”. (*i.m.* VII.)

²⁹ Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Válogatott tanulmányok. Bp. 1979. 283–293. uő: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I–III. Tübingen 1922–1923. uő: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások. Bp. 1982.

gyeében – a rábízottakkal jól sáfárkodik; tiszteli a „kereskedőt”, az olyan embert, aki szorgalmas, takarékos, rendszerető, előrelátó, tehát a biedermeier, a polgári erkölcsiséget alapozó, azt megépítő lelkületű embert. Azt, akiről már Friedrich List megírta, hogy takarékoságával együtt jár az erkölcsösség, s az bő forrása az erőnek.³⁰ Talán valahol ezen a tájon kell keresnünk azt a szemléletforrást, amelyből a takarékoságra ösztönző kiadási napló, a háztartási költségvetés gondolata és a hitelnyújtó szövetkezés, a Gondoskodó Társaság eszméje is felbuzog. Mindekelőtt pedig növekszik a hit abban, hogy a szabadság tesz csodadolgokat.

5. A „közhazsnú kiadások”

A kiadási napló számsorait elemezve jobban megismerhetjük Farkas Sándor guberniumi fogalmazó anyagi viszonyait. Ugyanakkor az észak-amerikai demokráciát ideáltípusként felmutató, puritán erkölcsűnek ismert, askéta életvitelűnek mondott reformer társadalompolitikusról is tudósítanak a havonta összegezett költségek. Csakhogy ezeknek az információknak a megfejtése, megítélése igen nehéz feladat. Mi készítette őt szerzésre, juttatásra, adásra, mi ösztökelte takarékoskodásra, szükséglet-visszafogásra, igényei megzabolázására? A motiváló, a cselekvésre sarkalló eszmék sorában mindenesetre első sorbeli helyet követel magának a községezsgszolgálat.

A gyászjelentést sebtében fogalmazó barátai 1842-ben csak az intézményteremtőt, a társulások szervezőjét búcsúztatják („több üdvös eredményű társulatok alapításával – írják – örök becsben marad emléke”). Az életét pedig „közhazsnúnak” minősítik. Tisztán állók – írja ő is – „istenem és lelkiismeretem előtt”, mert „csak a jót és igazat, csak a közjót és hazám boldogulását óhajtottam”.³¹ A felvilágosodás korának egyik vezérlő eszméje, a közjó szolgálata válik Farkas Sándor életvitelét is motiváló, elsodrő erővé, csak éppen hogy nem az „Önkény”, hanem a Szabadság jegyében, nem az Állam, hanem a Haza, nem a Birodalom és császára, hanem a Hazafi érdekében.

Ezért is szánunk néhány sort annak bemutatására, hogy a kiadási napló szerint jövedelméből mennyit költött nem közvetlenül őt szolgáló célokra, olyasmire, ami „közhazsnú”. Az összegek a táblázatban váltóforintokat és krajcárokat jelentenek:

	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	Összesen
Gondoskodó Társaság.	90	65	170	–	20	35	35	95	240	–	750
Provisionalis Cassa											
Fegyver Iskola.	35	18,30	66	–	–	–	–	–	–	–	119,30
Viadal Intézet											
Országgyűlési tudósítások, naplók	–	5	13,05	–	10	46,45	–	9,48	–	–	84,38
Könyv, kötetés folyóiratok	43,50	293,42	299,55	420	37,08	95	37,45	–	138,52	62	1428,12
Kollégiumi olvasó (és ének) társaság	1,24	7,30	3	–	–	–	–	–	–	–	11,54
Énekiskola, Muzsika Egyesület	–	2	11,50	11	–	–	–	–	–	–	24,50
Kaszinó (Művelődő Társaság)	50,30	52,30	2,30	–	75	50	200	–	–	–	430,30
Jóteknysági mulatságok	2,30	16	6	1	1	–	–	–	–	–	26,30
Redoute-bérlet	3	–	–	7,30	–	–	–	–	–	–	10,30
Színház	–	9	11,30	–	–	–	–	–	2,30	–	23
Vasárnapi Újság (Népújság)	–	36	13,30	–	6,15	7,30	3,45	3,45	7,30	–	78,15
Templom	0,24	2,30	2,30	–	–	7,30	–	–	–	–	12,54
Különféle adományok	–	–	33	1	–	5	2,30	–	2,30	–	44
Összesen	226,38	507,42	632,50	440,30	149,23	246,45	279	108,33	391,22	62	3044,43

³⁰ List Frigyes: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Bp. 1940. 246–247.

³¹ *Napló*. 51.

Első számú segélyezett intézményének a Gondoskodó Társaságot (Provisionalis Cassát) tekintette. Ezt az önszegélyző egyletet, takarékpénztárat 1825-ben alapította. Célja a takarékoság, az eladósodottság elleni védekezés, segélynyújtás, a kicsiny léptekkel haladó tőkeképzés. Az alapszabály, amely közösségeket constitutióira, széki státútomokra, sokszínű rendtartások hagyományaira épült, Bölöni Farkas jogászai képzettségére támaszkodva született meg, nagy értékű kordokumentum. Azzá teszi a rendi válaszfalakon rést ütő jellege, az, hogy például az 1830-as alapszabály kimondja: „Se rang, se kor, sem egyéb tekintetek senkinek elsőségi juszt nem adnak.”³² (Még csak annyit, hogy jóllehet Bölöni Farkas rátermettsége, tervei, organizációt teremtő energiái hívták életre és éltették ezt a szervezetet, abban ő dolgos titkár, „actuárius”, nem pedig „praeses” volt.

A havi 5, évi 60 firt díjat rendszeresen fizeti, majd előre is siet a fizetéssel. Jakab Elek már megírta róla: „Midőn feles pénze volt, részvényeit előre szokta kifizetni több évre.” 1842 februárjában, elhunytakor a „köz Cassába” már öt évre előre, 1847-ig beadta „hozzájárulását”. Így nevezzük mi is, mert bár a Gondoskodó Társaság önszegélyző, kamatozó pénzt akumuláló szövetség, valójában „közhasznú” társulás. (Erről az intézményről majd még szólunk egypár szót.)

Az anyagi életfeltételek javítása mellett törődik a testedzéssel is. A kolozsvári Viadal Iskola szintén az ő kezdeményezésére születik meg. 1835. február 1-jén írja naplójába: „A viadaliskola nagygyűlést tartottuk. Megint megválasztának, s ezt örömmel fogadtam el. [...] Mert tudom, hogy ez az én igyekezetem után létez, s én eszközlém ennyire gyarapulását s megalapítását. Sokat bajlódám, míg rábeszélhettem némelyeket, s magamnak is kevés vagyonomhoz képest sok áldozatomba került.”³³ Az alapozáskor 25 részvényt kellett verbuválni, olyat, aki egy részjegyért hajlandó és tud 1000 váltóforintot áldozni. A pénzalap 600 firt-nyi kamatából bérelték azután a termet, fizették a vívómestert, Gaetano Biasinit, szereztek meg a vívőeszközöket.³⁴ Bölöni Farkas 1833-tól a „fegyveriskola”, a „fegyverterem” díját, havi 2 firt 50 krajcárt rendszeresen fizeti, majd 1835-ben 1837-ig egy összegben előre rendezi, elveti a „viadalintézeti” hozzájárulása gondját. Igazságszerető, szerény ember, tehát őszintén megvallja, hogy Kendeffy Ádám segítségével nélkül „bajosan is boldogulhattam volna. Szegény Kendeffy! Ő shakespeare-i ember vala köztünk. Planumaimmal mindig háta mögé bújtam, s az ő óriási lelke sokat létrehozott, mikből én sokat nem tehettem volna nála nélkül.”³⁵

Valóban Bölöni Farkas művelődéspolitikai kezdeményezései, vállalkozásai szorosan egybefonódtak az erdélyi ellenzékiek, reformerek küzdelmével s természetesen a vezéregyéniségek tetteivel, sorsuk alakulásával. Költségnaplójának kiadási tételei bizonyítják annak, hogy az 1834–35-ös küzdelmek idején mennyire Wesselényi Miklós mellett állott (Kendeffy akkor sajnos már halott), és támogatta az országgyűlési tudósítások, irományok cenzúrát semmibe vevő, lázadásszámba menő, kőszajton való megjelentetését. Wesselényi derék ifjú munkatársát, Stuller Ferencet ismerte, szerette, elmenekülése estjén sóhajos búcsút vett tőle. Ezt 1835. március 6-án jegyzi fel naplójába. Augusztus 9-én pedig az általános elgyávulás, visszahúzóds jeleit: „Fegyveriskola gyűlést akaránk tartani – írja –, de alig jelentek meg egynehányan, s határozatokat nem tehetünk. Szörnyű hidegség kezdődik a közintézetek iránt, mindenki csak magával van elfoglalva, s mentére van hagyva minden közdolog.”³⁶

³² Oberding József György: *A Kolozsvári Gondoskodó Társaság*. EM. XXXIX(1934). 92.

³³ *Napló*. 42–43.

³⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp. 1888. 774. uő: Bölöni Farkas Sándor és kora. 315–318; Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. II. Bp. 1928. 375–376.

³⁵ *Napló*. 42–43. Vö. Benkő Samu: *Órszavak*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk. 1984. 200.

³⁶ *Napló*. 84.

Ő azonban úgy építkezik, hogy az anyagi bázis a szervezetet „szörnyű hidegség” idején is fennmaradni segítse. A Vívó Intézet ekkor már szintén gyökeret ereszt. Rendszabása intézkedik a tőkepénz és kamatai felhasználási módjáról, arról, hogy az autonóm keretalakulat társadalmi funkciói meg ne szűnjenek. A részvénytőke, a pénzalap, a közalap nem csupán az önrendelkezést biztosítja, hanem az is feladata, hogy a társadalomnak az „Állam”-tól lazábban függő szektoraiban az egymásra támaszkodást, a kohéziót megerősítse. A Vívó Intézet pénztárosa – Farkas Sándor jó barátja –, Körmöczi József hitelügyleteket is lebonyolít, jóllehet nem „bank” tisztviselő, hanem egy „sport”egylet hivatalnok. 1844-ben korábban folyósított 800 forintot bevételez; más alkalommal Hatfaludi Elekné 2000 forint-ról szóló kötelezvényét váltja be.³⁷

A költségnapló százával sorjázó kistételei azt a feltételezést is sugallják, hogy a támogatottak között nincs megkülönböztetett, kedvezményezett egyesülete. Segít, ahol tud. A nevelés és a könyv azonban, mint a „közértelmesség” formáló, meghatározó tényezői, primátust élveznek. Ezt ő így indokolja meg (a kolozsvári kaszinóról szólva): miután a nemzet ereje, hatalma, boldogsága, virágzása az *értelmesedés* szintjével harmonizál, a feladat: „a) A nevelés által a serdülő generációt formálni; b) Könyvek s nevezetesen *folyóíráások* által a meglettebb értelmet érlelni.” Ezért érdeklődik és segít az unitárius „kolégyom” olvasó (s ének) társaságának is.³⁸

Nagyon sokat költött könyvekre. A közhasznú kiadások táblázatának első helyen álló költségtétele: a könyv, a kötetetés, a folyóiratrendelés. Az 1836-ban könyvért fizetett 420 forint igen nagy összeg. A *Regélő*, a *Honművész*, majd az *Atheneum* megrendelése (a *Vasárnapi Újságról* nem is szólva) sokba került. Tilsch Jánosnak, kiadójának jelentős summákat számolt le a megszerzett munkákért.

Könyvtára állományának gyakori számbavétele, a lajstromkészítés láttatja, hogy milyen műveltséggyarapító mohóság, milyen ismeretszerző becsvágy munkál benne; de azt is sejteni lehet, hogy ekkor már azt méri fel, mit hagyományoz majd volt iskolája tanulóifjúságára.

Kéziratai között ilyen címet viselő listák is megmaradtak: „Könyvek kiadásáról való jegyzés. 1818. december 1-őjén” vagy „jegyzés, kezdődött 1832 márciusában”.³⁹ Ő, aki utált minden monopóliumot, ezt az elvet saját „bibliotékájára” is kiterjesztette, könyveit ugyanis nem tekintette kizárólagos tulajdonának. Lapozgatták, olvastatták nála, az „ingyen kaszinóban”, de kölcsön is kérhették, ő szívesen adta (Brassai Sámuel, notárius Pataki éppúgy tagja volt az ő házi olvasóegyletének, mint főurak, diákok, olvasni szerető asszonyok, lányok).

„Úri kaszinó”, „olvasókabinet” a harmincas években kettő is van Kolozsváron. 1833. június 3-án, a „Casino” végleges megalakulásakor ismét részvény fizetésére kötelezik magukat a tagok. Farkas Sándor kezdeményező szerepe itt is kiviláglik. Gyűlésükön köszöntik, megéleljenezik, s a jegyzői tisztséget neki osztják ki. Az 1835. január 24-i közgyűlésre az anyagiakat, a pénztár dolgait rendező, alapszabályt jobbitó javaslatokat készít. Gróf Bethlen János helyett igazgatónak is megválasztják, de ő lemond e megtiszteltetéséről.⁴⁰ Részvényfizetési kötelezettségének eleget tesz. Havonta 50 forintot szán erre a célra, 1839-ben pedig egy summában kerek 200 forintot juttat el előre a Kaszinónak.

³⁷ Kolozsvári Állami Levéltár. Fond nr. 309. *Colecția actelor privind Societatea Gondoskodó (Provisionalis)*. 1838–1857.

³⁸ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. 249; Gál Kelemen: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története*. II. Kvár. 1935. 160–162. 1834-ben (nehéz politikai helyzetében) a kollégium ifjúsága irodalmi társaságának pártfogójául kéri fel Bölöni Farkas Sándort is, „aki mindjárt részvényes tagnak is jelentkezett”. Benkő Samu: *Societățile culturale clujene din prima jumătate a sec. XIX. și rolul lor în formarea intelectualității burgheze*. Studii și Cercetări de Istorie VIII. Nr. 1–4. 1957. 143–165.

³⁹ UKKt. Ms. U. 785/I, 785/II.; Lakó Elemér: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvassmányai 1813–1848 között*. EM. LVI(1994). 1–2. sz. 51–74.

⁴⁰ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. 773; *Napló*. 40–41.

Ismeri a hírlap tudatformáló, vélekedést alakító erejét, s ezért szorgalmazza a *Vasárnapi Újság* megalapítását. Javasolja tehát – a Kaszinó feladatáént – a kismemesség, a nép közötti ismeretterjesztést vállaló, az alsóbb társadalmi rétegek művelődését szolgáló újság kiadását.⁴¹ Az indulás pénzügyi tervezetét ez esetben is ő készíti el. (1834 januárjában Brassai Sámuel választják meg szerkesztőnek.) Az induláshoz összegyűjtött 826 forintból 15 forint az ő alapítási hozzájárulása, amit azután újabb 15 forint követ.

Végezetül – a különféle kisebb költségekről nem is szólva – említsük meg a másik nagy jelentőségű, művelődést propagáló, közvéleményformáló intézményt: a kolozsvári nemzeti színházat, a teátrumot, ahová az országos bizottság javaslatára 1836. április 6-án nevezték ki Bölöni Farkast „tollvivő titkárrá”.

Jakab Elek írja: „Az új titkár mintegy új életet öntött a felügyelőbizottság eddig nehéz mozgású laza organizmusába.”⁴² A hajdani, magyar Schillert ígérő költő, fordító, az utazási napló révén jelentős politikai sikert elérő reformkori szabadelvű harcos, a hitelszövetkezet-alapító Bölöni Farkas Sándor valóságérzéke, szervezőképessége, a társadalom alakulatainak üzemes funkcionáltatására való rátermettsége ebben az egyetlen feladatkörében is tetten érhető és értékelhető. (A színház javait leltárba vette, aktívait, passzívait, vagyoni állapotát kitisztázta; épületekre, bérleményekre lelkiismeretes ügyelettel volt. Gondoskodott a játékrendről. A gyűlés nem volt többé formalitás. A megvitatásra szánt ügyeket tárgysorozatba foglalta s „előkészülve” beszélt meg munkatársaival: áthatva fontosságuktól, komolyan véve azt, ami a „nemzet művelődésével s hitelével függött össze”. A végzéseket pedig végrehajtotta.⁴³)

A Redout bérletének az árát szintén megadta, jótékonyági mulatságot még szervezett is. Egyházának képét fizetett, ajándékozott és így tovább. 1835-ben a „Császár temetésire” is adott 3 forintot, a román papnak 5-öt és a Wesselényi Miklósnak szánt ajándéokra, az ünnepi serlegre 12 forint 30 krajczert.

Megkíséreltük megállapítani azt, hogy mekkora is valóságos súlyában az a pénzmenyiség, amit Bölöni Farkas Sándor közcélra adományoz. Összességében nem is olyan nagy summa, kilenc év alatt körülbelül 3000 forint. Az ő kereseti viszonyaihoz mérten azonban már nagyon sok. Valójában azt jelenti, hogy 1833–1837 közötti három évi „salariumát” költi közcélra, 1838–1841 között (fizetésemelése után) pedig kétesztendei főkormányászéki járandóságát fordítja közhasznú intézmények támogatására. (Vehetett volna magának ezért a pénzért 3000 példány *Vasárnapi Újság*ot, csinálthattott volna 300 pár csizmát, beszerezhetett volna 250 öl tűzifát és így tovább.)

A köz javára felhasznált jövedelem ily módon értékelve bizony már számottevő. Megvalljuk, mi magunk is tétováztunk kissé, amikor például a Gondoskodó Társaság pénztárosának kezébe letett összegeket „közhasznú kiadásnak” minősítettük, vagy a könyvekre költött pénzt szintén ebbe a kategóriába soroltuk. A Provisionális Cassa nyugtakönyvecskéjében szaporodó megtakarított summák valóban növelhették nyugalmát, erősíthették anyagi biztonsgátudatát, és a gyarapodó könyvtár sem tekinthető csupán egyfajta művelődéspolitikai segélyakció eszköze-nek, hiszen számára is örömforrást jelentett, szüksége volt rá. Tudva ugyanakkor azt, hogy ő könyveit, valamint pénzét már korábban valamikori iskolája diákjainak szánta – e mellett a megoldás mellett tartottunk ki.

A közcélú kiadások – mind az összjövedelemhez, mind a kiadások egész évi összegeihez viszonyítva – az *Utazás Észak-Amerikában* kétszeri kiadásáért járó szerzői díj átvétele után

⁴¹ Musnai Ürmössy Lajos: *i.m.* 269–270; Jakab Elek: *i.m.* 821–822.

⁴² Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora.* 253.

⁴³ *I.m.* 253–254.

növekedtek meg. Az 1834–1835–1836-os évek százalékszámai egynegyedes, egyharmados arányt tüntetnek fel. (A számításoknál a krajcárokat elhagytuk, hiszen így is kirajzolódik az idősor tendenciája: a képzeletbeli grafikon kezdetben meredeken felfelé ívelő, azután kiindulási pontjára visszaeső, majd az átlag, 18% alá süllyedő vonala.) A táblázatban az abszolút számok természetesen váltópénzt: forintot és krajcárt jelentenek. 1842-nek, halála évének egy 62 frt-os kiadási tételét itt nem kalkuláltuk be, miután a jövedelemmel nem volt egybevethető.

	Közcéli kiadások a jövedelem százalékában			Közhasznú kiadások az összkidás százalékában		
	Össz- bevétel	Közcélra adományozott	%	Össz- kiadás	Közcélra juttatott	%
1833	1 250	226,38	18,08	1 881,41	226,38	16,36
1834	1 895	507,42	26,75	2 093,36	507,42	24,22
1835	1 950	632,50	32,41	1 957,39	632,50	32,29
1836	1 200	440,30	36,67	1 517,31	440,30	29,00
1837	1 500	149,23	9,93	1 299	149,23	11,47
1838	1 353,50	246,45	18,18	1 434,19	246,45	17,15
1839	1 730	279	16,13	1 728,49	279	16,15
1840	1 910	108,33	5,65	1 631,23	108,33	6,62
1841	3 721,25	391,22	10,50	3 300,34	391,22	11,84
Összesen	16 510,15	2982,43	18,06	16 344,32	2982,43	18,25

Bölöni Farkas Sándor művelődéspolitikai credójában nincs alá- vagy fölérendeltségi viszony az intézmények, valamint azok belső strukturális elemei között. Mégis jellegzetes vonásának tekinthető az, hogy sok buzgó, lelkes reformer társánál jóval több gondot fordít a közhasznú egyesület, a „társulás” anyagi alapjának megszilárdítására. Talán az sem véletlen, hogy 1825-ben a Gondoskodó Társasággal: új, autonóm gazdasági egyesülés megalkotásával kezdi közhasznú munkálkodását. Igaz, közhasznú intézetként „Múzeumot” ugyancsak szeretne ajándékozni Erdélynek. (1829-ben nyújtja be tervezetét a tartományi kancelláriához. Ez az álma azonban csak három évtized múltán valósul meg.)

Könyvét 1835-ben az Akadémia 200 arannyal díjazza. Ő „fundációt” alapítva belőle sietve vissza is származtatja. A „büszke szegény” szemébe könny szökik, olvasva Schedel (Toldy) Ferenc levelét, aki alapítványtételét meghatottan köszöni meg. Akkor írja le Bölöni Farkas azokat a szavakat, amelyek az ő magatartásának, életvitelének a megértéséhez hozzásegíthetnek: „Be boldog, ki adhat, ajándékozhat! Mennyi tiszta örömet szerezhet magának a gazdag!”⁴⁴

6. Bölöni Farkas Sándor hagyatéka

Farkas Sándor 1835-ben ezeket a sorokat vetette papírra: „Midőn néha a gazdagság gondolata is beszötte magát álmodozásimba, az is mindig elválhatlan következményű gondolat volt, – mely szép alapítványokat tehetné nagy gazdagsággal.”⁴⁵ Élete utolsó évtizedében nap mint nap „megette” a tőle telhetőt, majd útja végéhez érve létrehozta az utolsó fundációt: a „köz”-nek, a „hon”-nak hagyományozta *ingóságait, pénzét, könyveit*, mindenét, amije volt. A testamentuma örököséként, mint ismeretes, az Unitárius Egyházat, közvetlenül pedig az Unitárius Kollégium

⁴⁴ *Napló*. 91.

⁴⁵ *I.m.* 89.

könyvtárát nevezte meg.⁴⁶ Végezetül ezekről a kérdésekről szólunk még, elsőként az ingóságok leltárát szemrevételezve.⁴⁷ (A költségnapló és az árverésen eladott javak leltára együttesen jó forrásbázisul szolgálhatnak az életforma, az életvitel elemzőinek.)

Böloni Farkas otthonában, lakásában található néhány szép bútordarab, de ezek sem számottevően értékesek. Mindenekelőtt van egy „rakott, furnírozott diófa ágy”-a, 40 rénes forintot és 30 krajcárt érő. (A pénzem a továbbiakban is Rfirt.) Berakásos, intarziás, falemez borítású, kanapé eleibe való, „hosszúkö diófa asztala” is majdnem 30 firt-ért kelt el. A bútorok stílusegysége bizonyára kellemes hangulatúvá tette szobáját. A sötétes melegbarna színű, furnírozott diófa asztalból volt még egy nagyobb és egy kisebb, mindkettőt márványlap borította. (Az utóbbit „éjjeli” asztalként veszik jegyzékbe.) A polgári otthonokban nem mindenütt található íróasztal, neki azonban szüksége van rá, hiszen lakása munkahelye is. Az íróasztalhoz „egy rézkarikás, furnírozott diófából való töltött karosszék” tartozott. (Farkas Sándor testamentumában úgy rendelkezett, hogy ezeket a hozzá közel álló Körmöczi József jussolja.)

A becsüsök legtöbbször, 80 firt-ra, a féltucatnyi „világos damaszkkal bévont töltött diófa széket” értékelték. Lakásán néha sok jobbító szándékú barát, együtt tervező, egyesületépítő reformer gyűlt össze. „Ócskára ült” székből tehát több is van. Ezekből 10 firt érőt Kelemen Benjámint, a régi jóbarát vásárolt meg. Szép bútordarab lehetett a diófa „köntöstartó”, a négyfiókos „kaszten”, valamint az intarziás, ugyancsak furnírozott diófa „pökő urna”. A két könyvespolc közül – amelyek a könyvekkel együtt „az Unitarium Collegium”-ra szálltak – az egyik „diófa festékű fenyőfa”, a másik téka azonban anyagában szintén hasonló a többi berendezési tárgéhoz.

Van azután még egy rend ágya, asztala, széke, kasztenje, mind „viseltes”, ócska, „kék festékű”, fenyőfából készült holmi. Velük egy sorba lajstromozzák a „ládákat”, amelyek még ekkor is hagyományos, szekrényt pótló, helyettesítő tárolóeszközök. (Ezek a legénye szobájának a bútordarabjai lehettek.)

Ilyen tárgyak között élt, tervezett, alkotott, vívódott, szenvedett Böloni Farkas Sándor. Mindennek a pénzbeli értéke együtt 324 Rfirt és 38 krajcár.

Használati tárgyainak listáján eléggé bő ágyneműkészlet szerepel. Van lószőrrel töltött matrac, szalmazsákja, ágylepedője, párnája, párnahaja, szóval minden, ami kell, de nem sokat érő, csupán „szarvasbőr lepedői”, „párnái” drágább holmik.

A XIX. század első felében a pénzbőség s az igény szint-növekedés nemcsak a tékozlást, a prédaságot növesztette meg, hanem sarkallt a megőrzésre, a teaurálásra is. Böloni Farkas szállásán azonban nincsenek ezüst- és aranytárgyak, étkészletek, ötvösök szép munkái, tálak, kupák, serlegek, öröklött vagy szerzett ékszerek. A néhány sávós, kockás asztalkendő társaságában a „sávós” abroszon terítéskor olykor meg-megjelenhetett egypár ezüstkanál, két porcelán „findzsia” vagy a négy „tángyér” valamelyike.

A kiadási napló alapján joggal feltételezhetjük, hogy önálló háztartást nem vezetett. Vendégei – néha éppen a munkatársai – azonban egyszerre többen is felkereshették. Ezt a feltételezést sugallja az üveg neműek jegyzéke, a metszett félkupás, apró, fertályos karafinák, füles, virágos, aranyozott szélű poharak, palackok, borvizes üvegek száma.

⁴⁶ „1835-ben elkészíti végrendeletét, melyben élete kincsét, oly nagy áldozatokkal gyűjtött könyvtárát szeretett intézetének, a kolozsvári unitáriusok kollégiumának hagyományozta.” Jancsó Elemér: *Böloni Farkas Sándor élete és munkássága*. 448; UKKt. Ms. U. nr. 1859. Uo. Ms. U. nr. 1931. *Testamenti Executori* irományok.

⁴⁷ UKKt. Ms. U. nr. 1933.

Gyertyatartója négy volt, kettő jobb, kettő „gyengébb”, de mind rézből való, ezüst egy sem. Az arany és ezüst portékák rovatban viszont szerepel egy arany „repetír” óra, valamint egy ezüsből való. Értékük együtt valamivel több 100 firt-nál.

Az „elegyes portékák” címszó alatt felsorolt tartósabb használati javak, tárgyak pénzértéke általában kevés. A Bölöni Farkas életvitelét nyomozó historikus azonban olyan jelzéseket is talál, amelyek az örökhagyó mindennapos foglalatosságaira, kedvteléseire utalnak.

Ő „apróságokról” szóló kéziratában jegyezte fel e szavakat: „Mondd meg, mit olvassz, s megmondom, mit gondolsz.” Hozzátehetne volna a könnyebben megválaszolható kérdést: nézd meg az íróasztalom, s mondd meg, mivel telnek magános óráim. A Magyar Tudós Társaság tagjának írókészlete, eszköztára megvallója annak, hogy az írásbeli alkotómunkához kell a sok ténna, penna, papiros, egy sárga fakalamáris, két kötés penna tollu, rézpenna, rézplajbász, fekete plajbász, olló, papírvágó kés, „négyélű és háromélű” pennavágó kés, pecsétnyomó és így tovább.

A restséget utaló, kemény, önkéntes munkafegyelemben élő Farkas lehet ugyanakkor „homo ludens”, szórakozást kedvelő férfiú is. Tanúságai: „egy schakk tábla”, „három pár jádzó frantzia kártya”, „két kerek és két hosszúkö kártya tálca” s társasjátékok, mint a „két lopta játék” vagy a „harang és kalapács”.

A legfájdalmasabb, ha korábban erős, egészséges férfiember válik gyengévé, beteggé.⁴⁸ Bölöni Farkas Sándor nagyszerű fizikumú fiatal volt, aki azért, hogy Báróczy Sándor, Besenyei György és Barcsay Ábrahám módjára író lehessen, a bécsi királyi testőrségbe szeretett volna bejutni, idejutásról pedig csak jókötésű, edzett „legény” álmodhatott. A testedzés tiszteletének, szeretetének ez idő tájt már csak rekvizitumai maradtak: egy bőr kardtok, egy zománczott kard, két vívókard, két „vívó repjer”, két vívómaszk, egy pár vívókesztyű, egy pár ócska pisztoly, puskaporos szaru, jégsarkantyú, jégen való vasmacska. Sétapálcaja ugyanakkor több is van (spádés, fejér csontcsákányú nádpálca, fehér somfa pálca, rajzolt pálca, szürke cseresznyefa, fekete festett pálca).

A művészetekhez vonzódó,⁴⁹ szépérzéssel megáldott ember volt. Lakása színeit például meggyőződésünk szerint tudatosan hangolta egybe. Uralkodott benne a diófa melegbarna színe, társulva a damaszthuzatok világoszöldjével, az őzbőr takarók mogyorósárga, napos foltjaival.

Meglepő, hogy kárpit, szőnyeg nem szerepel ingóságai listáján. Vannak viszont „otthonöltöztető” képei. Művészi színvonalukról nem szólhatunk, de a lakást egyénibbé teszik. Technikájuk szerint a polgári ízlés immáron régies divatját követik. Az árverezők listáján szerepel Marie-Joseph Lafayette és a polgárkirály Lajos Fülöp „üvegbe öntött” képe, egy diófa rámás, üvegezett tájkép („landschaft”), két kis „varrott kép” (gobelin) és végül még 126 darab kép (feltehetőleg nyomat, metszet). Összesen „bejött értéke” 42 firt 13 krajcár.

Azt már láttuk, hogy a zenét igen kedvelte és áldozott rá. Otthonában volt egy kettős furulya és öt darab hegedűhúr is.

Pipázási szenvedélyének kellékeit szintén felsorakoztatja az árverésre bocsátott ingóságainak jegyzéke. Íme a pipatórium:

„Egy lant formájú furnírozott diófa pipa fogas

Egy nagyobb féle ezüstös tajték pipa

Egy más nagyotska töredezett tajték pipa

⁴⁸ 1836. október 7-én írja Zsibórol a fogságban lévő Wesselényi Miklósnak: „Az új Sámson meglovagoltatá velem tegnap Kelemen [Benjámín], de alig tudék felmászni reá; ez is igen elbűsített s hanyatlásomra igen emlékeztete.” Jancsó Elemér: *i.m.* 443.

⁴⁹ Id. Pákei Lajos, jóbarátja (az építész apja) művészetszerető ember, Barabás Miklós lerajzolja. Sikó Miklós az árverésen is részt vesz, és vásárol is.

Más ezüstes fedelű tajték pipa
 Egy kisebb ezüstes fedelű tajték pipa
 Más kisebb tajték pipa
 ... fedél nélküli kicsi tajték pipa (Négy darab)
 Pipába való »dül« egy darab
 Viseltes dohányzacskók (5 darab)
 Bikfatapló
 Kurta pipaszárnak való szürke cseresznyefa darabok
 Egy pipaszártartó kemény fájú pálca
 Egy csubukos pipaszár
 Más tört csubukos pipaszár
 Egy kő-csubuk
 14 darab használt hosszú pipaszár
 Egy kostök dohányzacskó
 Két nagyobb dohányos hólyag zacskó
 Három kisebb dohányos hólyag zacskó
 7 darab új pipa csutora
 Egy »bernstein« szipka
 Egy dohányszita
 Egy pléh dohánytartó
 Egy márványkő dohánytartó.”

Az árverésen részt vevő több kolozsvári személyiség, jóbarát vásárolt is ezekből a tárgyakból, éppen csak a legdrágább, a 6 firt-ot érő nagy, ezüstös tajtékpipa „nem kelt el”. A kolozsvári unitárius lelkész, 1861-től püspök, a *Vadrózsák* gyűjtési felhívását éppen ebben az esztendőben kibocsátó Kriza János két pipát vesz, „üttet le” magának, talán mint osztozó társa a dohányzás szenvedélyében vagy mint emléket szerző jóbarát. A „pipa fogast” Forrai György, „a város szónoka” biztosítja magának.⁵⁰

Bölöni Farkas Sándornak sok apró használati tárgya volt. Közülük több a testkultúrát szolgálta (réz mosdótál, angol „beretva”, tükrös hajkefe, acél szőrtépő és így tovább). Sajnos egy „hévmérő”-jének is lennie kellett.

Szerzeményei, ingóságai összeírását az eddigiekben oly módon vizsgáltuk, hogy megtudhassuk: az embert körülvevő tárgyak mit árulnak el róla, ízléséről, igényeiről, életviteléről s egy keveset értékrendjéről is. E kérdéskört lezárva választ adhatunk arra is, hogy Farkas Sándor hagyatékának ez az első része (piaci árán ellicitálva) mennyit ért. Elmondhatjuk, hogy sokat és mégis igen keveset: 1071 Rfirt-ot és 20 krajcárt. Egy magánszámítás szerint pedig 1001 firt és 11 krajcárt.

Az unitárius tanulóknak jutó örökség második tétele: a *könyvtár*. Valójában két összetartozó hagyatékrész ez, hiszen az ingó javakért összeadott, begyűjtött pénzt a könyvtár gondozására és bővítésére kellett fordítani.

⁵⁰ Brassai Sámuelről kilencvenéves korában írták meg, hogy „Reggeli után keres pipaszertárából egy csibukot, megtömi finom török dohányval, maga rágyújt, [...] hatalmas füstötket eregetve kiszívja a csibukot, s aztán elkezd működni az ember, a tudós.” Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor*. Buk. 1971. 297–298. Arany Jánosról felesége írja Rozvány Erzsébetnek 1880-ban: „...lélegzetvétele is oly nehéz. [...] Ó, sok és sokféle bajai vannak neki! Egyedüli élvezet a pipa és a gitár, mivel a napot nap nap után leélheti.” *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bemutatja Sáfrán Györgyi. (Téka) Buk. 1973. 101. Bölöni Farkas értelmiségi, művész kortársai közül még másokat is említhetnénk, akiket sem józan önfegyelmük, sem aszketizmusuk nem tudott lemondatni a pipázgató kontempláció, a csendes szemlélődő nyugalom örömhöz perceiről.

Könyvtáráról 1825. október 16-án is készült jegyzék.⁵¹ Ezt tanulmányozva írta Jancsó Elemér, hogy ebben ott találjuk „...Horatius, Vergilius, Ovidius, Shakespeare, Milton, Molière, Rousseau, Montesquieu, Staëlné, Kant, Klopstock, Herder, Goethe, Schiller, Dante, Tasso, Calderon és Camoens műveit. [...] A magyar írók művei közül könyvtárában már ekkor megvoltak Kazinczy, Révai, Berzsenyi, Dajka, Kisfaludy Sándor, Kiss, Igaz, Fáy, Kovachich, Benkő, Both, Bethlen és Gyarmathy munkái. 1825-ben 270 műből, közel félezer kötetből állott szerény anyagi körülmények között nagy áldozatokkal megszerzett gyűjteménye. Ez a kis könyvtár lázas érdeklődésének és enciklopédikus tudásának hű tükré.”⁵²

Könyveit 1830. október 10-én ismét számba veszi. Ekkor 404 címet tartalmaz a lista.⁵³ Továbbra is sok az irodalmi alkotás, de a liberális, a „szabadelvű ellenzéki”, politikai vonatkozású munkák, az utazás-leírások száma is megnő. A diófa tékán a filozófia, történelem, nyelvtudomány több jeles képviselője kap helyet a szótárak, lexikonok mellett.

Egy évtized múltán, 1840-ben a könyvtárjegyzék 494 mű (sorozatok is lévén közöttük, 961 kötet) címét rögzíti.⁵⁴ Végrendeletében szintén ennyi könyvről, „pénz- és térképgyűjteményről, amerikai útján gyűjtött emlékeiről”, valamint kéziratáráról hagyatkozik.⁵⁵ A „Farkas Sándor-könyvtár” gyarapodása 1842-ben nem szűnik meg, 1885-ben pedig már 747 mű (1526 kötet) tartozik ebbe az állományba.

Böölöni Farkas Sándor hagyatékának harmadik komponense a Gondoskodó Társaságnál 1825 óta egyre gyarapodó takarékbetétje. (Láttuk, hogy csak 1833–1841 között 750 forintot írtak javára a Provisionális Cassa perceptorai.)

A betétet azonban az egyház nem akarta felvenni. Jó helyen lévőknek tudta, a hatszázalékos (akkor kis) kamatot is elégségesnek tartotta, és első helyen kellett volna említenünk: ezt a takarékpénztárt Böölöni Farkas intézményeként ismerték, s bíztak benne.

Az Unitárius Egyház és a Gondoskodó Társaság képviselői az 1842-es esztendőben tárgyalnak, leveleznek Böölöni Farkas Sándor „főkormányi fogalmazó úr” végrendelete ügyében. Tagsági könyvecskéjét, „privátus libellusát” már megkapták, és azt szeretnék megtudni, hogy „Említett kedves emlékü atyánkfia végrendeletével megegyezhető-e az, hogy a provisionális társaság kezelése alatt lévő tőke továbbra is ott hagyattassék, s az eladandó bútorokból begyűlendő pénz is oda adassék be”.

Az egyház azt szeretné megtudni, hogy kérése a Gondoskodó Társaság működési rendtartásával összeegyeztethető-e. Az 1825. évi alapszabály 17. paragrafusa valamilyen intézmény, egyesület öröklés útján szerzett tagságáról nem intézkedik. A végrendelet-végrehajtók és a Társaság vezetői egyaránt Böölöni Farkas munkatársai voltak, s érthető módon azon fáradoztak, hogy valósuljon meg az egyház akarata: legyen egy „számlán”, egy libellusba bejegyzetten minden a könyvtárműködtetésre és -gyarapításra szánt Böölöni Farkas-adomány.

A Gondoskodó Társaság különben majdnem száz esztendeig (1825–1924) állott fenn a biztonság mintaképeként, és ebben a Böölöni Farkas teremtette keretben működött, szolgált az a pénz, amit ő megtakarított, amiről a közjó érdekében lemondott. A „Fő Oskolát illető Tőkepénz”, jóllehet hasznát is vették, nőtt, növekedett is, 1870-ben 2233 forint 22 kr-t tett ki.

A „hagyatékhoz” azonban nem csupán „az üdvös eredményü társulások” tartoztak. Nemcsak pénzről, hanem eszmékről, eszményekről is szólnunk kell, még ha itt csak jelezve is hagyatékának ezt a tartozékát.

⁵¹ UKKt. Ms. U. 785/C.

⁵² Jancsó Elemér: *i.m.* 414–415.

⁵³ UKKt. Ms. U. 785/D.

⁵⁴ Jakab Elek: *i.m.* 273; Gál Kelemen: *i.m.* II. 190.

⁵⁵ Gál Kelemen: *i.m.* II. 192.

Böloni Farkas Sándor nem eszmerendszert alkotó elméleti ember. Legalábbis ő úgy véli. Gedő Józsefnek 1829-ben megírja, mennyire örvendett annak, hogy Kolozsváron bevezethette a vendéglői gyakorlatba a legelső magyar „ételcédulát”, étlapot. „Nem képzeled, barátom – közli vele –, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az egésze nézve, mint egy theoretikus munkámmal tehetnék.”⁵⁶

Az új társadalmi rendért küzdeni vágyó honfitársai elé ideáltípusként, modellként állított „Egyesület”-ről, az Egyesült Államokról szóló elemzései, eszmefuttatásai, naplója páratlan őszinteségű, mélységű s szépségű értékelései, apró megjegyzései, reflexiói, gondolattörédei, bizonyosak vagyunk benne, hogy még sok értékes társadalomelméleti – Kemény Zsigmond kifejezésével élve – „eszmeköteggel” gyarapítanak, gazdagítanak bennünket.

Ott van azután ő maga, életrajza, mentalitása, annyi sok homályba burkolt rejtekeivel.⁵⁷ Gondoljunk csak arra, hogy például mennyire jelentős és sajátos befolyást gyakorló az ő reformerségére a felvilágosodás eszméinek a hatása, a XVIII. század öröksége. Azon keveseknek, azoknak a székely értelmiségi szabadelvűeknek a sorába tartozik, akik tisztelő megbecsüléssel hajtának fejet II. József emléke előtt, és érteni vélik tragédiáját, azt, hogy ő „az az ember, aki nemesebb, mint századja”.⁵⁸ Mindenképpen részvétet érdemlő, korát megelőző, küldetésstudatos embert lát benne, aki a legrangosabb, legszebb emberi feladatot vállalta, a „közjóért” való munkálkodást.

Ő azonban tudja már a feudalizmust felváltó „új világ hajnalán” is azt, hogy még időt emésztő évtizedek sorára van szükség az átalakuláshoz. „*A nem szabadságból a szabadságba való hirtelen átmenetel* – írja feltehetőleg 1834 után – *lehetetlen. A nép a maga alkotmányiban, s intézeteiben [...] keresse az állandó reformot...*”⁵⁹

Kell tehát a művelt, a nevelés és az „értelmesedés” sokosztályos iskoláit kijárni s így erkölcsi erőben gyarapodott, „jóért” küzdeni kész „sok” ember, de kellenek új, szakosodott intézmények is. Megszűnik vagy gyengül a középkori és újkor eleji közösségi formációk tradicionális szolidaritása, amely sokcélú, politikus alakulatokban, formációkban sok más vonatkozású normával ötvöződött szötte be a (leginkább területi) csoportok életét. Böloni Farkas hite szerint semmi baj sincs, csak éppen hogy kell az új intézmény, új normarenddel, rendtartással, kell sok, erőt összpontosító szervezet, egyesület, társulat.

Farkas Sándor a háromszéki, az erdővidéki Bölon szülötte. Olyan szabad székely közösség neveltje, amely évszázadokon át humanitárius, a köz javát szolgáló normák dédelgettségében és szorításában élt. Várszerű templomerődjének háború idejére megalkotott státúma a közösségi fegyelem csodálatos példatára. A közeli Brassó, a szomszédos nagyobb szász falvak, majd Kolozsvár olyan társadalmi részegységek otthonai voltak, mint a céhek, amelyeknek a szabályzata törvényként szabta meg az önszegélyezést. Kolozsvár földműves „hóstatí” városlakóinak a temetkezési társulata pedig már a XVI. században hagyományos formában működött.⁶⁰ Voltak mintái – még ha alkonyóráikat élő közösségek képében is – a Gondoskodó Társaságnak és a többi egyesülésnek.

⁵⁶ Jakab Elek: *i.m.* 278.

⁵⁷ Böloni Farkas Sándor életműve tudományos életünknek olyan személyiségeit mozgósította, készítette vizsgálódásra, mint Jakab Elek, Jancsó Elemér, Mikó Imre, Benkő Samu és társaik, tehát ebben a vonatkozásban még szerencsésnek is mondható. A forrásbázis szélesítésének sincs sok lehetősége; de van az, amit a ma mást és másként kérdező korunk emberével kell megbeszelnünk.

⁵⁸ UKKt. Ms. U. 785/A.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Imreh István: *Hitelintézet alapítási törekvések a reformkori Erdélyben = Nemzet és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Bp. 1994. 241–242.

Bölöni Farkas minden bizonnyal reformálandónak érezte a *faluközösséget*, amelyet a központosítás, a nagyszabású határőrkatonai parancsnokság nagymértékben megfosztott autonómiájától, s rendeleteivel, idegen tisztjeivel kormányozott; gyűlölte a céhrendszert is, miként minden más kiváltságot, előjogot, így a széki, a megyei zsarnokságot, önkényt kanonizáló formációt is.

Bölöni Farkas – és itt már felbukkan az eddig eléggé számba nem vett tényezőnek, az államnak a szerepe – „demokráciai elvekkel” átitatott „szabad intézeteket” akart. (A felvilágosult abszolutizmusnak az uralkodó jogára alatti rendszere viszont gyakorta még azokat az egyre kevesbedő hagyományos öngazgatási funkciókat is elsorvasztotta, rendeletek lávafolyásaival semmisítve meg a meglévőket, „a szabadság kis köreinek sokaságát”, azokat, amelyek új hajtást sarjaszthattak volna.)

Alexis de Tocqueville, aki szintén a demokrácia megvalósult formáit keresi az Egyesült Államokban, azt írja: „A politikai vagy közigazgatási élet három cselekvési központba sűrűsödik. [...] Az első fokozaton található a *község*, feljebb a *megye* és végül az *állam*.”⁶¹ Bölöni Farkasnak mindhárom alakulattal szemben erős ellenérzése vannak. Az államtól azonban elsősorban és mindenekfelett azt várja, követeli, hogy ne avatkozzon be, legyen decentralizált, engedjen át széles működési pázsmát a kezdeményezésre kész társadalmi erőgócoknak. Philadelphia a nagy példa. Itt több mint 160 a „közjók elmozdítására az egybeállott társaságok száma”.⁶² És nem az Állam kezdeményezte létesítésüket, nem az Állam élte őket. Amerika partjaihoz közeledve szorongva teszi fel önmagának a kérdést: „ha vajon e szép hazában a szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét valóban megtalálom-e? Ha ennek önmaga által hozott törvényei s intézetei teszik-e boldogabbá az embert?” Az ő válasza igenlő. A Gondoskodó Társaság 1825. évbéli alapszabálya nem az állam, nem a rendek, hanem a főkormányshéki tisztviselők „maguk által hozott törvénye”.

Eszményi tehát az az állapot, amelyben új társadalmi alakulatok váltják fel a régieket, azokat pedig a közjó szolgálatára egybetömörülő „magánosok” működtetik öngazgatást biztosító, autonómiának örvendő, „üdvös eredményű” szabad társulásokként.

A hagyatéknek ez a legértékesebb része.

⁶¹ Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Bp. 1983. 48.

⁶² Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. 295–300.

Böhm Károly filozófia-felfogása*

1. A filozófia mibenlétére vonatkozó kérdés a legjellegzetesebben filozófiai kérdések egyike. Felvetésének lehetősége a filozófiai gondolkodás egyik megkülönböztető vonása, szemben más, nem filozófiai jellegű gondolkodásmódokkal, például a tudományos gondolkodással. Ismeretes Martin Heidegger megállapítása, amely szerint egyetlen tudomány sincs abban a helyzetben, hogy saját tudományos eszközeivel önmagáról is tehessen kijelentéseket, ugyanis az ehhez szükséges bizonyítási formák már nem a tudomány, hanem a filozófia területéhez tartoznak.¹

A filozófia önreflexióját életre keltő kérdés – „mi a filozófia?” – nem tartozik a tetszőlegesen felvethető és általánosságban megválaszolható, úgynevezett „standard” vagy „tankönyvi” kérdések közé. Nem kiindulópontját, hanem sokkal inkább végpontját, konklúzióját jelenti a filozófiai kutatásnak. A válaszadás tehát minden filozófus esetében elkerülhetetlenül egyéni és hosszú távú munkálkodás eredménye kell hogy legyen. Nem foglalható össze egyetlen meghatározás vagy akár terjedelmesebb tanulmány keretében, hanem minden esetben a gondolkodó életművének megfogalmazatlan, csupán az elmélyült értelmezés számára hozzáférhető üzenete.

Természetesen minden értelmezés kontextushoz kötött, és a kérdés felvetésének, illetve megválaszolásának (a filozófiai alkotásnak) is vannak társadalmi és kulturális környezetben gyökerező feltételei. Az egyes kultúrák filozófusai különböző korszakokban más és más szempontból és eltérő mértékben tartják időszerűnek. Szerepet játszhat ebben a tudományok fejlettsége és jelentőségük társadalmi elismertsége, a művészi világlátások sokfélesége és bonyolultsága, a felsőoktatás jellege, a hitélet formáinak változatossága, általában a társadalmi értékorientációk, érdekviszonyok és szabályozási formák tagoltsága és sok más tényező, amely a reflektált világnézet iránti igényt megalapozza, vagy kiművelésének feltételeit biztosítja. E tanulmány keretében bennünket a fent említett kérdés felvetésének és megválaszolásának egy olyan példaszzerű esete foglalkoztat, amely kapcsolatot teremt a századforduló és a századelő európai (német) filozófiája, a magyar szellemi élet és a kolozsvári egyetemi filozófiaoktatás között.

Böhm Károly, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem filozófia tanszékének 1896-tól 1911-ig tanító professzora², az első olyan magyar filozófus, aki a korabeli bölcsélet alapvetőnek számító problémáival (ti. a megismerés feltételeivel és az értékelés jellegzetességeivel) kapcsolatos vizsgálódásait önálló filozófiai rendszerben foglalta össze. E rendkívül széles körű műveltséggel és különleges problémaérzékenységgel rendelkező gondolkodó munkássága mára már (elsősorban Hajós József kolozsvári filozófiatörténész kutatásainak eredményeként) ismét a filozófiai köztudat részének tekinthető,³ de filozófiájának részletes elemzése és értékelése mind ez ideig még nem történt meg. Olyan feladat ez, amelyre jelen keretek között mi sem vállalkozhatunk.

Böhm szellemi fejlődésének meghatározó mozzanata a pozsonyi teológia elvégzését követő németországi tartózkodása idejére esik, amikor is Göttingenben, Tübingenben és Berlinben filozófiai és teológiai előadásokat hallgat.⁴ Itteni tanárai olyan jelentős újító egyéniségek, akiknek nevéhez új filozófiai diszciplínák megalapozása kapcsolódik, sőt előkészítői és kezdemé-

* A téma kutatását 1993-ban a Soros Alapítvány ösztöndija tette lehetővé.

¹ Heidegger, Martin: *Nietzsche*. I. 372. Nyíri Tamás fordítása, idézi uő. = Turay Alfréd–Nyíri Tamás–Bolberitz Pál: *A filozófia lényege, alapproblémái és ágai*. Bp. 1981. 16.

² Az 1846-ban, tehát 150 éve született Böhm Károly épp 100 éve, 1896-ban fogadta el a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem meghívását a filozófia tanszék élére; jelen írás tehát egyben megemlékezés is.

³ Hajós József: *Böhm Károly filozófiája*. Buk. 1986.

⁴ Vö. Kajlós (Keller) Imre (szerk.): *Dr. Böhm Károly élete és munkássága*. I. Besztercebánya 1913.

nyezői a német egyetemeken és szakfolyóiratokban uralkodó újkantianizmusnak. Rudolf Hermann Lotze *Mikrokosmos* című művében elsőként használja az „axiológia” kifejezést az értékek érvényességét, illetve az általa önállónak tekintett „értékszféra” vizsgálati filozófiai diszciplína megnevezésére, és ugyancsak elsőként tekinti az értékek sajátos létmódjának az érvényességet, megteremtve ezáltal a filozófiai értékutatás alapjait.⁵ Otto Liebmann a múlt századi posztkantianus filozófia steril epigonizmusával szemben a Kanthoz való visszatérést szorgalmazva (*Kant und die Epigonen*, 1865) az újkantianus mozgalom programadóivá vált.⁶ E program gondolati tartalmát a legvilágosabban a badeni újkantianus iskola alapítója, Wilhelm Windelband fogalmazta meg 1883-ban kiadott *Prelúdiomok* című műve előszavában: „Mi mindannyian, akik a XIX. században bölcseledünk, Kant tanítványai vagyunk. De mai visszatérésünk hozzá nem lehet pusztán felújítása annak a történetileg meghatározott alaknak, amelyben ő a kritikai filozófia eszméjét kifejtette. Minél mélyebben fogjuk föl az ellentétet gondolkodásának különböző motívumai között, annál inkább megtaláljuk benne az eszközöket azoknak a problémáknak feldolgozásához, amelyeket problémamegoldásaival teremtett. Kantot megérteni annyi, mint túlmenni rajta.”⁷ Böhmöt, aki elsősorban Kant, Fichte és Comte filozófiájának szintézisére törekedett, németországi tanulmányútjának tapasztalatai a kortárs újkantianusok szemléletmódjával egybevágó ismeretelméleti és értékelméleti kérdésvetéseket megfogalmazására és tanulmányozására sarkallják. Első írásai az Ellenőr című folyóiratban és elvéve a németországi Philosophische Monatsheftében jelentek meg, majd később, tanári pályafutása mellett, megalapítója és három évig Barát Józseffel együtt szerkesztője a Magyar Filozófiai Szemlének, amelyben szintén rendszeresen közöl írásokat.⁸ Ezek a recenzióktól és kritikáktól a terjedelmesebb tanulmányokig önálló gondolkodásmódja formálódásának mozzanatait jelzik. Olyan alapvető felismerések jelentkeznek bennük, amelyeket újrafogalmazott vagy olykor változtatlan formában későbbi filozófiai rendszerének kifejtésében is megtalálunk. A szóban forgó írások tárgyköre a lélektan ismeretelméleti kérdéseinek, illetve az ösztön és kielégülésének témáitól a realizmus alapellentmondásának, a criticizmus és pozitívizmus hasonlóságának és egymásrautaltságának szentelt tanulmányokig, valamint különböző polemikus hangvételű recenzióig terjed, mint amilyeneket az Eduard von Hartmann, Théodule Ribot, Otto Liebmann, Fritz Schulze, R. Hermann Lotze műveiről írt.

A korai művek alapján rekonstruálható böhmi világtkép már e kezdeti szakasztól fogva kanti meghatározottságú. Elutasít mindenféle metafizikai kérdésvetést, és egyedül az ember „jelentéshordozó képeit” tekinti érvényes valóságnak. Az emberi szellem alapműködései nélkül – véli – a valóság nemcsak felfoghatatlan és értékelhetetlen, hanem létalapját is nélkülözi. A „lét-probléma” ilyen jellegű értelmezése nem egyedülálló az újkantianus gondolkodók között. Hasonló álláspontot képvisel a badeni újkantianizmus kezdeményezéseinek kiteljesítője, Heinrich Rickert, az „értékelméleti kultúrafogalom” és a „szellemtudományok módszertanának” egyik legjelentősebb elméletírója, amikor a valóságot a szubjektum kijelentésformájává nyilvánítja.⁹ Az előbbieken felvetett alapgondolat Böhm számára nem önmagában álló tétel, hanem koncepcionális részproblémák kidolgozásából származó elvi következtetés, amelynek biztosítania kell a továbbiakban az ellentmondásmentes fogalmi építkezést. A filozófia, aho-

⁵ Lotze, Hermann: *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie.* Leipzig 1896.

⁶ Vö. Boboc, Alexandru: *Kant și neokantianismul.* Buc. 1968. 29.

⁷ Windelband Vilmos: *Prelúdiomok.* Ford. Szemere Samu. Bp. é.n. 5–6.

⁸ Vö. Böhm Károly irodalmi működése = Kajlós (Keller) Imre. III. 254–265, valamint Hajós József: *Böhm Károly és a Magyar Filozófiai Szemle.* EM. LV(1993). 3–4. sz. 60–72.

⁹ Rickert, Heinrich: *A filozófia alapproblémái.* Módszertan – Ontológia – Antropológia. Bp. 1987. 147.

gyan Böhm fokozatosan kiteljesedő életművében jelentkezik, szigorúan módszeres eljárással kialakított kategóriális rendszer, amelynek összefüggéseit a szellem belső követelményei szabályozzák. Ahhoz, hogy a rendszer-fogalom Böhm filozófiájának kialakításában játszott központi szerepét és Böhm rendszerének sajátosságait megértsük, ismernünk kell az újkantiánus filozófusok filozófia-felfogását.

Az újkantianizmus maga is rendkívül tarka, sokféle irányzatot és orientációt magában foglaló eszméáramlat volt, amelyen belül egyes filozófia-felfogások között lényeges eltéréseket, sőt akár kibékíthetetlen ellentéteket is találunk. A különböző újkantiánus irányzatok képviselői közül Böhm – amint ez fő műve hivatkozásaiból és korábbi recenzióiból kiderül – elsősorban Otto Liebmann, Friedrich Albert Langé, Friedrich Paulsen, Alois Riehl, Wilhelm Windelband, Heinrich Rickertet olvasta, de filozófiája rokon vonásokat mutat más újkantiánusok filozófiájával is, akiknek megemlézésétől nem tekinthetünk el az alábbiakban.

Mind ez idáig az újkantianizmussal foglalkozó legrészletesebb munka szűkebb régiókban Alexandru Boboc idézett alapos, ám a marxista Kant-kritika szellemében megírt monográfiája. Boboc idevágó kutatásai értelmében a filozófia fogalmának a meghatározása az újkantiánus iskolák alapvető törekvéseinek tekinthető. E törekvés megvalósításának sajátos formája a korai újkantiánus iskolák (pl. a fiziológiai idealizmus) részéről a filozófia tárgyának gnoszeologikus, azaz ismeretközpontú megközelítése. Ez az irányultság később kiegészül más kérdések, például az értékek vizsgálatával, de alapvetően nem változik meg. Ennek jegyében Hermann von Helmholtz az „ismeretelmélet”, Otto Liebmann a „világszemlélet”, Friedrich Paulsen „a tudományos ismeretek összességét”, Alois Riehl „a tudomány általános elméletét”, Oswald Külpe „az összes tudományok előfeltevéseinek vizsgálatát”, Hermann Cohen „a megismerés kritikáját”, Paul Natorp magát „a megismerést”, a marburgi iskola pedig általában „a matematikai természettudományok módszertani megalapozását” tekintette a filozófia tárgyának.¹⁰

Az ismeretelmélet központi témaként való kezelése mellett az újkantiánus filozófia-felfogások másik jellemző sajátossága a rendszerben való gondolkodás. A korai „fiziologista” újkantiánus Friedrich August Lange személyében e téren is találunk kivételt, mégis, a rendszer-gondolat mellett egyaránt érveltek olyan különböző orientációjú gondolkodók, mint a „kritikai metafizikus” Friedrich Paulsen, a „marburgiánus logicista” Paul Natorp és a már szintén említett „badeni” Heinrich Rickert. Paulsen véleménye szerint valamennyi tudomány egy egységes rendszer, egy „universitas scientiarum” eleme, amelynek tárgya a valóság egésze. E soha be nem fejezhető rendszer, amelynek „épületén évszázadok, sőt évezredek dolgoztak, maga a filozófia”. A filozófiai gondolkodásmód és a rendszer belső kapcsolatát Natorp nem a megvalósult rendszerben, hanem sokkal inkább a rendszer lehetőségében látja. Szerinte a filozófia alapvető feladata a kategóriák rendszerének magának ugyancsak kategóriális megalapozása. Rickert felfogása mindkét eddigi álláspontot magában foglalja, amikor úgy vélekedik, hogy a filozófia a világ egészét tanulmányozó tudományként rendszeres egységhez vezet, ugyanis az egésznek a fogalmi megragadása csak rendszerben lehetséges. A megismerés központi jelentőségének hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy az újkantiánusok filozófiai rendszerében csupán az ismeretelmélet és a logika kérdései kapnának helyet. Még a marburgi „logikai-ismeretelméleti” irányzat olyan képviselői is, mint például Hermann Cohen vagy Paul Natorp, filozófiai rendszerükben a logika mellett helyet biztosítottak az etika, az esztétika és a vallásfilozófia számára, amelyeket náluk sajátos módon kiegészített egy „kritikai pszichológia”.¹¹ Sokkal inkább megtaláljuk az itt említett hagyományos filozófiai diszciplínákat Rickert rendszerében; ő mestere,

¹⁰ Boboc, Alexandru: *i. m.* 235–249. *Concepția despre obiectul și funcțiile filosofiei.*

¹¹ *I. m.* uo.

Wilhelm Windelband felfogásával egybehangzón a filozófiát az értékek kritikai tudományának tekintette, és ennek megfelelően a kultúrfilozófiát és az antropológiát is alapvető filozófiai diszciplínává nyilvánította. A „tárgyra való irányultság” helyét Rickert filozófiájában egyre inkább „az emberre való irányultság” vette át.¹² Az ember, elsősorban mint megismerő („pszichofiziológiai”) szubjektum, kezdettől fogva az újkantiánus gondolkodás homlokterében állt, és szinte minden esetben „a megértés alapvető formáinak” a kidolgozása jelentette e filozófia számára a fő feladatot. Ebben a megközelítésben az alapvető szellemi funkciók mint a megértést „közvetítő” eredendő formáló erők „világnézet”-, sőt „világalakító” tényezőkké váltak. A megismerés és értékelés, illetve a logika, az etika, az esztétika és a vallás formái akár mint szimbólumok, akár mint egy virtuális (tudati) valóság jellemvonásai immár végérvényesen a tudaton belülré kerültek, függetlenül attól, hogy az egyes gondolkodók feltételezték-e még valamiféle „külső” világot vagy sem. Így teremtette meg az újkantiánus megközelítés az emberből kiinduló filozófia koherenciáját.

A különböző látásmódok felvázolásával megrajzolható átfogó újkantiánus tabló bemutatására természetesen nem vállalkozhattunk, de szükségesnek tartottuk jelezni azokat a fő irányokat, amelyeket a kanti alapokból való kiindulás a filozófia-értelmezés területén felszínre hozott. Ezek az irányok a visszatekintő mai értelmezés számára a böhmi filozófia-felfogás „természetes eszmei környezetét” képezik, még akkor is, ha köztük és a böhmi életmű között a kommunikáció csak néhány esetben bizonyítható vagy valószínűsíthető.

2. Böhm Károly több írásában is kifejtette filozófia-értelmezését. Ilyen jellegű fejezetek és utalások szinte minden művében találhatók, de életműve számos olyan írást is tartalmaz, amelyek kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Ilyenek például *A realizmus alapellenmondása* (1882), *A filozófiai irányok különbözőségének gyökereiről és megegyeztetésük lehetőségéről* (1902), *Az értékelmélet feladata s alapproblémája* (1900), *A filozófiai tudományok enciklopédiája* (1907) című egyetemi előadás vagy a posztumusz megjelent összefoglaló tanulmánya, a *Mi a filozófia?* (1915), amelyek konkrét problémák összefüggésében vagy éppen szótárba illő részletességgel mind a filozófia feladatával, alapkérdéseivel, ágaival és irányzataival foglalkoznak. Mégis úgy gondoljuk, hogy Böhm filozófia-felfogásának leginkább mérvadó dokumentuma maga a böhmi rendszer, amely (befejezetlenségében is) e felfogás konkretizálódott, részletesen kidolgozott formája, és amely ily módon a leginkább alkalmas arra, hogy példáján megvizsgáljuk e filozófia-felfogás sajátosságait.

Böhm Károly olyan én-központú filozófiát dolgozott ki, amely a lelki tények jelentésére és logikai összefüggésére, valamint az emberi képességek hierarchizált rendszerére építi fel ember- és világértelmezését. *Az ember és világa* címet viselő filozófiai rendszer, amelynek kötetei: I. *Dialektika vagy alapfilozófia* (1883), II. *A szellem élete* (1892), III. *Axiológia vagy értéktan* (1906), illetve a posztumusz megjelent IV. *A logikai érték tana* (1912), V. *Az erkölcsi érték tana* (1928) és VI. *Az esztétikai érték tana* (1942) Böhm filozófiai kutatásainak összefoglalása, az ismeretkritikai idealizmus szellemében fogant koherens világértelmezés. A kötetcímekben jelentkező tagoláson túl a mű alapvetően két nagy problémakörre osztható, ezek – Böhm kifejezéseivel élve –: a *való* filozófiája vagy ontológia, amely magában foglalja a létezés mechanizmusát, a létértelmezés kategóriáit és az emberi szellem funkcióit, valamint a *kellő* filozófiája, amely itt az általános és a speciális (logikai, etikai, esztétikai) értékfilozófiát tartalmazza.

E filozófia alapkérdése nem a megismeréstől független létezőre vonatkozik, hanem a megismerő funkciók által megragadott, elrendezett, újraalkotott, egyszóval bensővé tett létezőre. Kant és a kortárs újkantiánusok módszertani elveivel összhangban Böhm az ismeretszerzés

¹² Rickert, Heinrich: *i.m.*

feltételeinek tisztázását tekintette a filozófia alapproblémájának.¹³ Ha tehát az ismeretprobléma szempontjából vizsgáljuk, a böhmi filozófia három nagy kérdés köré csoportosítható: Hogyan és milyenek ismerjük meg a világot? Hogyan és milyenek ismerjük meg az embert? Hogyan és milyenek ismerjük meg az ember szabadon létrehozott alkotásait?

Böhm felfogása szerint a világot a tudaton belüli képek formájában ismerjük meg.¹⁴ A képek külső behatásra adott, nem tudatos válaszreakció eredményeként keletkeznek. Előállításuk annak köszönhető, hogy az öntudat mindent kivetít magából, ami önazonosságát megzavarná. A projekció elmélete Böhm filozófiájának központi mozzanatát képezi. Eszerint az én és nem-én fichtei dialektikája minden ismeretszerzés kiindulópontja. A megismerési folyamat tartalma: a nem tudatosan előállt kép megragadása és jellegzetességeinek vizsgálata. A képet megismerni voltaképpen nem jelent mást, mint azonosítani azokat a tudaton belüli funkciókat, amelyek vonásait meghatározzák.¹⁵ Minden ismerettárgy funkciók szövedéke, s maga a világ sem mutathat másfajta és többféle vonást, mint amennyivel a szellem rendelkezik. A filozófia egyik legfontosabb feladata tehát Böhm álláspontja szerint az emberi szellem alapfunkcióinak a feltárása, ugyanis e funkciók szolgáltatják az egységes világmagyarázat elveit és a filozófiai kategóriák tartalmát. Ezzel a kérdésfelvetéssel Böhm, újkantiánus kortársainak többségéhez hasonlóan, kiküszöböli a filozófiából a magában való dolog fogalmát, és a megismerés tárgyát a tudaton belülré utalja. Ez egyszersmind radikálisan megváltoztatja jelenség és lényeg viszonyát, amennyiben a jelenség válik a tárgyak (mint képek) egyetlen tényleges létformájává, s a lényeg nem jelent mást, mint a kép tudaton belüli állandóságát, azaz a tárgy különböző megjelenési formáiban jellemző tulajdonságok gondolati egységét.¹⁶

A kép mind tartalmi, mind pedig formai szempontból alanyi eredetű, és csupán jelentése, logikai szerepe utal a tárgyra. A tárgy önállósága pusztán abban fejeződik ki, hogy kép keletkezése („előállása”), bár alanyi funkciók közreműködésével, mégis nemtudatos formában, kényszerítő módon történik.¹⁷ Böhm ily módon abban is közel áll korának újkantiánus gondolkodóihoz, ahogyan az érzékek által keltett képek és a külvilág kapcsolatát értelmezi. Az újkantiánus fiziologizmus képviselői – mint amilyen pl. Hermann von Helmholtz¹⁸ – Johannes Müller fiziológus elmélete nyomán az érzeteket sajátos energiák hordozóinak, a külvilágra visszavezethető jeleknek tartották. A képi formában elrendeződött jelek tárgyas vonásokként való értelmezése a szellemi funkciókból levezetett alapkategóriák segítségével történik.¹⁹ Az alapkategóriák: tér, idő, ok-okozat, lényeg, jelenség, anyag, erő, cél. E kategóriák közül különösen jelentős az ok kategóriája, ugyanis az oksági viszony képezi a tárgyak létezésének és egymásra vonatkozásának ismeretelméleti feltételét. Az oksági elvnek hasonló filozófiai és tudományos jelentőséget tulajdonított Otto Liebmann is, akinek előadásait Böhm maga is látogatta. Liebmann *Zur Analysis der Wirklichkeit* című művében megfogalmazott álláspontja szerint az oksági elv egyetemes érvényességének a feltételezése nélkül a tapasztalati természettudomány lehetetlen volna.²⁰

Amilyen rendkívüli jelentőségű az ok kategóriája a létértelmezés és az ismeretelmélet terén, éppoly fontos szerepet játszik a cél-fogalom az emberi alkotások és az értékek világában,

¹³ Böhm Károly: *Az ember és világa*. Philosophiai kutatások. I. *Dialektika vagy alapphilosophia*. Bp. 1883. 1–2.

¹⁴ *I.m.* 13.

¹⁵ *I.m.* 18–19.

¹⁶ *I.m.* 162.

¹⁷ *I.m.* 17.

¹⁸ L. Boboc, Alexandru: *i.m.* 85–98. *Teoriile orientării „fiziologice” și ale „metafizicii critice”*.

¹⁹ Böhm Károly: *i.m.* 32.

²⁰ Boboc, Alexandru: *i.m.* 89.

ugyanis itt a tételezett érték az a cél, amelyet az ember megvalósítani törekszik. A megismerés tárgyai, azaz egyes meghatározott létezők képei maguk is valamely középpont körül szerveződő funkciók egységének, célszerűen elrendezett alakzatoknak mutatkoznak. A célszerűség ez esetben azonban nem a tárgy jellemvonása, hanem az alany célszerűségének a kivetítése. Az önmagukban elégséges, komplex ideális egységek megnevezésére Böhm a fichtei ihletésű *öntét* kategóriáját használja, amely nála egyszersmind az értelmezési modellt szolgáltatató szubjektum megnevezésére is szolgál. Az alanyt minden egyedi létező értelmezési modelljeként kezeli Friedrich Paulsen (egyébként Otto Liebmannhoz közel álló) újkantianus filozófus is. Böhm és a kritikai metafizika képviselőjeként számon tartott Paulsen között a legszembetűnőbb különbség az, hogy ez utóbbi, a pszichofizikai paralellizmus álláspontját vallva megengedi az anyagi és szellemi tényezők egyenrangúságának és együttes jelenlétének gondolatát,²¹ míg Böhm felfogása a tiszta mentalizmus, illetve a pszichologizmus álláspontjához közelít, hiszen a logikai jelentéseket olykor tényleges lelki tartalmakkal hozza összefüggésbe.

Az ismeret-probléma második nagy kérdéskomplexuma az ember megismerésével kapcsolatos. Fő kérdése: hogyan és milyenek ismerjük meg az embert? Böhm szerint az az alapfogalom, amely az ember eszméjét a legjobban kifejezi, nem a test vagy a szellem, hanem a kettő dinamikus és funkcionális kapcsolata: az „öntét” mint logikai egység. Az öntét²² tartalmát az ember öntudatos és öntudatlan funkciói képezik, s e funkciók egységének megvalósítása az öntudatra hárul. Az öntudat az öntét ideális központja, amelyet az öntét részleges megnyilvánulásának ösztönei vesznek körül. Az ösztönökben az öntét önfenntartásának részfeladatai valósulnak meg. Az ösztön itt legáltalánosabb értelemben törekvést jelent, ideális modellt, amely a világ általános vonásaként értelmezve ugyanazt a szerepet tölti be a böhmi filozófiában, mint Schopenhauerében az akarat. Az öntét alaptevékenységeinek ösztönei: az „éltető ösztön”, a „mozgatóöszön”, a „képező ösztön” (mely érzéki és jelentő ösztönből áll), valamint a „nemzőöszön”. Mindezek külön rendszereket alkotnak, és együttműködnek az öntét fenntartásában.²³ Az öntét tevékenységének minden eredménye és öntudatos célja az önfenntartás, saját tartalmának kifejtése, projekciója. A képek előállításának feltételei („a létezési mechanizmus”), a megismerési funkciók vizsgálata („ismerési mechanizmus”) és az „öntét” elemzése képezi Böhm filozófiájának úgynevezett lételeméleti részét. A rendszer előzetes terve szerint²⁴ ugyancsak ide tartozott volna a természetfilozófia, amely végül nem készült el, s úgy tűnik, elmaradásában ismeretelméleti, módszertani szempontok is közrejátszottak.

Az ismeret problémájának harmadik komplexumát az értékek (illetve az emberi alkotások) megismerésének a kérdései képezik. E kérdéskör tanulmányozása szükségességének és a filozófia rendszerén belül kiemelt szerepének gondolatát Böhm minden bizonnyal németországi tanárától, Hermann Lotzétól és ottani szellemi tapasztalataiból merítette. Böhm értékelmélete egyrészt általános (megalapozó) értéktenből, másrészt pedig sajátos értékdiszciplínákból (logika, etika, esztétika) áll. Fő feladatát nem annyira az említett diszciplínák kidolgozásában vagy az értékek táblázatának az összeállításában látja, hanem a sajátos értékelméleti tárgyalásmódok ismeretelméleti megalapozásában. E tekintetben rendszerén belül a „lételemélet” (dialektika + szellemfilozófia) és az értékelmélet lényegében nem különbözik egymástól. Ez a szigorúan ismeretelméleti beállítottság – amint korábban már utaltunk rá – nemcsak a kanti megközelítésből, hanem a korai újkantianizmus ismeretközpontságából is származik. Az axiológiának mint megalapozó elméletnek mindenekelőtt az érték meghatározását kell megad-

²¹ Paulsen, Friedrich: *Introducere in filozofie*. Buc. 1924. 213–214.

²² Böhm Károly: *i.m.* 224–225. és uő: *Az ember és világa*. II. *A szellem élete*. Bp. 1892. 3–6.

²³ Uo. 118.

²⁴ Böhm Károly: *i.m.* I. 36–37.

nia. Böhm szerint az érték a valóság (a tudati kép) tárgyainak emberi jelentősége.²⁵ Az érték megragadásának különféle módozatai közül Böhm mindenekelőtt az értékjelzőket (igaz–hamis, jó–rossz, szép–rút stb.), az értékelést és az értékítéleteket, illetve mindezek pszichológiai-mentális alapmechanizmusait tárgyalja. Kiemelt szempont itt is a jelenségeknek az öntét önfenntartó célszerűségével való egyezése, a lelki folyamatok, illetve törekvések akadálytalan érvényesülése. Ez tükröződik az értékelés mértékének kiválasztásában is, ami a továbbiakban meghatározza majd az értékosztályokat és értékfokozatokat. Az öntét fogalomkörébe zárt gondolkodás számára e fokozatok (pusztán a megközelítés szempontjánál fogva is) eleve eldöntöttek.²⁶ Erről az álláspontonról önmagában értékesnek csakis az „öntudatos szellemiség” tiszta idealitása tekinthető, s hozzá képest minősülnek a többi értékfokozatok is, amelyek szintén az öntét önállításának fokozatai. Ezek: az önállítás célszerűségében kifejezhető *hasznosság*, illetve az alacsonyabb, voltaképpen ösztöni szintek akadálytalan érvényesülésének megvalósításaihoz kötődő *élvezet*. Az értékelés fokozatainak megfelelő értékelési irányzatok: az idealizmus, az utilitarizmus és a hedonizmus, amelyek a magasabb rendű és az alacsonyabb rendű progresszív fokozataiban állnak egymással. Böhm szerint a hedonizmustól az idealizmusig folyamatos, előrehaladó fejlődési vonal vezet, nemcsak az egyének, hanem a népek életében (a történelem menetében) is.

A különböző értékdiszciplínák (logika, etika, esztétika) Böhmnél mind az önértékre, az öntudatos szellemiségre vonatkoznak, s mint ilyenek az Én szabad tevékenységének diszciplínái.²⁷ Korábbiakban ismertetett álláspontjához híven Böhm az önérték megállapításának és kialakításának törvényeit is az Én – ezúttal azonban a szabad Én – törvényeiből vezeti le. Ebben az esetben olyan normákról és törvényekről van szó, amelyek által az Én öntudatosan szabályozza összes tevékenységét és működését. Mindaz tehát, ami eddig funkcionálisan kötött és irányított volt, itt most az öntudat ellenőrzése alá kerül. A végső cél tekintetében a szabályozás elvei és értelme lényegileg nem változik: itt is az öntét önállítása a döntő, csak más, magasabb rendű, szellemi formában. A szabályozás alapja az Én önértékének ismerete, ez az átfogó, de mégis csak formális fogalom, amely lényegében egy elképzelt emberi tökéletesség konkretizálható eszményét helyettesíti. Ebből kiindulva Böhm úgy véli, hogy az önérték diszciplínáinak mindenikében az Én egy-egy mozzanata valósul meg: a megismerés, a cselekvés, illetve az alkotás és szemlélés. Ezt a sorrendet követve Böhm rendszerében is az értékdiszciplínák sorában első helyen a logika, a tudás értékét vizsgáló diszciplína áll.

A logika értéktudományként az öntudatos szellem tevékenységére vonatkozó tudomány. Ez mind ismeretelméletileg, mind pedig értékelméletileg indokoltnak tűnik, hiszen bármiféle érték csak az öntudatos szellem számára létezik. Ennélfogva a logika törvényei maguk is az öntudatos szellem alkotásainak a törvényeiként jelentkeznek, ami nem jelenti ugyanakkor a logikai érvényesség kizárólag szubjektív megalapozottságát. A logikai érvényesség ebben a megközelítésben nem az empirikus tudatra, hanem a transzcendentális tudatra támaszkodik, s ennek az egyéni tudatok csupán mozzanatai. A kétféle tudat közötti viszony érzékeltetésére Böhm az Upanisádok terminológiájában megtalálható világlélek–emberi lélek viszonyra utal,²⁸ némiképpen felidézve ezáltal a középkori filozófia intellectus archetipus fogalmát is. Mindezek ellenére, szándéka szerint Böhm nem kölcsönöz e fogalomnak metafizikai jelleget, hanem csupán egy posztulátumot, illetve egy analógiát lát benne. El kell ismernünk, hogy ilyen posztulátumok, regulatív eszmék felállítása nem idegen a kanti filozófiától sem, sőt Böhm korának

²⁵ Böhm Károly: *i. m.* III. *Axiológia vagy értékstan*. Kvár 1906. VI.

²⁶ Uo. 240–243.

²⁷ Böhm Károly: *i. m.* IV. *A logikai érték tana*. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Bartók György. Kvár 1912.

²⁸ Uo. 439–440.

újkantianusainál is találunk hasonló példát. Otto Liebmann *Zur Analysis der Wirklichkeit* című művében úgy véli, hogy „a világ időfeletti, abszolút értelme az egész kozmikus folyamatot egy, az örökkévalóság szempontjából tekintett világlogikává teszi”. Ez utóbbi lenne szerinte a „gondolkodás logikája” és a „tények logikája” közötti megfelelés alapja.²⁹ Böhm és Liebmann gondolkodása azonban lényegesen különbözik is egymástól, ugyanis Liebmann, mint elengedhetetlenül szükségeset, nyíltan vállalja a metafizikai kérdésselvetést, míg Böhm inkább annak kiküszöbölésére törekszik, több-kevesebb sikerrel.

A logikai érték tanában a megismerés tartalmi és formai oldalának megfelelően a logika a jelentés és az elrendezés elméletére oszlik.³⁰ A jelentéstan az alanyi funkciók jelentéseit, az Én egyetemességének különböző szintű általánosságokban történő megvalósulását vizsgálja. Rétegződése a funkciók logikai szükségszerűségének sorrendjében: 1) alap vagy kategoriális réteg, 2) fogalmi vagy ideális réteg, 3) érzéki réteg.³¹ Az elrendezéstan az Én önállításának (ez Böhmnél az öntét öfenntartó tevékenységeit jelenti) ideális, azaz eszmei mozzanataira vonatkozik.³² E mozzanatok értelmezésében Böhm a fichtei tudománytan alapelveit követi: önazonosság, szembeállítás, összekapcsolás. A megismerés folyamatában a formai és a megértő mozzanatok nem elkülönülten, hanem egymással szervesen egybefonódva, előrehaladó lépések fokozataiban érvényesülnek. E fokozatok formái a képzet, a fogalom, az ítélet, a következtetés, illetve a rendszerezés, a megismerés fokozatai pedig az értesülés, a megértés, a becslés és a tudás. Röviden összefoglalva: a logikai érték tanában Böhm formálogikai és jelentéstani elemzésnek veti alá a megismerő tudat előzetesen már ismertetett dialektikáját. Eljárása tehát nem annyira értékelméleti, mint inkább ismeretelméleti.

Egykori tanárához, Hermann Lotzéhez hasonlóan Böhm az értéket az érvényességgel azonosította. A logikai érték tanának így adódó tárgya voltaképpen annak bemutatása, hogy a tudat hogyan – milyen formák és funkciók, illetve folyamatok révén – konstituálja a szükségszerűség és egyetemesség jegyeit tartalmazó ismeretet. A logika és implicit módon a tudomány számára kitűzött végső érték Böhmnél a teljesen megvalósult jelentés, vagyis az Én önmegvalósításának tudata és harmóniája az abszolútummal.³³ Ez a célkitűzés azt bizonyítja, hogy minden korábbi elvi kijelentés ellenére Böhm személyisége mélyén ott lappang a metafizikai bizonyosság igénye, ami – mint azt a többi értékdiszciplína esetében is látni fogjuk – megtöri gondolatmenete következetességét. Az értelmi alkat tökéletességének gondolatára építő értékdiszciplínák nemcsak az emberi képességek rendszerével (értelem, akarat, érzés) fenntartott kapcsolatuk, hanem a tárgyalásmód ismeretelméleti jellege és az érvényesség egyén feletti megalapozásának módja révén is benső kapcsolatban állnak egymással. Erről győz meg bennünket a logikai és erkölcsi értékten gondolatmenetének összehasonlítása.

Az erkölcsi érték tanában Böhm célja nem egy erkölcsstan rendszerének a kidolgozása, hanem egy ilyen rendszer alapjainak a vizsgálata. Az etika böhmi értelemben vett értékdiszciplínaként az erkölcsfilozófia ismeretelméleti igazolása és az erkölcsi értékelés alkalmazása az emberi cselekedetekre.³⁴ Az erkölcsiség alapja ebben a megközelítésben az eszes öntudat önbecsülése és az ebből fakadó önelkötelezettség. Az erkölcsi érték az intellektuális értéknek az a fajtája, amely a legértékesebbre: az emberre mint személyiségre vonatkozik. Böhm álláspontja

²⁹ Boboc, Alexandru: *i.m.* 89.

³⁰ Böhm Károly: *i.m.* IV. 191.

³¹ Uo. 247.

³² Uo. 249.

³³ Uo. 439–440.

³⁴ Böhm Károly: *Az ember és világa. V. Az erkölcsi érték tana.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Bartók György. Bp. 1928. 1–3. és 8–9.

szerint önmagában csak az Én szabadsága, azaz az Én lényege jó, de ez a jóság rávetül mindenre, ami az énből ered, így például minden cselekedetre.³⁵ A cselekedet ebben az értelmezésben olyan megnyilvánulás, amely az ember legfelsőbb fórumából ered, s ennek természetétől függ a cselekedet formai minősége. Az öntudatos cselekedetet meghatározó akarat az egész öntét kifejeződése, az intellektuális alkat vagy az ideális (eszmei) karakter uralma az egyes vágyak felett.³⁶ Tömören megfogalmazva: Böhm szerint erkölcsös az a cselekedet, amelyben az egyén az ész célját öntudatos és szabad elhatározásból, kötelességként valósítja meg. Az intellektuális alkat által megalapozott érvényességet Böhm igyekszik az abszolút érvényesség vonásaival felruházni. Eljárása a logikai érték érvényességének a megalapozásához hasonló. Az egyéni öntudat mögött mintegy posztulátumszerűen megjelenik az abszolút öntudat fogalma, de ez nem csökkenti, hanem inkább növeli, megerősíti az egyéni öntudat szerepét, amely ily módon az abszolút öntudat kifejezésévé válik. Ebben a megközelítésben a szabad ész uralmát megvalósítani szándékozó egyén csak az abszolút öntudat (Isten) és saját öntudata előtt³⁷ felelős. Cselekedetéért csak lelkiismerete jutalmazhatja vagy büntetheti, mert ebben nyilvánul meg az abszolútum önprojekciója. Ez a böhmi gondolat éppen a benne tetten érhető következtelenség által illeszkedik be leginkább a kanti és az újkantiánus hagyományba, hiszen a kanti erkölcsstanból az Isten létét mint regulatív eszmét az egyébként a kanti következtelenségek ellen lázadó újkantiánusoknak sem sikerült kiküszöbölniük.

Az Én megvalósulása mozzanatainak sorát Böhm rendszerében az esztétika zárja. Az esztétikum mint az ideális Én önkifejtésének a mozzanata Böhmnél – az ismeretelmélethez hasonlóan – szintén a projekció és a szemlélés formájában valósul meg. A szemlélés, amint az a korábbiakban már kiderült, a filozófiában a szellem alapvető funkciója, amely ennél fogva mind a megismerés (befogadás), mind pedig az alkotás, cselekvés (kihatás) kiindulópontját képezi. Figyelembe véve belső összefüggéseit a „szellem életével”, az esztétika lényege szerint nem valamiféle önálló tudomány, hanem filozófiai diszciplína, és csak olyan megközelítésben tárgyalható, amely alkalmas az emberi szellem egészének az áttekintésére. Böhm első pillanattól kezdve nem hagy kétséget afelől, hogy ilyenfajta megközelítésre szerinte csakis az ismeretelmélet alkalmas. Ismeretelméleti szempontból pedig a szemlélés (műélvezés) és az alkotás nem különböznek egymástól: ugyanazon lelki folyamat két formáját jelentik. Az esztétikai szemlélés és az alkotás tárgya egyaránt olyan kép, amely az alanyban alakul ki, s azután kerül sor jelentésének az érzéki síkban történő öntudatos megvalósítására vagy az így megvalósult jelentés tudomásulvételére. A jelentés mindkét esetben nem egyéb, mint megértett életfunkciók egysége.³⁸ Az alkotás (mű) ily módon az Én alkotórésze. Az esztétikai tárgy tehát nem közvetlenül reális tárgy, azaz külső valóság, hanem belső kép. Létformája szerint „jelenés” (Schein), mégpedig nem csupán látszat (Erscheinung) – mondja Böhm –, hanem jelentéshordozó szemléleti alakzat, mint tartalom (lényeg) és forma (lét), vagyis projekció egysége. A forma a tartalom „önállítása”, a tartalom belső viszonyainak kifejezése, amely lehet intelligibilis, azaz „önforma”, vagy különböző funkciók és síkok (mint például az önszemléleti geometriai, logikai, illetve fantáziasík és érzéki sík) elrendezéséből származó „kölcsönforma”.

Mind a szemlélés, mind pedig az alkotás értéke az egyén szabadságának önértékétől függ. Ennek következtében a felszabadultság, illetve az érdekmentesség mind a művész, mind pedig a szemlélő részéről elengedhetetlen feltétel. Az esztétikai értékelés a tárgyat nem következmé-

³⁵ I.m. 97.

³⁶ I.m. 122.

³⁷ I.m. 243.

³⁸ Böhm Károly: *Az ember és világa*. VI. *Az esztétikai érték tana*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta Bartók György. Bp. 1942. 96–97.

neyei, hanem saját alkata miatt találja értékesnek. Ezt az értéket fejezik ki az esztétikai kategóriák (a fenséges, a rút, a tragikus, a komikus stb.), amelyek a tárgy intellektuális alkata és projekciójának módja közötti viszonyra vonatkoznak.³⁹

Ily módon a böhmi filozófia kérdésköreit áttekintve visszajutottunk e filozófia kiindulópontjához, ami nem más, mint az intellektuális alkat és a projekció viszonya. Ez egyszermind az ember mint öntét önérvényesítésének alapformája. A való világ megragadásának és a célkitűzések megvalósításának műveletei egyaránt ebben az összefüggésben értelmezendők.

3. A filozófia tehát Böhm Károly felfogásában egyetemes észelvekből felépített rendszeres világmagyarázat, amelynek elsődleges feladata tisztázni a valóság és az emberi alkotások (tudomány, erkölcs, művészet) ismeretelméleti feltételeit. E felfogás középpontjában az ember áll, aki funkciói sokféleségében igyekszik a maga egységét fenntartani. E tekintetben az ember funkcióiban, cselekvésében és akotásaiban célszerű, és ez a célszerűség egyszermind értelmet ad létezésének. Az embernek mint öntétnek önfenntartó tevékenysége és erre támaszkodó autarchiája képezi e filozófia kiindulópontját és magyarázóelveinek végső alapját.

Böhm Károly filozófiája tudatfilozófia; a transzcendentális idealizmus sajátos rendszere, amelyben a pszicho-fiziológiai és a transzcendentális-logikai magyarázat egyaránt fontos szerepet játszik, sőt olykor – amint már említettük – összefonódik. A magyarázat tárgya e filozófia számára csakis tudati tárgy lehet, függetlenül attól, hogy aktuálisan létező, felidézett vagy tétélezett (anticipált) valóságra vonatkozik. Nem lehet tárgya e filozófiának semmiféle változás vagy kialakulás folyamata, hanem csakis ennek eredménye. Ugyancsak kívül marad a filozófiai értelmezésen ebben a megközelítésben az, ami az emberi funkciók (vagyis e filozófia alapvető kategóriáinak) sémáiban értelmezhetetlen, vagy az alany–tárgy viszonyon túl helyezkedik el.

A filozófiai rendszer tagolása, szerkezete és az emberi képességek, adottságok rendszere Böhm filozófiájában párhuzamba állítható. Ez a párhuzam azonban egyszerre tartalmazza az emberfogalom sokoldalú érvényesítését és individuális elszigeteltségét. Az ember fogalmából itt kimaradnak az ember mivolt társadalmi és közösségi vetületei, illetve ott, ahol jelen vannak, csupán mozzanatszerűen és elvontan érvényesülnek – pl. a logikai és erkölcsi értékek transzcendenciájában, az önzés morális elutasításában, a társas viszonyok haszonértékének elismerésében, illetve a tragikum megindító erejében stb. A kiküszöbölt társadalmiságot koncentrált formában az értékek hivatottak megjeleníteni, közvetíteni, de a böhmi filozófia – sajátos megközelítésmódjánál fogva – nem érinti az értékek tartalmi vonatkozásait. Az önmagába zárt individuum a maga célszerű elrendezettségében az értékeknek egy állandó rendjére irányul, de e rend formális szerkezetét a szubjektum alkatán kívül semmi sem támasztja alá. Böhm filozófiája, minden következetesség-igénye ellenére, egy mélyen problematikussá vált világ problematikusság elméleti rekonstrukciójának tekinthető. Olyan ember szemléletmódja ez, akit az őt körülvevő világ történései meghaladnak, s aki ily módon csak a kultúrértékek rendjében és saját belső világában talál értelmezhető, szilárd támpontokat. Böhm filozófiájában is, akárcsak német kortársainál, az újkantiánus „mintaprofesszorok”⁴⁰ elméleteiben, egyfajta konzervatív arisztokratizmus, szellemi és erkölcsi felsőbbrendűség fogalmazódik meg mindazzal szemben, ami a hétköznapi élet érzéki és haszonorientált világán belül van.

Böhm filozófia-értelmezésében arra irányuló erőfeszítést kell látnunk, hogy korának konkrét világnézeti kihívásaira (mint pl. a hagyományos közösségek és értékrendszerek felbomlása, az emberi viszonyok kiüresedése és dologi közvetítettsége, a szűk szakosodás térhódítása és a tudományos ismeretek távlattalan felhalmozódása, végső soron pedig a megítélés szempontjai-

³⁹ *I.m.* 236.

⁴⁰ Pinto, Louis: *Kopernikuszi fordulat a filozófiában – a filozófus mint téma.* Élet és Irodalom 1991. december 13.

nak elbizonytalanodása és a filozófia szerepének kérdéssé válása) elméletileg koherens, a filozófia történetébe szervesen beilleszkedő és a korabeli tudomány eredményeivel egybehangzó választ adjon. Ez a filozófia-értelmezés arra volt hivatott, hogy megalapozza egy abszolút transzcendenciától megfosztott világ polgárának öntudatát, aki ebben a világban már csak saját képességeiben bízva a benne magában lakozó transzcendenciára támaszkodhatott, és ebből kiindulva egymaga volt kénytelen megteremteni az egymástól függetlenedni látszó dolgok végső összefüggését, értelmét. Lényege szerint kétségbeesett és ugyanakkor hősi vállalkozás volt ez, amely kényszeredettsége ellenére is biztosította megvalósítója számára a dolgok világán való felülkerekedés méltóságteljes illúzióját.

Tonk Márton

Tavaszy Sándor ismeretelmélete

I. Módszertani elvek

Tavaszy gondolkodói attitűdjének értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a kettősséget, amely egész világlátását meghatározza: a filozófia és teológia dualizmusát. Az első magyar barthianusként, egyházi tisztségviselőként és teológiai professzorként életműve mindvégig magán viseli a teológus, a dogmatikus kézjegyét; ugyanakkor pedig Böhm tanítványaként, a sokat vitatott „kolozsvári Böhm-iskola” tagjaként és kantianusként soha nem került ki a filozófia vonzásköréből. Erről a kettősségről naplójában ő maga így vall: „Ennek a bejegyzésnek a címéül azt szeretném odaírni: Kant és Barth, vagy azt: »Az én dualizmusom«. Kétségtelen, hogy két tekintet előtt állunk. Az egyik az Úristen fenséges és szuverén tekintete, a másik a magában tusakodó, a kérdező és felelgető emberi szellem tekintete. Ez [utóbbi] felnéz arra, de csak akkor, ha megszólíttatik, amaz letekint erre, ha kikutathatatlan akaratóból úgy tetszik. Arról az oldalról nincs felmenés, mert a szuverén Úristen mint meredek fal, mint rettenetes sziklafal áll az ember előtt, és csak ha mennydörög és villámlik, vagy áldólag ragyog és fénylik, úgy nyer nyilatkozatot onnan az ember. Az ember oldaláról [Isten], mint egészen más, megismerhetetlen. Az ember próbálkozik az őstitok világához feljutni, de csak a próbálkozásnál marad. Ennek a meg nem szűnő próbálkozásnak, erőkifejtésnek célját a kérdésben éri el, mert a kérdésesen túlmenni nem tud. Ez a próbálkozás a filozófia.”¹

Tavaszy gondolkodói attitűdjének e kettőssége nem minden esetben teszi lehetővé az életmű filozófiai, illetve teológiai vonatkozásainak egyértelmű elhatárolását, hiszen éppen ezek állandó kölcsönhatása szolgáltatott számára újabb és újabb problémákat. Jelen tanulmány mégis arra tesz kísérletet, hogy a filozófus Tavaszra, vagyis az életmű „kérdő és próbálkozó” részére próbáljon rávilágítani.

Tavaszy Sándor filozófiájának rekonstruálásakor, szövegeinek értelmezésekor sajátos helyzetben találja magát az olvasó. Már-már közhelynek számít az az állítás, miszerint Tavasz nem alkotott a szó igazi értelmében vett rendszeres filozófiát vagy filozófiai rendszert, és mint minden közhelynek, ennek is megvan a maga igazságértéke. Gondolatvilága szétszórtnak, különböző élmények, hatások, érdeklődési területek vagy akár közéleti és történelmi történések mentén bontakozik ki, s ezeknek kapcsán fejt ki mindazt, ami filozófiájában *sajátos, eredeti*. Erre a vonásra mutat rá Kristóf György is, mikor megjegyzi: „Tavaszy Sándor nem kínál új világnézetet, hanem a maga szellemi ideálját veti bele a különböző világnézetek keresztútjába”² – s teszi ezt úgy, hogy nem marad pusztán epigon. E sajátosságok az értelmezőt meghatározott szövegolvasatra készítik, és bizonyos módszertani követelmények elé állítják, amelyeket a következőképpen foglalhatunk össze:

a) Egyfelől Tavasz filozófiai mondanivalóját le kell választani más szerzők álláspontjáról; ez lényegében nem más, mint az a kérdés: mi az, ami Tavasz, s mi az, ami nem?

b) Másfelől pedig, az előbbi következményeként, az olykor hosszadalmas filozófiatörténeti bemutatásokból ki kell választanunk és egymás mellé kell rendelnünk azokat a gondolatokat, amelyek Tavasz Sándor *saját* álláspontját fejezik ki.

¹ Napló (kézirat a család tulajdonában), 1931. október 8-i bejegyzés.

² Kristóf György: *Tavaszy Sándor: Világnézeti kérdések*. Pástortűz XI(1925). 201. Könyvismertetés.

II. A megismerés

A fentiek értelmében *Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája* kapcsán is (amely legbövebben adja Tavaszgy ismeretelméletét) eltekinthetünk a pszichologizmussal való polémiától, hiszen ez csak amolyan platóni „kerettörténetül” szolgál a tiszta ismeretelmélet bemutatásához. Nyilvánvaló, hogy csupán formai szempontokról van itt szó, ám nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy mindaz, amit Tavaszgy a pszichologizmussal kapcsolatban megfogalmaz, csupán a negatív meghatározás, a tagadás értékével bír. Tavaszgy álláspontja teljesen világos: „...a pszichológiai-empirikus módszer az empirikus-nemtudományos Én pusztja leírásán és kauzális magyarázatán túlmenni nem tud, tehát transzcendentális tények magyarázatára nincs ereje; ismerteti világunk kozmikus vonásait, [de] feltalálni és konstruálni nem képes, azaz a világunk fundamentumát képező ideális Ént még ontológiailag, legkevésbé axiológiai tudományos minőségében felkutatni nem tudja.”³

Mindezek mellett Tavaszgy az ismeretelméleti kérdések egész sorát a pszichologizmussal való vita vetületeként tárgyalja, s ezzel kora filozofálásának fő vonalában helyezkedik el. Az európai filozófiában ugyanis a század első évei azok, amelyek – főleg a fenomenológia révén – szakítanak a lelki tényezők hatásának túlbecsülésével, a lélektan érvényességi körének indokolatlan kiterjesztésével. Míg a pszichologizmus képviselői – Th. Lipps, Wundt stb. – a lelki élet törvényszerűségeiben látják minden filozófia és logika alapját, addig Husserl a *Logikai vizsgálódásokban* (1900–1901) kimutatja a tiszta logika idealitását, vagyis azt, hogy a logika törvényei függetlenek a gondolkodási folyamatok konkrét történéseitől. Husserl pszichologizmusellenességét az utókor igazolta, s Tavaszgy álláspontjának a fenomenológiával való rokonsága bizonyítja, hogy a kolozsvári filozófus helyesen ismerte fel kora gondolkodásának követelményeit. (Nem véletlen, hogy a Husserlre, majd pedig a Schelerre való hivatkozás a Tavaszgy-művekben gyakran megjelenik.)

Tavaszgy az ismeretelméletet a kanti–böhmi értelemben tárgyalja, amennyiben azt a szubjektív öntudatra és annak a priori tényeire építi, de ugyanakkor hisz egy „általános-tudományos Énben” mint ideál-öntudatban, s a szubjektív öntudatot az ehhez való viszonyában vizsgálja. Ennek megfelelően vallja a szubjektív öntudatra épülő tudományos igazságnak és megismerésnek az objektivitását: „Álláspontom az objektív idealizmus, amit szívesebben transzcendentallizmusnak nevezek ismeretelméleti vonatkozásban.”⁴

Tavaszgy átveszi azokat az álláspontokat, amelyek az ismeretelméletet magával a filozófiával azonosítják (Böhm, Riehl), ám csupán annyiban, amennyiben ismeretelméleten a kanti kérdésfelvetést értjük (azaz a megismerés feltételeinek, korlátainak a vizsgálatát). Ismeretelméletről, a maga igazi jelentésében, vagyis a maga kritikai értelmében csupán Kant óta beszélhetünk. Igaz ugyan, hogy a filozófiában mindig is léteztek „ismeretelméleti fejtegetések”, ám ezek mindig egy másik (ontológiai, teológiai stb.) törekvés mentén és érdekében fogalmazódtak meg. A kanti fordulat abban jelent döntő előrelépést ezekhez az „ismeretelméleti fejtegetésekhez” képest, hogy itt jelenik meg az „öntudatos tudományos ismeretelmélet”. Ha az ismeretelmélet feladatát csupán a szaktudományos eredmények általánosításában, rendszerezésében látjuk, az ismeretelmélet nem azonosítható a filozófiával. „Csak e kritikai problémák lehetnek azok, amelyek a filozófiát önálló tudománnyá teszik, s nem a tudományok anticipált szisztematizálása.”⁵ Ez azt jelenti-e, hogy a filozófia az ismeretelméletre redukálható? Tavaszgy válasza nemle-

³ Tavaszgy Sándor: *Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája* (ezután: *Ismeretelmélet*). Kvár 1915. 115.

⁴ *I.m.* 6.

⁵ *I.m.* 23.

ges: „A tényleges ismeretelméleti kutatások [...] világosan mutatják, hogy neve alatt különböző, éspedig egy ontológiai és axiológiai jellegű vizsgálat és rendszerezés folyik.”⁶ Már Platónnál megtalálható az a gondolat, miszerint a megismerés, a végső elvek, az ideák felmutatásával megalapozható a „kell”, azaz az értékek világa is. Ebből azonban az a következtetés adódna, s ezt Tavasz nem fogadja el, hogy a megismerés során már axiológiai munkát is végeztünk. Szerinte ugyanis a végső tények létezésének egyszerű konstatálása ontológiai-kritikai munka, s csupán ezek objektivitásának, valóságosságának és általánosságának a kimutatása után válik az ismeretelmélet „ismeret-értékelméletté”. Éppen ebben a különbségben ragadható meg az ismeretelmélet ontológiai, illetve axiológiai vonatkozása. Az ontológiai problémafelvetés a megismerés feltételeire, hatáira vonatkozik, kérdése tehát az: milyen alanyi munka mellett *lehetséges* az ismeret? Az axiológiai kérdésfelvetés az igazságérték problémáját veti fel: milyen feltételek, határok és alanyi munka mellett *igaz* az ismeret? „Az ontológiai ismeretkritika és az axiológiai ismeretelmélet megkülönböztetése nem vonatkozik az ismeretelméleten belül két tudományos egészre. [...] Mi csupán az »ismeretelméleti kutatás« e kettős – ma még egymással összebonyolódott – karakterét kívántuk kiemelni.”⁷

Az ismeretelmélet alapproblémája, sőt egyenesen magva: az *igazság kérdése*. Minden más probléma csupán ennek a centrális kérdésnek a magyarázata. Az ontológia, illetve axiológia vonatkozásában az igazság kérdése a következőképpen jelenik meg: 1) az ismeretelméletnek mint tudománynak a *tárgyára* vonatkozóan; 2) ezen tárgy, valamint a ráirányuló ismeretelmélet közötti *megfelelés* vonatkozásában.

Az igazság fogalma felveti azt a kérdést, hogy miképpen viszonyul az ismeretelmélet a logikához. Az ismeretelmélet legfontosabb kérdése, a megértés, kétségtelenül az ismeret tartalmi vonása, míg az elrendezés, a logikai formák tudatos használata ennek csak alárendelődhet, tehát Tavasz mindig a megértés tartalmi vonatkozásait állítja előtérbe. Az ellentétes törekvésektől – például Schuppétől – eltérően, nála az ismeretelmélet nem azonosítható a logikával: „...a logika és ismeretelmélet kölcsönösen kívánják az egymás által való kiegészítést, de csak annyiban, amennyiben az *ismeretnek mint tudományos tárgynak a megértését* egymásra nézve kölcsönösen teljesebbé teszik”⁸

Érvényesítsük ezen a ponton a fentiekben már jelzett szövegolvasat elvét, s próbáljuk meg ennek segítségével kiemelni azt, ahogyan Tavasz az eszmetörténeti példákra támaszkodva, azokat elemezve kifejti saját álláspontját. (Természetesen itt csupán azokról a tényezőkről lesz szó, melyek az ismeretelméleti álláspont körülírásának szempontjából lényegesek.)

A különböző ismeretelméleti tárgyalásmódokból Tavasz elfogadja a kritikai realizmusnak (Oswald Külpe) a gondolkodás objektivitását kiemelő gondolatát; a Bolzano-féle logikai objektivizmusnak a „magánvaló tételek” („Satz an sich”) elvét, melyet Tavasz az objektív jelentéssel azonosít, ám csupán annyiban, amennyiben hozzáadja az Én tevékenységét is (a prágai gondolkodó ugyanis az objektív jelentést teljesen elválasztotta a szubjektum tevékenységétől); Böhmtől pedig átveszi az objektivizmus és szubjektivizmus közötti „áthidaló megoldást”, vagyis azt, hogy az Én ugyan maga alkotja ismeretét, ám egy cseppet sem önkényesen, mert a valóság önmagát állítja a jelentésben. Mindazonáltal csak a jelentés ismerhető meg, s nem a ránézve idegen tárgy. „Ebben a problémában [ti. az objektivitás–szubjektivitás kérdésében] csak a Böhm álláspontja segít megoldásra – írja –, amennyiben az ismeret és a tárgya nem hoz-

⁶ I.m. uo.

⁷ I.m. 27.

⁸ I.m. 29.

ható egymással viszonyba, hanem már eleve viszonyban vannak az ismerés sajátos mechanizmusa és öntudatos utánképzése által. Nincs ismeret tárgy nélkül, és nincs tárgy ismeret nélkül.⁹ A böhmi álláspont azonban Tavaszy szerint egy lényeges szempontból kiegészítésre szorul: „Böhm ismeretelméleti kutatásaiban nem vette figyelembe a minősült, és pedig a tudományosan minősült Ént = a tudományos öntudatot és ennek aktuális szerepét a tárgyas megismerésben, hanem a megismerést egyszerűen a mindenkori Énhez köti.”¹⁰ Elfogadhatónak tűnik az a hipotézis, hogy Tavaszy így próbálta ellensúlyozni a böhmi gondolatrendszer szubjektivizmusát. „A világ organizmusa csak a mi csekély ismereti világunk organizmusa. Ennek centrális pontja, az öntudat képezi a világnak fenntartó alapját, melyre minden rend és összefüggés visszautal – írja Böhm. – Ennek törvényei rendezik ezen nevetséges kicsiny univerzumot; az alanynak funkciói létesítik e világ tartalmát és anyagát; e nem tudatosan működő funkciók tudatos áttérése teszi a mi ismeretünket. [...] Ember és világa, ez a végzetes két tag, mely ismeretünk határait megszabja, s melyet csak a tagok kölcsönös közrehatása alapján érthetünk át. [...] A világot megérthetjük ugyan, de a világ csak mindenkinek egyéni világa.”¹¹ (Kiemelés tőlem – T.M.) E soroknak – a szerző szándékai ellenére – tagadhatatlanul szubjektívizáló a kicsengése. Ebből a szempontból a tudományosan minősült Én, a tudományos öntudat Tavaszynál mintha egy többletet kívánna létrehozni az ismeret objektivitásának a vonatkozásában.

Tavaszy szerint tehát a böhmi létmechanizmus (projekció), illetve a jelentés és az Én önállító formái mellett az objektivitás a tudományos öntudathoz van kötve. A különbség az, hogy míg az előbbieket egyszerűen adva vannak, addig az utóbbit mindenekelőtt megvalósítani, realizálni kell. „Az ideál tudományos öntudatot ki kell építeni, az öntudat a maga lényegeképpen ki kell építse magát, hogy a »targyas« megismerésbe aztán belejárszódjék mint ennek ilyen minőségében feltétele.”¹²

Mindezek alapján és mindezen elemeket összevetve, Tavaszy saját felfogását objektív kritikai idealizmusnak tartja. *Objektív*, mert hisz a gondolkodás tárgyiasságában, *kritikai*, mivel rákérdez azokra a feltételekre (ha úgy tetszik, a priori kategóriákra), amelyek lehetővé teszik a megismerést, végül pedig *idealista*, mert az emberi öntudatot, az Én tudományos öntudatát, az emberi szellemet állítja a megismerés központjába.

III. A tudományos öntudat

A megismerés tehát nem akármely Énhez, akármely öntudathoz, hanem a logikailag minősült Énhez kötődik. Tavaszy itt Windelbandra utal, aki szerint ahol az empirikus öntudat felfedezi magában az ideális szükségszerűségét annak, aminek általánosan érvényesülnie kell, egy normáltudatra bukkan, s ennek valóságosnak kell lennie, „tekintet nélkül arra, hogy vajon az empirikus tudatnak természeti szükségképpeniséggel való kifejlődésében valóságos-e”.¹³ Ebből a megfogalmazásból is látható, hogy a normáltudat létét nem lehet bizonyítani, a normáltudat tény; a tényeket azonban elemezzük, nem pedig levezetjük – írja Tavaszy.

Szerinte a normáltudat nem más, mint a tudományos öntudat empirikus megnyilvánulása. Amíg Windelband ezt az öntudatot a személyes hit körébe utalja, addig Tavaszy a reflexió segítségével lehetségesnek tartja a normáltudat tudományos vizsgálatát. A tudományos öntudat általános lehetőség két hipotézisében is: ontológiai felépítésénél és reflexióképességénél

⁹ Kézirat a család tulajdonában.

¹⁰ *Ismeretelmélet*. 55.

¹¹ Böhm Károly: *Az ember és világa*. I. *Dialektika vagy alaphilosophia*. Összefoglalás. Bp. 1941. 283.

¹² *Ismeretelmélet*. 59.

¹³ Windelband, Wilhelm: *Präudien*. Idézi Tavaszy Sándor: *Ismeretelmélet*. 63.

fogva. Az előbbi adottság, a belső a priori forma, az utóbbi szerzett tulajdonság, azaz axiológiai jelenség. Ha tehát a tudományos öntudat általános lehetőség, akkor transzcendentalitása két szempont mentén posztulálható: transzcendentális egyfelől mint a tapasztalást, a megismerést lehetővé tevő egység (ez lényegében nem más, mint a kanti appercepció szintetikus egysége); másfelől pedig mint az ismeret objektivitásának és logikai igazságának kritériuma. Mindebből persze rögtön adódik az ismeretelmélet kutatási irányának a meghatározása: ontológiai szempontból az ismeretelmélet feladata a tudományos öntudat struktúrájának vizsgálata – itt tehát az a priori kategóriák megállapításáról, illetve a tudományos öntudat tevékenységi modusainak (megértés, elrendezés) a vizsgálatáról van szó, s ennyiben a kutatás a tudományos öntudat *rekonstruálásának* tekinthető; ezzel szemben axiológiai irányban az ismeretelmélet feladata az, hogy ezt a felső fokú tudományos Ént létrehozza, *konstruálja*. A gondolat minden kétséget kizáróan Böhm-től származik; bizonyításul álljon itt csupán egy rövid idézet: „[Mivel] az ember világa az ő képeiben rejlik, ezen képeket pedig az ember maga formálja s kivetíti, azért a tényezők, melyeknek közreműködése e világnak megszerkesztésénél nélkülözhetetlen, egyenesen az ember világát alkotó funkcióknak tekintendők. Ámde [...] minthogy az ismerés az öntudatlanul megalkotott világnak öntudatos utánképzésében áll, azért ezen tényezőktől nemcsak a világnak öntudatos megszerkesztése, hanem ugyanannak öntudatos utánképzése is van feltételezve, s így ami a *világ keletkezésének* feltétele, ugyanaz az ismerésnek vagy a *világnak utánképzésének* s megértésének is feltétele lett.”¹⁴ (Kiemelés tőlem – T.M.)

Az ontológiai, illetve axiológiai irányú ismeretelmélet kapcsolata első megközelítésben akár úgy is értelmezhető, hogy a tudományos öntudat belső szerkezetének milyensége normatív erejű az axiológiai irányú ismeretelmélet létrehozásában. A végső logikai funkciók, szabályok, formák, valamint az ismeretek objektivitásának, helyességének, törvényeinek a megállapítása – ami az axiológiai irányú ismeretelmélet feladata – mind-mind a megismert apriorizmusok függvényében történik.

A tudományos Én magyarázatára, illetve konstruálására, egyszersmind filozófiai magyarázatra csak a tiszta transzcendentális módszer alkalmas. Ez az a módszer, melynek végcélja: a mindenkiben azonos általános emberi Én megállapítása, illetve a tudományos öntudat létrehozása. A transzcendentális módszer így – és ez is Kanttól származik – az öntudat berendeződését, szerkezetét kutatja, ám alkalmazási köre igen széles skálára terjed ki: egyfelől és főképp a filozófiára mint tiszta ismeretelméletre, másfelől, mint alkalmazott ismeretelmélet, a logikára, esztétikára, etikára és pneumatológiára (lélektanra).

Tavaszy szerint a módszer egy időben empirikus és nem empirikus; empirikus, amennyiben valószerű, tényleges jelentésekre vonatkozik, nem empirikus, amennyiben nem egyszerűen áll tárgyával szemben, hanem a legmagasabb fokú Én önvizsgálatán keresztül. Objektivitása – annak ellenére, hogy mindig az Énből indul ki – abból fakad, hogy a jelentés lényegének meg nem változtatható, a tapasztalatot megelőző, mindenkinél azonos és szükségképpen vonásait vizsgálja. Ezek a vonások adnak a jelentésnek objektív jelleget, s ezek feltárásának a lehetősége biztosítja a transzcendentális módszer objektivitását.

IV. A történelem logikája

Végül pedig az ismeretelmélet kapcsán még egy, látszólag nem gnoszeológiai kérdésre szeretnénk kitérni: a történelemfilozófiára. Tavaszty ugyanis a történelmet vagy ahogyan ő nevezi, „az emberiség életét” is az ismeretelmélet doméniumába utalja. Az „emberiség életének” ismeret-

¹⁴ Böhm Károly: *i.m.* 307.

retelmélete a „Geschichtslogik”, vagyis a történelem logikai törvényeinek a kutatása. A „Geschichtslogik” alapvető elve a *történelmi tendencia* elve, ami nem más, mint az emberi szellem teljességre, halhatatlanságra törő önállítása: „...az önállítás határt nem ismervén, készíti a társadalomban élő egvest projekciói [= az Én tevékenységei és képei] és prolongációi [= a projekció élete a szellem belső határain túl, azaz a projekció társadalmiasítása] biztosítására, tehát megélt élettartalmának mások számára és más időkre való fenntartására.”¹⁵ Az emberiség életének, történelmének összefüggése a történelmi tendencián, a történelmi tendencia a prolongáción, a prolongáció pedig az emberi szellem östevékenységén, az önállításon (projekción) alapul. Ezek képezik tehát a történelem formális feltételeit, s már ebből is látható, hogy mennyire összefonódik a történelem az ismeretelmélettel. (Hangsúlyoznunk kell, hogy a történelmi tendencia csupán formai elv, hiszen tartalmát a történelmi élet mindenkori hordozói biztosítják.)

A történelem összefüggésén egy univerzális jelentés húzódik végig, amely az okozati összefüggés és a célszerűség fogalmaival ragadható meg, s amely ekképpen a történelmi fejlődést feltételezi. Az ontológiai és axiológiai irányú ismeretelmélet különválasztásából azonban már tudjuk, hogy az ontológiai tények egyszerű tudomásulvétele mellett az emberi élet egyik alapfunkciója az értékelés. Ennek megfelelően a történelemben sem csupán ontológiai síkon realizálódik a fejlődés, hanem axiológiai vonatkozásban is. Mi több, Tavasz szerint az emberiség élete csak akkor válik történetivé, mikor a reflexió megtörtént, és megkezdődik az értékelés, azaz a célkitűzés, az ideálalkotás. „Az emberiség életéről [értsd történelemről] tehát egész határozottan csak akkor lehet beszélni s attól a pillanattól, amikor az ember élete átlendült a pusztán ontológiai, egzisztenciális síkból a »célok« világába – Kanttal szólva –, a kell, az ideál hemiszférájába.”¹⁶ A történelmi fejlődés ontológiai síkban csupán a civilizáció fogalmában tárgyiasul; a való és kellő világ szembeállításával azonban az értékelés magának a kultúrának a letéteményese.

Látjuk tehát, hogy az értékelés, a való és kellő világ szembeállítása révén az emberiség élete erkölcsi elv befolyása alatt áll. Hogy miért éppen a morális törvény az, amely a történelem folyásának a feltétele? „Mivel a kultúrát hordozó önértékű személyek egymás intencióit, kihatásait, projekcióit találják egymással szemben, a köztük fennálló viszony gyakorlati, etikai viszonyná válik. Az emberiség életében már emberi mivoltunknál fogva önértékű személyek állanak egymással szemben. A prolongációk síkja közös lévén, harc fejlődik ki közöttük, amely harc azonban nem »mechanikai dulakodás«, hanem »etikai harc«.”¹⁷ Ennek a harcnak normatív törvényei Tavasz szerint „egészen természetes erkölcsi törvények”. Az emberi értékelés három formája – logikai értékelés, erkölcsi értékelés, esztétikai értékelés – közül tehát a történelmi fejlődés szempontjából az erkölcsi értékelésnek van kiemelt jelentősége, hiszen ez teszi lehetővé a szabadságra és a teljességre való törekvést. Míg a logikum működése szigorú törvényszerűségeket feltételez, addig az erkölcs, vagyis a gyakorlat szférája a szabadságra és a teljességre való törekvésen nyugszik. Az erkölcsi törvény, annak ellenére, hogy alapvetően az emberi szellem törvénye, túlnő az emberen, s az egész történelemnek irányítójává, „nemtudatosává” válik. Az abszolút érték, amely nem más, mint az abszolút valóság, az erkölcs révén nő túl az emberen. Ám mivel a történelmi fejlődés a kultúrában tárgyiasul, ezért „az Abszolutum kijelen-

¹⁵ Tavasz Sándor: *Az emberiség életének filozófiája*. Protestáns Szemle XXIX(1917). 6.

¹⁶ *I.m.* 10.

¹⁷ *I.m.* 14.

tésének hatalmas hordozója a kultúra, ami által természetesen az Abszolútum jut közel hozzánk”.¹⁸

Ezzel a gondolatmenettel Tavaszly szervesen illeszkedik abba a század eleji kultúrtörténeti irányzatba, amely nem annyira magának a történelemnek a folyamatát, mint inkább megismerhetőségének feltételeit kívánja tisztázni, s amely – ekképpen – elsősorban a történetírás ismeretelméletét, illetve logikáját próbálja megragadni. A történetfilozófia ezen irányának alapproblémáját Georg Simmel a következőképpen fogalmazza meg: „...a szellemi létezés képét is – amelyet történelemnek nevezünk – a pusztán a számára, vagyis a megismerő számára érvényes kategóriák révén, szuverén módon maga a szellem formálja. Az embert, akit megismerünk, a természet és a történelem teremti; de fordítva is: az ember, aki megismer, teremti a természetet és a történelmet. A szellemi valóság tudatosuló formája, amely mint történelmet bocsátja ki magából az egyes éneket, maga is csak a megformáló én által jön létre.”¹⁹ Habár Simmel is hangsúlyozza a kultúrformák értékmegevalósító és értékörző szerepét, Tavaszly történelemismeretelméletének axiológiai mozzanata az irányzat másik képviselőjétől, Heinrich Rickertől származik: „...feladatunk, hogy a *ténylegesen fennálló történettudomány logikai struktúráját megértsük, hogy e történettudomány értékre vonatkozó és individualizáló módszerét* (ahogy az a valóságban realizálódik) leírjuk.”²⁰ Am „ahol a történeti univerzumot valamilyen »törvény« fogja egységbe, ahol azt az új létrejöttére tekintettel tagolja és haladásként jelöli, ott a törvény sohasem lehet természettörvény”.²¹ *A törvény valójában értékformula*, amely azt mutatja meg, aminek lennie kell, azaz az abszolút eszményt.

(Tavaszly történelemszemléletének a Simmelével, illetve a Rickertével való összehasonlításakor legyen elég arra utalnunk, hogy előbbi etikatanára volt a berlini egyetemen, utóbbi munkái pedig Tavaszly olvasmányainak nem elhanyagolható részét képezték.)

V. Gondolatok a fichteanizmusról

Manapság egyre többet és egyre gyakrabban beszélnek az erdélyi Fichte-hatásról, az erdélyi gondolkodók fichteanizmusáról. Az igaz, hogy Böhm esetében a szakirodalom alapján véve elfogadjuk a tézist, ám általánosítása a XX. századi erdélyi filozófia egészére könnyen megkérdőjelezhető lehet. Tavaszly esetében például csupán áttételesen beszélhetünk Fichte hatásáról, vagyis annyiban, amennyiben azt főleg Böhm-től örökölte. Az elkövetkezőkben e feltevés mellett próbálok érvelni.

Lássuk először a tényeket. 1911 és 1913 között Tavaszly Jénában, majd Berlinben tanult. Mind jénai, mind berlini filozófiai tanulmányait egy erőteljes kantianus, illetve újkantianus szellem vette körül, mely – véleményünk szerint – meghatározó volt a művek alapgondolata szempontjából. A jénai egyetem filozófia szakán négy előadást hallgatott, ezek közül kettő a Bauché volt (*Logika*, illetve *Filozófia és természettudomány*); a berlini egyetemen pedig hat kurzusra járt, ezek közül hármát Cassirer (1), illetve Riehl (2) tartott. A kurzusok témája: Cassirer: *A logika alapkérdései*; Riehl: *Kant filozófiája*, illetve *Kant transzcendentális dialektikája*. A tények és az arányok, azt hiszem, már így is beszélnek. Ehhez még vegyük hozzá Tavaszly személyes feljegyzéseit, illetve az ebből az időszakból módszeresen megőrzött könyvtári kércéduláit, melyek azt mutatják, hogy olvasmányainak jó része Kant, illetve az

¹⁸ I.m. 16.

¹⁹ Simmel, Georg: *A történetfilozófia problémái*. Ismeretelméleti tanulmány. Ész, Élet, Egzisztencia IV(1992). 232.

²⁰ Rickert, Heinrich: *A történetfilozófia problémái*. Uo. 164.

²¹ I.m. 219.

újkantiánusok műveire irányult. Ezekben a következő újkantiánus szerzők nevei jelennek meg: Natorp, Lotze, Rickert, Fries, Windelband, Maimon, Külpe, Paulsen, Liebmann, Kuno Fischer, Troeltsch. (A kereken száz filozófiai tárgyú könyvtári kéréscédula közül például harminchárom, azaz egyharmada az, amely Kant, kantiánusok, illetve neokantiánusok munkáit tartalmazza.)

A pusztán tények ugyan nem léphetnek fel a bizonyítás igényével, ám relevanciájuk nem csekély, s ily módon nem hagyhatók figyelmen kívül. Körvonalazódik bennük mind a szellemi környezet, mind a személyes érdeklődési terület, s mindkét tényező szorosan kapcsolódik a Kant-utóélet eszmevilágához.

A kérdés másik fele az lenne, hogy Tavaszy munkáiban megvizsgáljuk azokat az elemeket – ha egyáltalán léteznek ilyenek –, melyekben minden kétséget kizáróan tetten érhető Fichte hatása. Alapjában véve két kérdéskörrel mondhatjuk el, hogy magán viseli a fichte-i filozófia bélyegét, nevezetesen az *Énre vonatkozó fejtegetésekről*, illetve a *kanti magánvalóhoz kapcsolódó álláspontról*.

a) Tavaszynál az Én-kérdés a reflexió folyamatának leírása kapcsán jelenik meg. Ez a megismerő folyamat a következő elemeket egyesíti magába: az Én egy olyan tendenciát rejt magában, amely az Én-Alany és az Én-Tárgy egyesítésére törekszik. Ezt az egységesítést a felsőbb fokú Én, az Én_2 szemléli, és az Én_2 tud magával való azonosságáról. Ez az Én a maga során kibővül a Mászal, s így alakul ki a centrális Én, az Én_3 . Tehát: $\text{Én}_3 = \text{Én}_a + \text{Én}_t + \text{Én}_2 + \text{Nemén}$. Ez az Én_3 , azaz a centrális Én az öntudat, a megismerés végső ismeretelméleti feltétele. Ehhez az Énhez azonban csak úgy lehet eljutni, ha a reflexió végigjárja az összes alacsonyabb szintet. „A tudományos öntudatnak az Én legmagasabb fokán való megvalósulása, amelyet mi az ész intuíciójában jelölhetünk meg, nem gondolható a maga alsóbb fokaitól elszakítva, mintegy elkülönítve, hanem azokkal [...] szerves kapcsolatban. Tehát [...] a tudományos tudat az Én legmagasabb fokáig aktualizált reflexióképességéhez van kötve.”²²

A hasonlóságok a fichte-i abszolút Énnel nyilvánvalóak. Fichte is az Én-Alany tételezéséből indul ki, amikor azt állítja, hogy az Én eredetileg önmagát tételezi, s hasonló az eljárás az Énnel szembeállított Nem-Én, illetve Más tekintetében is. Akárcsak Fichténél az abszolút Én, Tavaszynál is a szintézist egy magasabb egység, a centrális Én hozza létre, és ez válik minden megismerés lehetőségének a feltételévé. Az Én lényegi mozzanata öntudat mivolta, s az öntudat minden tudat feltétele.

Annak ellenére, hogy *Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája* 61. lapján Tavaszy megállapítja, hogy az általa leírt tudományos öntudat esetében nincsen szó sem „a skót iskola »common sens«-éről [...], sem a Fichte »tisztá én«-jéről mint tiszta azonosságról, amely metafizikai természetű”, a fenti gondolatvezetések analógiája vitathatatlan.

b) Akárcsak Fichte, Tavaszy is elvitatja a kanti nuomenon realitását; álláspontjuk megegyezik abban, hogy értelmetlenség a dologról magáról beszélni, mert amikor a dologra magára gondolok, akkor az már nem magában, hanem a tudatomban van (Fichte), valamint hogy Kant nuomenonját nyugodtan nevezhetjük „hölzernes Eisen”-nek (fából vaskarikának), azaz nemlétezőnek (Tavaszy).

Kant és Fichte ezen ellentétét Habermas a következőképpen fogalmazza meg: „Kantnak a lehetséges tapasztalat szükségszerű, szubjektív feltételeire irányuló elemzése a megalapozás olyan, nem-objektív típusát teremtette meg, amelyet a reflexió önkényes megszakítása nélkül egyetlen ismeretelméletként fellépő tudományelmélet sem hanyagolhat el. [Ezzel szemben] Kant követői sem a transzcendentális feltételeket (a kategóriákat és a szemléleti formákat), sem pedig magát a szubjektumot, amely e feltételek mellett viszi véghez szintetikus teljesítményeit,

²² *Ismeretelmélet*. 67.

nem veszik többé adottnak, hanem előállítottnak fogják fel azokat”²³ – s úgy tűnik, hogy Tavaszy az utóbbi tézis mellett foglal állást.

Mindezek alapján akár ki is mondhatnánk Tavaszy fichteanizmusát, ha nem tudnánk, hogy a megjelölt gondolatok egytől egyig megjelennek Böhm filozófiájában, s mint ilyenek kerülnek át majd Tavaszy fogalomtárába. A következő idézetek Böhm-től származnak:

a) az Én-kérdésre vonatkozólag: „Az Én–Nemén nincsenek egymástól elkülönítve. [...] Az Ént a Nemén betölti. A Nemént az Én gondolja, érzi, azaz a Nemén az Én belső mozzanataként szerepel. [...] Az ismerés éppen abban áll, hogy a két oldal teljesen egybeforr, az Énben ideális módon ismétlődik a Nemén (látszólagos) realitása.”²⁴

b) a kanti nuomenon–fenomenon elutasításával kapcsolatban: „A lényeg és a tünemény egy és ugyanaz, de különböző oldalról tekintve. Amennyiben szemlélem, annyiban a szemlélés korlátoltsága folytán szétvetem egyes funkciókra, melyek azt alkotják, amennyiben gondolom, egységes cselekvőt gondolok, mely cselekvést a szemlélés a szemlélt funkciók háttérébe vetít.”²⁵

Ilyen értelemben állítottuk tehát, hogy csupán közvetett módon beszélhetünk fichteanizmusról, és akkor is csak bizonyos részkérdések esetében. Tavaszy filozófiájának egésze elsősorban a böhmi, másodsorban pedig a kanti filozófia hatása alatt áll, s ezeknek az ismertetőjegyeit viseli magán.

²³ Habermas, Jürgen: *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt am Main 1968. 252.

²⁴ Böhm Károly: *Az ember és világa*. IV. *A logikai érték tana*. Kvár 1912. 10.

²⁵ Böhm Károly: *i. m.* I. Összefoglalás. 277.

MŰHELY

Szabó György

A salernói orvosi iskola tanácsai

Ha Milánó városát emlegetjük, a híres Scala jut eszünkbe; Drezda hallatán a Zwinger műkincseire gondolunk, mint ahogy Róma neve a Szent Péter-bazilikával társul; a sort folytatni lehetne.

Ugyanígy vagyunk Salernóval is, amelyet a művelt olvasó feltétlenül összefüggésbe hoz a hajdani híres orvosi iskolával. A helyi hagyomány szerint az intézményt a bibliai Noé egyik fia alapította. Más források bencés szerzetesekre vezetik vissza eredetét. A legtöbb szakmunka négy alapító mesterről tud: a görög Pontosz, a római Salernus, a zsidó Helvius és az arab Adela. Az iskola első kiváló orvosai közé tartozott az afrikai származású Constantinus (kb. 1020–1087), aki egy idő múlva visszavonult a Benedek-rend montecassinói kolostorába, és ott alkotta műveit; jórészt ő ismertette meg az iskolával az arab orvostudomány vívmányait. Állítólag az iskola kötelékébe tartozott Marbold püspök (1035–1123), aki *Lapidarius* című művében a drágakövek gyógyhatásáról írt, míg Ruggiero Frigardi sebészeti tankönyvet adott ki.

A Nápolytól mintegy 45 km-re fekvő Salerno orvosai kezdetben Galenosz és Hippokratész tanításai alapján gyógyítottak (a várost úgy is nevezték, hogy „civitas Hippocratica”), idővel azonban ezt az irányzatot felváltotta a sokkal fejlettebb arab és zsidó orvoslás.

Nemcsak az alapítás négy különböző nemzet fiait egybefogó legendája példázza máig ható erővel a toleranciát, hanem az is, hogy az orvosok, orvostanárok között nők is akadtak. Egy Trotula nevű doktornő például értekezést írt ezzel a címmel: *De mulierum passionibus ante, in et post partum* (Az asszonyok szenvedései a szülés előtt, alatt és után).

A XI–XIV. században virágkorát élő salernói orvosi iskolának már kialakult tanterve volt, mikor az akkoriban alakuló középkori egyetemek ez irányban még csak a kezdeti lépéseket tették meg. Tanárai az elméleti-oktatói munkát rendszeres klinikai gyakorlattal kapcsolták össze, és ebben is modellt szolgáltatottak a medicina elsajátításában. Salerno hírneve az orvostudományokban olyan széles körű volt, hogy egész Európa diákságára nagy vonzerőt gyakorolt, és tömegesen vonzotta őket falai közé. A középkori orvostudomány nem egy értékes alkotása született itt, melyek közül az *Antidotaria* a legnevezetesebb; ebben a tudásra-tapasztalatra támaszkodó diagnózisokat, orvosi recepteket és előírásokat rögzítették.

Sok legenda fűződött Salernóhoz; annyi bizonyos, hogy a római korban kedvelt üdülőhelyként tartották számon Salernum városát, s már 820-ban működött egy jóval korábban alapított kórháza. És az is tény, hogy az iskola közzétett egy 104 fejezetből álló, hexameterekben (itt-ott disztichonokban) írt kézikönyvet ezzel a címmel: *De conservanda valetudine* (Az egészség megőrzése); más címe: *Flos medicinae vel regimen sanitatis salernitanum* (Az orvostudomány virága avagy az egészség salernói rendtartása), amely a későbbi évszázadokban kétszáznál több kiadást ért meg. Egyesek szerint szerzője a közelebről ismeretlen Giovanni Milanese volt; alkotását I. vagy II. Vilmos angol királyhoz intézte, aki a bizánciak ellen hadakozva Itália számos városát, köztük Salernót is elfoglalta.

Giovannin kívül nevezetes orvos volt még Petrus Musandinus, Afflacijs, Johannes Platearius, Archimathaeus, Maurus, Urso és mások.

Hogy mennyire népszerűek voltak a salernói iskola tanácsai, azt nemcsak a kiadások nagy száma mutatja, hanem az is, hogy többen próbálkoztak hasonló alkotásokkal a nyilvánosság elé lépni. Köztük van Kovachich József Miklós jeles jogtörténész (1798–1878), aki *Monumenta veteris legislationis Hungariae* című könyvét 1815-ben éppen Kolozsváron adta ki. Ugyanő

jelentette meg 1821-ben Budán *Scholae Salernitanae praecepta conservandae valetudinis* (A salernói iskola utasításai az egészség megőrzésére) címmel azt az orvosi szöveggyűjteményt, amelynek szerzői valamennyien a jó egészség megővésének útját-módját próbálják megközelíteni. Az írások sorában találjuk Francis Bacon *Historia vitae et mortis*ából (Az élet és halál története) a hosszú élet titkáról írtakat. A gyűjtemény címadó darabja azonban a minket közelebről érdeklő Salerno középkori orvosi iskolájának 104 tanácsát tartalmazó latin szöveg (1–18. l.). Mint a középkori orvosi győgmód általában, a benne foglaltak nagymértékben a természetgyógyászaton alapulnak.

Következzék tehát a szöveg, mely tudomásom szerint az első teljes magyar nyelvű formahű fordítás (néhány szemelvényt közöltem belőle a Romániai Magyar Szó 1993. március 27–28-i számában).

1. A lélek bántalmai és néhány általános gyógyszer

Anglia hősi királyának javasolja Salerno:

Szép s jó testet akarsz? Fő gondod a teljes egészség?

Vesd el a gondokat, és haragod mind űzd ki szivedből.

Hagyd el a bort, vacsorázz keveset, de vigyázz: lakomádról

Indulj sétafikálni, kerüld el a déli sziesztát,

Vissza ne tartsd a hugyod, s ha a bélsár jönne: ereszd ki!

Hosszú életet élsz, ha betartod a fenti tanácsot.

Nincs a közelben az orvos? Azonnal e három előlép:

Mérsékelt étrend, pihenés meg a lelki vidámság.

2. Az agy megerősítése

Ébredező szemed és a kezed jól mossa hideg víz,

Tisztul a test így, rendben a végtag, a kosz lemaradhat.

Fel, nosza, jól lesikáld fogaid, s a hajad lekeféljed.

Így frissül fel az agy, s így pezsdül a testi erő is.

Tiszta, ha vagy, falatozz, vagy akár sétálj a ligetben.

3. Adalék a látás felfrissítéséhez

Zöld fű, forrás és a tükör frissíti a látást,

Így hát este a forrást nézd és reggel a bércet.

4. A nappali vagy déli alvás

Szundíts déltájban rövidet, még jobb, ha nem alszol:

Lomha leszel, főfájós, lázas, a nátha is elkap;

Lám, e sereg kórság sújthatja a délben is alvót!

5. A gyomorban visszatartott szél

Négy baj ered, ha a bélszeleket nem ereszted a légbe:

Szédülsz, rád jön a görcs, vízkórság, hascsikarás is.

6. A vacsora

Bőséges vacsorát ha eszel, kész kór a gyomorra.

Könnyű álmod akarsz? Titka a könnyű menü.

7. Az étkezés előtti szabály, valamint az evés és ivás rendje

Ételeket ne fogyassz, ha a hasban az úr dominálna:
 Jó, ha először eszel keveset, s ez az útmutatód lesz,
 És ami árt, és azt, ami használ, innen alítod.

8. A kerülendő ételekről

Őszibarack meg a körte s a juhsajt s tej meg a sós hús
 S kecske meg őzhús, nyúl meg a marha falatja valóban
 Kórokozók és megbetegítik a védtelen embert.

9. A tápláló ételek

Tyúkmonya frissen, a mártás sűrűn, rá a vörösbor
 És egyebek mind tisztán: edzik az emberi testet.

10. A tápláló és hizlaló ételek

Hizlal a búzakenyér s táplálnak a jószagu sajtok,
 Hizlal a sertéshús, here, rántva velő s a velőscsont,
 Jó édes bor, az ízletes éték, a nagyszemű szőlő
 És érett füge, és a tojás hígan: biz e' hizlal!

11. A bor jó tulajdonságai

Jó bor ügyében a szín, ragyogás, zamat, illat az ismérv,
 És ha kívánod a bort, te csak erre az ötre vigyázzál:
 Légyen erős, zamatos, színes, hús, illatos óbor.

12. Az édes és a fehér bor

Jócskán edzi a testi erődöt a tiszta fehér bor.

13. A vörös bor

Nagy tételbe fogyasztva, vigyázz: a vörös bor is árthat:
 Gégebetegséggel jár, és jutsz te gyomorszoruláshoz.

14. A halálhozó mérgek ellenszere

Körte, retek, fokhagyma, dióbél és ruta szára:
 Gyorsan ölő mérget még ma hatálytalanít.

15. A levegő

Tiszta legyen, bűzmentes a köznapi kellemes áér,
 Orrfacsaró szagokat ne is ontson, ez árthat erődnek.

16. A túlzott borfogyasztás

Megbetegedtél, mondsza, fiam, te az éjjeli bortól?
 Újra igyál te a másnapi reggel, a gyógyszered ez lesz.

17. Az igazi jó bor

Jobb testnedveket ad az ivónak az ízletesebb bor,
 Ám a sötét színűre vigyázz, tunyaságot okozhat.
 Légyen a tiszta ital jól érlelt, egyszerű óbor,
 Enyhén oldott, jó kezelésű s jó aromájú.

18. A sör

Nem lehet íze savanykás, színe legyen ragyogó szép,
 Érlelt, régi magoknak a főzje: a sör csakis így jó!

19. A sör fogyasztásáról

Edzett férfi-gyomornak a sok sör ivása se terhes.

20. Az egyes évszakokban melyik étel megfelelő

Szükséges ebédet egyél kikeletbe, te erre ügyeljél,
 Nyári melegben a kánikuláért árt a zabálás,
 Késő ősszel ered számodra veszély a gyümölcsből,
 Tél idején falatozhatsz vígan, amennyi beléd fér.

21. A gyenge minőségű ital javítása

Szálvia és ruta szirma javítja a rossz ital ízét,
 Tégy bele rózsavirágot, a szomjad is ettől eloszlik.

22. A tengeri betegség

Vízzel a bort elegyítsd s igyad azt, ha hajóra felültél,
 S nem vesz erőt soha rajtad a tengeri vészes okádás.

23. Az egyetemes fűszer

Szálvia, só, bors és fokhagyma a petrezselyemmel:
 Így készülhet a jó fűszer, ha aránya is illő.

24. A kézmosás haszna

Duplán használ, hogyha kezet mosol étel után is:
 Tisztul a mancsod, a látás jócskán megjavul ettől.*
 Többször mosd a kezed: „izmos” lesz a neved.
 [*Mert kezével mossa meg a szemét.]

25. A kenyér

Túlságos melegen kenyeret ne fogyassz, se keményet,
 Erjesztett légyen, jól szűrőkált és kisütött is,
 Tiszta búzából készített lisztből, pici sóval.
 Héját el ne fogyaszd égetten, okoz kolerát is,
 Ámde ha jól kisütötték, s van só benne, kovász is,
 Így már, tisztán, hasznos néked a házi kenyér is.

26. A disznóhús

Disznóhúst ha eszel s nem iszol bort, nincs aromája,
Ámde a hegy leve disznóhússal: a kész medicina.

27. A must

Megkönnyíti a gyomrot is, és jó fék vizeletnek;
Májdugulást hoz a must, és ártó mindig a lépnek.
[A 46. sz. tanács is a mustról szól.]

28. A vízivás

Káros evés közepette, ha víz megy a szádon a hasba,
Bajba kerül az emésztés, ettől hül ki a gyomrod.

29. A borjúhús

Tápláló húsétel a házi tehénnek a borja.

30. Az evésre alkalmas madarak

Jóeledelt nyújt néked a tyúkhús, a kappan, a gerle,
Zsenge galambhús, fácán és a rigó, seregély is
És a fogoly, fűrj, bár kicsi rajtuk az enni való hús.

31. A halakról

Halnak a húsa, ha lágy, válaszd te a hosszú növésűt,
Ám ha kemény húst bírnak, az apraja ízletesebb lesz.

32. Az ángolnáról és valamit a sajtról

Káros a hangra az ángolnának a húsa, az íze,
Ezt tanúsítja a természetnek a sok kutatója.
Sajt, ángolna kevésbé árthat az emberi testnek,
Hogyha gyakorta iszol, majd hörpölsz újra meg újra.

33. Az étel és ital keverése vagy váltogatása ebédnél, vacsoránál

Míg az ebédnél ülsz, iszogass keveset, de gyakorta;
Hogyha tojást kívánsz, lágy és friss legyen az.

34. A borsó

Mondjunk jókat a borsóról, de a rossz is előjön:
Bajt okozó héjastól, mert puffasztja a gyomrot,
Ámde lehántolva: jó eledel máris.

35. A tej

Kecskének s a tevének a jó teje ír a tüdőnek,
Legtáplálóbb az, ha szamár teje száll a gyomorba.
Tápláló a tehén teje, jól megerősít a juhtej,
Ám ha bajod láz s főfájás, úgy elkerülendő.

36. A vaj

Vajtól szűnik a láz, és enyhül a kór, ha reád tört.

37. A savó

Belsődtisztává teheted, hát élj a savóval!

38. A sajt

Hogyha a sajt jó zsíros, azonnali székrekedést hoz;
Életerősnek a sajt gyógyszer friss búzakenyérrel,
Ám a betegnek a sajt a kenyérrel is árt, ne fogyassza.

A sajt önmagáról

Ártónak tart némelyik orvos az emberi testre,
Ámde nem ismerik azt: ártalmam miben áll.
Csak kényelmi okokból adódik ez: így a szakértő.
Renyhe gyomornak azonnal a sajt jó támogatást nyújt;
Hasznos az étel előtt, ha a végbél hígat ereszt ki,
Ámde ha székrekedés kínoz, csak az étel után edd:
Mindezeket tanusítja az emberi testnek az őre.
[Ez a szöveg csak Kovachich kiadásában szerepel.]

39. Az evés és ivás

Jól beigyál, keveset, de gyakorta, amíg az ebéd tart,
S kór sose bánt, ha evés közepett nem nyúlsz poharadhoz.
Úgy kerülöd ki a bajt, ha ebéd elején iszol egyet.
Halra egyél a dióból, húsrá jöhetnek a sajtok,
Jó a dió, de a második árt, háromtól a vég jó.
Újra meg újra igyál, amidőn a tojást benyakaltad.
[Az utolsó négy sor Kovachich pótlása.]

40. A körte

Végy körtvélyhez italt, méregre ez óvszer; ilyen kell:
Jó aszu nélkül a körte, a körtefa sarja a méreg.
Ámde ha méreg a körte, a körtefa vesszen a kertből.
Méreg a körte, ha nyers, hát főve egyél te belőle.

41. A cseresznye

Nagyszerű áldás néked a nyári cseresznye evése:
Magja kihajtja köved, s ő jól kipucolja a gyomrod,
Felfrissülsz, jobb vér járja be szervezeted.

42. A szilva

Elmúlik beleid szorulása a szilvaevéstől.

43. A barack, szőlő és paszuly

Rendes arányba kevert must őszibarackkal előnyös;
Szintén hasznos a szőlőt enni az őszi dióval.
Káros a lépnek a bab, de veséd és torkod üríti.

44. A füge

Rossz mirigyed borogasd a fügével, a duzzanat elmúl,
És tört csontodat összébb húzza a mák a fügével,
Bélférget hoz, a férfierőt gyarapítja, de hasznos.
[Az utolsó sor csak Kovachichnál.]

45. A naspolya

Naspolya: jó húgyhajtó, s székrekedést is okozhat;
Jobb ízű, ha gyümölcse megért, de keményen is ízes.

46. A must

Musttól több a vizzel, a bensőd oldja, dagasztja.

47. A sör és az ecet

Sör: szaporítja a testi vizet meg a férfierődet,
Jó vérképző, és gyarapítja a testen a húst is,
Jól takarítja a húgyot, a hast puffasztja, lohasztja;
Jócskán hűt, de a vér az ecettől jól elapadhat,
Hűt, lesóványít, bússá tész, apasztja az ondót,
Szár az idegből bajt támaszt, a kövért megaszalja.

48. A répa

Jó a gyomornak a répa, segít, a szelet kiüríti,
Hajtja vized, s fogaidnak a romlását megelőzi;
Főtelenül ha fogyasztod, a görcs hasogatja a bensőd.

49. Az állati belsőrészek

Későn megy ki a szív, még főtten is árthat evése.
Állati bendőből csak a külső részeket edd meg.
Jó táplálék, orvosi gyógyszer az állati nyelv is.
Könnyű főzni tüdőt és síma az útja a bélben.
Ízletesebb a velő, ha a tyúké, mint a tehéné.

50. A kapormag

Végbeledet kipucolja a kerti kapornak a magja.

51. Az ánizs

Ánizs: a gyomrot, a látást gyorsan erőre kapatja;
Tégy bele ánizst, és már jobb aromát kap a méz is.

52. A hamu

Jól csillapítja a vérzést, hogyha a sebre hamut szórsz.

53. A só

Míg eszel, asztalodon legyen ott ez a fűszer: a kősó,
Ízt ad az ételeidnek, a mérget a testből elűzi.
Bármilyen étel is az, de ha sótalan, úgyse kívánod.
Ámde a sok só rontja a látást, férfierőt is,
S fellép tőle rühösség, aztán mind vakarózhsz!

54. Az ízek és milyenségük

Sós, keserű, savanyú: alapíz ez a három a szájban.
Hűt az ecet, dugulást hoz a hájas, a zsíros ebéd is,
S rossz érzést, de ha édes az étel, a tested is éled.

55. A borleves

Tisztán tartja fogad, s látásodat is kijavítja,
Meghizlal, ha sovány húsod van, a teltet apasztja.

56. Az étrend

Tartsa magát mindenki evésben a régi szokáshoz,
Csak ha a szükség úgy kívánja, cserélje ki mással.
Hippokratész mondja: betegség is jöhet ebből;
Okszerű, jó étrend: ez a célja a szaktudománynak,
Erre ha nem gondolsz, pórul jársz, ostoba ember!

57. Az étrend alkalmazása

Hányszor eszel te naponta, mikor, mit a jó eledelből
És a fogyasztás mérve: az orvos előirogassa,
Itt van a módja a téves utakról egybe letérni.

58. A káposzta

Állaga bensőd összeszorítja, de oldja a lével,
Ámde e kettőtől jócskán kiürülhet a gyomrod.

59. A mályva

Tudta a régi világ is: a mályva a hasra hatásos;
Zúzd gyökerét, és űzi belőled a káros erőket,
Mozgást vált ki a méhben, a mályva ezért is előnyös.

60. A menta

Bélféreg s a giliszta a bendődből kimaradnak,
Meggyógyulsz te a menta levétől, már ha valódi.

61. A zsálya

Kertjében ha a zsálya terem, mért pusztul az ember?
Mert a haláltól nem védhet meg a fű, a virág sem.
Használ rossz idegeknek, a kéz remegése javulhat,
Tartósan ha szeded, múlászta a hatnapi lázat.

62. A bodorka vagy ruta

Nagyszerű ám a bodorka, rutának is ismeri népünk!
Használd, és a szemed látása javulhat azonnal.
Nyersen elúzi a szemnek a tartós, éji homályát,
Férfierőt kicsinyít, de erősít asszonyi vágyat,
Tisztít, fényt ad, eszednek erőt ez a réti bodorka,
Főzete úzi a bolhát, így hát nyugton aludhatsz.

63. A hagyma

Úgy tűnik, hogy az orvosi nézet a hagyma iránt is
Más-más: Gálénosz tanítása, hogy árt az epének,
Ámde a flegmatikusnak az épségét erősíti.
Ászklepiosz dicséri, szerinte a hagyma hatásos,
Főként jó a gyomornak, az orcát megpirosítja.
Dörzsöld jól be a tar koponyádat a hagyma levével,
És főd díze e jó kezeléstől újra kinőhet.

64. A mustár

Mustár: apró, száraz a magja, de felmelegít, és
Tisztít főt, és megkönnyeztet, a mérget elúzi.

65. A lila ibolya

Főfájást és náthát gyógyít, no meg a mámort,
És epileptikusoknak a gondját szünteti egyből.

66. A csalán

Alvást ad a betegnek, elúzi belőled a hányást;
Mézbe keverve a magját szedjed a kólika ellen,
És ha gyakorta iszod, sose félj, gyógyul köhögéssed;
Jó a hatása elaggott és fájós izületre.

67. Az izsóp

Mellből jól kipucolja a flegmát főzete mézzel,
Ám a tüdőnek a munkáját is e fű gyarapítja,
És az izsóp erejétől szép üde színt kap az arcod.

68. A turbolya

Hasznos a rákra a turbolya zúzva, ha mézbe vegyited;
Borba keverve derékfájásodat elveszi nyomban,
Hogyha e jó zuzalékot a fájós részre teszed rá.
Jó a fosástól, hányást szüntet a turbolya gyakran.

69. A réti vasfű

Réti vasasfű: jó a hatása a szívre azonnal,
Hát még főzete, összekeverve bodorka levével:
Jól gyógyítja bokád, jó mindig a lábbeli sebre.

70. A csombord

Rút kolerától megszabadít, ha borodba befőzöd;
Szárítsd meg: derekadból menten eliszkol a köszvény.

71. A zsázsa

Kend be levével a hajzatodat, s lásd: fűrtöd erős lesz,
Ámde a fognak a kínzó fájását is elűzi;
Mézbe keverve segít gyógyulni a bőrsömörödnek.

72. A fecskefű

Plinius írja: a fecskeanyácska a vak kicsinyeknek
Meggyógyítja szemét, látását ezzel a füvel.

73. A fűzfa

Fülbe eresztve levét, kiszorítja belőle a férget;
Kérge ecetbe befőzve feloldja a csúnya szemölcsöt.
Szedd le virágját, s vízbe beáztasd: jó az eredmény:
Megszabadít ez a szer bízvást rút gerjedelemtől,
S csökken erőd, s így érted a nő soha nagyhasu nem lesz.

74. A sáfrány

Használj sáfrányt! Mondják róla: javít a kedélyen,
Jó izületre, ha fájós, és kitűnő szer a májnak.

75. A póréahagyma

Termékennyé lesznek a lányok e fű erejétől,
És ha az orrod e gyógyírral bekened, valahányszor
Kínoz az orrvérzés, a bajodra hatékony azonnal.

76. A bors

Mínthogy a bors feketés színű, jól oldod a vízben;
Tartós flegmától kipucol, használja szakács is;
Hasznos a bors, ha fehér is, a rút köhögésre, gyomorra
Jó a hatása, ha olykor a láztól reszket az ember.

77. A rossz hallás

Étel után, ha sokat járkálsz, és jó nagyot alszol,
És pálinkát bőven iszol, kár éri a hallást.

78. A fülzúgás vagy csengés

Mozgás, tartós éhség, hányás vagy leesés is
És részegség: fülbeli zúgást gyakran okozhat.

79. Látási zavarok

Fürdő, szél, szerelem, bors, jó bor, a füst is okozhat
Bajt a szemednek; a lencse, a hagyma, a bab meg a mustár,
Növel a hálás, napfény, tűz és por meg ütés is:
Árthat a szemnek, ezért jó mindig előre vigyázni.
[Az utolsó sor csak Kovachichnál.]

80. Mi erősíti a látást?

Rózsa, bodorka, a vassfü, ánizs, a fecskevirággal
Meggyógyítja szemed, ha az éji homályba borult is;
Készíts főzetet s ettől újra a régi a látás.

81. A fogfájás csillapítása

Póréhagymát, ám csak a magját és a beléndek
Pörkölt magvát tömjénporral: vedd be e bajra,
És szűnőben a kízó fájás benn fogaidban.

82. A hang rekedtsége

Fejfájás, ángolna, ivászatok és a dióbél,
És nyers alma evése: im, ettől jó a rekedtség.

83. A reuma gyógyszerei

Böjtölj, virrassz és lakomázz, ne egyél sokat egyből,
Munkálkodjál, gőzt szívj, és tartsd vissza a fingod:
Hogyha betartod e pár szót, nem kínozhatsz a reuma.
Mellre leszállva a reuma: hurut, míg orrban: a nátha,
S hogyha torkodat éri e kór, neve már a rekedtség.

84. A sipoly kezelése

Vésd az eszedbe: a kén s aranyosszín összekeverve,
Hozzá szappan a kellék, tégy bele mészt is,
És elegyítve e négyet, a gyógyszer akárkire hasznos;
Így a sipoly gyógyulhat, a négyeszeri kúra a legjobb.

85. A fejfájás

Bortól fáj a fejed? Forrásvíz gyógyít azonnal,
Mert ha a bort vedeled, láz tör ki a szervezetedben,
Forróság ül a fej tetejére s a homloki tájra,
Kétfele fáj a halánték, s jócskán lüktet a homlok:
Kerti csucsorka levével a fájós részt borogassad;
Mondják: főfájásra a legjelesebb ez a gyógyszer.

86. A négy évszak

Nyári időben a böjt szárítja az emberi testet,
Hányást gyakran okozhat a testben, elúzi a káros,
Ártó nedvet azonnal a bensőd legfenekéről.

Négyen az évet uralják: Ősz, Tél, Nyár a Tavasszal.
 Már kikelettől nyirkos a lég és langyosodóban;
 Vedd tudomásul: az érvágáshoz ez évszak a legjobb.
 Jót tesz a mérséklet szerelemben a férfiú nemnek,
 Hasznos a mozgás, tisztul a hastáj, jó a verejték,
 Fürdő, gyógyszer elűzi a testből a kórt is azonnal.
 Perzsel a hőség: arról ismeri mind a nyarat meg,
 Akkoriban küzd néha az ember a gaz kolerával.
 Sok hideg étket az asztalra! S vonakodj szerelemtől!
 Érvágástól tartózkodj! Most káros a fürdő.
 Jó heverészni ilyenkor is, s mérsékelj az ivást is.

87. A csontok, fogak és erek száma az emberi testben

Kettőszáztíz, hozza kilenc, ez az emberi csontok
 Száma, fogad van húsz, és még négy ott van a szájban,
 Több száz ér viszi véred: a testi erőhöz a pálya.

88. Az emberi test négy nedve

Ismeretes, hogy az emberi test négy nedven alapszik:
 Vér, epe és a sötét epe és az utolja: a nyálka.
 Vérnek a lég jó, míg a sötét epe földet igényel,
 Hasznos a tűz az epének, a nyálka a víznek örülhet.

[A latin szöveg többet mond, mert utal a szangvinikus, kolerikus, flegmatikus és melankolikus természetre.]

89. A szangvinikus vérmérséklet

Telt idomúak ezek mind, és tréfás is a kedvük,
 Pletykát, új hírt várnak a néptől bármely időben;
 Bacchus a kedvenc, Vénus, az étel, s jó nevetés is,
 Vidám emberek ők, és édes a tiszta beszédük:
 Otthonosak mind ők, a tudás bármely faja légyen,
 Bőkezű és vidám, kacagó és arca piroslik,
 Nótás, izmos a teste is, és tele jóakarattal.

90. A kolerikus vagy epés vérmérséklet

Jelleme ennek az emberi nemnek: a harci heveség.
 Mind a magasba törekszik, akárkit a sorban előzni.
 Gyors a növésük, az iskola jól megy, az étel a fő-fő,
 Jó a szívük, s adakoznak, a főhivatalt is elérik.
 Csalfa, szilaj, haragos, tékozló, ámde merész is;
 Észjárása ravasz, nyúlánk, és színe a sáfrány.

91. A flegmatikus vagy nyálkás vérmérséklet

Nyálkától kis erőt kapsz, mert az erőd elapasztja;
 Nyálkától nő meg pocakod, de a vér sose hizlal,
 Csak pihenés, ami vonzza, az álom, egyéb neki nem kell.
 Lassu a mozgás, tompa az ész is, a lusta az eszmény;

Rest, aluszékony ez és jócskán tele rút köpetekkel;
Észre nehézkes, a teste kövér, és arca fehéres.

92. A melankolikus vérmérséklet

Most a sötét epe ártó állaga képezi tárgyunk.
Hívei búsak, a szüksézsavuságról ismered őket.
Éjszaka, nappal is jó sok időt pazarol tanulásra;
Tartja szavát, és nézete: semmi se biztos a létben.
Féltékeny, szomorú, epedő, és sárga az arca;
Félénk, csalni sosem tud, a jobb keze mindig erősebb.

93. A színekről

Íme, a nedvek, amellyek az emberi szint kimutatják
Minden időben. A nyálkától a fehér eredezhet,
Vértől jó a vörös szín, míg az epétől a rőtes.

A bővérűség jelei

Arcod a rossz vértől pirosul, szemeid kiguvadnak,
Duzzad az ábrázat, de a tested is elnehezülhet;
Gyorsul a pulzus, a testben a fájás egyre erősebb,
Főleg a homlok a fájós, s itt van a székrekedés is.
Éjjeli álmod uralja vörös szín, száraz a nyelved,
Nyálad erősen elédesedik, s így édeseket köpsz.

A fehér epe bőségének jelei

Erre mutatnak a kézfájások, a nyelved is érdes,
Zúg a füled, hánysz többször, az alvás megszakadozva;
Szomjuhozol, nyögsz hascsikarástól, s vastag a széklet,
Fellép szívszorulás, émelygés, lanyhul az étvágy,
Gyorsul a pulzus erősen, a test melegebbre hevül fel,
És szájad keserű s álmodban a tűz diadalmas.

A nyálka bőségének jelei

Bő nyálkának a testben ihol törvényszerűsége:
Rossz szájíz és többszöri undor, a nyál szaporázik,
Szaggat a tarkó, fájás szál a derékbe, gyomorba,
Ritka a pulzusod, és alig érzik a sok kihagyástól,
Alvásod sem mély, s álmod tele van vizenyővel.

A fekete epe bőségének jelei

Nedvekkel tele tested, amíg üledékek uralják,
Jelzi: a bőr feketébb, híg húgy, és sűrű a pulzus,
Nyugtalanítanak: a gond, búbánat, az éjjeli álmok,
Megsavanyodnak az ízek a szádban, ilyen bőfögésed,
Cseng a füled, sípol, de a balban a hang zavaróbb lesz.

94. Az érvágásról és először az érvágási életkorról

Érvágásra az első évszám lesz a tizenhét;
 Érvágás révén lélegzeted is szaporább lesz,
 Majd borivástól benned a légzés gyors ütemet vesz,
 És étellel a vérbeli károkat is kijavítod.
 Látásodra hatása erős, és tisztul az ész is;
 Érvágástól felmelegednek a szerveid újra,
 Tisztán érzékelsz, az unalmat elúzi belőled,
 Tőle a hallás, hang javulóban, erőben is éledsz.

95. Mely hónapokban hasznos és melyekben ártalmas az érvágás?

Április és május, szeptember: e három a káros,
 És még jönnek a Holdnak a napjai, példa a Kigyó.
 Május első nap s az utolsó, társaival sem.
 Lúdhúst sohse fogyassz, s nincs módja a vércsapolásnak,
 Hogyha elaggott vagy, de ha ifjonc, és sok a véred,
 Érvágásra akármely hónap a jó: neki bátran!
 Április és május, szeptember: ezekre vigyázzál,
 Bánj velük óvatosan, mert így élhetsz te sokáig.

96. Az érvágás akadályai

Fázós tájak a fájós tagban, a testi hidegség,
 Zsenge- vagy aggkorod, de feredőzés hő szerelemre
 És a kitartó kór, bezabálás étel-itallal,
 És érzékeny a gyomrod erre vagy arra:
 Mindez az undorodással az érvágást sose bírja.

97. Mire kell vigyázni az érvágásnál?

Erre ügyelj, amikor te eret vágatni akarnál,
 Vagy ha a szervezetedből elmegy a régi erőnlét:
 Mozgás és olajos bekenés meg evés vagy a fürdés,
 Pólya a lábra: te mindezeket jól tartsd az eszedben.

98. Az érvágás némely hatásairól

Érvágással a bánat örömbe csap át, a haragból
 Vidámság jó, és szeretet gyűlöletnek a helyén.

99. A bemetszés nagysága

Légyen a metszés jó közepes, hogy a pára kiszálljon
 Bőségben, s véred szabadabban a földre csorogjon.

100. Az érvágásnál mire kell vigyázni?

Jó, ha hat órát éberem ülsz műtéted után még:
 Hogyha legyengül a tested, az alvás kárt is okozhat.
 Mélyre ne vágj soha, mert az idegszál sínyli gyakorta,
 És ha fölös véred kiomolt, ne siess az evéssel.

101. Mit kell kerülni az érvágás után?

Buzgón elkerülendő mind, ami jó tejes étel,
És folyadékot a megvágott ember ne fogyasszon.
Ellensége az érvágásnak a hús levegő is,
S jó ideig még néki a felleget ég kerülendő.
Friss levegőtől, érvágástól éled a lélek,
Hasznos a jó pihenés, és árthat a víg elevenség.

102. Milyen betegségekben és életkorokban hasznos az érvágás, és mikor, mennyi vért kell lecsapolni?

Jó, ha heveny betegeknél nyitsz fel eret legelőször,
Sok vért végy, ha a késed alatt középkoru ember
Van, de öregtől és gyerekektől csak keveset végy.
Bőven ereszd ki tavasszal a vért, máskor kevesebbet.

103. A különböző végtagokat mikor kell megkönnyíteni?

Ősz, tél: kedvez a balnak, a nyár s a tavasz meg a jobbnak,
Szív, máj, tarkó, láb: ez a négy, ami megcsapolandó.
Nyáron a májat, a szív tavaszé, majd rendre a többbit.

104. A lépvérér vágásának előnyei

Lépvérérből hogyha csapolsz, sok előnyre tehetsz szert:
Jól takarítja a léped, a májad, a melled, a kebled,
Szívfájást – ha erős is – azonnal szüntet e vágás.

Gömöri György

A Florus Hungaricus angol kiadása 1663-ban

Jóllehet Hollandiában a XVII. század második harmadában már jelent meg néhány mű Magyarországról, illetve Erdélyről (1634-ben a *Respublica et status regni Hungariae*, 1657-ben pedig Toppeltinus műve, az *Origines et Occasus Transylvanorum*, mindkettő Leidenben), amikor a nemzetközi figyelem egyrészt a lengyel trónért vívott küzdelem, másrészt a törökökkel kiújuló háborúskodás miatt újra Magyarország felé irányult, megint időszzerű lett egy latin nyelvű történeti összefoglaló kiadása.

Ennek az igénynek tett eleget a partiumi születésű Nadányi János, aki 1656-ban kezdte meg peregrinációját, s miután több holland egyetemen tanult és disputált, 1663-ban Amszterdamban kiadott egy latin históriát *Florus Hungaricus* címmel. Itt most nem akarok részletesebben foglalkozni a könyv keletkezéstörténetével, azzal, hogy megírásában milyen szerepe volt Enyedi Gáspárnak, Nadányi eforusának, illetve a Nadányinál hét évvel idősebb Csernátoni Pálnak, csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a *Florus* a lehető legjobb pillanatban érkezett a könyvpiacra. Sok példányban fogyott el Hollandiában és más országokban is, s így az sem meglepő, hogy alig pár hónappal megjelenése után már lefordítják angolra. Az amszterdami *Florus* valamikor nyáron hagyta el a nyomdát, angol fordításának imprimatúrája pedig 1663. XII. 23., tehát közvetlenül karácsony előtti dátumot visel, ami gyakorlatilag 1664-es megjelenést jelent.

Kevés korabeli magyar szerzőnek volt olyan gyors és neves fordítója, mint James Howell, akiről érdemes itt néhány szót szólnunk. Följegyezték róla, hogy „az első 'angolok közé tartozott, akik az irodalomból éltek meg’”.¹ A fogalmazás kategorikus; nem akik „próbáltak” megélni, mint mondjuk Defoe, hanem akik meg is éltek belőle. Howell roppant sokoldalú és szorgalmas tollforgatója volt egy információra éhes kornak. Fiatalon Oxfordban tanult, a Jesus College-nak volt tagja, testvére ugyanitt lett később Fellow; a kapcsolatot Oxforddal haláláig fenntartotta. Nem sokkal tanulmányainak befejezése után ő is elment arra a „Nagy Túrára”, amely a kor tájékozottabb angoljainak szinte kötelességszerűen kijárt, persze a körutazás csak Francia- és Spanyolországot, valamint Itáliát foglalta magába; Közép- és Kelet-Európában nem járt. De minden ország és maga az utazás is érdekelte, mint ez *Instructions and Directions for Forren Travell* című 1650-ben kiadott kis útikönyvéből kiderül. Howell úgy gondolta, a föld minden lakói közül az utazás leginkább az angol szigetlakóknak válhat hasznára, mert „csak így keveredhetnek a kifinomultabb nemzetekkel, [...] akiket a tanulás és az ismeretek kiműveltek és csinosítottak”.² Csak érdekességként említjük, hogy könyve végén Howell mintegy tíz lapnyi függelékkel is közölte a Törökországot látogatni óhajtó angoloknak, de ebben nem írja le részletesen sem a török birodalom kiterjedését, sem a legjobb szárazföldi utakat Konstantinápolyba. Az egyetlen hely, ahol könyvében a magyarokat említi, kicsit bizarr; itt a különböző nemzetiségű utazók kíváncsiságára reflektál, s ezenközben utal arra az emberre, „aki Magyarország legtávolabbi részéről azért jött Angliába, hogy osztrigát egyen”.³ Itt szerintem egy erdélyire gondolhatott, hiszen Nyugat-Magyarországról viszonylag könnyű volt akkoriban eljutni Itáliába, ahol bárki kóstolhatott osztrigát.

¹ *Dictionary of National Biography*. X. 112.

² Howell, James: *Instructions and Directions for Forren Travell, with a new Appendix for Travelling into Turkey and the Levant parts*. Printed by W.W. for Humphrey Moseley at the Princes Armes in St. Paul's Churchyard. London 1650. 5.

³ *I.m.* 101.

Visszatérve munkásságára, rengeteg könyve jelent meg: a legkülönbözőbb területekről szármolt be kompilációiban és a számunkra érdekesebb fordításaiban. 1657-ben például kiadott egy könyvet Londonról *Londinopolis, An Historical Discourse or Perlustration of the City of London* címmel, amelyhez Hollar, az Angliában élő száműzött cseh művész készített illusztrációkat. Ami ennél a könyvnél jobban érdekelhette a magyarokat (már azokat, akik olvastak angolul), az a Német-római Birodalomról írt, 1658-ban és 1659-ben két kiadást is megért kis compendium lehetett, *A Discourse of the Empire of Germany*, amelyben részletesen ismerteti a Habsburg-ház történetét, s mivel Lipót már ekkor „magyar király”, előlegezi neki császárrá választását is, hiszen ő az egyetlen, aki a „közös ellenséget, a törököt” távol tudja tartani a birodalomtól.⁴ Ebből a műből és Howell más munkáiból is látszott, hogy jól ért latinul, és az átlagosan művelt angolnál jobban tájékozódik az újabb kori európai történelemben. 1661-ben még a „királyi historiográfus” címet is megkapja. Véleményem szerint ezért esett rá Nathaniel Brook londoni kiadó választása, hogy ő legyen a latin *Florus Hungaricus* fordítója.

Természetesen az sem lehetetlen, hogy maga a szerző, Nadányi János is személyes ismeretségben volt vele. Tudjuk, hogy Nadányi már 1663 nyarán járt Londonban, amikor is beírt Körömdi Péter *Album amicorum*ába.⁵ Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ez a hely megjelölése nélkül írt köszöntő verse, ami bekerült Jászberényi P. Pál *Fax Nova Linguae Latinae* című latin nyelvkönyvének 1664-es első kiadásába, 1663 őszén, Londonban keletkezett. (Jászberényi *Praefatio*ja, vagyis előszava a könyvhöz ugyanis az 1663. november 4-i dátummal van ellátva.) Ezután egy kollégiumi számadáskönyv „örökítette meg” 1664. január elején Cambridge-ben tett látogatását.⁶ Könnyen meglehet, hogy az angol *Florus Hungaricus*-kiadáshoz toldott, (a 272–302. lapig terjedő) befejező rész, amely 1653-tól Zrínyi Miklós téli hadjáratáig mondja tovább a magyarországi eseményeket, szintén (részben) Nadányi műve. Pontosabban az a latin eredeti az ő műve, amelyet aztán James Howell angolra fordított, jöllehet bőven ollózhatott a korabeli angol újságok jelentéseiből, illetve azokból a török háborúval foglalkozó művekből, amelyek ez idő tájt valósággal előzönlöttek az angol piacot.

Az angol *Florus* előszava lényegében az amszterdami kiadás latin szövegét követi, csak egy-két helyen tér el annak stílusától. Mégsem érdektelen ezt most magyarul olvasnunk: 1663–1664 fordulóján így mutatták be a magyar történelmet az angol olvasónak, aki így ebben a két évben többet tudhatott meg a távoli Pannoniáról és Transsylvaniairól, mint előzőleg két évtized alatt. De hát a kiadó akkor is pénzt akart keresni, ezért dobott piacra „aktuális” nyomtatványokat.

A *Florus Hungaricus* angol fordításának két változata ismeretes: egy kvart (negyedré) és egy oktáv (nyolcadré) kiadása. Az elsőt Nathaniel Brook, később Jászberényi kiadója, majd a *Lacrymae Hungaricae*, a kis Zrínyi-gyászantológia kiadója gondozta. Ebből csak négy példány ismerünk jelenleg Angliában (kettőről, amelyeket a Wing-katalógus második kiadása Brooknak tulajdonított, kiderült, hogy oktávok, és így nem az övéi). Az OSZK-nak csak a másik, Henry Marsh-féle kiadása van meg; ebből egy található Londonban, kettő Írországból és négy az Egyesült Államokban.⁷ A két kiadás között (mind a kettő az 1664-es évben látott napvilágot) nincs lényeges eltérés.

⁴ Howell, James: *A Discourse of the Empire of Germany*. 2nd edition. Thomas Davies. London 1659. 88.

⁵ Körömdi Péter albuma. Ráday Könyvtár MS K.I.461. fol.53.

⁶ Sidney Sussex College, Cambridge: *College Accounts 1598–1719*. 1664. január 12. dátummal: „To John Nadányi by consent 0–10–00” a *Master’s Account Book* bejegyzése alapján.

⁷ 3077 és 3077/a. sz. alatt a Wing-katalógus II. kötetében: *A Short-Title Catalogue of Books printed in England... 1641–1700*. Compiled by Donald Wing, 2nd ed. Vol. II. Revised and edited by Timothy J. Crist. New York 1982.

James Howell előszava a *Florus Hungaricus* angol kiadásához fordításomban a következő:

Az Olvasóhoz

Magyarország dolgait és történetét, amelyeket különféle változások és forradalmak más és más módon alakítottak, most egy *összefoglalásban* a világ színe elé tárjuk, jóllehet az magában foglalja a legtöbb *európai* fejleményt is, és így azok krónikájának is tekinthető. Ez a nemzet, amely néhány évszázaddal korábban még nem volt felismerhető, s hírét sem hallotta senki, romjaiból hatalmas királlyá emelkedett, de éppúgy, ahogy csudamód megnövekedett, ugyanolyan rohamosan hanyatlott alá a sorstól szorongatva, s tért magához újra; s így szerencséjének változósága miatt hol *rémületet*, hol meg *reményt* keltett szomszédaiban. Miközben ugyanis ez a nép egy birodalomért küzdött, dicsőségét egyetlen nagyszerű napban akarván felhalmozni, boldogulásának haladékot nem adva, az igazságos Gondviselés munkálkodó fajnak rendelte, ezzel próbára téve gyorsaságát és erejét, sok egyetlen emelkedéssel és hanyatlással mintegy kifulladásra [őt]; amely idők során (több mint ezerkétszáz év alatt) mégis e nép mind háborúban, mind békében oly sok nagy dolgot vitt véghez, hogy úgy tűnik, merészelt tenni és el is ért olyan dolgokat, amelyek messze felülmúlták szerencséjét avagy tehetségét. Hatalmát gyakorolva, azt olyannyira kiterjesztette a szomszédos nemzetekre, hogy amikor cselekedeteit és történelmét olvassuk, nemcsak *Európát*, hanem *Ázsiát* is érintjük, s ebből az áttekintésből, úgy tetszik, alárendelődtek saját birodalmuk hírnevének.

Be kell vallanom, hogy ennyi sok viszály és a tárgy nagysága eléggé szétzilálja az elbeszélés szerkezetét, de azért annak fensége kellőképpen meg fog jelenni, még ha nem is teljes mértékben.

Ezért a *magyar* nemzetet a következő felosztás, illetve elrendezés alapján tárgyaljuk: az első kor igen vad volt és véres, amíg a pogányság sötétsége ült rajtuk. Ez mintegy 600 évig tartott, s ebben az időben még a vadállatokat is fölülmúlták féktelen és barbár kegyetlenségükben. A következő kor *Géza* (Geysa) és *István* (Stephen) keresztény fejedelmek uralma alatt Károly (Charles) Lajos (Lewis) fiáig tartott,⁸ ami háromszáznegyven év, tele szenvedéssel és szorongatásokkal, mégis képes volt arra, hogy felemelje magát és dicsőségét a porból. Ettől kezdve a mi korunkig 330 év telt el, amely alatt e nemzet szerencséje hanyatlóban volt, s erőtlenség és gyöngy állam felé sodródott, kivéve *Mátyás* (Matthias) király idejét, amikor ez a királyság karjait erőteljesebben mozgatta, és úgy tűnt, hogy visszatért friss, tevékeny ifjúkora és ereje.

De miután *Mátyást* az irigy *Végzet* elragadta, a *magyarok* csakhamar elvesztették régi bátorságukat és virtusukat (*Vertue*), s hagyták, hogy a *török* birtokába vegye országuk nagyobbik részét (s most lehet, hogy teljesen meghódítják az országot),⁹ míg maguk megosztódtak két trónkövetelő: Ferdinánd, a Császár és Zápolya János (John Zapolyai) erdélyi vajda érdekei közt; így hát Magyarországon belháborúra került sor. Mert míg a királyság egyesíthetetlen volt, és sokaknak fájt rá a foga, több teher nehezedett rá, mint amit el tudott viselni, és az a kormányzás, amelyet egy ember jól ellátott és elgazgatott volna, mivel annyian próbálták ellátni, leomlott és szétesett.

⁸ Howell eredetijében vessző van a Károly név után, ami félreérthetővé teszi a szöveget. Itt természetesen Róbert Károly fiáról, Nagy Lajosról van szó.

⁹ A *Florus Hungaricus* angol kiadásának imprimatúrája 1663. december 23. Érsekújvár eleste után vagyunk. Nadányi János s vele Howell joggal föltételezi, hogy a török ereje megint növekvőben, s hogy képes egész Magyarországot megszállására.

Most tanácsosnak látszik, hogy az olvasóhák számot adjak a szerzőkről, akiket e dolgozat szerkesztése közben forgattam. Sok *magyar* írótól el kellett tekintenem, a saját nemzetüknek való hízelgés, annak kedvelése vagy mesés valótlanúságaik miatt – ilyenek *Ranzanus*, *Ritius* és mások, de főleg *Bonfinius*, aki a magyarok eredeti [történetét] kitalálások sokaságával toldotta meg. *Thuróczi* (Thuroczius) már ennél jobbat írt. Összesen hatszáz szerzőt tanulmányoztam, de olyanok, akiknek hitelt lehet adni, csupán ezek: először *Istvánffy Miklós* (Nicholaus Istuamfi), aki jó elbeszélő, és elemzését I. Mátyás életétől írta meg; de mivel hajlandósága a *császárokhoz*¹⁰ vonzotta (amely oknál fogva vagy elhanyagolja az igazat, vagy elrejtí büneiket), némely ritka, régebbi és újabb írók alapján felülvizsgáltam állításait. Utána jön *Flavius Ascanius Centorinus*, aki Ferdinánd kéziratok kommentárjaiból összeállította a *dáciai* háborúk történetét, valamint [tábornoka], maga *Castaldus*. Végül pedig *Brutus János Mihály* (John Michael Brutus), aki művét *Báthori István* (Stephen Bathori) lengyel király parancsára írta, *Thuanusszal* és más kevésbé kiváló szerzőkkel együtt.

Az olvasó remélhetőleg kielégítőnek fogja találni az alábbi értekezés hitelességét és megbízhatóságát, melynek tárgya (olyannyira idegen lévén) igen széles alapokon álló igazolást kellett hogy nyerjen; az ennyire távoli országokban ugyanis a csalások igen gyakoriak és elterjedtek.

Ami miatt még bocsánatot és elnézést kell kérnünk, az a mű stílusa, amely csupán arra törekszik, hogy érthető *angol* legyen, de amely merev szerkezetek és megszorítások közé van zárva, s így nem tud szabad nyelven lélegezni.¹¹ De ha az olvasó meggondolja, mennyi mindent zsúfoltunk bele ebbe a kötetbe, hogy elfogadható legyen a kíváncsiak és érdeklődők figyelmének lekötésére, bizonyára meg fog bocsátani ennek a vállalkozásnak.

Vale.

¹⁰ Értsd: a Habsburgokhoz. Nyilvánvalóan nem Howell, hanem Nadányi állítja azt, hogy 600 szerzőt tanulmányozott át, de az előszó Howell neve alatt jelent meg.

¹¹ James Howell Nadányi János művét, a *Florus Hungaricus*t (Amsterdam 1663) latinból fordította, jóllehet elképzelhető, hogy a fordításban segített neki a könyv előkészületei során Angliában tartózkodó Nadányi vagy a Londonban élő, kitűnő latinos Jászberényi Pál.

Páll Árpád

Két bibliográfiai kötet, avagy tanúvallomás könyvkiadásunk broszurakorszakáról

A szerkesztői kívánság úgy szólt, hogy tanulmányozzam át az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelent két bibliográfiai kötetet (Romániai Magyar Könyvkiadás 1944–1949. Összeállította: Tóth Kálmán és Gábor Dénes, Kolozsvár 1992, 152 lap; Romániai Magyar Könyvkiadás 1950–1953. Összeállította: Szigethy Rudolf és Újvári Mária, Kolozsvár 1995, 132 lap). Nézegessem, forgassam ezt a két kiadványt, mely újjáéleszti a két világháború közötti időszakban György Lajos által elkezdett, majd Valentiny Antal, Monoki István és Vita Zsigmond által folytatott tevékenységet, az erdélyi magyar könyvkiadás rendszeres figyelését és számontartását, mely mindaddig tartott, míg az EME-t 1948-ban hatalmi szóval meg nem szüntették. Nézegessem, forgassam a két kötetet s a benne foglalt anyagot vessem össze saját tapasztalataimmal, lévén, hogy már érettségi előtt a Móricz Zsigmond Kollégium kiadója és a Méhkas körül sűrűgtem-forgogtam, 1948-ban pedig huszonegy éves ifjúként magam is az Állami Könyvkiadó bukaresti magyar szerkesztőségében dolgoztam. Amint az anyagot tanulmányozni kezdtem, mind határozottabban éreztem, hogy ezúttal nem élhetek a recenziók, könyvismertetések szokásos módszereivel, nem ragadhatom meg a két kiadvány valamilyen központi kérdését, hogy összehasonlítsam más művek, rokon kiadványok tartalmi és formai jellegzetességeivel, s ezekhez fűzzem megjegyzéseimet és fejtegetéseimét. Nem vagyok bibliográfus, illetéktelenül szólnék hozzá az anyaggyűjtés és összeállítás módszeréhez, az adatok prezentálásához és más hasonlókhöz. Különben is milyen központi kérdés hámozható ki több ezer különböző jellegű, műfajú és terjedelmű könyv és nyomtatvány egymás alá sorakoztatott címeiből? Valamiféle központi kérdés itt nem az adathalmazban, hanem esetleg az adathalmaz mögött keresendő. Ott, abban ragadható meg esetleg valamilyen általános jellegzetesség. Másrészt hiába idéződték fel emlékezetemben egyik-másik cím olvastán olyan élmények, emlékek, amelyek a korszakra igen-igen jellemzőek, s amelyek ma már hol meggondolkoztató, újraértékelendő formában, hol meg egyenesen ironikus színekben jelennek meg az emlékezet képernyőjén, ezeknek ecsetelése, vázolója emlékiratba vagy más hosszabb írásba kívánkoznék, semmiképpen nem egy röpké recenzióba.

Régi szokásom, hogy az előszót vagy az utószót akkor olvasom el, amikor már belekóstoltam a könyvbe, amikor van már némi összehasonlítási, viszonyítási alapom. És talán soha annyira hasznát nem vettem a berögződött szokásnak, mint most, amikor elolvastam Gábor Dénes emlékeztetését Tóth Kálmánról és romániai magyar könyvészetéről, valamint Dávid Gyula tanulmányát a korszak magyar könyvterméséről. Ez utóbbiból főként a következő két-három mondat rímelt addigi tűnődéseimmel, s lendítette egyben tovább gondolatmenetemet: „A király eltávolításával, a köztársaság kikiáltásával (1947. dec. 30.) meglódult eseménysorozat a magyarság legszélesebb rétegeit is döntő módon érintette. Az állami és pártszervek tehát fontosnak tartották, hogy ezeket a tömegeket s az átalakításban szerepet játszó aktivistákat megfelelő politikai és ideológiai irodalommal lássák el. Ez a magyarázata a »brosúra-könyvkiadás« hirtelen előretörésének és a romániai magyar könyvtermés tematikai egyoldalúságának is.” Ez az! – örvendeztem – a „brosúra-könyvkiadás” lehet a központi fogalom, ami a két kiadványban tükröződő korszak jellegzetességét, sajátosságát kifejezi. Ennek a körülményével érzékeltethető egyúttal azoknak a jelenségeknek egyike-másika is, amelyeknek tanulmányozásához a kiadványok alapot, segítséget, útmutatást nyújthatnak.

A broszúra fogalmának, jelentésének eredetileg nincs meg az a hangsúlyos politikai tartalma, töltete, amivel az itt tárgyalt összefüggésben rendelkeznek. A múlt század végi, e század eleji

Ujváry Béla-féle francia–magyar zsebszótár szerint a brochure jelentése: füzet, röpirat; a budapesti Akadémiai Könyvkiadónál 1987-ben megjelent, Eckhardt Sándor szerkesztette kéziszótarban ez olvasható: brosúra, füzet; a Kriterion Könyvkiadónál 1979-ben nyomdafestéket látott Idegen Szavak Szótára ismét kettős értelmet tulajdonít a szónak: 1) néhány nyomtatott ívre terjedő füzött könyvecske, 2) röplap, röpirat. Bárhogyan is szerepel azonban, akkor is, ha csupán a terjedelmet jelzi, és akkor is, ha a terjedelem mellett műfaji vagy műnemi jellegzetességekre is utal, fogalmában a politikai vonatkozások egyik esetben sem elsőrendűek, nem meghatározó fontosságúak. Ezzel a hangsúllyal, ezzel a töltettel a fogalom az itt tárgyalt időszakban telítődött.

Csak megerősít a felismerésben az, amit Gábor Dénes írása tudatosít: György Lajos, az erdélyi magyar irodalom első bibliográfiájának összeállítója 1926-ban megjelent munkájában az „irodalom” szót a legtágabb értelemben használta, minden önálló kiadványként megjelent nyomdai termékre vonatkoztatta. Ezzel mintegy hagyományt teremtett a későbbi bibliográfiák számára, akár maga állította össze őket, akár mások. A számba vett anyagnak bizonyára akkor is tetemes részét tették ki a 15–30 vagy 30–60 lap terjedelmű nyomtatványok, s közöttük akadhettek röpiratok, még politikai tartalmúak is, mégsem nevezte őket senki brosúráknak. Füzetekként emlegették és emlegetjük őket mind a mai napig. Mert a brosúra fogalmához – hadd ismétljem meg és húzzam alá – ma már nem is csak a politikai tartalom tartozik hozzá, úgy általában, hanem egy bizonyos meghatározott magatartás, hozzáállás és az ezzel összhangban lévő politikai tartalom. A maga lényegi és formai sajátosságaival.

Dávid Gyula megállapítását, miszerint a társadalmi-politikai változások magyarázzák a brosúra-könyvkiadás 1948-as előretörését és dominánssá válását, a nem politikai vagy nem közvetlenül politikai jellegű kiadványok háttérbe szorulása pedig külön is kiemeli a természetes szembeötölő tematikai egyoldalúságát – a tanulmányba foglalt számos táblázat bizonyítja. Mind az első kötet bevezető tanulmánya, mind a másodiké híven és meggyőzően ábrázolja az adott korszak könyvkiadásának és könyvnyomtatásának jellemző vonásait: az egyre erőteljesebben jelentkező központosítást, az egész ágazat állami irányításának és ellenőrzésének kialakulását, a kisebb vidéki központok leépülését és megszűnését s ezzel egyúttal a színesség, változatosság, a kezdeményezőkézség elapadását. A táblázatok nemcsak érvként szolgálnak a megállapítások alátámasztására, de érzékletes képet is nyújtanak róluk. Álljon itt szemléltetésül mindjárt egyik első táblázat néhány adata: a kommunista párt kiadásában 1944 és 1948 között 269 kiadvány jelent meg magyar nyelven, míg a hagyományos magyar intézmények összesen 106-ot adtak ki. Az első három és fél évben, vagyis 1948-ig a 269-ből 82 jelent meg, a következő két évben pedig 187. Ezzel szemben a hagyományos magyar intézmények az első három és fél évben 100 kiadványt jelentettek meg, a következő két évben pedig mindössze 6-ot. (Nyilvánvalóan nem önként vállalt takarékosági szempontok miatt.) Hogy azután a jelenséget a brosúrák hirtelen előretörésének nevezzük, mint Dávid Gyula teszi, vagy az előző évek során felhalmozódott tendenciák új minőségbe való átcsapásának, arról tetszésünk szerint dönthetünk. A táblázat adatai alapján magam az utóbbi meghatározás mellett szavaznék, mert a kommunista párt kiadványainak esetében 1945-ben és a következő két évben csaknem azonos szintet mutató, halmozódó tevékenységről van szó (25, 29, 24 kiadvány), amely azután 1948-ban – nyilvánvalóan az előző évek során megszerzett tapasztalat és a bővülő keretek alapján – új minőségbe csap át (73 kiadvány, a következő 1949-es évben pedig 114). Némileg hasonló tendenciát mutat a szakszervezetek és a Romániai Demokrata Nők Szövetségének kiadói tevékenysége is, a Magyar Népi Szövetségé már nem egészen – itt azonban nem mehetek bele ennek a részletes taglásába.

Miért állítom, hogy a „brosúra-könyvkiadás” fogalmához nemcsak számszerű, mennyiségi mutatók tartoznak hozzá, nem is csak általában a politikai tematika jellemző rá, hanem bizonyos jól meghatározott magatartás, hozzáállás, kérdésfelvetési és tárgyalási mód is? Azért, mert ezeknek az áttételesebb, közvetettebb vonásoknak a számbavétele nélkül nem mérhetjük fel és nem értékelhetjük kellőképpen a broszúra-könyvkiadás szellemének az egész kiadói tevékenységre gyakorolt befolyását és hatását. Vagyis hiányosan válaszolhatjuk csak fel az összefüggéseket. A jelenség részletes elemzése természetesen a tartalmi vonatkozások alapos szemügyre vételét feltételezi, nem árt azonban már itt felhívni rá a figyelmet, mivel a kiadványok harsogó címei szinte kötelező erővel kényszerítik ki a megjegyzést a lajstromok áttekintőjéből. *Az igazság Katinról* – hirdeti az RKP egyik 52 oldalas broszúrájának címe mindjárt 1945-ben, s a címhez a következő magyarázatot fűzi hozzá: „A német-fasiszta bitorlók által a katini erdőben agyonlőtt lengyel hadifogoly tisztek kivégzése körülményeinek megállapítására és kivizsgálására kiküldött különbizottság jelentése.” Jól tudjuk, ma már a tizenéves gyerekek előtt sem titok, hogy a bizottság nem az igazságot derítette ki, hanem az igazság meghamisításával a fasisztákkal egy húron pendülő bolsevikokat, a sztálini rendszert igyekezett felmenteni a felelősség alól. Amiből témánkkal kapcsolatban az a megjegyzés adódik, hogy a broszúroidalomban az igazság, sőt az egyedüli, megfellebbezhetetlen igazság magabiztos hirdetése többnyire egyoldalú ítélezésekkel, összefüggések figyelmen kívül hagyásával vagy mint jelen esetben: hazugságokkal, propagandafogásokkal, az igazság meghamisításával függ össze. A kifejezetten politikai témájú kiadványok címeiből valósággal süt a kérlelhetetlenség és a hajthatatlanság: *Vessük ki sorainkból a nép ellenségeit!*; *Korlátozzuk a kizsákmányoló kulákosztályt!*; *Leplessük le a cionizmust!* stb. stb. A koronát az engesztelhetetlenségre egy a falusi pártpolitikai körök részére megjelentetett 1951-es kiadvány címe teszi fel: *Gyűlöljük minden erőnkkel a háborús uszítókat, szabadságunk és boldogságunk ellenségeit* (az 1950–1953-as bibliográfia 39. oldalán található 78-as számmal megjelölve). Mit mondhat erről az ember? A nagyon vitatható szabadsághoz és boldogsághoz csakis a teljes lényt eltöltő harag és gyűlölet talál. Az is természetes, hogy valamennyi politikai ellenfél vagy másként gondolkodó, másként vélekedő személy és intézmény ellenségnek, árulónak, kémnek vagy gyilkosnak minősüljön. A következő lapon a 109. számmal jelölt kiadvány: *A Jugoszláviai Kommunista Párt gyilkosok és kémek kezében*. Dokumentum és cikkgyűjtemény. Ford. az RMP Kiadója magyar szerkesztő bizottsága. Vagy a 72. lapon, 1952-ből, Sejnmann, U.: *A Vatikán a béke és a demokrácia ellensége* stb. stb.

Ha valakit aztán ilyen érzelmek és indulatok töltenek el, jobban mondva: ha egy hatalmi szerv propagandája ilyen irányban igyekszik alakítani, modellálni a polgártársak érzelmeit és gondolatait, akkor természetes, hogy a legnagyobb hévvel dicséri a maga elképzeléseit s az elképzeléseket megvalósító intézményeket: *A világ legdemokratikusabb alkotmánya*; *Egy valóban demokratikus választási rendszerért*; *A leghaladóbb társadalmi-gazdasági rendszer*; *Az igazi román–magyar közös múlt* stb. stb. Mondanom sem kell: az igazi, a valóságos, a szuperlatívuszos fogalmak egytől egyig csonkák, manipuláltak, ferdék, hazugok.

Mindössze emlékeztetőül teszem hozzá a fentiekhez: az effajta viszonyuláshoz szervesen illeszkedik a katonás modor és a megjátszott tanítómesteri póz. *Harc a vetési kampányért*; *Harcra az aratási kampány sikeréért*; *Utasítások a termények felbecsülésére*; *Mit tanulhatunk a tudományból a természetakarításról* – ez különlegesebb volt, ennek az adatait is lejegyeztem (1953, 98. l. 316. cím). És egy másikét is: Buharov, A.V.: *Tanulj meg súlyt emelni!* [Bukarest] Testnevelési és Sport Kiadó (1952, 54. l. 42. cím).

A második kötet bevezető tanulmányában Dávid Gyula többek között arról ír, hogy az 1948–1953-as könyvtermés szakrendi csoportosítása eleve kockázatos, mivel a kiadványok csak részben vehetők már kézbe. Jelentős részüket kiselejtezték, zúzdába küldték, s azokban az

években hivatalosan már nemigen foglalkoztak bibliográfiával. Ami mégis kézbe vehető, azzal gyakran előfordul, hogy „... a formailag ilyen vagy olyan tematikai csoportba sorolható mű igazából a politikai propagandairódomhoz tartozik”. Mivel D. Gy. nem akar elejébe vágni a tartalmi vonatkozásokat is szemügyre vevő és elemző belső vizsgálatnak, mindössze a szépirodalmi művek táblázatokba foglalt csoportosítását tekinti át, és a táblázatok egyetlen pontjához fűz kommentárt: „...a nem román és nem orosz-szovjet irodalomból fordított” művekhez. 1949-ben ezek között szerepel az amerikai Kanin-Garson színműve, az *Ócskavas nagyban*, amelyet a kolozsvári színház mint az „amerikai imperializmust leleplező” művet tűz műsorára, továbbá Jean Lafitte *Életre-halálra* című ellenállási regénye, amelyet a Világirodalmi Lexikon meg sem említ, és Anderson Nextől *A szürke fény*. Kétévi szünet után 1951 és 1953 között évenként egy-egy nyugati irodalmi mű tűnik fel ismét, talán mondani sem kell: nem a legjelentősebbek közül való. Hadd egészítsem ki Dávid Gyula megjegyzéseit egy-két magam által számba vett és csoportosított adattal, megjegyezve, hogy a számolgatásra épp a két kötet bevezető tanulmányaiba foglalt táblázatok szemléletessége és gondolatokat megmozgató ereje ösztönzött: az 1950-ben megjelent, illetve lajstromba vett 405 kiadvány közül – a címekből s a rövid jellemzésekéből ítélve – 203, vagyis eggyel több mint a kiadványok fele tartozik a fentebb jellemzett brosúrák csoportjába. De hogy a brosúrák szelleme mennyire rányomja bélyegét a más jellegű kiadványokra is, annak érzékeltetéseként hadd soroljam fel néhány más jellegű mű és nyomtatvány címét is, a teljesség igénye nélkül: *Ágyúszónál hangosabban* (versantológia), *Az első brigád, Acélfal, Ünnepi műszak, Fény a földéken* (elbeszélések), *Fogj bátran tollat* (44 dolgozó versei), Borisz Polevoj: *Mi szovjet emberek*; Prilezsaeva: *Melletted vagyunk, elvtárs* (ifjúsági regény), Raudszep: *Küzdelem a kolhozért* (regény), *Tűzben edzett brigád*, Lavrenyov: *Amerika hangja* (színmű). Zeneművek: *Lépj ki bátran, Száll a szikra, Új várak épülnek, Harcosok leszünk, Vidáman köszönt a pionír*.

A negyvenes évek végének és az ötveneseknek a szelleméhez, hangulatához és szerkesztői gyakorlatához szervesen hozzátartozott egy olyan jellegzetesség is, amit a bibliográfiai adatok nem nagyon érzékeltethetnek, vagy csak nagyon halványan, nagyon hézagosan sugallhatnak: az időszerű politikai szempontok hivatalosan megkövetelt elsődlegessége, primátusa, mindenek felett valósága. Nemcsak az újonnan született művek megítélésénél érvényesült ez a szempont, illetve váltott ki néha nagyon heves vitákat a szerkesztőségeken belül a politikumot szűkebben vagy tágabban, közvetlenebbül vagy közvetettebben értelmező, a politikai szempontot kizárólagosnak tekintő és az időszerűség követelményeit esztétikai szempontokkal is párosító szerkesztők között, hanem a klasszikusok műveinek elbírálásakor is. Igen gyakran ezen mulott, hogy végül is valóban reprezentatív alkotás kerül be a kiadói tervbe és az olvasó asztalára, vagy pedig másodrendű, nem túl jelentős írásmű. Aki tehát a bibliográfiai adatokat áttekintve az adott korszak könyvkiadásának általános képét óhajtja megrajzolni, annak arra a kérdésre is többé-kevésbé biztos és meggyőző választ kell adnia: a klasszikusok művei közül és a világirodalmi alkotásokból miért éppen a bibliográfiában feltüntetett művek kerültek kiadásra, és miért nem mások? Melyek voltak az egyes szerkesztőségek tájékozódásának, választásának döntő szempontjai? S ugyanebben az összefüggésben kell megítélnie az elő- és utószavakat is. (Hogy mindössze egy kirívó példát említsek meg: Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényének a román kiadásához készült előszó félkarú óriásnak mondja az író, mert társadalomszemléletét nem a marxizmus-leninizmus „felismerései” jellemzik.) A kommentárok mellett a szöveg épségét, teljességét vagy cenzúrázottságát is érdemes számba venni, mert különböző esetekben egyes szerkesztők elkötelezettsége és ébersége nem ismert határokat és gátakat.

Mínt hogy a bevezető tanulmányok a bibliográfiák összeállításának gondjait és nehézségeit, helyel-közzel pontosításra vagy kiegészítésre szoruló jellegét is megemlítik, bátorkodom ma-

gam is egy-két megjegyzéssel, adalékkal előállni. Az első kötet bevezető tanulmányában a jelentősebb könyvkiadók számbavétele után a 7. lap utolsó bekezdésében Dávid Gyula azt írja: „Végül szerényebb teljesítménnyel, de az önszerveződésre irányuló széles körű igyekezetet jelezve bukkannak fel olyan kiadók, mint az aradi Aurora csoport, a Demokratikus Népi Írók Kiadója, az Új Génius, a kolozsvári Dózsa György, a Libro, a Petőfi Atheneum...” stb. stb. – folytatódik a felsorolás. Emlékezetem szerint, bár ebben nem vagyok egészen biztos, a Dózsa György Kiadó, amely főként az orosz irodalom népszerűsítését tűzte ki célul, valamiféle szervezeti kapcsolatban állt egy hasonló profilú magyarországi könyvkiadóval és alighanem az Orosz Könyvvel is. Nem is annyira önálló könyvkiadással foglalkozott, hanem az oroszból fordított könyvek újrakiadásával és terjesztésével. Kérdéses tehát, hogy mennyire lehet az önszerveződés igyekezetének példjaként felhozni. Még kérdésesebb ide sorolni a rövid ideig létezett Librót, amely tudomásom szerint az RKP észak-erdélyi vagy Kolozs megyei kiadója, de legalábbis valamiféle érdekeltége volt. Ugyancsak a bevezető tanulmányban a nyolcadik oldalon ez olvasható: „1947-ben megindul már az Állami Könyvkiadó (magyar szerkesztőséggel és kolozsvári fiókkal), vele párhuzamosan pedig a Közoktatási Minisztérium veszi át a magyar tankönyvek kizárólagos kiadásának jogát...” A második kötet bevezető tanulmányában mintegy az előbbi gondolatmenet, illetve helyzetvázolás folytatásaként ez áll: „...Kiss Jenő, aki annak idején még az Erdélyi Helikonnál kezdte szerkesztői inaséveit, és Tóth Samu, akinek majd az ötvenes évek második felében és a hatvanas években lesz meghatározó szerepe a romániai magyar könyv grafikai-tipográfiai arculatának kialakításában[...] kezdettől fogva ott van az Állami Könyvkiadónak az államosítás után kialakult kolozsvári szerkesztőségében.” Majd lennebb: „...az Állami Könyvkiadó bukaresti magyar szerkesztőségében ott találjuk Abafáy Gusztávot, Bonyháti Jolánt, Szemlér Ferencet és Páll Árpádot”. A két megállapítás között egy kis ellentmondás van, és a szerkesztőség tagjainak felsorolása is kiigazításra szorul. 1947-ben lehetett ugyan magyar munkatársa az Állami Könyvkiadónak (talán Bonyháti Jolán személyében), mert a bibliográfia szerint abban az évben jelent meg a kiadó impresszumával Horváth Istvánnak *A kacska és a kakas* című meséje (Bukarest, 1947. Imprimeria Națională. 84 l.). Magyar szerkesztősége azonban nem volt. A magyar szerkesztőség 1948. április végén–május elején létesült, amikor Bonyháti Jolán mellé (ő volt a szerkesztőségős-bukaresti tagja) lehvátat-tak Bukarestbe engem is, majd rövid pár nap után megjelent Abafáy Gusztáv. A kolozsvári magyar szerkesztőség megalakulásának időpontja az, ami a második kötet bevezetőjében szerepel: az államosítás utáni időszak, 1948 nyara, ha jól emlékszem, augusztusa. Részletkérdés ugyan, de a pontosság kedvéért megjegyzem: Szemlér Ferencsel nem dolgoztam együtt a bukaresti szerkesztőségben, pár hónapos fővárosi tartózkodás után 1948 szeptemberétől a kolozsvári szerkesztőségbe kerültem Kiss Jenő és Tóth Samu mellé – velük együtt dolgoztam a Kiadónál 1949 decemberéig, katonai szolgálatra való bevonulásomig. Szemlér Ferenc ősz vége felé került Bukarestbe és dolgozott aztán ott hosszú éveken át.

A sorozatokat a két kiadvány úgy tartja számon, hogy a megfelelő helyen a címeket egymás alá sorakoztatva összefüggő jellegüket érzékelteti, a szerzők és a címek ábécérendjében pedig egyenként, megszámozva tünteti fel őket. 1947-ben Sütő Andrással együtt ifjúsági lapot szeretünk volna indítani. Mivel az engedély megszerzése rendkívül bonyolult, hosszadalmas és megítélésünk szerint eléggé kétséges volt, Balogh Edgár tanácsára a Magyar Népi Szövetség Központi Ifjúsági Bizottságának röpirataként jelentettük meg három alkalommal kiadványunkat. Különböző címeken, másokat is bevonva, illetve feltüntetve az impresszumban: Magyar Ifjúság – 1947. március; Petőfivel – július; Szabad ifjúság – november. Röpiratként nem kellett engedély a megjelenéshez. A bibliográfiában az első nem szerepel, a második és a harmadik megtalálható. Nem sorozatként. Az eseten csodálkozni nem lehet (az első Kolozsváron jelent meg a

Minerva nyomdában, a második Temesváron, a harmadik ismét Kolozsváron a Csákányovszky nyomdában), nehezményezni még kevésbé. Az első kettőn szerepel a „szerkesztő bizottság”, a harmadikon már csak ez áll: Az RMNSZ ifjúságának kongresszusi röpirata.

Nevek, álnevek, szignók. Az első kötet névmutatójában, a 138. lapon Nagy Elek neve után zárójelben Méhes György szerepel. Életművének legnagyobb része ugyanis ezen a néven látott nyomdafestéket. Nem rajta múltott, nem ő kívánta így, a körülmények kényszerítették névváltoztatásra. Franyó Zoltánnál a második kötet névmutatójában zárójelben szintén olvasható: „I. még Lajtha Géza”. Az eljárást, a módszert nem lehet azonban általánosnak mondani, nem minden felvett név, álnév után szerepel az eredeti is. Vagy fordítva. Kászoni Kata például emlékezetem szerint Marton Lilinek volt az álneve egy időben, Kесе András a Kakassy Endréé. Érdemes volna a névmutatókat ebből a szempontból is átnézni és kiegészíteni addig, amíg a nevezettek vagy a biztosan emlékező kortársak, ismerősök még életben vannak.

Az ötvenes-hatvanas évek szokásaira és főként a Politikai Kiadó és az Orosz Könyv kiadásában megjelent kiadványokra eléggé jellemző volt, hogy a fordító(k) nevének feltüntetése nélkül jelentek meg. Szerepelnek viszont becslésem szerint „hályogkovács” fordítók is. A teljesebb és több vonatkozást is felvillantó névmutatók ebből a szempontból is nagy szolgálatot tehetnének.

Apróságok, félreérthető, félrevezető sajtóhibák. Az 1945-ös lajstrom 205. pontjánál (30. lap) ez áll: Nagy József: *Tanuljon oroszul!* Ucsitjesz po vergerszki! (sic!). Robotos Imre: *Az igazi román–magyar közös múlt* című brosúráján a szerző neve egyik helyen helyesen szerepel, a sorozatot jelölő felsorolásban viszont Botos Imreként. Az Állami Kiadó egyik könyve *Füllentő Gerne és más mesék* címmel szerepel (első kötet 83. l.). Füllentő Gergucról van szó, alighanem kéziratos kartotékról másolhatta át valaki, ezért lett az u-ból n, a c-ből e. A második kötet 70. lapján 319. sorszámmal *ritka évi tünemények* szerepel – nyilvánvalóan *égi tüneményekről* van szó.

Bizonyára más is talál hasonló apró szeplőket, ha a köteteket átböngészi. Vitathatatlan azonban, hogy megjelenésük nagy segítséget jelent a kutatásnak, a jelenlegi és a jövőbeli kutatóknak egyaránt, előképzettségtől és korosztálytól függetlenül.

SZEMLE

A magyarok krónikája

Összeállította, szerkesztette és az összefoglaló tanulmányokat írta Glatz Ferenc.
Officina Nova. Bp. 1995. 816 lap

Hódít a krónika új értelmezésű műfaja. Az utóbbi években az Officina Nova könyvkiadó jelentkezett hasonló tartalmú sorozattal. Kiadásában látott napvilágot Bodo Herenbergertől *Az emberiség krónikája* (Bp. 1991), Felix R. Paturitól *A technika krónikája* (Bp. 1991), más szerzőktől pedig *A sport krónikája*, *A film krónikája* és több más munka. Közös jellemzőjük, hogy egységesen nagy formátumú, díszes kiállítású, gazdagon illusztrált, inkább a szélesebb olvasóközönségnek szánt, érdekes és zines kiadványok.

Ezúttal nem külföldi, hanem magyar tudós szerző jelentkezik a sorozat legújabb és a nyugatiakat szakmailag jóval felülmúló darabjával és magyar témakörű munkával: Glatz Ferenc. „Tesszük a dolgunkat – írja az *Előszóban* –, mint őseink tették évszázadok során, válaszoltuk azoknak, akik kérdezték: vajon éppen akadémiai intézetnek kell szárnyai alá venni egy képes-szines magyar történelem összeállításának gondjait? S nemzetközi tudományos konferenciák szellemi izgalmát cserélni fel e »népmű« készítésére? A válaszok egyszerűek: mily erős szellemi izgalom egy szempontrendszerrel követni végig az őstörténettől napjainkig egy nép történelmét. Mily nagy kihívás megkísérelni otthonosan mozogni különböző korok emlékei között.” De a szerző azt is érzi, hogy generációja „életre szólóan adós közönségének”. Azért alkotta meg ezt a munkát annyi neves szakember, „sok szerző részvételével”.

És valóban Glatz Ferenc mint történétíró, mint szerkesztő és az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója számos munka, történettudományi és oktatás számára írt kézikönyv szerzője, több sorozat és forráskiadvány sorozat szerkesztője és elindítója. Hogy csak a közelmúlt terméséből idézzünk, ő adta ki az utóbbi évek egyik legjelentősebb újkori magyar történeti forráskiadványát *Palatin Josephs Schriften* címmel. (Vierter Band. 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky, herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz. Bp. 1991. Quellen zur Neuen Geschichte Ungarns.)

Több tanulmánykötete mellett mindig gondot fordított arra, hogy az Intézet műhelyének alkotói, régebbiek és újabbak, a közönség elé kerüljenek írásaikkal. Történetírásunk modern felfogásának tanújeként Glatz Ferenc a szerkesztője a múltunkat mélyebben a kontinens történetébe ágyazó *Magyarok Európában* sorozatnak, melynek keretében időrendben Engel Pál, Szakály Ferenc és Kosáry Domokos kötetei meg is jelentek, az utolsó, befejező rész pedig az ő feladata. Egyebek mellett Glatz szerkeszti a *Történetírók Tára* sorozatot, amelynek sokkötetes anyagában Clio híveinek több reprezentánsa korszerű válogatásban jutott az érdeklődők kezébe. Az utóbbi sorozatban ő maga is több régebbi történétíró tanulmánykötetét jelentette meg, így

Domanovszky Sándorét (*Gazdaság és társadalom a középkorban*. Bp. 1979), legújabban pedig Hajnal Istvánét (*Technika, művelődés*. Bp. 1993). A fiatalon elhunyt neves előd, Ránki György nyomdokaiba lépve (akinek emléke előtt jelen kötetében külön címszóval is tiszteleg), a Történettudományi Intézet igazgatójaként karolta fel a vezetésére bízott intézmény minden lényeges hagyományát és élénk kezdeményezőkésséggel és koncepciózusan vette számba és valóította meg a hatáskörébe vágó feladatokat. Hivatásul választott szaktudományának azon jeles képviselői iránti tiszteletként, akik előtte jártak, nagy sikerű emlékkönyvek egész sorának szerkesztését vállalta magára. Így jelentek meg egymásután Kosáry Domokosnak, Benda Kálmánnak, Pach Zsigmond Pálnak, Hanák Péternek és Niederhauser Emilnek kerek évfordulás emlékkönyvei. Mindez jó alkalom volt arra, hogy ne csak a pályatársak, az országhatárokon belül és kívül dolgozó, ismert történészek szólaljanak meg, hanem a fiatalabbak, sőt a szárnyaikat csak most bontogató intézeti ifjú kutatók is. Hiszen ebben Glatz Ferencnek – mint 1979 óta a História alapító-szerkesztőjének – már nagy gyakorlata és tapasztalata van. A kezdetben évi hatszori megjelenésű periodikának persze nem ez a fő érdeme, hanem az, hogy a nagyközönséghez 50–70 000-es példányszámban eljutva „Magyarország és a térség aktuális, eddig többnyire tabuként kezelt történeti témáit feszegeti (nemzeti kérdés, egyház, környezetvédelem, szociális feszültségek stb.)”.

Nyilván nemcsak az Officina Nova nyújtotta lehetőség, hanem a milleanárium kedvező alkalmá is felkínálta Glatz Ferencnek, hogy egy nép egész történeti fejlődésének nyomon kísérésében érvényesítse történétírói képességeit. Ha száz esztendővel ezelőtt a Szilágyi Sándor szerkesztette monumentális millennialium történettel (*A magyar nemzet története*. I–X. Bp. 1895–1896) emlékeztek a legjobb szakemberek népünk múltjára, most más viszonyok között tekintenek vissza. A millennialiumi történehez fogható nagy összefoglalás, ugyancsak a tízkötetesre tervezett *Magyarország történetének* vastkos kötetei az MTA gondoskodásából 1976 óta folyamatosan jelennek meg, és a sorozat három rész kivételével el is készült.

Más megközelítésre volt tehát szükség az 1100 éves évforduló alkalmából, és úgy érezzük, ezt az új megközelítés-módot találta meg Glatz legújabb, nagyméretű, mintegy 4000 szócikket tartalmazó munkájában. A História szerkesztőjeként világosan tapasztalhatta, hogy korszakunk emberének beállítottsága nagyon alkalmas a történeti múlt szines-képszerű megjelenítésű, közzérthető és világos szerkezetű előadás mód befogadására. Akár az Officina Nova sorozata is modellé szolgáltatható volna, de *A magyarok krónikájában* valami egészen újszerű

módszerrel találkozunk. Nemcsak pusztán arról van szó, hogy a szövegek és a képek váltakozásával, egyszer az egyik, máskor a másik jóvoltából az olvasó érdeklődése, élménykeresése, szellemi izgalma folytonosan jelentkezik és fokozódik, hanem egy következetesen, fegyelmelzetten végigvitt megközelítési módról.

Hogyan is néz ki a könyv egy lapja, kérdéscsoportja vagy kis fejezete? Először is a szerző minden korszakba, annak szellemébe egy lényegre törő, néhány lapnyi összefoglalással vezet be az olvasót. Azután egy szűkebb időszakra, esemény- vagy jelenségsorozatra vonatkozó kronológia következik, majd az egyes történeti tények konkrét, tömör, néhány soros kifejtése; mindig úgy, hogy a megértést szemléltető kép, faksimilé, rajz, festmény, lelet, térkép, vázlat, grafikon, fénykép, rekonstrukció segítse. A kép vagy ábra alatt minden esetben rövidebb-hosszabb szöveg, kronológiai eligazítás. Ilyen színes kockákból, mozaikokból tevődik össze a látványos összkép, amely eseményt, történelmi tettet rögzít, vagy jelenséget elevenít meg. Példának mindjárt a honfoglalás kérdését hozhatjuk fel (38–41). A 881–895 közötti időszak időrendje után rövid szövegrészek: *Morva fejedelemség – Nagymorva Birodalom; A magyarok megjelenése a Kárpát-medencében és a morvák harcai a keleti frankokkal* címmel, benne illusztrációként Vágó Pál festménye: *Magyarok Kijev előtt* és *Szláv harcosok* (rekonstrukciós rajz). Aztán újabb tömör szövegek: *A vereckei bevonulás; A fehér ló mondája és A bizánci császár a türkökről*. Ezekhez tartozik néhány kép: a magyarok követe a fehér lóval Szvatopluk előtt; jobbról a magyarok bevonulása (miniatur a *Képes Krónikából*, 1358); a hét vezér hűséget esküszik Álmosnak – ahogy a 19. században elképzelték; turulábrázolás; hajfonatot díszítő korong, Rakamaz; végül előkelő magyar férfi süvegének ezüstből készített csúcsa. További kétlapnyi anyag egészíti ki a magyar honfoglalás témakörét, amely 895–904 közötti kronológiával kezdődik, majd a következő darabokból áll: *A honfoglalás és a törzsek szételepülése; A megosztott Európa; A gyeplő kiépítése; A magyarok hadművészete és Pannonia megszállása* című szövegek és ezekhez kapcsolódó képanyag. Így a honfoglalás kori társadalom szerkezetének vázlata (köznép, harcosok, urak); Honfoglalás – ahogy a 19. században elképzelték (részlet Munkácsy Mihály színvázlatából), aztán térkép (Közép- és Kelet-Európa a 10. század elején) és Honfoglalás kori visszacsapó íj (rajz). Természetesen minden korszakhoz és időszakhoz találó, annak szellemiségébe és gondolkodásába illeszkedő szöveg és illusztrációs anyag, ami nemcsak annak részleteire, hanem egy időszak lelkére világít rá, beleértve a politikát, a gazdaságot, a művelődést, a társadalom kérdéseit. Ez a közérthető „népmű” annak az útkeresésnek a szellemében jöhetett létre, amelyet Glatz régóta kutat, hogy ti. a történeti valóságot, a múltat nemcsak hagyományos, klasszikus, tudományos eszközökkel kell a historikusnak bemutatni, hanem korunkhoz alkalmazkodva, közérdeklődéshez is kapcsolódó és népszerű formában, ha kell, újszerű műfajokkal, a média meghódítására alkalmas módon.

Mindezt korszerű szemlélet szellemében, aminek első szembeötlő jele a szokásostól némiképpen eltérő periodizáció. Noha a tatárjárásig nagyjából a régi csapáson halad, azután *A középkori magyar nagyhatalom (1241–1437)* (miért nem Mátyással bezárólag? – kérdezhetjük) periódus következik, majd *A rendi állam és bukása (1437–1541)* című. *A török világ és az újjáépítés* után következő korszaknak *A polgári állam alapjai (1765–1830)* címet adja, majd a *Nemzeté válás és állami önállóság (1830–1867)* következik. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakára két cím világít rá, mégpedig a *Modernizáció és polgárosodás*, valamint a *Virágkor és bomlás*. A következő szakaszok nagyjából az eddig ismert határok között mozognak, de külön fejezetként szerepel a *Rendszerváltás. Kérdések a jövőről (1990–1995)*. Nézőpontjához tartozik nemcsak a tények kritikai vizsgálata és értékelése, az összefüggések keresése, a minél sokoldalúbb megközelítés, hanem az országos-nemzeti-népi fejlődés megértésére az európai valóságba, fejlődésbe való beágyazás, amit Kosáryval és többi munkatársával együtt már a *Magyarok Európában* előszavában meghirdetett. Ha a térkép földrajzilag Európába helyez el bennünket, egész fejlődésünk, gazdasági és művelődési életünk, társadalmi előhaladásunk is ide kapcsol. Nemcsak a honfoglalást követően jár így el a szerző, bemutatva a magyar kalandozásokkal párhuzamosan a vikingek hadjáratait is, hanem *A francia forradalom hatása a magyar közvéleményre* tárgyalása során is elemzi ezt a korszakindító nemzetközi eseményt. Nemkülönbön amikor 1848 bemutatásába fog, melyben a belső és külső tényező-kemények mintegy globális körképe rajzolódik ki.

Kétségtelen, hogy a kontinensen meggyökeresedett magyarság mindig érzékeny volt az európai változások, gazdasági-politikai, művelődési-művészeti áramlatok és irányzatok iránt, s azoknak megfelelő, sajátos alkotásokkal igazolta jelenlétét. Ha nincs is a rheimsi székesegyházhoz vagy kölni dómhoz fogható műemlékünk, de a kötetben felsorakozik a jáki templom, a kolozsvári Szent Mihály plébániatemplom, a ferdői Eszterházy-kastély vagy a Parlament monumentális épülete. Mint ahogyan az ipari forradalomtól lázas Európában Jedlik Ányos a technikában a dinamóval jelentkezett, és a kontinensen először nálunk épült elektromos üzemű földalatti vasút az Andrássy út mélyén.

Az első pesti földalatti szelvényrajza meg is található a kötetben a millenniumi, 1896-os év bemutatásánál. Itt egyébként a világra tekintő ablakot a sport ünnepe, az első újkori olimpiára való emlékezés nyitja. A millenniumi esztendő jelentős eseményei között a földalattin kívül az Iparművészeti Múzeum megnyitása, az ünnepségek taglalása során még négy kép: az Iparművészeti Múzeum szecessziós épülete, a Városligetben felépített emlékkiállítás bejárata, egy plakát a ballonnal való felszállás propagálására és Benczur Gyula festménye *Millenáris hódolat* címmel szemlélteti az emlékezetes eseményt. (Kár, hogy a Hősök terének reprezentatív szoborcsoportja Árpádnak és vezéreinek alakjával nem jelentkezik a kötetben. Igaz, hogy a hiányt részben pótolja a kötet elején a Feszty-körkép részlete a honfog-

lalásról, központjában Árpád fejedelemmel és a törzsek vezetőivel.)

A *magyarok krónikája* nemcsak európai kitekintést nyújt, hanem különös gonddal figyel Kelet–Közép-Európa fejlődésére, népeire, országaira. A szerző őseinknek a Kárpát-medencében való megtelepedésétől kezdve napjainkig nyomon követi Ausztria, Cseh-, Lengyel- és Oroszország, a román országok, Bulgária és a délszláv államok fejlődését, Magyarországhoz fűződő kapcsolatát, viszonyát. A Habsburgok felemelkedése és a Habsburg Birodalom összeomlása éppúgy megjelenik, mint Szerbia önállósulása vagy a román állam egységesülése. Ennek rendjén az 1859. év nem csupán Ausztria veresége és lépés az olasz egység felé, hanem Havasalföld és Moldva egyesülésének beteljesülése is. Vagy 1878 nemcsak a berlini kongresszus, az európai erőátcsoportosítás esztendeje, hanem a balkáni rendezés során a *Szomszédok: a független Románia és Szerbia* létrejötte, s egyben megjelenik *Bosznia, az új veszélyforrás* is. A nemzetközi helyzet alakulása és a belső helyzet, a nemzeti mozgalmak és társadalmi feszültség olyan bemutatásban jelennek meg, hogy szinte elkerülhetetlennek érezzük az utat a szakadékba, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása felé.

A könyv szemléletéhez tartozik, hogy az ország magyar és nem magyar népeinek múltját mutatja be, mindazokét, akik területén éltek, beleértve kulturális fejlődésüket, nemzeti ébredésüket és mozgalmukat.

Nagy jelentőségű összefoglalójában Glatz Ferenc a nép egészének, az ősszmagyarságnak a fejlődését követi nyomon. Ebbe szorosan beletartozik Erdély múltja is, amelynek különösen fontos a szerepe a magyar nép történetében. Ezért nagyon lényeges az Erdélyi Fejedelemség és a Habsburg-korszak bemutatása, amikor is a provincia külön államiságra-adminisztrációra kényszerült. Érdekes részek találhatók a könyvben az önálló Erdély kialakulásáról, az 1568. évi országgyűlés döntéséről a vallási türelem ügyében, Báthory István koráról, Bocskai István felkeléséről, Bethlen Gábor belső és külső sikereiről-megvalósításairól (itt talán annak címbelemelése kifogásolható, hogy *Bethlen Gábor saját várát ostromolja*). A szép és szakszerű bemutatás jellemző a művelődés olyan gazdag hagyatékának számbavételénél, mint a honfoglalás kori művészeti tárgyak, a román kor, a gótika, reneszánsz és humanizmus, reformáció és ellenreformáció, barokk és romantika, szecsesz-szió és későbbi áramlatok gyönyörű alkotásai; írók, művészek, tudósok művei. Erdély természetesen itt is hangsúlyosan jelentkezik, hiszen földjén születtek-alkottak a Kolozsvári testvérek, Apáczai Csere János, Jósika Miklós, Kós Károly és még annyian. A budai színház említésével egy időben nem ártott volna a kötetbe foglalni a kolozsvári állandó színház megeremtését (1792) is.

A szerző következetesen az ősszmagyarságban gondolkodik. A *trianoni Magyarország, 1918–1945* és az 1945 utáni részekben külön szerepelnek a *Magyar kisebbségek a határokon túl*. Így a magyarság fejlődésében benne foglaltatnak nem csupán az országhatárokon belüli, hanem az azokon kívüli nemzetrészek is. A szerző

a „kultúr-nemzet” fogalmának elfogadása jegyében cselekszik: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és állami (nemzetállami) alapelveket. A nemzet elsősorban *kultúr-nemzet*, nyelvi, hagyománybeli azonosítógú emberek közössége, s így kell fennmaradnia a 21. század részére” – írja. (*A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. História plusz. 1992. 11. sz. 22.) Így aztán a nagy horderejű 1989 nemcsak a rendszerváltás, a magyar fordulat éve, hanem Kelet-Európa felszabadulása keretében a romániai változásoké is. Ebben a diktátor bukását Tökés László tiszteletes fellépése készítette elő (a könyv *Temesvár, forradalom* címmel aposztrofálja szerepét), amint hogy az események rendjén jelen van a *Marosvásárhelyi pogrom* című is.

Az ember mindennapjai, foglalatosságai, szemlélete és társadalmi mozgalmai a kötetben központi helyet foglalnak el, a szántó-vető földműves vagy kétkézi munkás élete és munkája éppúgy, mint a diáké vagy az orvosé. A jobbágy és szolgáltatásai, az egységes nemesi jogok, a vízimalmok és manufaktúrák, a 18. századtól a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, később a gyár-ipar kifejlődése, a városiasodás előhaladása, a vasútépítés, a technikai haladás ezer jele mutatja a modernizáció folyamatát napjainkig, de egyben a folyton születő társadalmi feszültségeket, a parasztság ellenállását és a munkásság megmozdulásait, egy „jobb kor” utáni vágyódását. Küzdelmük bemutatásakor mindig velük van egy-egy olyan képviselőjük, mint Dózsa György, Tánács Mihály vagy Szántó Kovács János. A hétköznapi mozzanataikhoz tartozik a szórakozás megannyi formája, „az évszázad mérkőzése” és a táncdalénekesnő fellépése, a *Rákóczi hadnagynak* megtekintése vagy a Ludas Matyi mosolya, az utolsó háromnegyed században a rádió, fél század éve pedig a televízió programja.

A politikatörténet természetesen az egész fejlődés elmaradhatatlan, legjobban kitapintható és körülhatárolható kerete, amihez a hadiesemények krónikája járul. A honfoglalás és államalapítás, királyság és egyház, a középkor nagy királyainak, így Nagy Lajosnak és Mátyásnak, az „igazságos”-nak cselekedetei és hadjáratai, a végvári harcok, szabadsághárcok, politikai mozgalmak, reformok és 1848, a kiegyezés, a két világháború, a békeszerződések mind meghatározó események, mint ahogyan az 1956-os forradalom és szabadságharc vagy az 1989-es rendszerváltás is a jelenkorban. S minden esetben hozzájuk kapcsolódna a folytonosságot képviselő köznép mellett az élen járó emberek, a királyok és fejedelmek után a polgári átalakulás és államélet nagyjai: Széchenyi, a „legnagyobb magyar”, Kossuth, „egy nép szerelme” és Deák, „a haza bölcsé” vagy a 20. század politikai személyiségei sorában Antall József.

A könyv borítóján látványos színes képek, mozaikkockák, reprezentatív darabok. Az egész illusztrációs anyag (kb. 2000, többnyire színes kép!), technikájában, színeiben, kiállításában a műhelymunka csúcán jelentkezik. Hadd idézzük ezért szó szerint az idevágó szöveget: „Készült a güterslohi Mohndruck GmbH Nyomdában, Németországban.” Mindez csak teljesebb teszi a kéziratok írásában részt vevő történészek, a szöveg- és

technikai szerkesztésben, valamint egyéb könyvkészítésen fáradozó munkatársak derekas tevékenységét, akik fölött ott vezérekedett az összeállító, szerkesztő és historiaró Glatz Ferenc. Munkájuk komoly értékkel, élvezet-

tes olvasmánnyal, könyvespolcainkra kívánczó kötetel gyarapította nemcsak történeti irodalmunkat, hanem egész művelődési életünket.

Csetri Elek

A honfoglalás és az Árpád-kor népeisége

Az 1995. február 16-án Budapesten megrendezett Népesedéstörténeti Konferencia előadásai. Szerkesztő: Dr. Kovacsics József. (Magyarország Történeti Demográfiája. I.) Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1995.

134 lap

A konferencia a honfoglalás milicentáriuma alkalmával sorra kerülő akadémiai rendezvények nyitányának is tekinthető: egy olyan munkaülés, amely tovább folytatódik, s amelyen a tárgyalt kérdéskörrel foglalkozó magyar szakemberek kiválóságai vesznek részt. Hogy ez miért történt így, erre a választ az ülésszakot rendező Demográfiai Bizottság elnökének, Klinger Andrásnak megnyitó szavai utalnak. „A honfoglaló magyarság és a Magyarországon élt népek népesedéstörténetének átfogó, tudományos igényű elemzése egy ünnepi ülésen nem végezhető el. Különösen érvényes ez a honfoglalásra és az Árpád-korra, de az egész középkorra is.” A Magyar Tudományos Akadémia nevében szóló Glatz Ferenc a kapcsolatos ülésszak feladatává tette azon „fogózkodó”, „biztos pontok” megragadását, „amelyekre a jelen tudománya, a politika és politikai adminisztráció építhet”.

A tanulmányok szerzői arra törekedtek, hogy kimerítő tájékoztatással szolgáljanak a tudomány mai állása szerint az általuk tárgyalt kérdésekről, s egyben újabb olyan adatokkal érveljenek egyik vagy másik álláspont mellett, amelyek a történeti irodalomban, nyelvészetben, embertanban stb. jelentkeztek, természetesen kifejezésre juttatva saját véleményüket is.

Kovacsics József tanulmánya (8–36. lap) summázza az e korra vonatkozó források lényegét, és összefoglalja a honfoglaló magyarság számát illető adatokat, jelezve a honfoglalók és az Árpád-kori népesség számát. Különböleg forrásokat idézve megállapítja, hogy a honfoglaló harcok száma 20 000 és 200 000 között mozgott, a honfoglalók és a velük érkező összes népesség száma 100 000 és 1 300 000 között lehetett. Ez utóbbiaknál a források többsége 500 000-re és 1 000 000-ra enged következtetni. Ezek az adatok különböző kulcsszámokkal való kalkulációk alapján születtek. Tény az, hogy igen nagy a kilengés a legkisebb és legnagyobb lehetséges adat között. Ez bizonyos kételyeket ébreszthet az olvasóban a használt források szavahihetőségét és a számítási módszereket illetően.

A szerző meggyőző elemzést nyújt a régészet és antropológia szerepéről a történeti demográfia tanulmányozásában, valamint a helynevek elemzésének szerepéről a település- és népességtörténeti rekonstrukciókban.

Gyórfy György (37–41) az új hazába érkező magyarság lehetséges számának a bemutatására szorított. Nemzetközi szinten alkalmazott számítási eljárásokra is utalva arra a következtetésre jutott, hogy „az

etelközi magyarok hét magyar és három kabar törzsének a létszáma 500 000 főre, nagyjából félmillióra becsülhető”. A honfoglalás előtti besenyő-bolgár támadás okozta veszteséget a szerző 100 000 főre, a Kárpát-medencében talált lakosság számát pedig kb. 200 000 főre teszi, „mely a beköltözött honfoglalókkal együtt eredményezhette a 10. századi Magyarország lakosságának kb. 600 000 főre tehető számát, ami a természetes szaporodással a 11. század elejére [...] elérte az 1 milliót, majd a tatárjárásig a 2 milliót”.

Gazdag és apró részletességig menő dokumentációs anyagra támaszkodó tanulmányában elemzi az Árpád-kori Magyarország lélekszámát Kristó Gyula (42–95). Számba veszi a témára vonatkozó legfontosabb kiadványokat, összeveti több évtizedes kutatómunkájának eredményeivel, s ennek fényében fogalmazza meg saját véleményét, amely számos esetben eltér Gyórfy György s más kutatók véleményétől. Nem ritka, hogy a különböző szerzők által megállapított népességszámok igen nagy eltéréseket mutatnak. Ezekben az esetekben önkéntelenül tevődhet fel a kérdés, hogy vajon nem a források interpretálási módja körül vannak-e problémák.

Benkő Loránd (96–105) azt elemzi, hogy az Árpád-kori népességtörténeti kutatásban a helynevek vizsgálata milyen szerepet játszik. Ráirányítja a figyelmet az e téren észrevehető mulasztásokra, amelyeknek korrigálása elsősorban a nyelvtudománytól várható. Hasonlóképpen „A félresiklott helynévmagyarázatok egyik gyűjtőterülete s egyúttal a magyarság korai település- és népességtörténetében tartalmánál fogva szinte kulcskérdésnek bizonyuló problémaköre a személyn- és a helynevek viszonya”. Ugyanakkor a törzsnevekből lett helységnevekkel kapcsolatosan is számos tisztázásra váró feladat van.

A honfoglalás kori maradványnepek kárpát-medencei sorsát elemzi Székely György (106–121). Mondani valójának egyik központi kérdése a római kontinuitás ügye ebben a térségben. Több állásponttal utalva végkövetkeztetésként hangsúlyozza azt a Mócsy András régész által is képviselt nézetet, miszerint „...a római birodalom visszaszorulása a »római« lakosság elmenekülésével vagy elhalásával járt együtt [...] a népvándorlás első századaiban az őslakosság felszívódott”. A szerző hangsúlyozza, hogy a fenti állásponttal szöges ellentétben áll Constantin C. Giurescu és Dinu C. Giurescu román történészek nézete. Eszerint Dáciát csak a jómódú rómaiak hagyták el, s a „népesség nagy része, jelesen mezőgazdák, állattenyésztők, kézművesek, bányászok,

városi szegények visszamaradtak, és zavartalanul végezték mindennapi dolgaikat. Az új uraknak, a foederatíként jövő gótoknak fizettek járandóságokat, de ezek kisebbek voltak, mint amit a birodalmi hatóságok kivettek.” A román szerzők szerint a dákorománok többsége visszamaradt a Duna–Kárpát-térségben, mikor a vándor népek előzönlöttek őket. Ezt a nézetet egyébként napjaink román történetírása is vallja. A tanulmány a továbbiakban felvázolja a vándorló népeknek a Kárpát-medencében játszott szerepét.

László Gyula (122–126) a kettős honfoglalásról rajzolt rövid vázlatában újból hitet tett ismert elméletének helytállósága mellett, de egyben nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy további kutatások megerősítik az általa vallottakat.

A kiadvány Éry Kinga rövid közlésével zárul (127–130), amely a honfoglalás és Árpád-kor népességének antropológiai vizsgálódásaival kapcsolatos eredményeket summázza, s az e téren mutatkozó újabb feladatokra utal.

Magyari András

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)

Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc.
Akadémiai Kiadó. Bp. 1994. 753 lap

A magyar történettudomány jelentős vállalkozásaként bocsátotta közre az Akadémiai Kiadó 1994-ben a *Korai magyar történeti lexikont*. Mintegy másfélszáz szerző kb. kétezer szócikkben foglalta össze mindazt az ismeretanyagot, amely a címben jelzett hat évszázad kárpát-medencei és magyar történetére vonatkozik. Sajátos, hogy míg a magyar ókortudomány már a 20. század elején képes volt komoly szakmai színvonalú lexikon összeállítására (Pecz Vilmos: *Ókori lexikon*. I–II. Bp. 1902–1904), addig a magyar középkorkutatás szakemberei, akik a két világháború között a világ élvonalába tartoztak, nem hoztak létre olyan kézikönyvet, amelynek segítségével az érdeklődők és a szakemberek könnyebben el tudtak volna igazodni a magyar történelem középkori századaiban. Ez a helyzet azonban nemcsak a középkorra érvényes, hiszen más történelmi korszakaink sem bővelkednek szaklexikonokban. Zsámbéki László *Magyar művelődéstörténeti kislexikona* (Szeged 1937) terjedelménél és „mélységénél” fogva sem pótolhatta a műfaj feltűnő hiányosságait. Az űrt az 1948 utáni ún. marxista történetírás sem volt képes betölteni, bár ezen nem is csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az általános akadémiai lexikon, a *Magyar Nagylexikon* is az ötvenes évek óta vajúdik, és régen várt első kötete csak 1993-ban született meg.

Ha így, az előzmények ismeretében vesszük kézbe a *Korai magyar történeti lexikont*, az újszerűséget aligha lehet elvitatni tőle. Kötetünk azonban nem az lett, aminek tervezői eredetileg szánták, hiszen – mint az előszóból kiderül – e „vállalkozás eredeti célkitűzése szerint arra szolgált volna, hogy *A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája* címmel a teljes magyar őstörténetről, a Kárpát-medence hunoktól 895-ig terjedő históriájáról, továbbá a 895–1387 közti magyar történelemről adjon képet az enciklopédia műfajának megfelelően. [...] Személyi és szervezési okok azonban e nagyszabású – a magyar tudományosság jelenlegi erejét meghaladó – program hiánytalan megvalósítását lehetetlenné tették. Ugyanakkor az elkészült anyagok és a pótlólag megírt szócikkek biztosították egy *Korai magyar történeti lexikon* napvilágra kerülését.” Az előszó-

ból ugyan kimaradt, de a kép teljességéhez tartozik (Kristó Gyula részletesen elmondta az *Aetas* 1990. 3. számában), hogy a könyv említett előzményének is volt egy korábbi előzménye. Eredetileg ugyanis a volt szocialista országok akadémiai, illetve régészeti intézetei népek kora középkori történetét kívánták volna feldolgozni. A vállalkozásnak az NDK és Lengyelország Tudományos Akadémiái voltak a felelősei. Ez a munka főleg a 20. század területi viszonyait vette volna alapul, a mai országhatárok szerint történt volna a munkamegosztás. Vagyis a magyar középkor színtereinek jelentős részéről nem magyar történészek, következésképpen nem a magyar tudomány álláspontját közvetítették volna. Kristó Gyula szavaival: „nem tűnt kívánatosnak az, hogy mi a trianoni Magyarország területére vonatkozó középkori anyag megírásával mintegy antedatáljuk, megelőlegezzük Trianont a középkorban”, mert a középkor tárgyalásakor csak a középkorban érvényes etnikai és államhatárok figyelembevételével lehet hitelesen írni. Így a magyar régészek és történészek kiválván a nemzetközi vállalkozásból önálló kötet létrehozását tűzték ki célul.

A cím megválasztásában minden szó mögött tudatos koncepció rejlik. A kötet lexikonként határozza meg önmagát, s ez arra utal, hogy az eredeti tervvel együtt az enciklopédia műfajt is fel kellett adni, mert a munka végül is nem tartalmazza együtt az egyazon korra vonatkozó tudnivalók teljes tárházát. Ugyanakkor az enciklopédia mégis beszűkmedett a lexikonba, mivel a szócikkek jelentős része – az elsődleges szándékunk megfelelően – úgy készült el, hogy egy enciklopédiaszerűen felépülő hierarchikus rendszer része legyen. Mind-ezen műfaji keveredések azonban nem váltak a kötet kárára.

A történeti jelző azt hangsúlyozza, hogy a hajdan volt élet megannyi vonatkozása közül (néprajzi, művészettörténeti, régészeti, viselettörténeti stb.) azok kaptak elsőbbséget, amelyek a történeti kép komplex kialakításához érdemi mondanivalóval rendelkeztek.

A korai jelző arra utal, hogy a kb. 800-tól a 14. század végéig történt eseményeket, folyamatokat, fogalma-

kat, ekkor élt jelentős személyeket vettek fel a munkába. A kezdő időpont a már említett előzményekből következett, legnagyobb előnye, hogy lehetővé teszi a Kárpát-medence magyar uralom előtti viszonyainak tárgyalását is. A záró határpont Zsigmond király trónra lépése. Ennek legfőbb indoka az volt, hogy az eredetileg tervezett *Enciklopédia* záró dátuma is ez lett volna, és a dinasztiaiváltás mögött álló lényeges társadalmi és politikai folyamatok markáns határkövé teszik a magyar középkoron belül 1387-et. Ez a dátum azonban nem tekinthető merev cezúrának. Jól példázza ezt az is, hogy a korszakon teljesen kívül eső uralkodóról, Zsigmond királyról is készült külön szócikk, terjedelmében persze pontosan fele akkora, mint I. Károlyról és I. Lajosról. A korszakhatárok betartása általában a szócikk természetétől (politikai eseménytörténet vagy fogalom) és a szerzőktől függött. A Magyarország külkapcsolatait tárgyaló szócikkek pl. általában nem lépték túl a kijelölt határt, ugyanakkor több évszázadot átfogó fogalmak, jelenségek, tevékenységek és intézmények történetéhez nem lehetett mereven megtartani az Anjou-kor végét. A több 15. századi adattal is alátámasztott, a késő középkori szálak elvarrását is szem elől tartó *forrás-szöveg, kápolnaispán, bandérium, bányaváros* szócikkek azt bizonyítják, hogy az ilyen „kilépések” csak jobba, érthetőbbé, világosabbá tették az illető témát.

A magyar jelző a jelek szerint elsősorban arra vonatkozik, hogy a téma feldolgozásakor a magyar tudomány képviselői elsősorban a magyar tudomány álláspontját érvényesítették. Ugyanakkor a vitás kérdéseknél majd minden esetben bemutatják a szerzők – a kétségtelen hiteles tények felsorakoztatása mellett – az egymásnak ellentmondó, egymással polemizáló értékeléseket. Ezt a módszert a legjobban talán a *nagyszentmiklósi kincs* szemlélteti, hisz e leletegyüttes etnikai hovatartozása máig vitatott. A különböző nézetek felsorakoztatása és – alkalmasint – cáfolata mellett jut hely a szerző saját véleményének is, a kutatás további irányaival megjelölve. A lexikon jól oldotta meg feladatát a többi vitás, illetőleg kérdéses tekinthető kérdések tárgyalásánál. A középkori magyar állam területén élő etnikumok történeténél is helyt kapnak az eltérő felfogások. A *szlovákok* etnogenezisének ismertetésekor korrekten szembesül a szlovák, ill. magyar álláspont, csakúgy, mint az egyik leghosszabb szócikké vált *dáko-román kontinuitás*ban is megtalálhatjuk szinte az összes érvt pró és kontra egyaránt. Az erdélyi tudományosság szempontjából szemlélve pedig különösen figyelemre méltó a Benkő Elek által írt *Erdély* összefoglaló szócikk, amelyben az országrész korai történetének minden lényeges kérdése megtalálható.

A szerkesztőknek azonban nemcsak az *Erdély* szócikk szerzőjére esett jó választását dicsérhetjük meg, hanem általában a lexikon szerzői „káderpolitikáját”. A 170 szerző nagyobb része a főként Kristó Gyula és Makk Ferenc nevével fémjelzett „Szegedi Középkorász Műhely” tagja, vagy legalábbis egyetemi tanulmányait Szegeden végezte, így ennek az iskolának a holdudvarába tartozik. Nem véletlen, hogy épp Szegeden bábáskodtak az első és sajnos valószínűleg sokáig egyetlen ma-

gyar „középkoros” lexikon megszületésénél. Míg az utóbbi évtizedekben az ELTE-n a középkori magyar történelemmel foglalkozó diákok aránya a többi történetész hallgatóhoz képest lecsökkent, sőt szinte elsorvadt, Szegeden szépszámu, jól képzett középkoros ifjú végzett. A jelen munka oroszlánrészét elvégző „saját” szakemberek mellett azonban a lexikonban megtaláljuk egy-egy szűkebb téma egy vagy néhány szócikkét író „külső” hozzáértőt is. Így, hogy csak néhányat ragadjunk ki a sok közül, Borsa Ivánt kérték fel az *aradi összeírás*, Gerics Józsefet a *Hartvik*, Lövei Pált a *síremlékek*, Klaniczay Gábort a *szentté avatások és szentkirályok*, Lovag Zsuzsát az *örvösség* megírására. A jelek szerint a szerkesztők arra törekedtek, hogy minden szócikknek annak feltehetően legjobb mai ismerője írja meg. Így a szerzők között találjuk a hazai történészek, régészek, irodalom- és művészettörténészek, néprajzkutatók, nyelvészek, filológusok, bizantinológusok, szlavisták, orientalisták, speciális történeti stúdiumok (történeti állattan, orvostörténet) jeles képviselőit. Az efféle szakosodásnak azonban szükségszerű velejárója, hogy egy-egy témának több művelője és képviselője is akad, különösen a hagyományos történeti témáknál. Az előbbi helyzeteket a lexikon szerkesztője többnyire úgy oldotta meg, hogy megosztotta a témára vonatkozó szócikkeket. Más szerző írta pl. a sok szempontból összetartozó *káptalan és kanonok, kápolnaispán és királyi kápolna, familiáris és familiaritás* szócikkeket. Három különböző szerző írta a *birtokjog, ősiség, örökösödés* címszavakat, mintha kifejezetten az lett volna a cél, hogy Fügedi Erik, Zsoldos Attila és Tringli István külön-külön fejtsék ki, azaz foglalják össze a témára vonatkozó nézeteiket. Sok szócikk témájának ugyanakkor nincs mai „referense”. A régebbi szakirodalom felhasználásával ezekről is többnyire értékes és használható összefoglalások születtek.

Bizonyos esetekben azonban a szerzők közötti munkamegosztás a kötet egységes szempontjainak rovására ment. Külön szócikkek tárgyalják ugyanis a magyarság hat évszázados kapcsolatait mindazon népekkel, amelyekkel ezen hosszú időszak során érintkezésbe került. Az *angol-magyar kapcsolatoktól* kezdve a *szerb-magyar kapcsolatokig* ezeket a témákat is általában hozzáértők írták meg, főleg politikátörténeti szempontból. Épp ezért tűnik kakukkfióknak a *német-magyar kapcsolatok* története, amely szócikk elsősorban művelődéstörténeti és nyelvészeti szempontból dolgozta fel – nagyszerűen – a témát. A szerzőt tekintve (Mollay Károly) teljesen érthető okokból. A lexikon egysége azonban megkívánta volna, hogy az ilyen jellegű nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szócikkek egységes szempont szerint készüljenek el. Vagy így, vagy úgy, és lehetőleg nem „valaki így, és másvalaki úgy” el alapján. Ez természetesen nem a szerzők, hanem a „végrehajtási utasítást” kiadók számlájára irandó. Valószínűleg hasonló okok magyarázzák azt a furcsaságot, hogy bizonyos szerzők a szócikkre vonatkozó szinte teljes szakirodalmat adják, mások viszont semmit. Az előszóban erről azt írja a főszerkesztő, hogy elsősorban a terjedelmesebb szócikkeknél törekedtek arra, hogy a források és a legfontosabb szakirodalom felsorolásával

zárják a szöveget, és a szakirodalmat csak 1990-ig szerepeltették, „ennél később megjelent munkákra már csak kivételes esetekben tudtunk tekintettel lenni”. Nos, a kötetet átlapozva viszonylag sok ilyen kivételes esettel találkozunk, amelyek alighanem a szerzők lelkiismeretességének köszönhetően szinte naprakész irodalmat nyújtanak az érdeklődőnek. A baj ebben a fakultatívan „teljes” bibliográfiában csak az, hogy a nem szakember olvasó nem tudja eldönteni, hogy bizonyos esetekben valóban mondjuk egy 1977-es könyv-e a legfrissebb szakirodalom. A *vár* és *vártípusok* szócikkekre gondolok például, amelyeknek a végére odafért volna a két *Castrum Bene* kötet (az első legalábbis, amely 1990-ben jelent meg, a második 1992-ben), mert ezek alapvetően kérdőjelezték meg az addigi ismereteinket, és több új szempontot vetettek fel. Vagy hasonló hiányérzetet kelt a *szolgabíró* szócikknél a tisztség kialakulásával kapcsolatos másik vélemény mellőzése, amely pedig egy 1988-as publikációból ismert (Levéltári Szemle 1988/4, Zsoldos Attila). Ezáltal éppen a legújabb tudományos eredmények maradhattak ki. Általában véve nem lehet egyetérteni a szerkesztői célkitűzéssel, hogy csak a hosszabb vagy fontosabb szócikkeket kell szakirodalommal ellátni. Egy szaklexikonnak éppen az a feladata, hogy megkönnyítse a témában való alaposabb elmélyülést. Ennek pedig elengedhetetlen feltétele egy jó szakirodalmi tájékoztatás, részben azért, hogy kiderüljön, miből dolgozott a szerző, és mit hagyott figyelmen kívül, részben pedig azért, hogy megadja a könnyebb továbblépés lehetőségét. Úgy, ahogyan pl. a *hiteleshely*nél megkapjuk a téma érdemi szakirodalmának teljességét. Egyszerűen a recenzens csak a kötet ama egyenetlenségeire szeretné felhívni a figyelmet, amelyek talán elkerülhetőek lettek volna határozottabb szerkesztői utasításokkal és egy végső bibliográfiai kiegészítéssel. Úgy tűnik, a szerzők önálló véleményalkotási lehetősége erőteljesebben érvényesült, mint az egységes szerkesztési koncepció.

A címszavak összeállítása nagyon gondosan történt. Önálló szócikket kapott valamennyi korabeli magyar uralkodó, vármegye, püspökség, főesperesség, szerepelnek a lexikonban a fontosabb városok, nemzetségek, családok, történeti személyiségek, egyházi intézmények, gazdasági, társadalmi, politikai fogalmak, irodalmi művek, földrajzi helyek. Kiemelendő értéke a lexikonnak, hogy szinte hiánytalanul tartalmazza a 14. század végéig a fontosabb várakat. Hiányérzete azért itt is akad az olvasónak, ugyanis külön szócikket érdemelt volna pl. a *dusnok* és a *torló*, úgy, ahogyan helyet kapott a *daróc*. Hiába keressük a *tizedet* is, pedig több szócikkben utalnak is rá.

Külön ki kell emelni, hogy remek genealógiai táblázatok mutatják be – immár egy kötetben – az Árpádok, Anjouk, Babenbergerek, Habsburgok, Piastok, Premyslek, Rurikok leszármazását (többségüket Engel Pál állította össze), lista készült a magyarországi uralkodókon és főtisztségviselőikön kívül az érsekekről, püspökökről, a fontosabb európai országok uralkodóiról, a római pápákról, sőt még a konstantinápolyi pátriárkákról is. A kötet egyik legértékesebb része az a közel félszáz térkép és alaprajz, amely nem a régiek átvétele, hanem frissen készült, és valóban a mai tudományos álláspontokat tükrözi.

Egy lexikon értékét azon mérhetjük le, hogy használják vagy nem használják. Ennek kritériuma pedig, hogy adatai mennyire megbízhatóak. Sok esetben lehetne vitába szállni az egyes címszavak szerzőivel, hogy miért úgy írták meg a szócikket, ahogyan, vagy a hangsúlyt miért oda tették, ahová. A *Korai magyar történeti lexikon* adatainak megbízhatósága azonban vitán felül áll. Ha hibás adatot vagy magyarázatot közöl, azt a szakirodalom után teszi, mintegy tükröt tartva önmaga elé. Nincsenek benne elírt évszámok, nevek, könyvcímek, mint ugyanennek a kiadónak a legutóbbi lexikontermései közül némelyikben (*Új Magyar Irodalmi Lexikon*). Értékét tehát a használat és használhatóság maga igazolja, közérthető, élvezhető stílusban megírt anyagához bátran fordulhat minden történelem iránt érdeklődő olvasó, diák, tanár, sőt tudományos kutató. Különösen fontos lehet helytörténettel foglalkozó kutatók számára, akiknek a feldolgozott helységek jó alapot adnak akár a későbbi korok feltáráshoz is. Az utóbbi években a könyvpiacra megjelent jelentős számú lexikon között a „Korai magyar történeti” biztosan a legjobbak között foglal helyet.

Remélhetőleg egy-egy szócikk meg nem érdemelt „soványsága” sokakat ösztönöz a korai Magyarország intézményeinek, népeinek, helységeinek, politikusainak mélyebb megismerésére. Mert ebből a szempontból is rengeteg információval szolgál a lexikon, amikor feltárja a fehér foltokat történettudományunk térképen (bizonyosan ilyen, további kutatásokat igénylő téma pl. a *magister* szócikk). A kötet néhány éven belül biztosan hiánycikk lesz a könyvesboltokban és antikváriumokban, és akkor felmerül a második kiadás lehetősége. Annak érdekében, hogy ez majd ne csak egy változatlan utánnomás legyen, érdemes lenne a szócikkeket folyamatosan „karban tartani”, a legfrissebb tudományos eredményeket beépíteni, a hiányzókat megírni, a bibliográfiai apparátust teljessé tenni. Bárcsak készülne legalább ilyen színvonalú kézikönyv a magyar középkor Zsigmondtól Mohácsig terjedő szakaszáról is!

Rácz György

Erdély a rómaiak idején és a népvándorlás korban

Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung. Herausgegeben von Wolfgang Schuller. (Siebenbürgisches Archiv, Band 29.) Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1994. VII + 276 lap

A kötetet gondozó, erdélyi szász családból származó Wolfgang Schuller konstanzi professzor beköszöntő írásából (*Zu diesen Band*) megtudjuk, hogy a kötetben szereplő dolgozatok java részét azok az előadások képezik, amelyek az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 1988. évi mainzi közgyűlésén hangzottak el. Schuller figyelmeztet arra, hogy ezek a tanulmányok nyilván nem nyújthatnak átfogó képet a témáról, de jelzik annak gazdagságát, sokrétűségét, s arra is emlékeztetnek, hogy Erdély földje már a távoli múltban is soknépű volt. S az sem hallgatható el, teszi hozzá, hogy az itt tárgyalt korszak történetének, az időbeni távolság ellenére, megvannak az időszerű vonatkozásai is: a román nép folytonosságának máig vitatott kérdése például, visszafogott hangnemben ugyan, de a kötet több írásán is végigvonul.

Kurt Horedt, a kolozsvári egyetem volt professzora, aki élete utolsó éveit Németországban töltötte, nem tartott előadást az összefüggésről, ám W. Schuller megkérte, hogy foglalja össze az ott tárgyalt kérdésekkel kapcsolatos észrevételeit. Horedt azonban – bizonyára a békesség kedvéért, ám akkor is: sajnálatunkra – kitért a kérdés elől, és az őskorig visszanyúlva egy „semleges” kérdés taglalásába bocsátkozott. Halála után megjelent tanulmánya nyitja a kötetet, melyet az ő emlékének ajánlottak.

Kurt Horedt dolgozata (*Die Kulturdrift aus der Ägäis in den Raum zwischen Theiss, Donau und Dnjestr*, 1–12. l.) Fritz Schachermeyrnek a Közel-Keletről kiinduló művelődési áramlattal” kapcsolatos gondolatait igyekszik továbbvinni. Néhány jellegzetes leletcsoport (megaron-szentély, idolumok, a spirális alakú díszítőmotívum, kő- és fémtárgyak) elemzése révén arra törekszik, hogy kimutassa az Égei-medence civilizációjának hatását a Duna és a Kárpátok övezte térségre a neolitikumtól a vaskor elejéig.

A kötet következő, jobbára már annak témájába vágó tanulmányát Arnold Huttmann jegyzi (*Die Medizin in Siebenbürgen vor der Einwanderung der siebenbürger Sachsen*, 13–40. l.). A régészet, az antropológia és a paleopatológia, a nyelvészet adatai, valamint az írott források felhasználásával a szerző arra tesz kísérletet, hogy felvázolja az Erdélyben élt népek orvosi ismereteit és gyógyászatát a neolitikumtól a szászok betelepüléséig. Úgy véli, hogy amikor a magyarok (szerinte négy szakaszban) birtokba vették Erdélyt, itt vlachokat és szlávokat találtak. Ez utóbbiak jelenléte a 7. sz. első évtizedeitől mutatható ki, s a század közepe tájára Erdély jobbára elszlávosodott. Ez abban is megmutatkozik, hogy a népi gyógyászatban a szláv szavak kiszorították a latin eredetűeket. Így lett (a román nyelvben) a *morbusból boală*, a *medicusból vraci*, a *vulnusból rană* stb.

Dumitru Protase gondosan felépített dolgozata (*Siebenbürgen in der Römerzeit*, 41–70. l.) összefoglalja a szerző jobbára már ismert nézeteit a római kori Dáciáról. Gondolatmenete szerint a rómaiak Erdélyben nagyszámú dák lakosságot találtak. A 170 éves római uralom az őshonosoknak a romanizmusba való integrálódásával járt, és egy latin nyelven beszélő dák-római népesség kialakulásához vezetett, melynek folytonossága a provincia feladása után is kimutatható. A kontinuitást csak a 18. sz. vége felé kezdték kétségbe vonni; politikai megfontolásokról, s azt ma is a történettudománytól idegen alapokról támadják egyes külföldi körökben.

Nicolae Gudea a római kori Dácia védelmi rendszeréről értekezik (*Der römische Limes in Siebenbürgen*, 71–115. l.). Részletesen tárgyalja a dák *limest*, külön kitérve a katonai táborokra, az Erdélyben állomásozó római csapattestekre. Meggyőződése szerint a jól szervezett és működő hadsereg egyben jelentős romanizációs tényező is volt: az erődítések „ármékában” dák-római anyagi kultúra keletkezett, és római típusú szellemi élet fejlődött, ami a vidék gyors és mélyenható romanizációjához vezetett.

Mircea Babeş tanulmányának (*Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, 117–144. l.) tárgya és végkövetkeztetése lényegében megegyeznek a D. Protase dolgozatában foglaltakkal, ám érvelése, kérdésfelvetései, értelmezései árnyaltabbak. A romanizációt elsősorban nyelvi folyamatnak tekinti, melynek során, a traianusi hódítást követően, az erőteljes dák-géta szubsztrátumra ráoldották a római (latin) sztrátum. Bírálja nemcsak az immigrációs elméletet, hanem az Erdélyi Iskolának a románok kizárólagosan római eredetű hirtető felfogását is, hisz mindkettőhöz hozzátartozik az őshonos dákság kihalásának gondolata. Úgy véli, hogy a romanizáció eredményeképpen kialakuló új, dák-római, illetve román (újlatin nyelvű) népi közösség elterjedési területe magába foglalta a 602-ig rómainak megmaradt *Moesiát* és – előbb vagy utóbb – a provincián kívül rekedt szabad dákok által lakott vidékeket is. Akárcsak más román régészek-történészek, Babeş is vallja: nem lehet pusztán véletlen, hogy a fentebb körvonalazott ósszdák térség nagyjából egybeesik a román nép és nyelv kora középkori elterjedési területével.

A népvándorlás korról foglalkozó tanulmányokat Kiss Attila *Über ein Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)* c. írása nyitja (145–169. l.). A szerző részletesen leírja az 1889-ben, Apahida határában előkerült híres Omharus-sír („apahidai I. sírlelet”) lelkőrkörülményeit, a benne eltemetett személyre és kincseire vonatkozó kutatások történetét. A továbbiakban a gepida fejedelmi sír méltóságjelvényei közül azzal a hat vadkanfejese, nagy méretű arany

függődíszrel foglalkozik, amelyeknek mindeddig viszonylag kevés figyelmet szenteltek. Különösen azok funkcióját vizsgálja, arra keres választ, miről is függtek le a díszek. A késő antik leletanyagban az ilyen függők fibulákat, női melldíszeket, kereszteteket s nem utolsósorban diadémeket/koronákat díszíthettek. A többi lehetőséget kizárva Kiss Attila arra a következtetésre jut, hogy az itt tárgyalt függődíszek egy a sírban tönkrement textil-diadémhoz tartoztak. Összegezeként, figyelembe véve az apahidai II. és (a feltételezett) III. fejedelmi sír, valamint a szamosfalvi kincs előkerülését is, az eddigi kutatásokkal egybehangzóan arra következtet, hogy az 5. sz. második feléből keltezhető leletek a korabeli germán államalakulatok körébe sorolható gepida királyság erdélyi, Napoca környéki udvarával hozhatók kapcsolatba.

Garam Éva *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)* c. dolgozata (171–181. l.) az avarok történetének vázlatos áttekintése középkor-ázsiai feltűnésüktől az 567–568. évi kárpát-medencei „honfoglalásokon” át a 8–9. sz. fordulójáig, amikor is a frank előretörés (és a bolgár expanzió) következtében elvesztik politikai önállóságukat. Ez azonban nem jelenti etnikai megsemmisülésüket is: feltehetően tömegesen megélték a magyar honfoglalást, és beolvadtak a magyarságba. Kárpát-medencei megtelepedésük fontos következménye volt, hogy 250 éves uralmuk idején a térség Dunától kettéválasztott nyugati és keleti felének addig külön utakon járó történeti fejlődése először terelődött közös mederbe.

Néhai Radu Heitel a korai szlávok erdélyi megjelenésének kérdéséhez szólott hozzá (*Zur Frage der Eindringens der Frühslawen in Siebenbürgen*, 183–207. l.). Úgy véli, hogy a korai szlávok a 7. sz. első évtizedeiben (kb. 602 és 630 között) az Ojtozi-szeroron át Moldvából hatoltak be Kelet- és Délkelet-Erdélybe, s hamarosan megkezdődött asszimilációsuk is; ennek első szakaszát kb. 630 és 670 közé keltezi. A romanizált lakosság mellett kiemeli az 567–568 után is helyén maradt gepida népesség jelentőségét. Ezzel szemben az avarok jelenléte szórványos, tényleges fennhatóságuk nem volt, távolról ellenőrizték a vidéket, főleg az erdélyi sóbányákhoz fűződő érdekeik folytán. Így aztán – véli Heitel – a korai korszakban nem képzelhető el (az *Erdély története* I. kötetében felvetett) avar–szláv együttélés sem. Erdély 7. századi történelmének jelentőségét egyrészt abban látja, hogy ekkorra tehető az első szakasza annak a folyamatnak, melynek során a romanizált lakosság (romanische Bevölkerung) asszimilálta a korai szlávokat, másrészt abban, hogy ez az utolsó periódus, mely megelőzte a román nyelv és a román nép kialakulásának 8. századi kiteljesedését.

Herwig Wolfram általános, a 2–3. sz. eseményeivel induló és a magyar honfoglalással záruló történelmi áttekintése (*Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit*, 209–223. l.) közép-európai nézőpontú, és csak részben vonatkozik Erdély múltjának sajátos kérdéseire. Dácia feladásával, a rómaiak visszavonulásával kapcsolatban megjegyzi, hogy ez a birodalomjogi döntés csak a hivatalnokokra és a katonákra vonatkozott, magánjogi jelen-

tősége nem volt; a provinciát senkire sem ruházták át, a lakosság a helyén maradt. A tartomány neve sem ment feledésbe, mert a Dunától délre új Dáciát alapították. A népvándorlásról szólva az erdélyi Dácia 330 utáni „elgótosításáról” (Gotisierung) beszél, ami régészetileg a marosszentannai műveltség elterjedésével bizonyítható. A hunok és gepidák történetének vázlatos ismertetése után az avarokról írva hangsúlyozza, hogy azok polietnikus szövetséget alkottak, mely nyitott volt az újabb bevándorlók előtt, s amely a Kárpát-medence más népei mellett magába foglalt gepidákat, romanizált népeket (Romanen), bolgárokat, kutrigurokat és mindenekelőtt szlávokat. Az avar uralom végnapjait ecsetelve úgy vélekedik, hogy a nagyszentmiklósi kincset a frankok elől menekülő avarok rejtették el. Az írás befejező része a magyar honfoglalásról és a kalandozásról szól. A Nyugat ellen irányuló hadjáratok 955-ben a Lech-mezei ütközettel érnek véget, s ez egyben a vidék népvándorlás korának a lezárulását is jelzi.

A kötet utolsó – kutatástörténeti – tanulmányát – (*Die Erforschung der Römer- und Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, 225–270. l.) a Kolozsvárról elszármazott Volker Wollmann jegyzi, aki már korábban is foglalkozott az erdélyi – főképpen szász – régészet múltjával. Itt olvasható, alaposan dokumentált munkájáról is elmondható, hogy hangsúlyosan szerepel benne a római és népvándorlás korra vonatkozó szász kutatás, míg az erdélyi magyar tudományosság intézményeit és képviselőit többnyire csak futólag említi – ha említi.

A *Helységnévmutató* (271–275. l.) az elnevezéseket a mai államigazgatási nyelveken használatos formában sorakoztatja fel. Kétségtelenül célravezetőbb lett volna egy bővebb mutató, mely megkönnyítette volna a (szövegben sokszor felváltva használt) román, magyar és német helységeknek egyeztetését, felhívta volna a figyelmet a névváltoztatásokra.

A kötetre mintha valami szerkesztői-kiadói sietség nyomná rá bélyegét; másképp aligha magyarázhatnók különösen a nevek esetében szembetűnő (sajtó?) hibákat, következetlenségeket; azt, hogy Kiss Attila dolgozatának irodalomjegyzéke a kilencedik címmel (Csallány, 1961) megszakad, így a jegyzetekben használt rövidítések feloldhatatlanok; vagy pl. azt, hogy V. Wollmann tanulmányának francia nyelvű kivonatában Nagy-Románia helyett Nagy-Magyarország (Grande Hongrie) szerepel, ami az adott összefüggésben többszörösen értelemzavaró.

Ismertetőnkkel csupán a figyelmet kívántuk felhívni erre a tanulmánykötetre, amely – ha nem hoz is sok újat – tükrözi és közvetíti a nemzetközi tudományosság felé a kutatások mai állását és a szerzők álláspontját Erdély római és népvándorlás kori történetének néhány fontos kérdésében. Végeztűl: a kötet arra is figyelmeztet, mennyi törlesztenivalónk van még az erdélyi magyar régészet és tág értelemben vett ókortudomány múltjának feltárásában, eredményeinek felmérésében és felmutatásában.

László Attila

Ferenczi István: *Sóvidéki várainkról*

Firtos Művelődési Egylet. Korond 1994. 150 lap

A szerző immár több évtizedes – jórészt Ferenczi Gézával együtt végzett – székelyföldi kutatásai eredményeinek egy részét summázza ebben a kis könyvben. Az alapszöveg első felét három vár leírásának szenteli, másik felében pedig kifejti történeti következtetéseit. A dolgozat egyharmadát kitevő terjedelmes jegyzetanyag mellett térképek, rajzok, fényképek sokasága segíti az olvasót a sóvidéki várakkal kapcsolatos történelmi kérdéscsoport megértésében.

A három vár a Korond fölött emelkedő Firtos-, a parajdi Rabsonné- és a székelyvársági Tartód-vára. Helyük kiválasztásakor meghatározók voltak a kedvező természeti adottságok (nehezen megmászható, a környék fölé magasodó, könnyen védhető sziklacsúcsok). Alaprajzuk a felszín adta lehetőségekhez alkalmazkodik. Egyszerű, torony nélküli várak, s falukat bizonyos szakaszokon külső töltéssel és árokkal erősítettek meg. Egyetlen, kb. 2 m vastag faluk szerkezetileg a görög emplekton falra emlékeztet. A két felületet helyben kitermelt, faragatlan, válogatott andezittömbökből rakták, a kettő között pedig kisebb kövekkel és helyben égetett mészből kavart habarccsal töltötték ki. Az alapozásban nem fedezhető fel valamely szabály, hiszen hol közvetlenül a járósíntre, hol mészhabarcsgyba, hol pedig alapozási árokba helyezték a legalsó sor tömbjeit. A Rabsonné-varánál előkerült dák gerendaháznyomoktól eltekintve a régészeti anyag egyetlen korból származik. A kézi korongon formált, kavicsos soványított, durva gyurmájú, közepesen égetett edényekből álló leletanyag olyannyira szegényes, hogy szinte nem is beszélhetünk művelődési rétegről.

A várak kora és jellege a régészeti szakirodalomban kibontakozó heves vitákra adott okot. A kutatók többsége tagadja a mészhabarcos kötésű várfalépítés lehetőségét a 11. századi Magyarországon. Megítélésük szerint e korban egyelőre csupán földvárakról lehet beszélni, s majd csak a 13. században váltották fel őket a kővárak. Ezt az általános véleményt Benkő Elek kiterjeszti a sóvidéki várakra is, amelyekben menedékhelyeket vagy birtokközpontokat sejt, s nem tekinti őket egy homogén csoport tagjainak. A.A. Rusu az erdélyi kora középkori várépítészetben helyi ókori hagyományokat vél fölfelezni, s a hadászati jelentőségű várak építésének kezdetét a 12. század második felére helyezi.

E véleményekkel vitázva Ferenczi István kifejti, hogy ezek az erődítések eleve kővárnak épültek. Földtöltés előzetes emelésére mindössze Tartód-varánál került sor, de ott sem sokkal korábbi időben. Nyugat-Európában a 11. század kezdetén szelbén-hosszában ismert volt a mészhabarcos kőépítkezés, az esztergomi és székesfehérvári építkezések esetében nálunk is alkalmazták, s az eljárás erdélyi meggyökerezésében esetleg szerepet játszhattak a század derekán érkezett első vallon telepesek. Arról nem is beszélve, hogy a

magyarság már a honfoglalás előtt, a Don menti szálláshelyén találkozott kővárakkal.

A várak keltezésével kapcsolatban meggondolandó tény, hogy egyikükről sem maradt ránk középkori írásos adat, legkorábbi említésük a 18. századból származik. Különös, hogy a velük kapcsolatos mondanak nem tartalmaznak valamely valós magot. A várakat nem építhették a székelyeknek a 12–13. század fordulóján történt letelepítése után, hiszen közismert, hogy e népcsoport a fejedelemség koráig eredményesen szállt szembe a szabadságát veszélyeztető várak emelésével. A székelyek tehát bizonyára már felhagyott, romlásnak indult erősségeket találtak. Ezeket a logikai érveket pontosítja a szegényes régészeti anyag, amely kizárólag a 11–12. századból való, hiányzik az Árpád-kor második felére keltezhető csigavonalas díszű fehér kerámia. Mindezek a bizonyítékok amellettszólnak, hogy e várak építésére a 11–12. században került sor.

Ami a várak jellegét illeti, ezek az erősségek nem lehettek paraszti menedékvárak, hiszen egybehangzó adatok és vélemények szerint e korban a tájegység lakossága nagyon gyér volt. Magán nagybirtokközpontként sem jöhetnek számításba, mert a 13. század előtt a Sóvidéken nem léteztek nagybirtokok, s várépítési engedélyekről sem tudunk. Valódi rendeltetésük, jellegük nyomozásakor ne feledjük, hogy a Kárpátok vonulata a honfoglalás óta a magyarság szálláshelyének, Magyarországnak a határát képezte, a Sóvidék pedig Fehér, majd Küküllő vármegye része volt (Makkai László, Györfly György). A határtól nyugatra 50–100 km mélységben tagozott gyepeivel húzódtak: akadályok, kapuk, határvárak, amelyek egyedüli tulajdonosa és parancsolója a király volt (Kubinyi András, Fügedi Erik). Állandó őrségüket a védővonal mentén elhelyezkedő apró települések férfi lakossága adta (Maksai Ferenc). Ezek egyike – Besenyőfalva – hihetőleg Firtosváráljával (Ferenczi Sándor), illetőleg a Firtos és a Tartód körzetében felfedezett kadácsmezei megszünt településsel azonosítható (Ferenczi Géza). Helynevek, írott források amellettszólnak, hogy az őrségben számottevő szerepet játszott a besenyő népelem. A várak között többnyire látóösszeköttetés volt. E kapcsolatrendszerbe beletartozik a homoródokládi Kustaly-vára, a székelyudvarhelyi Budvár, valamint a Nyárad mentén és a Lázon végighúzódo töltésvonalat (Kakasborozda, Ördögborozda, Tündérek útja) is, amelyeket a Ferenczi testvérek és munkatársaik szintén átkutattak (Korunk XXXI/2. 1972; Acta Musei Napocensis 32/I. 1995).

A tanulmányban ismertetett három sóvidéki kővár tehát királyi vár volt, és határvédelmi céllal emelték. Láncszemét képezte egy átfogó, országos védelmi rendszernek, amelynek a megteremtése hatalmas szervezettéget, tetemes fáradságot és anyagi áldozatot igényelt. Ferenczi István az 1091. évi kun támadás utáni időre, Szent László uralkodásának utolsó és Könyves Kálmán

országlásának első éveire, azaz a 11. század végére és a 12. század elejére teszi a védővonal kiépítését. E vár- és töltésrendszer hatásosságát jelzi, hogy mintegy háromnegyed évszázadra szűntek el a kun támadások. A magyar–bizánci viszony elmérgesedése, az 1166. évi bizánci–kun–vlach támadás volt az az esemény, amelynek hatására királyaink a Keleti-Kárpátok legkeletibb vonulataira tolták az új védelmi vonalat.

„Édesapám s Édesanyám születésének 100. évfordulójára kegyelettel” – ez az ajánlás áll a dolgozat élén. A tanulmánnyal csaknem egy időben jelent meg a fiai pályaválasztásában meghatározó szerepet játszott

Ferenczi Sándor életművét bemutató *értékelés* (Specimina Nova. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történelmi Tanszékeinek Évkönyve. 1994). Az emlékezések sorába illeszkedőn, legyen ez a szerény recenzió egyúttal köszöntése a 75. életévén túljutott szerzőnek. A pályatársak részéről sem maradt el a magas fokú elismerés, hiszen a közelmúltban a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem díszdoktorává avatta Ferenczi Istvánt, s előkészületben van a munkássága egészét bemutató közlemény.

Vincze Zoltán

Huszár Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*

Sajtó alá rendezte Rádóczy Gyula. Akadémiai Kiadó. Bp. 1995. 231 lap

Kilenc éve már, hogy a magyar pénz- és éremtudomány e századi legkiválóbb képviselője eltávozott az élők sorából, s azóta is sorra jelennek meg – kellő gondozásban – hátrahagyott, jelentős művei. Ezek közül került kezünkbe most az alábbiakban ismertetett mű. Újabb bizonyossága annak, hogy Huszár Lajos senki máshoz nem hasonlíthatóan hatalmas ismerettár birtokosa volt, s ennek 1987-ben bekövetkezett elhunytá után is gondját viselik; jelen esetben Rádóczy Gyula, a magyar numizmatikusok egyik legkiválóbbika, a Habsburg-kori éremverés avatott szakembere. (Hadd említsem meg itt legalább zárójelben azt, hogy igen remélem, előbb-utóbb napvilágot lát hasonló, de nem azonos tartalmú, Winkler Judittal és Huszár Lajossal együtt írt munkánk, amelyhez közel két évtizeddel ezelőtt Huszár Lajos a maga pótolhatatlan tudásával és tudományával járult hozzá.)

Idestova egy évszázada annak, hogy a szakavatott brassói éremgyűjtő, Adolf Resch megjelentette éremháttározóját (*Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*. Hermannstadt 1901), s azóta mindenki, akinek kezébe erdélyi pénz vagy érem kerül, e mű alapján vezegte – és végzi ma is – munkáját: az érmék meghatározását.

Időközben fejlődött az éremtudomány is. Resch saját hatalmas gyűjteménye alapján dolgozta ki művének legnagyobb részét, s hozzáadta ehhez az akkor hozzáférhető, köz- és magángyűjteményekben felfedezett anyagot. Így aztán természetes, hogy azóta módosították egyes megállapításait, ki is bővítették anyagát, főleg éremváltozatokkal, de típusokkal is. A módosítás, kibővítés, rendszerezés során meg kell említenünk dr. Unger Emil idevágó nagybecsű munkásságát, újabban G. Buzdugan, O. Luchian és C.C. Oprescu *Monede și bancnote românești* (Buc. 1977) című művének Erdélyre vonatkozó részét s magának Huszárnak még 1936-ban, *A történelmi Erdély című kötetben* (szerk. Asztalos Miklós. Bp. 1936. 505–532.) megjelent kitűnő összefoglalását: *Az erdélyi pénzverés története*. Ezenkívül számos, esetenként igen fontos közlemény látott napvilágot, és új elemekkel gazdagította az erdélyi pénzverés területét. Itt elsősorban Pohl Artúr igen értékes munkájára hivatkozunk: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen*

Münzen des Mittelalters 1300–1540 (Bp.–Graz 1982). Ez lezárul ugyan a 16. század sorsfordulós közepe táji verdejegyének bemutatásával, de anyaga föltétlenül gyümölcsoztható a későbbi időszak Erdélyére vonatkozóan is. Gondolunk még kisebb, a fejedelmi pénzkibocsátást összefoglaló, a pénzérték alakulására, a pénzforgalomra vonatkozó munkákra, leletközlésekre. E vonatkozásban meg kell említenünk maga Huszár Lajos, továbbá Kováts Ferenc, Pohl Artúr, Horváth Tibor Antal, Buza János, V. Székely György és mások értékes közleményeit.

Érthető, hogy mind e hozzájárulás számos újabb ismeretet tett közkinccsé, bővítette az erdélyi fejedelmi pénzverés szakanyagát. S ki más, mint éppen Huszár Lajos lett volna a leghivatottabb arra, hogy mindezt egybefogja, rendszerezze és ismertté tegye.

Nos, ez a célja az ismertetett könyvnek. A szerző már a *Bevezetésben* (7–8) közli az olvasóval, hogy könyvében típusok szerint állította össze az erdélyi fejedelemség, valamint a Habsburg-kor éremkibocsátásait, s külön tételként közli az éremkép-, körirat- vagy évszámváltozatokat is. Összeállítása „mintegy 120 eddig nem ismert típusal és 70 új évszámváltozattal bővíti Resch anyagát”. A legtöbb éremleíráshoz kép társul (minden esetben az elő- és hátlap képe), ami még könnyebbé teszi az azonosítást. A szerző nemcsak a Resch művének megjelenése óta eltelt idő alatt megjelent kiegészítéseket és pontosításokat leltározta fel, hanem a hazai múzeumokon kívül számos külföldi múzeum nagy gyűjteményét is látta, és az itt talált fejedelemség- és Habsburg-kori érmék újabb típusait és változatait is felvette könyvébe. A szüntelen önelemzés szellemében dolgozó tudós teljesen ésszerűen zárja bevezetését azzal az észrevétellel, hogy munkája nem lehet tökéletes, mivel „számos olyan kisebb-nagyobb gyűjtemény létezik még, amelyeknek az átnézésére nem volt lehetőség, és ezekből bizonyára bővíthető lenne még az erdélyi pénzek típusainak a száma”. Ebben a szellemben reméli, hogy a további közlések „egyre teljesebbé fogják tenni az itt nyújtott képet”.

Könyvének felépítését a szakkutató sok évtizedes tapasztalata határozta meg. Ennek megfelelően a *Beveze-*

tést tömör, de a legfontosabb, szükséges részletekre is kiterjedő *Pénytörténeti vázlat* követi (9–20).

Az Árpád-kori pénzverést csak megemlíti. A vegyes házi uralkodókkal kezdődő tulajdonképpeni politika- és gazdaságtörténeti áttekintés vázolja a mohácsi vész után kialakult helyzetet. Ennek során az 1540-es év eseményeit tekinti az önálló erdélyi pénzverés kezdetének, indoklása pedig az, hogy a későbbi fejedelemség ekkor kezdett „János Zsigmond választott magyar király uralma alatt önálló életet [...] élni”, s bár az erdélyi fejedelemségnek a speyeri traktátum a határköve, „János Zsigmond összes vereteit együtt kell ismertetni”. Kiemeli a kutatómunka során felmerült (s tegyük hozzá: továbbra is felmerülő) nehézségeit, elsősorban az egykorú írott forrásanyag hiányos voltát, majd két élesen elhatárolható korszakra osztja a fejedelmi pénzverés történetét: a nemzeti fejedelmek és a Habsburg-uralkodók idején folytatott pénzverésre. A továbbiak során (pénytörténetében és katalógusában is) e korszakolást tartja szem előtt. Kiemeli a pénzrendszer és pénzláb fejlődését, bemutatja az éremkép és körirat (szöveg) fejedelmeként változó jellegzetességeit. Kihangsúlyozza azt, mi volt a fejedelemség kori pénzverés sajátossága, s ugyanakkor miben álltak és hogyan tapasztalhatók ennek összefüggései, kapcsolódásai más európai országok pénzveréséhez. A sajátos vonások közt a legfontosabbnak azt tartja, hogy az érmekibocsátók a nagyobb becsű értékpénzt kedvelték, mivel Erdélyben nemesfémányaszt folyt, és ez megkönnyítette a nemesféműből készült nagyobb értékű pénz érmelését. Ugyanakkor a portai adó beszolgáltatása is állandó kötelezettséget jelentett, s ez is hozzájárult a nagyobb értékű pénz kibocsátásához. Ezenkívül az is jellemző volt a fejedelemség pénzverésére, hogy szívesen és hozzáértéssel készítettek emlékpénzserű érméket, valószínűleg azért, hogy ezzel pótolják magukat az emlékérméket (bár ilyenek is vannak, sőt ismertünk magas művészi szinten előállított darabokat; az értékkel ellátott emlékpénzserű érmék verése végigkíséri az erdélyi fejedelemség kori pénzverést). Végül az is sajátossága az erdélyi fejedelemség pénzverésének, hogy nem létezett önálló pénzrendszer és pénzláb, s ez szervesen kapcsolja e pénzverést Közép-Európa országainak (Magyarország, Lengyelország) pénzrendszeréhez.

Az általános pénytörténeti megjegyzések után következik az erdélyi fejedelemség és a Habsburg-kor pénzverésének korokra való felosztása. Huszár 1871-ig terjeszti ki részletes pénytörténeti ismertetését, lévén hogy ebben az évben tűntetik fel utóljára az akkor már magyar királyi pénzekre a gyulafehérvári pénzverde jelét (a pénzveretek felsorolása azonban véget ér Mária Terézia uralmával). Elsőnek János Zsigmond korát ismerteti (1540–1571). Ekkor leginkább a magyar pénzek mintájára verték az érték- és az aprópénzt. Következik a Báthoriak és Bocskai István pénytörténetileg is igen szorgalmas kora (1571–1613), a lengyel típus és pénzláb szerint vert érméknek, az éremkép stabilizációjának (az előlapon általában a fejedelmi képmással), az értékpénz értékemelkedésének időszaka. A következő, Bethlen-korban (1613–1629) végképp kiépül a

pénzrendszer. A pénzverés gazdagsága és változatossága ekkor válik tartóssá. Huszár igen tömören, érthetően ismerteti e fontos kor alapvető elemeit: a pénzértéket, a verdéket, a pénzemeteket, foglalkozik az európai Kipper und Wipper-kor utolsó kigyűrűzésének azzal a rossz hatásával, melyet ellensúlyozandó már csak az általános pénzjavítás jöhetett (1626–1629). A pénytörténeti vázlatban a két Rákóczi György kora következik (1630–1660), s Huszár ide sorolja be Barcsai és Kemény fejedelem pénzverését is. E kor egységes pénzverést mutat, igen csekély érték hullámmal, s az egész fejedelmi korszak legnyugodtabb pénytörténeti ideje. A nemzeti fejedelmek pénzverését Apafi Mihály kora zárja (1661–1690). Huszár Lajos e korhoz tartozóan tárgyalja Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc pénzverését is. Ekkor újra eseménydús, igen változatos évek tanúivá válunk. A fejedelem béreletekbe adja ki pénzverési előjogát. A szerző újabbán előkerült források alapján ismerteti a Keleti Kompániának és a „görögöknek” a szerepvállalását az erdélyi pénzverésben. Ez a felette érdekes és jelentős gazdaságtörténeti mozzanat további kutatásra, elmélyítésre vár. Huszár Lajos részletesen ír a német hatás lassú térhódításáról az erdélyi pénzforgalomban. Ezt kiegészítienek azzal, hogy erdélyi éremleletek összesítő elemzésével sikerült bebizonyítanunk: e hatás tulajdonképpen már a 17. század elején észlelhető, a század folyamán egyre fokozódik, míg utolsó évtizedeiben meghatározóvá válik. (L. Pap Ferenc: *Pénzforgalom és kereskedelem Erdélyben* [15–18. század]. Numizmatikai Közlöny.) Az aprópénz kereskedelmi forgalmában továbbra is jelentős a magyar és a lengyel pénz jelenléte. A szerző már jóval korábban, *A történelmi Erdély* című idézett kötetben megjelent áttekintésében is említette azt, amit itt bővebben kifejti, miszerint a XII. és VI. jelzetű ún. kettős garasok lényegileg azonosak. Főleg a nemzeti fejedelmek pénzverésének időszaka vége felé egyre gyakoribb a pénzforgalomban a különböző értékű változatokban jelentkező osztrák krajcár. E jelenség már a következő korra jellemző. A Habsburg-pénzverés első bemutatott kora a Mária Terézia előtti uralkodóké (1690–1740). Ebben a korban – I. Lipót, I. József és III. Károly alatt – megnövekszik Erdély aranypénzverése, az ezüstpénzverésben pedig uralkodóvá válik a tiroli pénzláb. Mária Terézia négy évtizedes uralkodása alatt (1740–1780) 1753-ban az ún. konvenciósi pénzláb elfogadásával döntő fordulat állt be. Ekkor csatlakozik Erdély az Ausztria és Bajorország között megkötött pénzügyi egyezményhez. Ez megváltoztatja a pénzláb alapsúlyát, változik a finomság jelzése is, a rajnai (rénes) forint addigi számításpénz-szerepét pedig átveszi a konvenciósi forint. 1761-től kezdve rézből verik a kis értékű pénzt, s ez nem más, mint „a korábbi megfelelő értékű ezüstpénz” folytatása. *A További Habsburg-pénzverés Erdélyben (1780–1867)* és *Magyar királyi pénzverés (1867–1871)* címet viselő kiemelt fejezetekben Huszár a Gyulafehérváron 1867-ig E verdejeggyel, majd 1871-ig GYF jellel vert, de már nem sajátosan erdélyi pénzek verését vázolja fel (ez utóbbi két időbeosztás, mint említettük, nem is szerepel a katalógusban). Ezzel az időszakkal zárul a könyv pénytörténeti fejezete.

Az erdélyi pénzek verdehelyei című fejezet (21–24) betűrendben ismerteti a különböző erdélyi pénzverdék, majd ezután az eddigi felolvasatlan verdejegyek jegyzékét. Rövid, világos időrendi ismertetések nyújtják az érdeklődőnek a verdékkel kapcsolatos szükséges tudnivalókat. A *Jegyzeteket* (25–27) két igen fontos, ugyancsak betűrendbe szedett fejezet követi: *A verdejegyek feloldása* (28–32) és *A köriratok feloldása* (33–35). Végül *Az idézett gyűjtemények jegyzéke* (36), *A felhasznált irodalom és rövidítései* (37–38) és a *Rövidítésjegyzék* (39) zárja a nagyszabású bevezető részt.

Következik a könyv érdemi része, *Az éremleírások* (40–220). A szerző e folytatatos számozott katalógusában a pénztörténeti rész korszakolását követi. Értékenként s ezen belül időrendben áll előtűnk az erdélyi fejedelmek, illetve a Habsburg-uralkodók erdélyi vereteinek részletes ismertetése. Igen fontos és hasznos az, hogy a szerző minden fejedelem, illetve uralkodó pénzkibocsátásainak felsorolása előtt röviden szól a fejedelemtől vagy az uralkodóról: közli születésük és elhalálozásuk időpontját, ismerteti életpályájukat. Azokról is olvashatunk ilyen ismertetéseket, akik szerinte nem bocsátottak ki pénzt önálló uralkodóként Erdély számára, pontosabban: érmeverésük nem sorolható az erdélyi pénzverés sajátos folyamatába (így Szapolyai János és I. Ferdinánd). De ugyanígy bemutatja Rhédey Ferencet is, aki nem vert érmét saját nevére. Kitűnő numizmatikai hagyományt éltet ily módon Huszár Lajos, hiszen többek között hasonlóképpen járt el a még ma is használt, a múlt század húszas éveiben kiadott Appel-féle *Repertorium* is. Az eljárás világosan utal arra a szoros kapcsolatra, amely egyrészt a politika- és gazdaságtörténet, másrészt az éremtudomány között mindig is fennállt. Külön-

ben Huszár Lajos egész életművét áthatja e gondolkodásmód, a numizmatika szerves történeti egészben való felfogása és látatása.

Az ismertetett mű jelentőségét többek között az is érzékelteti, hogy típus- és változatkiegészítéseinek száma Bethlen és Mária Terézia vereteinek esetében közel 40, Apafi éremkibocsátásainál túljut a 30-on, és tekintélyes számára emelkedik János Zsigmond és Izabella, Báthori Zsigmond és Gábor, Bocskai István, II. Rákóczi György, III. Károly pénzeinek ismertetésében. Mindezt természetesen csak a bécsi, drezdai, berlini, stockholmi, bukaresti, kolozsvári és más európai múzeumokban végzett több évtizedes kutatómunka tette lehetővé, valamint az, hogy Huszár Lajos felhasználta és értékesítette Eypeltauer, Rádóczy és mások értékes rész munkáit, az említett összefoglalásokat és leletközléseket.

Az Egyeztető táblázatok című fejezet (221–231) párhuzamosan tüntet fel minden egyes Resch-számot és a Huszár-katalógus megfelelő számát. Ez újból alátámasztja a szerző ama kijelentését, hogy műve nem helyettesíti teljes mértékben a század elején megjelent erdélyi éremhatározót. Nem helyettesíti ugyan – tesszük hozzá –, de használata elengedhetetlenül szükséges a szakutató és a szakutató mai szintjén. A két mű együtt nyújtja a numizmatikusoknak manapság oly nélkülözhetetlen munkaeszközt az erdélyi pénz meghatározásában. Éppen ezért – immár közel évtizeddel földi útja bevégeztése után – a nagy tudós hagyatéka létfontosságú utóvalót nyújt mindannyiunknak, mélyen visszhangzó üzenet a kortársaknak és az utódoknak.

Pap Ferenc

Balázs Sándor: *Identitástudatunk zavarai*

Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1995. 400 lap

Amikor 1988 tavaszán, az egyneműsítő politika tetőzésének idején, ám ezzel szembe fordulva Balázs Sándor pontot tett nemrég megjelent könyve végére, indokoltan úgy vélte, hogy ő is csak palackpostát küld az elkövetkező nemzedékek címére. Az akkori nagyon mostoha viszonyok között nem gondolhatott arra, hogy kéziratát nyomdafestékhez jusson, legföljebb a romániai magyar „második nyilvánosságot” célozhatta meg. Arra számított, hogy szövegét az illegális Limes-körben társaival megvitatja, egyes alfejezeteit pedig az általa szerkesztett *Kialtó Szó* című szamizdat időszakos kiadványban közli. Végül egy kis része a budapesti Limes című folyóirat 1989. 1. számában látott napvilágot. Hat év elteltével azonban a teljes könyv – eredeti megfogalmazásában – az olvasók szeme elé kerülhetett. A mai olvasó (a szerzővel együtt) joggal kérdezheti: pusztán kordokumentumot tart-e kezében, avagy a megkésettén érkezett palackposta továbbra is érvényes üzenetet tolmácsol számára?

A recenziás – rögtön előjáróban – meggyőződéssel állíthatja, hogy a szemlézett mű egyrészt az akkori

„keserű valóság elméleti reflektorfénybe” való állítása, másrészt olyan vizsgálódások, olyan elmélkedések ötvözete, amely értékes hozzájárulás a kisebbségi kérdés sokoldalú, a szakmaköziség regisztereiben kidolgozandó bölcséleti-tudományos és erkölcsstani elemzéséhez. Figyelmet érdemel, hogy ez az interdiszciplinaritás Balázs Sándor könyvében nem hivatkozások, idézetek, lapalji jegyzetek formájában jelentkezik; a könyvben ilyesmikkel nem találkozunk. E rendhagyó opus – túlzás nélkül – olyan eredeti alkotás, amely miközben a szerző személyes felfogását és nyelvi leleményességgel közvetített nézeteit fejezi ki, napjaink tudományosságának eredményeiből merít. Ebben a vonatkozásban a szerző tájékozottsága – mondhatni – naprakész.

Balázs Sándor korszerű tudományos vértzetben, ám válság teli korszakban, a romániai magyarság létét érintő folyamatok szorításában (áttelepülés az anyaországba, disszidálás Nyugatra, beolvadás és az országos átlaghoz viszonyított alacsony saporulat) vállalkozott arra, hogy az oly gyakran emlegetett kisebbségi identitástudatot, de főként annak torzulásait bonckés alá vegye. Könyve

tulajdonképp mindkettő *monografikus* feldolgozást kínálja, s ilyen értelemben – nyugodtan elkönnyelhetjük – mifelénk úttörő kísérletnek számít. Eredményességét az is elősegítette, hogy (az említett és más kvalitásokkal együtt) szerzőnk a *rendszerzés*, a világosan áttekinthető, logikus kifejtés hatékony alkalmazójának bizonyult. Segítették őt előbbi kutatásainak, munkáinak a tapasztalatai is, hiszen például Tavasz Sándor gondolatvilágának, Jászi Oszkár romániai kapcsolatainak, a Jakabffy Elemér-féle Magyar Kisebbség című folyóiratnak az értelmezésével már eddig is a kisebbségtudomány vagy – ha úgy tetszik – a kisebbségi ideológia jeles képviselőjeként tarthatuk számon.

A teljesítmény mérlegelésében nem csupán a tudomány ismérveire kell igazodnunk. Nem mellőzhetjük ama fontos körülményt sem, hogy szerzőnk könyve az erőszakosan beolvasztó totalitárius uralommal dacoló szellemi-erkölcsi ellenállás szerves része volt. E minőségében *politikai tettként* értékelhető. Ez a mű is bizonyítja, hogy az egyneműsítéssel szembeni védekezés esz-köztárból – az anyanyelvű művelődést kompromisszumok árán éltető intézmények működése mellett – a másként gondolkodás, a tiltakozást elméleti sikon tolmácsoló, kockázatokkal is vállaló erőfeszítések sem hiányoztak. A „gyöngy és homok” értékjelképe tehát igazolást nyert.

Nem veszíthetjük szem elől azt sem, hogy teoretikus általánosításainak és következtetéseinek kidolgozása során Balázs nem támaszkodhatott konkrét szociológiai-szociográfiai felmérésekre. Ezek hiányát a korabeli kisebbségi lét és mentalitás alapos ismerete, a múlt s a jelen egyéni és kollektív tapasztalatai kompenzálták. A könyv nem valóságidegen spekuláció, hanem az étellel közvetlen kapcsolatban lévő, egy ügynek mélyen elkötelezett búvárkodás gyümölcse.

Mindenekelőtt a kisebbségi identitástudat (ezután KIT) taglalását kell kiemelni. Balázs Sándor fejtegetéseinek köszönhetően világossá válik számunkra, hogy ez a tudat – a maga eszmei strukturáltságában – többek között olyan kollektív véleményt tolmácsol, amely az írott gondolat révén objektíválódik. benne egy népcsoport életviszonyai jutnak kifejezésre, s éppen ezért a helyzetudattal is több vonatkozásban érintkezik. Az identitástudat elemzője hivatkozik nem csupán Benkő Samunak a helyzetudatot meghatározó tételére, hanem utal Tóth Sándor, Fábián Ernő és Cs. Gyimesi Éva – az általa végzett értelmezést megelőző – nézeteire is. Ily módon nem kizárólag a két világháború közötti korszak kisebbségtudományi és etikai előzményeivel, hanem a kortársi eredményekkel is lojálisan számol. Bizonyos kritikai viszonyulás természetesen nemcsak elengedhetetlennek, hanem termékenyítőnek is mutatkozik. Balázs Sándor számára a kisebbségi identitástudat több, mint e helyzetudat. Ezt a többletet a nemzeti hovatartozás érzése, elméleti kifejezése nyújtja. Szerzőnk erőteljesen nyomtatékosítja a magyarsághoz való tartozást, ám a románssággal való együttműködés szükségességét is következetesen hangsúlyozza. Könyvének végigvonul ama kiegyensúlyozott szemlélet ductusa, amely nem engedi, hogy a romániai magyarság identitástudata egyoldalúvá,

beszűkítetté váljék. Ez a szemlélet szavatolja azt is, hogy a magyarságtudat ne a romániai/erdélyi sajátosságok háttérbe szorítását vagy éppen azok tagadását vonja maga után. Biztosíték továbbá ez a kiegyensúlyozottság az ellen, hogy az itt élő nemzetiség ne váljék sem a beolvadás, sem az elszigetelődés áldozatává.

Ezek a „garanciák” nyilván nem teszik, nem is tehetik egyértelműen biztosítottá a jövőt. Éppen ezért joggal szögezi le Balázs Sándor, hogy a KIT fenntartása azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e az utódokban az identitástudattól elválaszthatatlan és a *vállalásban* megnyilvánuló magatartást, illetve a nélkülözhetetlen érzelmi fűtöttséget életben tartani.

A kérdésben jelentkező bizonytalanságot csökkentheti a KIT-ben összetevőként jelen lévő önismeret és érzelmi töltet erősítése, a pótolhatatlan értékelő és értékkeremtő mozzanat fejlesztése. A KIT egyikről sem mondhat le, hiszen – teleologikus jellegénél fogva is – cselekvésre irányul, állásfoglalást, tetteket gerjeszt. Nem volna, nem lehetne hatékony a KIT akkor sem, ha az axiológiai mozzanathoz kötötten nem tartalmazna erkölcsi-erkölcstani funkcióit is. A magam részéről csak aláhúzhatom Balázs Sándor megállapítását, amely szerint nem „véletlen, hogy az erdélyi magyarság teoretikusai oly nagy súlyt helyeztek a kisebbségi erkölcs kidolgozására és érvényesítésére” (111. lap).

A KIT fennmaradását, állandó korszerűsödését nem egyedül a mostoha külső viszonyok, hanem azok a zavarok, torzulások is veszélyeztetik, amelyeket többnyire a kedvezőtlen feltételek, a történelem hideg fuvallatai idéznek elő. Balázs Sándor könyvének dokumentumjellege mindenképpől abból származik, hogy szinte exhauszív módon felleltározta a romániai magyar KIT-et fenyegető többségi nacionalizmus összes fortélyait, a beolvasztás egész arzenálját, annak minden fogását és eszköztét.

Ezt a teljesítményt is felülmúlja a könyv címében is kifejezett fő témájának, a romániai magyar identitástudat zavarainak (ezután KITZ) nem kevésbé kimerítő számbavétele. Ebben az esetben nem annyira az áttekintés átfogó jellegét és a tünetek rendszerezését, mint inkább azt a szenvedélyes önvizsgálatot kell méltatnom, amely ezt a vállalkozást áthatja. (Számomra, aki a Korunk 1983–1989-es évfolyamainak több számában – a cenzúrával való huzavona után – közötti tanulmányaimban szintén az „azonosságélmény” zavarai foglalkoztam, ez a becsületes önreflexió nagy élményt jelentett.)

Balázs Sándor e téren is a két világháború közötti hagyományt folytatja. Elsősorban Makkai Sándor *Magunk revíziója* című munkájára gondolok. Mint ismeretes, ebben az 1931-ben napvilágot látott műben Erdély volt református püspöke többek között a régi megcsontosodott nézetek felülvizsgálatára, illúziók szétoszlására és ártalmas előítéletek (pl. a sovinizmus) felszámolására szólított. Arra bátorította az itteni magyarságot, hogy elsősorban ne másokban, külső tényezőkben, hanem önmagában keresse az őt ért bajok, az elszennvedett sérelmek okait.

Ebben a szellemben a KITZ kutatója s a beteges jelenségekre gyógyírt kereső szerzőnk nem huny szemet a

torzulásokat kiváltó, azokat kísérő belső anomáliák fölött. Fájó sebeket érint, amikor azt az önértékelést veszi görcső alá, amely a kisebbségi népcsoportot tehetetlen lázadónak látta. Pálcát tör a gátlástalan konkurencia, a tülekedés, illetve a „mieink” elvtelen támogatása fölött, mert tudja, hogy mindez a *mi-érzést* zülleszt. Elmarasztalja azt a (ma is elterjedt) vélekedést, magatartást, amely a saját hibából származó fiaskót „a többség oldaláról jövő obstrukció” szemléjére írja. Nem fogadja el sem a szélsőséges borulást, sem a túlhevített bizakodást, de azoknak a reakcióit is elutasítja, akik mindenben diszkriminációt vélnék felfedezni, miközben a szakmai kompetencia, a rátermettség, a tehetség ismerveit figyelmen kívül hagyják.

Nagy érdeme a könyvnek, hogy a többségi nacionalizmust a vádlottak padjára ültetve a kisebbség bizonyos köreiben jelentkező elfogultságoknak sem állít ki menlevelet. Fenntartás nélkül elítéli a befelé gátlás nélkül megnyilvánuló nacionalizmust a többség irányában jelentkező (ál)asszimilációs készséggel együtt. Nem kíméli a „lövészárók-mentalitást” sem, mert az az ember, aki állandóan támadást vár, szüntelenül a konfliktusgerjesztés sodrában él és cselekszik, elkertülhetlenül az egész többséggel szemben gyanakvóvá, sőt gyűlölködővé válik. Balázs Sándor legfőbb igyekezetét abban jelölhetné meg, hogy egy vesztesheres circulus vitiosus áttörését szorgalmazza. Érvéle mindenekelőtt arra irányul, hogy akadályozza vagy legalábbis csökkentse a többségi nacionalizmus által kiváltott kisebbségi nacionalizmus megnyilvánulásait.

Ehhez kapcsolódik a revisionizmus árnyalt, valóban tudományos igényű megközelítése is. Balázs Sándornak eszébe sem jut, hogy elkendőzze egy igazságtalan béke káros következményeit. Ő a múlt tárgyilagossá felidézése és értelmezése mellett tör lándzsát, de határozottan visszautasítja azt a vádat, hogy a romániai magyarság politikája irredenta volna. Ebben az összefüggésben óva int az elkülönülés bármilyen formájától, s egy olyan integrációt szorgalmaz, amely az önazonosság megőrzését, a termékenyítő kölcsönhatások érvényesülését segíti elő.

Már az eddigiekből is leszűrhető, hogy a bemutatott könyvet nagyfokú *realizmus* jellemzi. A tények tisztelete azonban nem megváltoztathatatlanságukat sugallja. Nem valaminő fatalizmust kíván igazolni. Ellenkezőleg, Balázs Sándor vizsgálódásait a legjobb értelemben vett aktivizmus fűti. Ő – akár csupán távlatilag is – az adott, ám elfogadhatatlan állapotok megváltoztatását szeretné szolgálni. Ezért is foglalkoztatja oly behatóan a kérdés, hogy közösségnek tekinthető-e a romániai/erdélyi magyarság.

E bonyolult és érzelmeikkel terhelt kérdés megválaszolása ugyanis az együttes cselekvés szempontjából főként releváns. Válasza nem egyértelmű, nehezen is lehetne az. A tárgyilagossá szemlélődő tekintete nem siklik át az atomizálódás aggasztó jelenségei fölött, látja a belső megosztó határvonalakat (elfogadja, sőt igenli a pluralizmust), de észleli a sorsközösség nyomása alatt is

összefüzo nyelvi, történelmi, kulturális stb. kötelekeket. A pró és kontra érveket szembesítve, talán hipotézisként is kijelenti: „lényegében kultúrközösség vagyunk” (312. lap). És rögtön hozzátesszi: magunktól is függ, hogy közösséggé válunk vagy nem.

A kisebbségi értelmiség szerepe és felelőssége itt válik nyilvánvalóvá. Balázs Sándor az adott körülmények között jogosan az alkotó írástudóktól várja a KIT kidolgozását és fejlesztését. Ugyanakkor nem hallgatja el azt a felelősséget sem, amely egyesekre bizonyos KITZ-jelenségek elterjedése és romboló hatása miatt nehezedik. A megfogalmazása óta eltelt nyolc esztendő nem hatálytalanította e megállapításokból levonható következtetést: a kisebbségi jövő(kép) alakulásáért az alkotó értelmiség (és nem pusztán ez a csoport) el nem odázható felelősséggel tartozik. (Éppen ezért nem tekintem véletlennek, hogy a Hét oldalain Balázs Sándor igényes interjúorozatot tesz közzé az aktív politikától magukat távol tartó értelmiségieket faggatva arról, hogy magatartásukat mi motiválja.)

A múlt évben Balázs Sándornak még egy könyve jelent meg: *Lugosi üzenet*. Kölcsey Kör kiadása, Szatmárnémeti 1995. Nem elsősorban a két könyv piacra kerülésének időbeni közelsége érdemel figyelmet (bár ez a körülmény is jelentéssel bír, hiszen azt bizonyítja, hogy a szerző fiókjában több kézirat is a kiadás szempontjából kedvező feltételekre várt), hanem a két munka közötti eszmei-tudományos összefüggéseket tartom sokatmondónak. A Jakabffy Elemér szerkesztésében Lugoson húsz éven át rendszeresen megjelent Magyar Kisebbség című folyóirat felidézésével Balázs Sándor egy olyan értelmiségit, illetve egy olyan intellektüel-csoportot mutat be, akiknek úttörő szerepük volt az ún. *kisebbségtudomány* kidolgozásában, s ezzel hervadhatatlan érdemeket szereztek a romániai magyar KIT elméleti megalapozásának terén. Könyvében Balázs rámutat arra, hogy a lugosi folyóirat szerkesztője és munkatársai nem eszményítették a kisebbségi helyzetet, de számoltak a valósággal. Nem tekintették privilegizált értékteremtő állapotnak az anyanemzettől való elszakítottaságot, ám maguk is bebizonyították: hátrányos körülmények között is lehet (közösségi szempontból is) ösztönöz teljesítményeket felmutatni. Balázs Sándor kiemeli könyvében, hogy Jakabffyk nem támogattak semmilyen etnocentrikus irányulást, de állandóan és következetesen a román demokratikus erőkkel kiéptendő jó kapcsolatokat szorgalmazták. Hozzánk is szóló hagyatékukhoz tartozik, hogy az európai összefüggéseket, valamint az akkori Népszövetség révén kínálkozó kisebbségvédelmi lehetőségeket tudatosították. A bánsági kisvárosból – húzza alá Balázs – utakat nyitottak nem csupán Bukarestbe és Budapestre, hanem Genfbe is.

E hagyomány felelevenítésével is Balázs Sándor jó szolgálatokat tett a romániai magyar identitástudat zavarainak leküzdésében.

GÁLL ERNŐ

Blazovich László–Géczi Lajos: *A Telegdiek pere, 1568–1572*

(*Dél-alföldi Évszázadok* 6.) Csongrád Megyei Levéltár. Szeged 1995. 283 lap + 2 tábla + 1 térkép

Blazovich László és Géczi Lajos könyve egy pertest teljes anyagát közli; ez az Országos Levéltár DL 322 jelzete alatt Telegdi Miklós és Telegdi Mihály perének okleveles anyagát tartalmazza. A per Erdélyben folyt le 1568 és 1570 között, és lefolyása alatt 26 átirrt oklevelet mutattak be. Miként a szerzők is hangsúlyozzák, a 13–14. századi oklevelek többsége csak a pert befejező 1572. május 29-i átirásban maradt meg.

Az előtanulmány bemutatja a középkori magyar peres eljárás legfontosabb elemeit, s egyúttal a Telegdi család történetét is. A mellékletekben közlik a Csanád nemzetség családfáját és a nemzetség Arad, Csanád, Temes és Keve megyei birtokait.

1. A szerzők a bevezető tanulmányban áttekintik a 13. századtól kezdve a magyar peres eljárás fejlődését, mindenekelőtt azt, ahogyan a bíró a peres felek küzdelmének passzív szemlélőjéből a tárgyalás tevékeny vezetőjévé és irányítójává lépett elő; a formai jellegű bizonyítás szerepét egyre inkább az anyagi bizonyítás eszközei vették át, és ezzel egy időben mind kiterjedtebb lett a perrel összefüggő írásbeliség.

A közölt oklevelek ezt a folyamatot bőven szemléltetik, amikor is a kezdeti bizonyítás irracionális formái elmúlnak, és előtérbe kerül a káptalan előtti bizonyítás.

A 15. században szükségserűvé vált egy-egy megye nemességének összehívása az ügyek kivizsgálása érdekében, de néha csak az ügyben érdekelt szomszédokat és feleket hívták össze. Ez királyi parancslevéllel történt.

A bizonyítást eldöntő ítélet a per során hozott legfontosabb ítélet volt. Ha a per folyamán oklevelekkel minden bizonyítható volt, a bíró csak végítéletet hozott. Az írásbeliség fejlődésével az ítéletet írásba foglalták.

A szerzők szerint a törvénykezés fejlődése és változása hosszan tartó folyamat eredménye, bár voltak olyan időszakok, amelyekben, főként a törvénykezés szerkezetében egyszerre gyors változások következtek be (Mátyás- és Jagello-kori országgyűlések). Ahogy a per egyre több szakaszra oszlott, fokozatosan nőtt a bíró szerepe, az oklevelek egyre terjedelmesebbek lettek; a kancellária egyre pontosabban működött.

A per fő szakasza az alperes érdemleges válasza után kezdődött, és a bizonyítás eljárásait foglalta magába. Oklevelekkel, tanúkkal és szemlével járt együtt. Miután a felek bizonyítási lehetőségeit kimerítették, a bíróság ítéletet hozott. A per befejező szakaszát, az ítélet végrehajtását már nem a bíróság, hanem a hiteleshelyek foganatosították. A per idején végig lehetőség nyílt a felek közötti megegyezésre.

2. E summás bevezetés után a szerzők ama Csanád nemzetség genealógiáját rekonstruálják, amelyből a Telegdiek is származnak. Egy 1256-os oklevél lehetővé teszi, hogy a 12. század utolsó harmadától a 13. század közepéig betekinthessünk a nemzetség történetébe: Csanád érsek negyedik testvérétől, Pongráctól, a

Telegdiek későbbi, Zombori ágának nevezett családjától származnak, s leányágon a 20. századig követhetők nyomon.

Telegdi János Ecsedi Báthory Erzsébettel kötött házasságából született I. Báthory István, aki 1481–98 között erdélyi alvajda volt. Telegdy István Pelsőci Bebek Margittal kötött házasságából született Miklós és három leánya: Katalin, Orsolya és Fruzsina. Katalin Somlyói Báthory István erdélyi vajdához ment feleségül. Fiuk, Báthory István később erdélyi fejedelem és lengyel király lett.

Telegdi István kincstartó fia, Miklós birtokos volt Csanád megyében.

Telegdi Katalinnak Báthory Istvántól született hasonló nevű fia. Az erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak András, Erzsébet, Kristóf és Zsófia volt a testvére. Orsolya Losonci Bánffy Miklóssal kötött házasságából származnak a mindmáig élő Bánffy család sarjai.

A Telegdi családnak (Csanád érsek testvérétől, Lászlótól) való leszármazottai bihari birtokosok voltak a 16. század közepéig. A Telegdi főág Waffa ágából származnak a Mákófalvi és Tömpös családok.

3. Az említett per folyamán Báthory István 1568-ban átiratva János Zsigmond okleveleit, köztük azt a 26 oklevelet, amelyeket a Telegdi Miklós és Mihály 1570-ben befejezett pere során keletkezett pertest tartalmaz. Az ügy Medgyesen az 1570. január 7-én kezdődő közgyűlésen került a fejedelem elé, s azt Wesselényi Miklós ítélmester adta elő.

Az ítélet ellen Telegdi Mihály fellebbezett a fejedelemhez, aki az ügyet az 1570. május 21-től Tordán tartott részgyűlésen tárgyalta, és a korábbi ítéletet minden pontjában és záradékban érvényesnek mondta ki, s ezt Tordán 1570. május 27-én oklevélbe is foglalta.

Ezek után Telegdi Mihály 1570. október 27-én az oklevelek korábban megtagadott letételét végrehajtotta, s az esküt is letette.

4. A következőkben 54 perhez kapcsolódó oklevél regesztája és 26 oklevél szövege következik, időben 1247. február 9-től 1503-ig. Az oklevelek a legkülönbözőbb tartalmúak: adománylevelek, átirások, határvjárások, beiktatások, záloglevelek. Uralkodók szerint: nyolc IV. Béla, egy V. István, hat IV. László, négy III. András, tizenhét I. Károly, hat I. Lajos, egy Anjou Mária, öt Zsigmond, egy V. László, négy Mátyás és egy I. Ulászló korából. Mivel elsősorban adománylevelekről, határvjárásokról van szó, rengeteg helynevet sorolnak fel, következésképpen a történeti földrajz és helynévkutatás szempontjából a mai kutatók számára rengeteg adatot tartalmaznak. Annál is inkább, mert a számos átirás folytán valamennyi oklevélbe a korábbi oklevelek részleteit is beledízték. Mivel a család birtokai elsősorban Bihar, Arad, Csanád és Temes vármegyében voltak, nyilvánva-

ló, hogy a legtöbb helynév erre a vidékre vonatkozik. A helységek jelentős része a századok folyamán eltűnt, lokalizálásukat azonban megkönnyítik a közölt oklevelek. A kutatók számára ezt a munkát még jobban elősegíti a kötet végén adott névmutató és térkép. A térkép szerint a 13–14. században a Csanád nemzetség birtokrészei Dél-Magyarországon a következőképpen oszlottak meg: Temes megyében 41, Csanád megyében 39 és Arad megyében 7. Az oklevelek tanúsága szerint a későbbi Telegdi-birtokok már felnyúlnak Biharba.

Az oklevelekben a névmutató szerint több tucat település neve szerepel, a következő megoszlásban:

Vármegye	Ma is létező település	Eltűnt település	Összesen
Temes-Torontál	24	10	34
Csanád	4	54	58
Arad	10	39	49
Bihar	95	30	125
Összesen	133	144	266

A szegedi kiadvány eszerint a felsorolt megyék helytörténéseinek is komoly segítséget nyújt.

Kovács Géza

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Megemlékezés Barabás Samuról

A háromszéki Papolcon született 1855-ben, és ott is alussza örök álmát 1940 óta a két háború közötti erdélyi magyar történetírás egyik legjelesebb képviselője: Barabás Samu. Egész életét a magyar történetírás szervezésének, az erdélyi levéltári forrásanyag védelmének, feltárá-
sának és közzétételének szentelte. Bár ezeken a területeken elvülhetetlen érdemeket szerzett, és kiadványai ma is nélkülözhetetlen segédeszközei a történetkutatásnak, emlékét meglehetősen elhalványították a köztudatban a halála óta eltelt fél évszázad súlyos megpróbáltatásai. Napjainkra legfeljebb csak a história hivatásos művelői és a magyar levéltárosok ha tudják, hogy mit köszönhetünk ennek a tudósnak, aki a magyar tudományosság központjából vonult vissza szülőföldje magányosságába, és vállalta a kisebbségi sorsban való újrakezdés embertelen nehézségeit, hogy segítse a magyar tudományosság folytonosságának fenntartását Erdély földjén.

Papolc község székely népe a múlt ismeretének megtartó erejére is figyelmeztetni kívánta a jövő nemzedékeket azáltal, hogy református templomának felújítása során emléktáblával örökíti meg a sorából kikerült kiváló tudós érdemeit és emlékezetét. E helyi kezdeményezést mindazok a tudományos intézmények felkarolták, amelyekben Barabás Samu munkássága egykor lezajlott. Így került sor a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egyesület együttműködésével az emléktábla elkészítésére és a megújult templom szentélyének a hajó felé néző falán való elhelyezésére, majd felavatására ünnepség keretében.

Az 1995. október 15-én lezajlott emlékünnepeken a Magyar Tudományos Akadémia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Magyar Országos Levéltár, a Magyar Történelmi Társulat és a Székely Nemzeti Múzeum képviseltette magát.

Az ünnepség Barabás Samu sírjának megkoszorúzásával vette kezdetét. Ezen Papolc szinte teljes magyar lakossága részt vett. A falu főutcáján át a temetőbe kivonuló menet élén székely viseletbe öltözött fiatal lányok és fiúk vitték a koszorúkat és a virágokat. Ezekkel teljesen beborították a festői fekvésű hegyoldalon lévő sírhantot. Keresztes István helyi református lelkész imája és áldása után a község egykori és mostani tanítói, valamint tanulói adtak a sírnál rövid műsort, felidézve az elhunyt tudós érdemeit és helyi emlékezetét. Ezt követően került sor a falu népe által zsúfolásig megtöltött templomban az ünnepi istentiszteletre, amelyen Gálffy Zoltán, a kolozsvári Protestáns Teológia egyháztörténeti professzora prédikált, beszédében megemlékezve az elhunyt tudós kiemelkedő érdemeiről is.

Az istentisztelet befejezése után Jakó Zsigmond professzor, a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja emelkedett szólásra, és az alábbi szavakkal rajzolta meg Barabás Samu életútját, méltatta tudományos tevékenységét, mindmáig időszerű példaadását:

„Emlékezés és emlékeztetés végett gyűltünk ma itt össze. Olyan tudós emlékét idézzük, akinek élete a székelységből vétetett, akit ez a falu adott a tudománynak, és aki a magyar történetírás csúcsein befutott pálya után ide tért vissza örök nyugalomra. Néhány Barabás Samura, a Magyar Tudományos Akadémia egykori tagjára, a Magyar Országos Levéltár erdélyi osztályának megszervezőjére, a Magyar Történelmi Társulat egyik jelesére emlékezünk, és az ő példás életére emlékeztetünk. Tudományának és népe érdekében végzett munkájának állítunk maradó emléket, a most élők és a maradék okulására.

Ismeretes, hogy a székelység korábban fegyverrel, majd pedig szorgos iskolázással mozdította elő hazája és népe megmaradását. A Magyarhermányról származó, lófő rendű Barabások is a XVIII. század közepe óta iskoláztak emberekként szolgálták közösségüket. Az Ud-

varhelyszékből Háromszékre áttelepült muzikális ős orgonaépítőként, fia és unokája pedig egymást követően közel egy évszázadon át Papolc népének kántortanítóiként végeztek egész Orbaiszéken elismert oktató-nevelő munkát.

A tanulás, a könyv, az írás, az erős közösségi hagyományok uralták tehát azt a családot, amelybe Barabás Samu azonos nevű apja és nagyborosnyói Bede Anna második gyermekeként 1855. november 14-én Papolcon meglátta a napvilágot. Középiskoláit a sepsiszentgyörgyi és a székelyudvarhelyi kollégiumban járta. Történelmi tanulmányait 1876 és 1880 között a budapesti tudományegyetemen végezte és már ott eljegyezte magát a történelmi segédtudományok művelésével. Így figyelt fel reá Szilágyi Sándor, a budapesti egyetemi könyvtár igazgatója, a magyar történetkutatás és történészképzés akkori irányítója. Ő szerzett ösztöndíjat a fiatal erdélyi történésznek, hogy Bécsben az Osztrák Történelmi Intézetben, a forráskutatás és a medievisztika akkor legkitűnőbb európai műhelyében 1881 és 1883 között tökéletesíthesse oklevéltani és paleográfiai ismereteit. Hazatérése után Szilágyi a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában alkalmazta, ahol két éven át dolgozott. Miután Thallóczy Lajost 1885-ben az Udvari Kamara Levéltárához Bécsbe rendelték át, helyére a Magyar Országos Levéltárba Barabás Samut állították, minthogy akkor folyt az erdélyi osztály szervezése, anyagának rendezése és megnyitása a kutatás számára. Ennek a munkának lett az irányítója és évtizedeken át az erdélyi történelmi kutatások nélkülözhetetlen, legilletékesebb levéltári szakértője Budapesten Barabás Samu.

Szilágyi Sándorral való szoros kapcsolata azonban az Egyetemi Könyvtárból való távozása után sem szakadt meg, mert pártfogója Thallóczy helyébe őt vette maga mellé a Magyar Történelmi Társulat titkárságára. 1885-től kezdődően 1914-ig ténylegesen jórészt ő intézte példás módon az akkor a magyar történetkutatás irányítását végző Történelmi Társulat ügyeit, és alaposan kivette részét a magyar történettudomány és forrásközlés központi folyóiratainak, a Századoknak és a Történelmi Tárnak, valamint a közkedvelt Magyar Történelmi Életrajzok sorozatnak szerkesztési és kiadási teendőiből. Nyugalomba vonulása után, 1915-ben, azzal a szándékkal költözött haza szülőfalujába, hogy maradék munkaerejét és egész életében gyűjtött ismereteit kizárólag az erdélyi, közelebbről a székely históriának szentelhesse.

Barabás Samu tudományos munkásságának és hivatali működésének színterei a magyar történetkutatás legfontosabb, központi intézményei voltak, éppen azokban az évtizedekben, amikor e tudományágban korszakváltás zajlott. Mai szóhasználattal élve, az amatőr történészkedést ekkor váltotta fel Magyarországon a módszeresen képzett új nemzedéknek a kor európai színvonalán álló hivatásos történetkutatása. Barabás Samu annak a Bécsben formálódott fiatal gárdának volt a tagja, amelyik a modern magyar történettudomány megalapozójának tekinthető. Együtt nevelkedett és dolgozott Fejérfataky Lászlóval, Károlyi Árpáddal, Thallóczy Lajossal, Tagányi Károllyal és történetkutatásunk korszerűsítésének többi úttörőjével. Közismert és köztiszteletben álló alakja volt a századelő magyar történész-társadalmának. Bécsi tanulmányainak köszönhetően az általa közzétett oklevéltárak a korabeli magyar forrásközlés csúcsát jelentették. Ez irányú munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia 1910-ben levelező tagsággal ismerte el. Szakismereteivel rendkívüli emberi erények társultak. Erkölcsi tisztaságát, önzetlen segítőkészségét, pontosságát, nyílt és egyenes jellemét, szerénységét, távolállását mindenféle intrikától, túlekedéstől és magamutogatástól még azután is évtizedeken át emlegették kortársai, hogy a fővárosból visszavonult papolci remetiségébe.

Tudása és emberi erényei nyomán Barabás Samu jóval derűsebb életet érdemelt volna annál, mint amilyen neki rendeltetett. Választottjának elvesztése miatt nem alapított családot. Szintén korán elhalt orvos bátyja Nagyborosnyón élő, általa gondosan neveltetett három árvája és később ezek gyermekei pótolták számára élete végéig a családot. A sors azonban e tekintet-

ben is kegyetlen volt hozzá, mert szakmájában utódjának szánt Miklós nevű unokaöccsét az ígéretes történetkutatói pálya kezdetén, 22 évesen ragadta el mellőle a halál 1907-ben. Barabás Samut ez az újabb veszteség tette véglegesen magános emberré. Egyedülléte 1918 után azáltal vált teljessé, hogy az uralomváltás elszigetelte a magyar tudományos élettől, elválasztotta egykori pályatársaitól. Jóllehet a különállásra kényszerült erdélyi magyar történetkutatásnak ő lett volna hivatott vezetője magas fokú szakképzettsége, nagy tapasztalata és emberi erényei folytán, a megkeseredett lelkű, megfáradt, koros tudós a Székely Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkájába való bekapcsolódáson túlmenő szerepre többé nem vállalkozott. 1910 és 1913 között maga tervezte és építette papolci otthonában, a megváltozott körülmények ellenére, a Székelyföld múltjára vonatkozóan korábban gyűjtött, illetve a számára elérhető erdélyi levéltárakban található anyag közzétételén dolgozott élete utolsó napjáig, amely 1940. november 18-án következett be. Itthoni munkájának eredménye a Székely oklevéltár 1934-ben megjelent VIII. kötete, mely egyben záróköve is értékes életművének. Életének 1918 utáni szakasza legalább olyan keserves emigráció volt, mint a szomszédos Zágon szülőltének, Mikes Kelemennek rodostói évei a fejedelem halála után.

Barabás Samu pályája és életműve azonban így is mérce és követendő példa Erdély magyar történetkutatói számára. Jelzi azt a szakmai színvonalat, amelyre az itteni magyar kutatók a kisebbségi nyomorúságok előtt eljutottak, és amelyen alul ma sem adhatják. Az ő példája arra kell sarkalljon, hogy az európai és a magyar történettudomány mindenkori színvonalán állva igyekezzünk hűségesek maradni erdélyi hagyományainkhoz. Mert csak így teljesíthetjük hivatásunkat, mely a legújabb kutatási módszereknek, szemléletnek és eredményeknek Románia történetébe, illetve az erdélyi sajátosságoknak a magyar történetírás egészébe való közvetítéséből áll. A papolci remete tisztas élete és szorgos munkássága, tudós elkötelezettsége mutatja azt az utat, amelyen nekünk és a nyomunkba lépő erdélyi magyar kutatóknak mindenkoron járni kell.

Amikor mi, határokon inneni és túli magyar történészek, most reá emlékezünk, ezt a példaadást köszönjük meg Barabás Samunak. Figyelmeztesse ez az emléktábla a jövő nemzedékeit is, hogy a magános papolci tudós életműve és magatartása mérce, melyhez nekik is igazodniuk tanácsos, ha Erdély földjén európai történetkutatóknak és magyaroknak akarnak megmaradni. Egykori falustársait, azok maradékát és az egész székelységet pedig emlékeztesse e tábla arra, hogy múltjukat éppen jövődjük érdekében kell ismerniük és mindenáron megőrizniük.

Ezekkel a gondolatokkal avatom fel az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről a Magyar Tudományos Akadémia által állított emléktáblát, és ajánlom azt Papolc község székely népének gondos őrizetébe.”

A felavatás után a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében Szász Zoltán, a budapesti Történettudományi Intézet igazgatója a következő beszédet mondotta:

„Nem hal meg az, akit nem felejtnek el. Nagy hírnévre tehetnek szert sokan, akik fényes üstökösként száguldanak a politikai nagyságok gyorsan tovatűnő világában.

De mi mindnyájan, akik e tájon élünk, megtapasztaltuk, hogy nem mindig azok világítanak, akik ragyognak.

Barabás Samu a tudomány s így a nemzetépítés csendes, türelmes és kitartó munkása volt. A Ferenc József-i kor híres bécsi történeti intézetében, Európa egyik legjobb szakmai műhelyében tanulta ki a történettudomány korszerű módszereit, hogy aztán mindvégig megmaradjon a magyar s a szűkebb erdélyi és székely múlt számunkra legfontosabb világában.

Elérte azt, amit kevesen, tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának, méghozzá nem politikai vagy baráti kapcsolatok, hanem szorgalmas munkájának méltányolásaként. Kiváló oklevélkiadó volt, aki a világ forgatagától távol, itt Papolcon, 1915 után magánosan is vi-

lágsszínvonalon dolgozott. Ma is, a jövőben is jó lélekkel fogják forgatni munkáit. A székely múlt feltárásával kitartóan erősítette társadalmunk legnagyobb ágának, a székelységnek az öntudatát, amelynek megtartása történelmünk egyik legsúlyosabb fordulata óta mindnyájunk számára a létkérdések közé tartozik.

A tudós Barabás Samura emlékezünk, az Akadémia tagjára, a kiváló forráskiadóra.

Találgathatjuk, mit is üzen számunkra, tudjuk, mit hagyott örökül ránk hosszú munkásságával, magános kitartásával.

Emléke figyelmeztetés és biztatás egyszerre.

Közösségünkötől el nem szakadva azt európai tudományossággal szolgálni. Legendákat cáfolni, szívvvel-lélekkel, de kritikusan ragaszkodni a történelmi hűséghez. És végezni a nem látványos aprómunkát, mert az aprómunkát végzők hada tartja fenn elsősorban a társadalmat.

Kitartó napi munka – európai színvonalon. Akár magánosan is. Talán ez ma a tanulsága Barabás Samu életútjának.”

Barabás Samu pályája szinte teljes egészében a Magyar Országos Levéltárhoz kapcsolódott. Ottani munkásságáról Lakos János, az intézmény jelenlegi főigazgatója ezekkel a szavakkal emlékezett meg:

„Annak az intézménynek a nevében szólok, amelynek Barabás Samu három évtizeden át volt szerény, tudós munkatársa.

Papoc szülőtte 1885-ben lépett a Magyar Országos Levéltár szolgálatába, és itt tevékenykedett 1915. augusztusi nyugalomba vonulásáig. Jakó professzor emlékbeszédéhez kapcsolódva szeretném elmondani, hogy Barabás Samu annak idején a magyar történelem talán legfontosabb fennmaradt forrásait gondozta nagy odaadással és szakértelemmel az Országos Levéltárban: a mohácsi csata időpontja előtt keletkezett középkori okleveleinket, majd az erdélyi történeti iratokat, a volt erdélyi udvari kancellária, a gubernium, kincstár, a gyulaféhevári káptalan és a kolozsmonostori konvent levéltárait. Kiváló anyagismeretére alapozva alkotta meg példászerű forráskiadványait. Barabás Samu országos levéltárnokot méltán tartjuk számon az Országos Levéltár legkiválóbb tudósai között, akiknek sorából több kortársát, így Pauler Gyulát, Óváry Lipótot, Nagy Gyulát, Tagányi Károlyt vagy Csánki Dezsőt említhetjük.

Barabás Samu emléktáblájának felállítása régi adósság törlesztését jelenti. Nagy öröm ez az esemény egykori munkahelye számára is. Barabás Samu szerény, szorgalmas élete alatt óriási szolgálatot tett a magyar történettudománynak, ugyanakkor nagyszerű példát mutatott magyarságból is: bármilyen nehezek voltak a körülmények, sohasem csüggedt, népe érdekében a lemondásoktól sem riadt vissza. Életéből, egész tevékenységéből bátorságot, erőt meríthet a popolcin kívül az erdélyi és az anyaországi magyarság is sorskérdéseinek megoldásához.

A magyar Országos Levéltár nevében tisztelettel hajtok fejet Barabás Samu akadémikus, országos levéltárnok, a nagyszerű tudós és ember emléke előtt.”

Az ünnepelt tudósnak a Magyar Történelmi Társulatban kifejtett tevékenységét Hegyi Klára, a Társulat mostani főtitkára így méltatta:

„A múlt század második felében sorra alakultak a tudós társaságok Magyarországon. Másodikként, 1867-ben, gróf Mikó Imre megalapította a Magyar Történelmi Társulatot. Azóta, különösen az elmúlt fél évszázadban a magyar történészeknek sok más szakmai szervezete jött még létre, a Társulat azonban ma is a legátfogóbb közöttük.

Születésekor s utána hosszú évtizedekig a Magyar Történelmi Társulat volt az egyetlen, az igazi történész-társaság. Folyóiratával, a Századokkal, sok értékes kiadványával, amelyekben elsősorban történeti forrásokat tett közzé, és rendszeres, országjáró vándorgyűléseivel összefogta, szervezte, különleges teljesítményekre ösztönözte a történészeket. Művelt arisztokraták és polgárok támogatták, rendezvényei tömegesen vonzották a történelmet szerető közönséget. Élén

a múlt századi nagy történész generációk legjelesebbjei álltak, csak az igazi megbecsüléssel övezettek viselhettek tisztséget benne.

Barabás Samu 1892-ben lett a Társulat Igazgatóválasztmányának tagja, és az 1899. június 2-i közgyűlés választotta meg jegyzővé. A másik jelölt egy, ő huszonegy szavazatot kapott. Tizennégy évig viselte ezt a tisztelet. Titkár elődje, Borovszky Samu betegsége idején a titkári teendőket is ellátta, Borovszky halála után pedig a tagság őt választotta főtitkárrá.

A másfél ezer tagot számláló Társulat zökkenőktől mentes, eredményes működtetése sok áldozatos munkát kívánt. Napi küzdelmet követelt a fennmaradáshoz nélkülözhetetlen pénzért, szakmai rendezvények szakadatlan szervezését, tapintatos hadakozást szerző kollégákkal és keményebbet a kiadványokat előállító nyomdákkal, röviden: a mindennapok erényi teendőjének vállalását. Ahogy Lukinich Imre írta Barabás Samu búcsúztatójában: »Tulajdonképpen kevésbé hálás ténykedés az olyan, melyről csak akkor szokás tudomást venni, ha a pontatlanságok, mulasztások, tapintatlanságok stb. arra figyelmeztetnek, hogy az adminisztráció nincs arra való egyén kezében.« Másfél évtizeden át, amíg a Magyar Történelmi Társulat munkás hétköznapijaiban és jeles eseményeiben Barabás Samu lelkiismeretessége és pontossága tartott rendet, ismeretlen fogalom volt a mulasztás és a tapintatlanság. Pedig tudós emberként bizonyosan sokszor szívesebben választotta volna dolgozószobája csendjét és kedves okleveleit, ő azonban szervezőként is a szó legnemesebb értelmében szolgálta tudományát és kollégáit.”

Végezetül Kónya Ádám, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója Barabás Samunak intézménye keretében kifejtett munkásságáról szólott.

A templomi ünnepséget a faluközösség nevében Keresztes István lelkész és Domokos Géza író szavai zárták.

Jakó Klára

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. A kötetek kiadása esetében a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N 1, c.p. 191; vagy str. Iuliu Maniu nr. 5, III/7.

Summary of the Articles

Zsigmond JAKÓ: 1100 Years

This article is dedicated to the 1100 years anniversary of the Hungarian conquest. The author sees the historical importance of the foundation of the Hungarian state in the fact that in the Carpathian basin it put an end to the political, cultural and economic instability which had lasted for about five hundred years beginning from the end of the III-rd century and it connected this buffer zone between Byzantium and Rome forever to the Latin cultural and development model. And this, on the other hand, made it possible for a new unit of European development to be formed on the territory between the Baltic and the Adriatic: Middle-Europe. From this on until 1918 the Hungarian kingdom connected the peoples living here to the general European development. In order to prove this statement the author mentions some facts about the history of monastic orders, schools and Western European relations. After losing its historic statehood following the Trianon Peace-treaty the Hungarian nation was forced to a change of consciousness similar to the one that it had to face 1100 years ago when it tried to integrate into the European Christian world.

István FERENCZI: The Question of the Hungarian Conquest of Transsylvania Reflected by Archeological Finds

The author deals with the question of the archeological finds of the period that followed the conquest of Transsylvania in 895 by the people of Árpád. He lists all the graves and graveyards which were discovered by chance or to a lesser degree through systematic archeological excavations on the whole territory of Transsylvania. He analyses their unique and specific archeological features which probably originate from the East, from the steppes beside the Black Sea. He also deals with the question of the most important early central settlements. The graveyards indicate the presence of two: „middle” and „lower” social layers. These archeological finds in Transsylvania prove that the Eastern European territory, surrounded mainly by mountains, became quite evenly populated at the end of the IX-th and at the beginning of the X-th centuries.

Sándor TONK: The Settlement of Hungarians in Transsylvania Reflected in Middle Age Chronicles

The settlement of Hungarians in Transsylvania is one of the most disputed questions of the early history of our people as there are very few written documents referring to this period and even those speak very briefly about the events which took place. The author of the article tries to offer a review of those Hungarian Middle Age chronicles which presumably were less biased and more interested in presenting the facts referring to the events of the Hungarian settlement in Transsylvania. He offers the readers interested in this question authentic documents by publishing original Latin fragments of texts together with their Hungarian translation, in the same time he presents their possible interpretations as well. According to these documents, following the Petcheneg attack in 894–95, the Hungarians who left Etelköz and crossed the Carpathians came to Transsylvania, which became their first place of settlement. And it was from here that they started to conquer the Great Hungarian Plain which could provide better conditions for the keeping of animals, while the group of people who remained in Transsylvania had the continuing mission to beat off any possible attacks. After the

adventurous campaigns in Europe the power of Hungarians strengthened in Carpathian basin and the total conquest of Transsylvania began.

Gyula KFIJSTÓ: Keanus in the Carpatian Basin

In the Hungarian chronicles the name Keanus (Kean) appears three times, first in Anonymus's chronicle, then twice in the XIV-th century chronicle. According to the author these latter appearances refer to the same person, a Hungarian nobleman of Bulgarian descent named Kean who had his territories at the end of the X-th and at the beginning of the XI-th centuries in the South of Transsylvania and his descendants were the members of the important Kán family in the Middle Ages. He was the opponent of the reigning prince Géza, then his domination over Southern Transsylvania was weakened by King St. Stephen. The majority of his estates remained here but his descendants lived in Baranya for some time. Anonymus used his character as a model to create a fictitious forefather of chief Salanus, the heroic figure of Great Kean.

Loránd BENKŐ: A Thousand Year's Struggle for the Hungarian Language

The author describes the long historic struggle fought by the Hungarians for the preservation of their own mother tongue. The question is made timely by the fact that the 1100 years anniversary of the Hungarian conquest urges a rendering of account in all domains. The Hungarian language which was of Finno-Ugric descent was marked after the Turkish influence by the effect of the variety of languages coexisting in the Carpathian basin. The intellectuals have preserved the unity of the Hungarian language in spite of the Latin clerical and official language and later on Hungarian maintained its priority over the German official language as well. After the period of language reform and the tearing apart of Hungary's historical territory the ideal of the preservation of the Hungarian language did not disappear, and this constitutes up to the present days the basis of existence of the national entity. Therefore we have to do everything in order to protect it.

István Pál DEMÉNY: Emese's Dream

Emese's Dream is one of the oldest Hungarian legends, no doubt dating back to times before Christianity. Its presence in the chronicles is explained by the fact that the Árpád-dynasty wished to legitimize its power with an illustrious descent. The legend has two main motifs: the miraculous conception and the river seen in the dream. Except for the Hungarian legend, these two motifs are very rarely connected. The first one can be related to a widely spread international motif. The second one is so rare that the question arose whether it could not be an influence of Herodotos. The author lists all the known appearances of the tree and river seen in a dream not only in textual documents but he refers also to some iconographic material. His conclusion is that these are some ancient mythological elements which were used by Eastern peoples repeatedly to create the legends about the origin of their reigning dynasties.

Klára SÁNDOR: The Unwritten History of the Székely Runic Scripts

The author reviews the history of the székely runic scripts and their special literature. She speaks about some of the much debated and unsolved questions of these scripts (their origin and

use, the history of the research, what can be considered as such, the problem of vowels etc.). The need of a collection and catalogue of the székely runic scripts and the drawing up of a bibliography concerning them is also stressed.

József FARAGÓ: The Memory of an Old New Year Chant ("hejgetés") in Szabófalva

The so called "hejgetés" is the most archaic form of the New Year customs in the Hungarian folklore. The word itself is derived from the interjection "hej", the lexical means to express an exclamation, to make noise in the New Year chant. This custom which used to be wide spread among the Northern csángós died out about a century ago as a result of the influence of the majority Romanian population. It was replaced by a Romanian custom of a different genre having the same function called "urálás" ("urare" in Romanian). In these circumstances, having looked it up in all the Hungarian dictionaries as well as in archive documents of ethnographical research work done on location, the author found only five villages in which the name of the custom is still remembered. The New Year Chant itself is even less known, only four fragments of its text are to be found, all of them come from Szabófalva, the central village of the Northern csángós. These fragments are undoubtedly among the oldest documents of the Hungarian folklore, but exactly because of their fragmentary nature and cryptic metaphors their meaning is ambiguous. Hungarian folklorists are trying to interpret them by comparing them to similar customs of the peoples living in the surrounding area and in the East.

István IMREH: The Useful Public Life of Sándor Bölöni Farkas

This study deals with the statement of expenses found among Sándor Bölöni Farkas's manuscripts. This "budget" contains the list of salaries and other incomes received before his death, between 1833 and 1841, as well as the few expenses of the author of the famous account of an American journey at the time. With the help of these data he reconstructs not only the lifestyle of an intellectual state official before the bourgeois revolution but also makes us familiar with the daily life and mentality of a great founder of institutions and organizer of associations. Beside his public activity he even offers his financial support to the cultural and economic societies. As an average he offers 18 per cent of his income for this purpose. After his death his large library, all his moveable property and money – deposited in the first association founded by himself – was donated according to his will to the youth of the Unitarian College.

Imre UNGVÁRI-ZRÍNYI: The Philosophical Ideas of Károly Böhm

The validity of the values of knowledge and culture, respectively man as a cognitive and culture-forming person was in the centre of Neo-Kantian philosophical inquiries. In this philosophy the basic spiritual functions determine both the essence of the categories which are at the basis of the world concept and the structure of this world concept. Károly Böhm was a professor at the Philosophical Department of the "Franz Jozef" University in Cluj between 1896 and 1911. He was the first Hungarian philosopher to properly deal with questions of the contemporary European thought, and within this, most importantly with basic questions of Neo-Kantianism, but he also integrated his own philosophical investigations into an original philosophical system. He published this in his main work comprising six volumes entitled "Man

and his World", in which he offers an example of a creative Neo-Kantian philosophical interpretation.

Márton TONK: The Epistemology of Sándor Tavaszy

Sándor Tavaszy was a member of the much disputed Böhm-school and was also known as one of the first Transsylvanian representatives of Barthianism and dialectics theology. He was one of those philosophical minds of the beginning of the century who – more or less – managed to create an original philosophy. In spite of the fact that his work is marked by the duality of philosophy and theology – and therefore it is often difficult to separate these two aspects – the present study is an attempt to present Tavaszy's philosophy. The epistemological problem is one of the main questions of his philosophy. In his own epistemology we can find influences of Böhm, Kant as well as unique, original thoughts derived from these. The dual character of the epistemological process described by him: its transcendentalism and axiology can be traced back to the influence of these two authors. This study tries to outline this duality as well as the problems connected to these with the presentation of the background of ideas and influences.

Contents

The Hungarian Conquest – 1100 (The Editors).....	1
Zsigmond Jakó: 1100 Years.....	2
István Ferenczi: Archeological Finds of the Hungarian Conquest of Transsylvania.....	9
Sándor Tonk: The Settlement of Hungarians in Transsylvania Reflected in Middle Age Chronicles.....	41
Gyula Kristó: Keans in the Carpathian Basin.....	51
Loránd Benkő: A Thousand Year's Struggle for the Hungarian Language.....	59
István Pál Demény: Emese's Dream.....	65
Klára Sándor: The Unwritten History of the Székely Runic Scripts.....	83
József Faragó: The Memory of an Old New Year Chant ("hejgetés") in Szabófalva.....	94
István Imreh: The Useful Public Life of Sándor Bölöni Farkas.....	104
Imre Ungvári-Zrínyi: The Philosophical Ideas of Károly Böhm.....	126
Márton Tonk: The Epistemology of Sándor Tavaszgy.....	137

Workshop

György Szabó: The Medical School of Salerno.....	146
György Gömöri: The English Edition of the Florus Hungaricus in 1663.....	161
Árpád Páll: Two Bibliographies.....	165

Review

A magyarok krónikája (The Hungarian Chronicle) (Elek Csetri).....	171
A honfoglalás és az Árpád-kor népessége (The Population of the Hungarian Conquest and the Age of the Árpád Dynasty) (András Magyar).....	174
Korai magyar történelmi lexikon (Encyclopaedia of early Hungary History) (György Rácz).....	175
Erdély a rómaiak idején és a népvándorlás korban (Transsylvania in Roman Times and in the Age of Migrations) (Attila László).....	178
István Ferenczi: Sóvidéki várainkról (About the Fortresses of Sóvidék) (Zoltán Vincze).....	180
Lajos Huszár: Az erdélyi fejedelemség pénzverése (The Minting of the Transylvanian Principality) (Ferenc Pap).....	181
Sándor Balázs: Identitástudatunk zavarai (Our Identity Problems) (Ernö Gáll).....	183
László Blazovich-Lajos Géczy: A Telegdiék pere, 1568–1572 (The Lawsuit of the Telegdis, 1568–1572) (Géza Kovách).....	186

Communications

The commemorations of Samu Barabás.....	188
Summary of the Articles.....	193

Cuprins

Descălecat – 1100.....	1
Jakó Zsigmond: O mie o sută de ani.....	2
Ferenczi István: Problemele descălecatului în Ardeal în lumina descoperirilor arheologice.....	9
Tonk Sándor: Așezarea ungarilor în Transilvania reflectată în cronicile medievale ungurești.....	41
Kristó Gyula: Keanii în Bazinul Carpatin.....	51
Benkő Loránd: O mie de ani de luptă pentru limba maghiară.....	59
Demény István Pál: Visul Emesei.....	65
Sándor Klára: Istoria nescrisă a scrisului secuilor.....	83
Faragó József: Cântece de anul nou la Săbăoani.....	94
Imreh István: Bölöni Farkas Sándor – o viață în slujba obștei.....	104
Ungvári-Zrínyi Imre: Concepția filozofică a lui Böhm Károly.....	126
Tonk Márton: Epistemologia lui Tavaszy Sándor.....	137

Atelier

Szabó György: Povețele școlii de medicină din Salerno.....	146
Gömöri György: Ediția engleză din 1663 a lucrării Florus Hungaricus.....	161
Páll Árpád: Două volume de bibliografie sau mărturisire despre epoca de broșuri a activității noastre editoriale.....	165

Recenzii

A magyarok krónikája (Cronica maghiarilor) (Csetri Elek).....	171
A honfoglalás és az Árpád-kor népeisége (Descălecatul și populația erei Arpazilor) (Magyar András).....	174
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) (Dicționar de istorie maghiară timpurie, secolele 9–14) (Rácz György).....	175
Erdély a rómaiak idején és a népvándorlás korbán (Ardealul în epoca romană și a migrației popoarelor) (László Attila).....	178
Ferenczi István: Sóvidéki várainkról (Despre cetățile noastre din Ținutul Sărurilor) (Vincze Zoltán).....	180
Huszár Lajos: Az erdélyi fejedelemség pénzverése (Emitere de monezi în Principatul Transilvaniei) (Pap Ferenc).....	181
Balázs Sándor: Identitástudatunk zavarai (Deranjamentele conștiinței noastre de identitate) (Gáll Ernő).....	183
Blazovich László–Géczi Lajos: A Telegdiék pere, 1568–1572 (Procesul familiei Telegdi, 1568–1572) (Kovács Géza).....	186

Comunicări ale societății

Comemorarea lui Barabás Samu.....	188
Summary of the Articles.....	193

Tartalom

Honfoglalás – 1100.....	1
Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.....	2
Ferenczi István: Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál.....	9
Tonk Sándor: A magyarság megtelepedése Erdélyben a középkori magyar krónikák tükrében.....	41
Kristó Gyula: Keánok a Kárpát-medencében.....	51
Benkő Loránd: Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért.....	59
Demény István Pál: Emese álma.....	65
Sándor Klára: A székely írás megíratlan története(i?).....	83
Faragó József: A szabófalvi hejgetés emlékei.....	94
Imreh István: Bölöni Farkas Sándor közhasznú élete.....	104
Ungvári-Zrínyi Imre: Böhm Károly filozófia-felfogása.....	126
Tonk Márton: Tavasz Sándor ismeretelmélete.....	137

Műhely

Szabó György: A salernói orvosi iskola tanácsai.....	146
Gömöri György: A Florus Hungaricus angol kiadása 1663-ban.....	161
Páll Árpád: Két bibliográfiai kötet, avagy tanúvallomás könyvkiadásunk brosúrákorszakáról.....	165

Szemle

A magyarok krónikája (Csetri Elek).....	171
A honfoglalás és az Árpád-kor népessége (Magyar András).....	174
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) (Rácz György).....	175
Erdély a rómaiak idején és a népvándorlás korban (László Attila).....	178
Ferenczi István: Sóvidéki várainkról (Vincze Zoltán).....	180
Huszár Lajos: Az erdélyi fejedelemség pénzverése (Pap Ferenc).....	181
Balázs Sándor: Identitástudatunk zavarai (Gáll Ernő).....	183
Blazovich László–Géczi Lajos: A Telegdiék pere, 1568–1572 (Kovács Géza).....	186

Egyesületi közlemények

Megemlékezés Barabás Samuról.....	188
Summary of the Articles.....	193
Contents.....	197
Cuprins.....	198

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
55. kötet. 1993. 1–2. füzet.
55. kötet. 1993. 3–4. füzet.
56. kötet. 1994. 1–2. füzet.
56. kötet. 1994. 3–4. füzet.
57. kötet. 1995. 1–2. füzet.
57. kötet. 1995. 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai
Szakosztályának Közleményei: 1. 1992., 2. 1993., 3. 1994, 4. 1995, 5. 1996.

Orvostudományi Értesítő

- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.: 64. kötet. 1991.,
65. kötet. 1992., 66. kötet. 1993, 67. kötet. 1994, 68. kötet. 1995.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.
211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.
213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.
Csetri Elek, Fábíán Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaságtig.
215. Kovács András: A radnóti várkastély.
216. Muckenhaupt Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyv-
kötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.
217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi
tudományos ülészakon elhangzott előadások.
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott
emlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor.
Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.
221. Gaal György: Magyarok utcája.
222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.